КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

1–2 2010

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України.

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України, Інститут історії України НАН України

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1, вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05, 279-13-88

Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

ЗМІСТ

ДО 95-РІЧЧЯ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА ЖУРНАЛУ "КРАЄЗНАВСТВО" АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ П. Т. ТРОНЬКА

65 РОКІВ ПЕРЕМОГИ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

Затверджено на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України, протокол № 4 від 29 квітня 2010 р.

Постановою президії ВАК України журнал внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України. — 2009. — № 8.)

Журнал зареєстровано 6.12. 1995.

Свідоцтво про державну реєєстрацію КВ № 1722.

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

ОГЛЯДИ

I
ДО 95-РІЧЧЯ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА ЖУРНАЛУ “КРАЄЗНАВСТВО” АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ П. Т. ТРОНЬКА

РОЗДУМИ НАПЕРЕДОДНІ ЮВІЛЕЮ

Інтерв'ю з головою Національної спілки краєзнавців України,
головним редактором журналу "Краєзнавство",
академіком НАН України, Героєм України
Петром Тимофійовичем ТРОНЬКОМ

— Петре Тимофійовичу, які миттєвості життя згадуються найчастіше напередодні Вашого славного ювілею?

— Багато згадується. І босоноге дитинство, і тяжкі роки юності, і робота з нашою молоддю в комсомолі, якій я віддав кращі свої літа. Згадується війна. Війну я почав з перших хвилин. На той час я був першим секретарем Станіславського обкому комсомолу, тепер це Івано-Франківська область. З цієї керівної посади пішов на фронт. Брав участь в обороні Києва, Харкова, Ростова, Сталінграда, визволяв Донецьк, одним з перших увійшов у визволений Київ. Бачив людські страждання, бачив смерть, сам був поранений на фронті. Той, хто вижив під кулями, визволив Батьківщину і дійшов до перемоги, все життя буде згадувати найстрашніше — війну і тих, хто гинув на очах.

Як сьогодні пам'ятаю, як ми на військовому літаку восени 1941-го відправляли політпрацівника Дащенка з Недригайлова до Прилук, де мав бути на той час штаб фронту. Ми не знали, що у Ромнах уже німці. Вони обстріляли літак, і куля знайшла Дащенка прямо у повітрі. Через якусь годину ми зустрічали наш літак з вбитим Дащенком, який навіть не долетів до штабу. Я особисто у плащ-наметі поховав його біля школи під деревом у Недригайлові. Це були такі близькі і дорогі втрати, які розривали серце. Війна тільки почалась. Ми відступали. І попереду на довгих фронтових дорогах ще було багато таких втрат, тисячі і мільйони. Всі вони були болючі, непоправні, залягли скорботою у серці назавжди.

Через багато років після війни, уже будучи секретарем Київського обкому партії, я по дорозі до рідного мені Лебедина знайшов у Недригайлові поховання Дащенка. Не дивлячись на категоричні заперечення місцевого комісара райвійськкомату — як доведете, що це саме Дащенко? — останки його були перенесені до братської могили у м. Недригайлові Сумської області з усіма військовими почестями і християнськими звичаями…

У повоєнні роки, перебуваючи на посаді другого секретаря ЦК комсомолу України, а згодом — заступника голови Ради Міністрів УРСР, мені довелось багато займатись упорядкуванням братських могил і меморіальних місць по всій Україні, неодноразово піднімати на державному рівні питання їх гідного зберігання і догляду.

У середині 1960-х за моєю ініціативою почалось створення краєзнавчих музеїв по всіх райцентрах України. Потім робота у Товаристві охорони пам'яток історії і культури, яке я очолював 22 роки. Це були часи піднесення краєзнавчого руху в республіці. До цього часу пам'ятаю, як у ЦК КПУ я доводив необхідність створення на о. Хортиця музею запорозьких козаків. Справа була ризикована з точки зору тодішньої національної політики Радянського Союзу. Не все сприймала Компартія і кремлівське керівництво.

Але, все ж таки, ми продовжили справу, яку колись починав академік Д. І. Яворницький. Було розроблено цілий ряд державних заходів щодо увічнення пам'яток козацької слави, зокрема — проект масштабного пам'ятника "Козаки в дозорі" на острові Хортиця, "вибито" у Москві 100 тонн бронзи — особливо дорогого на той час металу. Але цей проект повністю не здійснився у той час. Пропала і бронза. Проте ідея музею реалізувалась. Правда, впродовж тривалого часу.

Сьогодні, до речі, мені часто доводиться бувати у різних національних заповідниках, по багатьох з них мене призначили членом наглядових рад, у тому числі і "Хортиці", де проведена велика робота, але й постає багато

проблем, котрі потребують громадського втручання...

— Дійсно, Петре Тимофійовичу, і в ті, радянські роки, для вольових, наполегливих людей, була можливість попрацювати на славу України. За часи роботи в Уряді Вам вдалось зробити для української культури і науки багато. Лише перелік небагатьох із них вражає своєю масштабністю і послідовністю. Вони буквально проникнуті ідеєю відродити велику історію України, нагадати світовій цивілізації, хто стояв біля її витоків. Це відзначення 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка, 100-річчя Василя Стефаника, ювілей Лесі Українки у Києві і Москві, Міжнародний з'їзд славістів, спорудження пам'ятників Лесі Українці і Олександру Пушкіну у Києві, спільна робота з відомим скульптором Євгеном Вучетичем — над проектом та спорудженням Меморіального комплексу "Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.", створення Національного музею народної архітектури і побуту України у селі Пирогові під Києвом, не кажучи вже про таку фундаментальну працю, як 26-томне видання "Історії міст і сіл УРСР", яке було презентоване Україні і світу наприкінці 1970-х, про відродження краєзнавчого руху в Україні. Або, скажімо, підготовка загальнонаціонального науково-документального видання "Реабілітовані історією", 57 томів якого вже вийшло у світ у 24 областях, а очікується понад 100...

— Ви знаєте, можна було і ще багато чого згадати. Але не буду. Хай люди згадують. Тому що я і моє покоління, мої численні соратники по духу і по ідеї, а їх було дуже багато і у владі, і серед громадськості, — всі вони робили це не стільки за посадовим обов'язком, скільки через віру і любов до України. Ми велика держава, у нас велична і героїчна історія, про які ще мало знає світ. Мені дуже образливо, коли нас ще дуже часто у світі ототожнюють з Росією, коли слово "Україна" у багатьох іноземців не викликає ніяких асоціацій. А якщо і викликає, то на негативному рівні — через скандали за скандалами у владі.

— Ви багато літ були у владі, Вам є з чим порівняти...

— Колись, на Прикарпатті, ще до війни, я почув від одного священика, що всяка влада від Бога і їй треба коритися. Але якщо подивишся на деяких чиновників, то подумаєш: "Господи, на все твоя воля, але навіщо така кара Україні?" Я згадую багатьох колишніх керівників вищого рівня в Україні, та й у тодішньому Союзі. Особисто працював з Микитою Хрущовим, Володимиром Щербицьким і Олександром Ляшком, з членами Політбюро ЦК КПУ і членами Ради Міністрів УРСР, дружив з білоруським лідером Петром Машеровим та керівниками інших союзних республік, знав багатьох членів Політбюро з Кремля. Ці люди мали велику, можна сказати необмежену владу. Але щоб вони надані їм владні повноваження перетворювали на власну розкіш, як сьогодні, тоді я такого не бачив.

Володимир Щербицький — один з найуспішніших і найпорядніших керівників України. Коли він пішов на пенсію, йому не залишили навіть службовий автомобіль і жодних "царських маєтків". Тому що влада не ховалась від народу. Вона завжди була на виду і звітувала перед народом. А тепер до рядового чиновника не потрапиш на прийом, не в змозі зателефонувати. Я був дев'ять скликань депутатом Верховної Ради УРСР і проводив особисті прийоми виборців. Кожне звернення намагався виконати. А сьогодні виборці своїх депутатів не бачать ні в Раді, ні в округах, до них не достукаєшся. Які результати буде мати така влада? Що вона залишить після себе: пусті слова чи добрі справи? Бачите самі.

— Петре Тимофійовичу, у Вас за плечима — довге і плідне життя, його здобутків (національного значення!) вистачить не на одне покоління. Звідки у Вас сили, наполегливість і такий національний патріотизм? Краєзнавці Вас просто обожнюють...

— Сили у мене — від батьків і української землі. Колись мені мама — Євдокія Олексіївна — казала: роби усе так, щоб люди тебе поважали. Нехитра селянська мудрість. Але не всі цю просту пораду несуть через все життя. Мені вдалось.

А краєзнавство — це безмежна наука. Краєзнавство — це і є життя держави в усіх її куточках — від Києва до найвіддаленіших хуторів. Краєзнавство — це те, що було давно, було вчора, є сьогодні і буде завтра. Краєзнавство — це потреба душі, яку, на жаль, сьогодні зрозуміли ще не всі. Особливо державні чиновники. Адже краєзнавці роблять те, що має робити будь-яка цивілізована держава — вивчати і захищати свою історію, національні святині, надбання матеріальної і духовної культури, свою історичну пам'ять. Було б великою помилкою вважати краєзнав-

тво патріархальщиною, далеким від історичної науки аматорством. У жовтні 2008 року нашій Спілці Кабінетом Міністрів України надано національний статус. До Національної спілки краєзнавців України вважає за честь вступити наукова еліта України. Тому що це — не суха академічна наука, яка орієнтується на вузьке коло фахівців-колег, а велика загальнонаціональна просвітницька організація, професійна спілка з високим рівнем наукових досліджень регіональної історії у багатьох напрямах. Краєзнавці сьогодні виконують роль генетичного коду нації. І в цьому їх заслуга перед українським суспільством і державою.

Моя найбільша мрія — підготовка нового енциклопедичного видання "Історії міст і сіл України". Цей науковий подвиг історики, архівісти, бібліотекарі, краєзнавці з усіх куточків України (а це — 100 тисяч авторів!) звершили у 60–70-х роках минулого століття. З гордістю повторюю — такого видання про 26 тисяч населених пунктів держави не має жодна країна світу.

Цей подвиг ми готові повторити і сьогодні. І коли, нарешті, після 8 років дії Постанови Уряду держава знайде кошти на цей проект, він буде виконаний. Для авторського колективу і організаторів проекту є кілька найважливіших завдань, виконати котрі цілком реально. Але запорука всьому — наявність патріотичної влади. Я сподіваюсь, що кожен населений пункт України, навіть ті близько 2 тисяч сіл, що вже зникли з карти України за ці 30 років назавжди, будуть мати свою найточнішу документальну біографію.

Я радий, що у наш час краєзнавство значно пожвавилось, до його лав вливаються все нові і нові досвідчені та відомі особистості — авторитетні українські вчені з історичного краєзнавства, музейництва, пам'яткознавства, фольклористики та етнології, географії, генеалогії, знавці архівної справи. Краєзнавство — комплексна синтетична галузь знань, яка активно вибудовує науково-методологічні засади, удосконалює свій понятійний інструментарій, розвивається в тісній взаємодії з сучасними соціально-гуманітарними науками. Зростає роль краєзнавства у науковій, творчій та просвітницькій діяльності, воно вносить відчутний патріотичний дух у громадське життя України. Його помітила і підтримала держава. І я впевнений, що цей **всенародний рух**, який очолила Національна спілка краєзнавців України, має великі перспективи для розвитку духовної культури і утвердження незалежності нашої держави.

Тож бажаю редакційному, авторському та читацькому загалу журналу "Краєзнавство" успіхів у цій великій справі в ім'я України.

Розмову записав Григорій Клепак,
журналіст

Спілкування з журналістами. 2005 р.

У робочому кабінеті

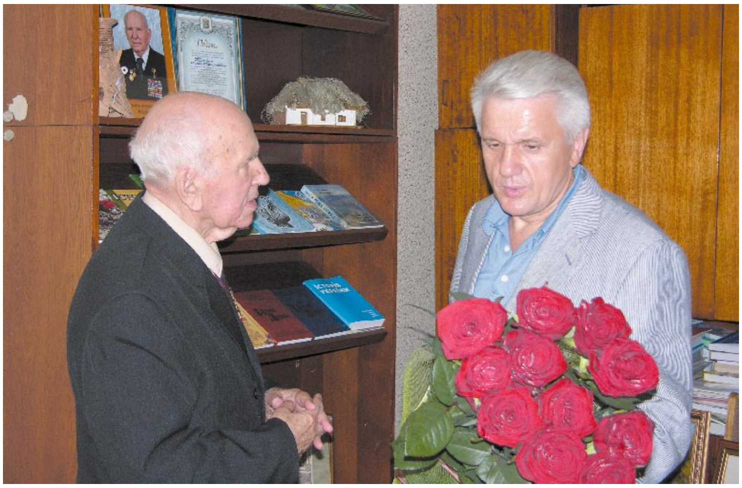

З Головою Верховної Ради України,
відомим істориком В. Литвином. 2007 р.

Дарунок Спілці краєзнавців України від голови Донецької
обласної державної адміністрації В. Януковича. 2001 р.

Закладка пам'ятника Олесю Гончару. Київ, 2000 р.

УДК [069.01+908](477)

Руслана Маньковська (м. Київ)

ЗАХИСНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ

У статті висвітлюється діяльність на музейницькій ниві видатного вченого, відомого державного діяча, голови Національної спілки краєзнавців України, академіка НАН України П. Т. Тронька, який все своє життя присвятив збереженню і популяризації історико-культурної спадщини України.

Ключові слова: *історико-культурна спадщина, музей, збереження та охорона пам'яток.*

Культурна спадщина — це невичерпне джерело досвіду і пізнання світу. Культурні надбання кожної історичної епохи вирізняються своєю самобутністю, вони відображають дух часу і світогляд тих, хто їх створював. Історія української культури дає чимало прикладів високорозвинутого національного сумління. І нині існує гостра потреба в моральних особистостях, здатних пройнятися почуттям відповідальності перед власним народом, присвятити життя справі його розвитку. Такою постаттю XX — поч. XXI ст., неосяжною у своєму служінні народній справі, є Петро Тимофійович Тронько, академік НАН України, Герой України.

Свою працю Петро Тимофійович віддає збереженню і захисту української культури. Особливе місце в його роботі належить музейництву. Створені за його участю музейні комплекси, заповідники, заклади становлять безцінну скарбницю не лише національної, але й світової культури.

Діяльність П. Т. Тронька завжди була пронизана особливою повагою до історії і культури свого народу. Не зважаючи на політичні та ідеологічні перестороги, Петро Тимофійович наполегливо втілював у життя важливі для кожного українця масштабні проекти. Надзвичайною подією для радянських часів стала в 1965 р. постанова ЦК КПУ, а згодом і уряду республіки "Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва". Це була широка пам'яткоохоронна програма, що охоплювала історичні події козацької доби по всій Україні[1].

Головне значення надавалось колисці українського козацтва — Хортиці. Територія площею 3 тис. гектарів передавалась створеному Державному історико-культурному заповіднику. Передбачалось відкриття музею історії запорозького козацтва, висадження садово-декоративного парку, встановлення пам'ятних знаків, присвячених козацтву, створення етнографічного музею просто неба.

У 1966 р. на острові Журавлиха у верхів'ї річки Стир, що на Рівненщині, започатковано музей-заповідник "Козацькі могили". Біля села Пляшевої поховані останки 300 козаків, які героїчно боролись і загинули в нерівному бою з польською шляхтою. Як пригадує Петро Тимофійович, перше відвідування цих країв вразило його занедбаністю святих для кожного українця місць — могил відважних предків, тому довелося використати для зрушення справи владні важелі.

Відповідно до урядової постанови планувалось встановити гранітні обеліски на місцях інших восьми січей та ще увічнити і впорядкувати понад 150 пам'ятних місць, що розповідали про героїчну боротьбу і мужність українських козаків.

Козацька тематика традиційно вважалась закритою, замовчувалась або спотворювалась історія Козацької держави, викреслювались імена українських гетьманів та ватажків, тому громадськість з піднесенням сприйняла цей документ як можливість національного самоствердження.

Проте вже в 1973 р. партійне керівництво України під тиском ідеологів з Москви відмінило попереднє рішення про вшанування козацької минувшини, докорінно змінило зміст розпочатої роботи на о. Хортиця, спрямувавши її на відображення історії Запоріжжя, соціально-економічних перетворень в регіоні, будівництво промислового комплексу, Дніпрогесу. Ініціатори та активісти увічнення пам'яті українського козацтва були звинувачені в націоналістичних збоченнях, ідеалізації патріархальщини. У списку націоналіс-

тично налаштованих діячів значилось і прізвище П. Т. Тронька.

Вже в роки незалежної України заповіднику "Хортиця" було надано статус національного. Однак розвиток історико-культурного комплексу потребує на сучасному етапі більш активних зусиль у збереженні козацьких традицій.

Унікальною скарбницею культури українського народу є Музей народної архітектури і побуту поблизу с. Пирогів, який його співробітники справедливо називають Троньківкою. Зводився він з метою збереження, відтворення і популяризації кращих зразків українського народного зодчества, прикладного мистецтва, промислів, народного побуту. Рішення про створення такого закладу було прийнято урядом УРСР 26 лютого 1969 р., а 17 липня 1976 р. було відкрито першу чергу музею[2].

Основна організаційна робота лягла на плечі П. Т. Тронька. Необхідно було задіяти фахівців різних професій, провести колосальну пошукову роботу, розробити методику відбору експонатів, технологію їх передислокації, консервації та реставрації, оформити концепцію структури та експозиційного показу музею, основним принципом якого пропонувалось представлення пам'яток народного зодчества окремими поселеннями, або фрагментами поселень в органічному поєднанні з навколишнім ландшафтом.

Колектив відданих ентузіастів і подвижників створив самобутній осередок української культури. Серед фундаторів музею В. Сікорський, Я. Петрусенко, М. Ходаківський, С. Смолінський, Л. Орел, С. Щербань, Н. Зозуля, Н. Зяблюк та інші.

Напружена робота не припинялась ні на день, в 25 областях України працювали науково-етнографічні експедиції по виявленню історичних пам'яток, після чого їх доставляли до Києва. Під час однієї з таких операцій, коли повз вікна робочого кабінету В. В. Щербицького рухалась вантажівка з фрагментами вітряка, він зателефонував Петру Тимофійовичу і обурився, що за мотлох перевозять. На це підлеглий відповів, що ще дякуватимуть за цей мотлох.

9 червня 1976 р. музей відвідали керівники уряду України, в книзі почесних відвідувачів В. В. Щербицький записав: "Колектив музею зробив велику, корисну справу. Сердечне вам спасибі за це, дорогі товариші". Висока оцінка керівництва держави в майбутньому не вберегла співробітників музею від утисків влади, яка вбачала в діяльності музею підґрунтя "буржуазного націоналізму" та "ідеалізацію патріархальщини", вимагаючи сконцентрувати увагу на створенні експозиції "соціалістичного села".

Музей займає територію 147 га, в ньому зберігається понад 80 тис. експонатів, перевезено і встановлено 320 пам'яток народного зодчества XVI–XX ст. Історичною окрасою музею є Троїцька церква 1773 р., збудована на кошти П. Калнишевського, останнього кошового Запорозької Січі. Багаторічна дослідницька діяльність музейників, їх високий фаховий рівень сприяли тому, що музей став науковою установою в складі НАН України. Нині це улюблене місце відпочинку киян і гостей міста.

П. Т. Тронько тісно опікувався музеєм під відкритим небом у Переяславі-Хмельницькому. Довгі роки дружби пов'язують його з видатним музеєзнавцем, подвижником збереження історико-культурної спадщини, Героєм України М. І. Сікорським. Створені ним музейні збірні перетворили древній Переяслав-Хмельницький на місто-музей. Руками і завзяттям Михайла Івановича і його однодумців, справжніх ентузіастів-пам'яткоохоронців, створено 29 музеїв. Особливо пишається почесний директор Національного заповідника "Переяслав" М. Сікорський меморіальним музеєм Г. Сковороди з унікальною колекцією стародруків, Музеєм архітектури Переяслава періоду Київської Русі, Музеєм народного одягу Наддніпрянської України, з вдячністю підкреслюючи роль Петра Тимофійовича і його особисту підтримку у розбудові міста музеїв.

Особливим періодом у житті П. Т. Тронька були роки, коли він очолював Українське товариство охорони пам'ятників історії і культури. Впродовж 22 років здійснено багато проектів із збереження минувшини України.

9 травня 1981 р. було урочисто відкрито на дніпровських пагорбах, у Києві, монумент захисникам Вітчизни — Меморіальний комплекс "Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.". На площі 20 га розмістилися приміщення музею, чаша "Вогонь Слави", 7 композицій із майже 100 бронзових 5-метрових фігур, присвячених героям фронту і тилу, алея міст-героїв, майданчик з бойовою технікою часів війни[3].

Музей увінчує скульптура Батьківщини-Матері, яка, піднявши щит і меч, стоїть на за-

хисті рідної землі. Висота монумента з п'єдесталом становить 102 м. Відомо, що його поява на київських схилах викликала у творчої громадськості Києва несхвальні відгуки щодо художнього рівня роботи, авторів звинувачували в гігантоманії. Проте, варто зазначити, що проект з технологічних причин довелося порушити під час його виготовлення.

Слід підкреслити ґрунтовність і фундаментальність науково-дослідної та експозиційно-виставкової роботи співробітників музею, яким вдалося, залучивши широкий пласт архівних документів, спираючись на наукові дослідження та новітні експозиційні концепції, створити цікавий і привабливий заклад для мешканців і гостей Києва.

До створення монументальної пам'ятки був безпосередньо причетний П. Т. Тронько. Він брав активну участь у виборі місця для Меморіалу, за дорученням В. В. Щербицького вів переговори з автором проекту музею, видатним скульптором Є. В. Вучетичем, якому, на жаль, не довелося побачити свою ідею втіленою в життя, але який з радістю відгукнувся на пропозицію з України, вважав за честь працювати для Батьківщини (народився митець 1908 р. в Катеринославі, нині Дніпропетровськ).

Шанобливо зберігає Петро Тимофійович пам'ять про талановитого українця, з великою теплотою гортає альбом-проект музею, який вручив йому Євген Вікторович з написом: "Дорогому Петру Тимофеевичу, моему дорогому другу, моєму дорогому Комиссару, положившему первый камень к этому величественнейшему сооружению. С любовью Е. Вучетич"[4].

П. Т. Тронько велику увагу приділяв музеям, чітко усвідомлюючи їх роль у культурному житті країни, щільно опікувався їхніми проблемами. На початку 1960-х рр. доля збереження Полтавського краєзнавчого музею, унікальної пам'ятки українського модерну, одного із кращих музейних зібрань України, опинилася під загрозою.

За вказівкою заступника голови Уряду П. Т. Тронька на реставрацію музею кошти надходили регулярно, але такий стан речей не влаштовував союзне керівництво, яке неодноразово висловлювало невдоволення з приводу витрат державних коштів не на дитячі садки, школи, а на музеї, церкви тощо. Проте капіталовкладення на музей продовжували поступати, доки В. В. Щербицький не отримав чергову скаргу, що П. Т. Тронько, А. М. Барановський (міністр фінансів) не розуміють політики партії і продовжують фінансувати Полтавський краєзнавчий музей. Відбулась різка розмова з керівництвом партії.

Обставини склались так, що через кілька тижнів В. В. Щербицький, перебуваючи у Полтаві, відвідав музей. Повернувшись до Києва, він зателефонував Петру Тимофійовичу, вибачився і сказав, що на такий музей треба давати кошти.

Зазначимо, що славна Полтава завдячує П. Т. Троньку появою спортивного стадіону. На той час без дозволу з Москви заборонялось будувати в Україні культурні об'єкти, та Петро Тимофійович під свою власну відповідальність вніс на засідання уряду пропозицію про будівництво стадіону в Полтаві, який було зведено. Згодом таку ж принциповість П. Т. Тронько проявив, коли ініціював відкриття в Києві Інституту культури та багато інших починань.

П. Т. Тронько, перебуваючи на посаді заступника голови Уряду УРСР (1961–1978 рр.), ініціював і наполегливо здійснював масштабні національно-патріотичні проекти. Він організував проведення на державному рівні ювілеїв видатних і знакових постатей української культури Т. Г. Шевченка (1961 р., 1964 р.), І. П. Котляревського (1969 р.), Лесі Українки (1971 р.), Г. С. Сковороди, О. П. Довженка (1974 р.), фестивалів народної творчості, декад української культури в союзних республіках та зарубіжних країнах, пропагуючи глибоке і самобутнє історико-культурне надбання українського народу.

Історія створення музею Л. Українки у м. Новограді-Волинському Житомирської області яскраво свідчить про особисту відповідальність П. Т. Тронька у збереженні історичної пам'яті народу. В 1971 р. в Україні широко відзначалось 100 річчя від дня народження Лесі Українки, видатної поетеси і громадської діячки. Серед низки заходів з вшанування славетної українки особливе місце посідала Волинська земля. Петро Тимофійович був депутатом Верховної Ради УРСР від Торчинського району Волинської області. Варто зазначити, що і досі в Торчині з вдячністю згадують допомогу П. Т. Тронька у здійсненні соціальних програм в районі, будівництво лікарні, школи, клубу, доріг тощо.

А тоді, в лютому 1971 р. заступник голови Ради Міністрів УРСР по дорозі до Луцька зустрівся в Житомирі з інтелігенцією міста. Як

пригадує Римська Віра Омелянівна, нині завідувач музеєм Лесі Українки в Новограді-Волинському, в розмові з високопосадовцем громадськість повідомила про справжнє місце народження Лесі Українки, що підтверджувалось записами у метричній книзі, яка зберігалася у Державному архіві Житомирської області. Рішення П. Т. Тронька було миттєве: в Новограді-Волинському необхідно створити музей Лесі Українки. Музей був відкритий вчасно до ювілею поетеси[5].

На урочистостях у Луцьку були представники з малої батьківщини Лесі, до музею в Колодяжному передали вишитий до 100-річчя Л. Українки рушник і землю з рідного краю. Музею в Новограді-Волинському виповнилось 40 років, він прийняв тисячі відвідувачів, які з усіх куточків землі їдуть вклонитися геніальній доньці українського народу. Земляки дбайливо зберігають пам’ять про Л. Українку.

П. Т. Тронько долучився до створення меморіального музею ще однієї визначальної постаті української культури — О. Т. Гончара. Музей був облаштований в селі Суха Кобеляцького району на Полтавщині. У рік відзначення п’ятої роковини з дня смерті письменника відбудували хату, а 28 серпня 2000 р. відбулося урочисте відкриття літературно-меморіального музею-садиби. На святі були присутні вдова митця В. Д. Гончар, П. Т. Тронько, Д. Павличко, І. Драч. Традиційним стало проведення “Зелених свят Гончарового дитинства”, яке збирає тисячі шанувальників творчості Олеся Гончара. В 2001 р. музею надано статус державного. “Хай ніколи не заросте стежка до цієї славної хати”, записав у книзі відгуків відомий діяч української культури І. Драч[6].

У 2009 р. академік НАН України Петро Тимофійович Тронько та Роланд Тарасович Франко, онук І. Я. Франка, український вчений-математик, дипломат, громадський діяч підтримали ініціативу краєзнавчої громадськості Обухівщини про створення Літературного музею І. Я. Франка на Дніпрі.

Указом Президента України від 27 серпня 2006 р. Кабінету Міністрів разом з Київською та Харківською міськими державними адміністраціями доручено вирішення питання про спорудження протягом 2006–2008 рр. пам’ятника Івану Франку у м. Харкові та м. Києві, а також створення у Києві літературно-меморіального музею Івана Франка.

Проте намагання творчої інтелігенції втілити важливі заходи наштовхувалися на байдужість і бездіяльність влади вже незалежної України. Такі керівники завдають великої шкоди українській державності, гальмують відродження духовності, історичної пам’яті, формування національної свідомості.

З метою привернення уваги суспільства до проблеми вшанування пам’яті українського генія — Івана Франка у вересні 2009 р. Національною спілкою краєзнавців України, яку в 1990 р. відродив і очолив П. Т. Тронько, була проведена публічна акція по започаткуванню в с. Халеп’я громадського музею. Здійснити проект взявся талановитий краєзнавець і активний музейник, голова Обухівської районної ради А. Шафаренко.

Створення експозиції музею І. Я. Франка у селі Халеп’я на Київщині — це перший крок до створення загальнонаціонального літературно-меморіального музею Каменяра у Києві, який відіграє важливу роль в соборності українських земель, зміцненні духовного і національного єднання.

І. Франко любив Київ і вважав його центром всієї України. Своїм гарячим серцем і чистою душею Іван Якович линув до Наддніпрянської України, неодноразово прагнув відвідати могилу Кобзаря в Каневі, мав тісні творчі зв’язки та листування з видатними представниками літератури, культури та науки Наддніпрянської України, був одружений з киянкою Ольгою Хоружинською у церкві Святого Павла, що розташовувалась в приміщенні колегії П. Галагана. Сьогодні на Київщині проживають спадкоємці родини Хоружинських.

Є глибоко символічним, що на високих старовинних кручах Дніпра, де багато тисячоліть тому розвивалась одна з перших світових цивілізацій — трипільська, нарешті заб’є потужним джерелом невичерпний дух геніального сина українського народу.

Національна спілка краєзнавців України також виступила співзасновником Міжнародного краєзнавчого благодійного фонду імені Івана Франка, представництва якого починають діяти у 15 регіонах України та 3 зарубіжних країнах. Головною метою діяльності Фонду є сприяння соціально-економічному та культурному розвитку, підтримка освіти, культури, науки, відтворення видатних пам’яток історії та культури, відродження історичних традицій і духовності українського народу.

26 лютого 2010 р. в приміщенні Музею видатних діячів української культури відбулася зустріч української інтелігенції з нагоди 125-річчя перших відвідин Києва І. Франком. Лейтмотивом щирого спілкування стала ще одна визначна подія — створення музею І. Я. Франка у Києві, в приміщенні відомого музейного закладу.

В урочистостях взяли участь відомі науковці, франкознавці, діячі культури і кіно, нащадки великих родин Франків, Чекаленків, Лисенків, Леонтовичів, працівників музеїв, творча громадськість Києва.

На зібранні виступив Петро Тимофійович Тронько. Він поділився теплими спогадами про зустріч з дітьми І. Я. Франка — Петром, Тарасом і Ганною, яких він добре знав особисто і співпрацював довгий час. Про родину Франків, їх стосунки і традиції розповів Роланд Тарасович Франко, заступник директора фонду відтворення історико-культурної спадщини імені О. Гончара, член правління НСКУ. Відомий вчений С. А. Гальченко, торкаючись значення творчості І. Франка, зупинився на цитатах, які були вилучені і не ввійшли в багатотомні видання митця.

Затишну атмосферу вечора доповнив перегляд документального фільму "Та, що була поруч" про дружину І. Я. Франка Ольгу Хоружинську. На зустрічі був присутнім і мав слово режисер фільму Василь Вітер, який підкреслив роль І. Франка, його творчого здобутку у вихованні сучасного молодого покоління. Так народжувався музей І. Я. Франка у Києві, яким опікується П. Тронько.

Сьогодні ювіляр сповнений енергії і нових творчих задумів, джерелом яких є безмежна любов до України, готовність творити на благо свого народу, невтомно працювати на ниві збереження історико-культурної спадщини.

Джерела та література

1 *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. — К., 2000. — С.60–65.
2 *Тронько П. Т.* Краєзнавство у відродженні духовності та культури. — К., 1994. — С.74–77.
3 *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. — К., 2000. — С.114–116.
4 З особистого архіву П. Т. Тронька.
5 Матеріали фондів Новоград-Волинського музею Лесі Українки.
6 Хата, де виріс Олесь Гончар. Путівник. — Полтава, 2008. — С.11.

Руслана Маньковская

Защитник национального наследия. К 95-летию со дня рождения академика НАН Украины П. Т. Тронька

В статье освещается музейная работа выдающегося учёного, известного государственного деятеля, председателя Национального союза краеведов Украины, академика НАН Украины П. Т. Тронька, который всю свою жизнь посвятил охране культурного наследия Украины.

Ключевые слова: *культурное наследие, музей, охрана памятников истории и культуры.*

The Protector of National Heritage. Dedicated to the 95-th Anniversary of Petro Tronko, the Member of the National Academy of Science of Ukraine

The article illustrates museum activity of Petro Tronko, outstanding scientist, famous state figure, Head of the National Union of Ethnographers of Ukraine. He devoted all his life to preservation and popularization of historical and cultural heritage of Ukraine.

Key words: *culture, historical heritage, museums, preservation and protection of memorials.*

УДК 341.123:(477)

Андрій Кудряченко (м. Київ)

ОДНА ЗІ СТОРІНОК МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕТРА ТРОНЬКА

У статті висвітлюється участь заступника голови Ради міністрів УРСР П. Тронька у роботі XX сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Ключові слова: *П. Тронько, міжнародні відносини, ООН.*

Добре відомо, що талант видатних діячів має багатовимірний характер. Це твердження повною мірою стосується і славного сина українського народу, відомого державного і громадського діяча, видатного українського історика Петра Тимофійовича Тронька. Говорячи про його багатогранну діяльність на різних ділянках державно-політичної роботи, ми ніколи не забуваємо про його особисту причетність до успішного міжнародного сходження України. Адже саме йому довелося очолювати делегацію Української Радянської Соціалістичної Республіки на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН, представляти нашу країну на кількох міжнародних виставках та інших важливих форумах.

Беззаперечним прикладом авторитету та відповідного впливу в цей період України в Організації Об'єднаних Націй була робота вітчизняної делегації на XX сесії Генеральної Асамблеї на чолі з заступником голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Троньком у 1965 році. Саме тоді Глава української делегації, а нині наш ювіляр високоповажний академік НАН України, Герой України П. Т. Тронько 7 жовтня на денному пленарному засіданні Генеральної Асамблеї цієї найавторитетнішої міжнародної організації виступив з яскравою промовою "Обов'язок ООН — зміцнювати мир!" (Текст виступу наводиться нижче.)

Відзначу, що у своєму промовистому виступі Петро Тимофійович як Глава української делегації здійснив глибокий аналіз тогочасної міжнародної обстановки, стану справ в Європі, навколо Китаю, в так званих гарячих точках: Південно-Східній Азії, зокрема у В'єтнамі, у Конго, Домініканській республіці та інших регіонах світу. Він рішуче засудив агресорів, порушення ними суверенних прав тих чи інших країн, закликав ООН унеможливити втручання у внутрішні справи держав, забезпечити захист їх незалежності і суверенітету, добиватися здійснення загального і повного роззброєння, а також таких важливих заходів, як заборона ядерної і термоядерної зброї, створення зон, вільних від ядерної зброї, ліквідації воєнних баз на чужих територіях і виведення з них іноземних військ.

Слід підкреслити, що в ході роботи на XX сесії Генеральної Асамблеї українська делегація провела чималу кількість офіційних зустрічей з міністрами закордонних справ, представниками, керівниками делегацій багатьох інших держав. Окрім цього, Глава делегації УРСР на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН, заступник голови Ради міністрів УРСР П. Т. Тронько влаштував 26 жовтня 1965 року прийом на честь делегацій, що брали участь у роботі цього форуму. На прийомі були присутні глави і члени делегацій, постійні представники ряду країн при ООН, керівні працівники секретаріату ООН, громадські діячі, журналісти.

Демонстрацією поваги та оцінки вкладу делегації УРСР на XX сесії Генеральної Асамблеї став влаштований на її честь Генеральним секретарем ООН У Таном прийом 24 листопада 1965 року. На офіційному прийомі були присутні Глава делегації України, заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, постійний представник Української РСР при ООН С. Т. Шевченко, члени української делегації, а також заступники генерального секретаря ООН С. В. Нарасіман, Н. Є. Нестеренко, І. Носек, Ролс-Бене, відповідальні співробітники секретаріату Організації Об'єднаних Націй.

Зазначу, що із прийнятих багатьох резолюцій й підсумкових документів трьохмісячної роботи цього форуму стала Декларація про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, захист їх незалежності і суверенітету. Ця Декларація, а також рішення про підготовку і скликання всесвітньої конференції по роззброєнню та директиви щодо розробки

міжнародного договору про нерозповсюдження ядерної зброї були прийняті з ініціативи вітчизняної делегації на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН. Це був реальний внесок України у вирішення злободенних тогочасних проблем. І прийняті документи, як показує подальший перебіг подій, не втратили своєї актуальності й по нині.

Водночас варто взяти до уваги й те, що з огляду на становище України як республіканського чинника у союзній державі, вона не могла проводити повністю самостійну зовнішню політику. На всіх заходах та всій міжнародній діяльності УРСР рельєфно відбивалося становище потужного інструменту по здійсненню зовнішньополітичних устремлінь союзного центру. Але це не означає, що все було виключно негативним чи те, що Київ не скористався повною мірою новими можливостями.

УРСР повністю підтримувала позицію СРСР у його боротьбі за мир і роззброєння. Зазначу, що Україна ратифікувала Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів будь-якої зброї (1971 р.). Одним із питань, що вирішувалося на світовому рівні, було питання про принцип незастосування сили (1972 р.), до якого приєдналася й Україна в 1976 р. Така діяльність справляла відповідний вплив. І коли у 1986 р. весь світ приголомшила трагедія Чорнобиля, то 41-ша сесія ООН була присвячена Чорнобильській катастрофі. Міжнародне співтовариство не залишилося байдужим і пізніше до Чорнобильської трагедії — на 45-й сесії ООН (1990 р.). Саме тоді 126 країн прийняли резолюцію про міжнародне співробітництво з подолання наслідків Чорнобильської аварії. І цьому сприяла попередня міжнародна діяльність України.

Тому, розкриваючи багатогранність постаті П. Т. Тронька як славного сина України, цілком виправданим є прагнення окремо показати його участь в роботі XX сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1965 році. З тим, щоб уважний читач мав більш чітке уявлення про цю яскраву сторінку міжнародної діяльності шановного ювіляра, автор вважає необхідним подати хроніку тогочасних подій та офіційні повідомлення газети “Радянська Україна”.

Слід мати на увазі, що за сухими рядками повідомлень такого часопису стояла напружена, цілеспрямована і наполеглива робота як вітчизняного зовнішньополітичного відомства, Глави, самої делегації Української РСР, так і постійного представництва УРСР в ООН та співробітників посольства СРСР за океаном. Думається, що запропонована форма подачі матеріалів, які стосуються цієї сторінки діяльності П. Т. Тронька, ще раз переконливо підтвердить високу оцінку його вкладу у справу міжнародного сходження України. Адже саме діяльність УРСР повоєнної, радянської доби була одним із вагомих чинників, що уможливила швидке визнання України усім міжнародним співтовариством на зорі незалежності нашої держави у сучасну історичну добу.

Маючи хроніку офіційних повідомлень про перебування і діяльність делегації Української Радянської Соціалістичної Республіки на чолі із заступником голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Троньком на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН у жовтні — грудні 1965 року, читач матиме нагоду ознайомитися з повним текстом виступу П. Т. Тронька на найвищій міжнародній трибуні, з повідомленнями про прийом на честь делегації України, влаштований Генеральним секретарем ООН, та іншою важливою інформацією.

Всі ці події, їх політичне навантаження мали неабиякий вплив у тогочасний період. Водночас вони не втратили головного вістря й у сучасну епоху, коли Україна має суверенний статус, коли світ із чіткого двополюсного поділу перетворився на багатополюсний, коли проблеми глобалізації та виклики сучасності, і серед них головним було і залишається боротьба за мир на планеті, за збереження цивілізації, мають вельми актуальне звучання.

Варто мати на увазі, що діяльність України в Організації Об’єднаних Націй посідала і посідає особливе місце в історії нашої держави. Саме ООН надавала унікальну можливість Україні реалізовувати себе як повноправного члена міжнародного співтовариства, заявляти у повний голос світові про існування української нації і тим самим створювати умови, важливі підмурки для її майбутньої державності.

ЗУСТРІЧІ У НЬЮ-ЙОРКУ

НЬЮ-ЙОРК. 8. (ТАРС). В ООН вчора відбулася офіційна зустріч Міністра закордонних справ А. А. Громико і Генерального секретаря ООН У Тана.

В радянському представництві в ООН пройшла дружня зустріч А. А. Громико з Міністром закордонних справ Куби Р. Роа Гарсіа. На цій зустрічі були присутні Глава делегації України заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, Глава делега-

ції Білорусії міністр закордонних справ БРСР К. В. Кисельов і члени делегації СРСР на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН, а також посол СРСР у США А. Ф. Добринін і постійний представник СРСР при ООН М. Т. Федоренко.

"Радянська Україна", 8 жовтня 1965 р.

Часопис "Радянська Україна" за 9 жовтня 1965 року повідомляв, що 7 жовтня на денному пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН виступили Глава української делегації заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, а також глави делегацій Ізраїлю, Кенії, Гондурасу, Республіки Чад. Далі газета наводить повний текст виступу Глави делегації України П. Т. Тронька.

ОБОВ'ЯЗОК ООН — ЗМІЦНЮВАТИ МИР!

Виступ Глави делегації УРСР заступника Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН

Пане голово!
Панове делегати!

Організація Об'єднаних Націй вступає у третє десятиріччя свого існування. Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки, яка була однією з держав-засновників цієї організації, вірить, що Організація Об'єднаних Націй, при умові додержання високих принципів і основних положень Статуту, може бути ефективним інструментом підтримання загального миру, важливим центром співробітництва держав у розв'язанні міжнародних проблем. Досвід минулої діяльності ООН переконливо свідчить, що вона відігравала позитивну роль саме тоді, коли діяла відповідно до основних положень Статуту, ішла в ногу з розвитком подій у світі. І, навпаки, коли ж робилися спроби діяти в обхід Статуту, коли певна група держав намагалась використати ООН для здійснення цілей імперіалістичної політики у світових відносинах, організація зазнавала невдачі.

Від часу створення Організації Об'єднаних Націй світ істотно змінився. Життя не стоїть на місці, воно йде вперед. Це знаходить свій вияв у тих величезних змінах, що відбуваються в соціально-економічному та політичному житті народів різних країн і цілих континентів. Третину населення світу становлять сьогодні народи світової системи соціалізму, існування якої є найважливішою рисою сучасної епохи. Активними учасниками міжнародної політики стали народи Азії, Африки, Латинської Америки, які в запеклій боротьбі, розриваючи кайдани колоніалізму та імперіалізму, пробили собі шлях до свободи і національної незалежності. Вони піднялись як творці нового життя і активні учасники міжнародної політики.

Наявність держав з різним суспільним ладом, співвідношення сил, яке склалось у світі, диктують потребу будувати міжнародні відносини, в тому числі й в ООН, на основі справжньої рівності та поважання суверенних прав усіх країн, як великих, так і малих. Принципи мирного співіснування знаходять дедалі ширше визнання.

Однак деякі держави на словах говорять про мирне співіснування, але вважають, що воно може бути застосоване тільки у відносинах між рівними за своєю могутністю державами, а малим країнам можна диктувати свою волю, нехтувати їх права, ущемляти й порушувати їх суверенітет і незалежність. Така імперіалістична політика диктату і сваволі щодо інших держав загострює міжнародну обстановку, викликає серйозні міжнародні конфлікти, ставить під загрозу мир і безпеку. Приборкання імперіалістичних агресорів, гарантування миру і безпеки народів є нині найбільш невідкладним завданням.

Особливо небезпечне становище створилося в Південно-Східній Азії. Невпинне збільшення американських збройних сил у Південному В'єтнамі, бойові дії їх проти Національного фронту визволення фактично привели до того, що громадянська війна в цій країні перетворилась у війну імперіалістів США проти в'єтнамського народу. Американські імперіалісти піддають жорстоким бомбардуванням територію Демократичної Республіки В'єтнам, здійснюючи тим самим відкриту агресію проти цієї героїчної соціалістичної держави Азії.

З почуттям глибокого обурення слухала українська делегація виступ представника США в ООН, який намагався виправдати недозволенне втручання його уряду у внутрішні справи волелюбного в'єтнамського народу. Немає і не може бути ніяких виправдань агресивним діям США у В'єтнамі!

Український народ рішуче засуджує агресію США у В'єтнамі і висловлює свою солідарність з народом Південного В'єтнаму і Демократичної Республіки В'єтнам в їх боротьбі проти американського імперіалізму. Єдиною

основою врегулювання становища у В'єтнамі може бути лише неухильне виконання Женевських угод 1954 року, припинення варварських бомбардувань Демократичної республіки В'єтнам, виведення всіх збройних сил США та їх союзників з Південного В'єтнаму, надання в'єтнамському народові можливості самому вирішувати свою долю.

Всьому світові відомо, що США звели у державну політику втручання у внутрішні справи інших держав. Про це свідчать не тільки події у В'єтнамі. У Стенлівілі США, Англія і Бельгія здійснили воєнну акцію, щоб втрутитися в боротьбу в Конго з метою завдати поразки національним патріотичним силам. США грубо втрутились у внутрішні справи Домініканської Республіки. Нині ця країна окуповується Сполученими Штатами всупереч волі її народу, під прикриттям фігового листка міжамериканських збройних сил. Тепер імперіалістичні кола США посилено нав'язують створення цих сил на постійній основі, щоб завжди мати під рукою військову команду для збройного втручання у справи будь-якого народу Латинської Америки.

Політичний і економічний тиск, шантаж, економічна блокада, засилання збройних банд, воєнна інтервенція — ось неповний перелік засобів втручання, застосовуваних імперіалістами.

Останнім часом робляться посилені спроби підвести "теоретичний фундамент" під агресивні дії, "узаконити" втручання у внутрішні справи держав і народів. Висувається вельми небезпечна для справи миру теорія про відсутність різниці між національно-визвольними і громадянськими війнами, з одного боку, і війнами між державами — з другого. Знову, витягають імперіалістичну "доктрину глобалізму", суть якої зводиться до того, що США присвоюють собі право втручатись у внутрішні справи кожної країни в будь-якій частині світу. Хіба це не наруга з принципів ООН, коли за день до відкриття нинішньої сесії Генеральної Асамблеї палата представників конгресу США прийняла безпрецедентну резолюцію, яка санкціонує збройну інтервенцію США в будь-якій країні Латинської Америки під приводом боротьби проти комунізму.

Як же це узгоджується із Статутом ООН або навіть з угодою про організацію американських держав, де міститься пряма заборона загрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, втручання у внутрішні справи держав. Ніякі міркування політичного, економічного чи іншого характеру, ніякі вигадки про комуністичну небезпеку не можуть виправдати порушення цих положень статуту ООН. Мета втручання імперіалістичних сил у внутрішні справи держав і народів в усіх його формах полягає сьогодні в тому, щоб загальмувати, подавити процес розвитку національно-визвольної боротьби, зупинити рух народів до повної політичної та економічної незалежності, удержати їх у сфері економічної експлуатації і політичного панування імперіалізму.

Ми засуджуємо так різко й одверто дії сил імперіалізму й агресії не для того, щоб розпалювати пристрасті і ускладнювати роботу сесії, а тому, що вони серйозно загрожують загальному мирові і несумісні з положеннями Статуту Організації Об'єднаних Націй. Треба зжити з практики міжнародних відносин диктат і сваволю, втручання у внутрішні справи держав і розчистити ґрунт для міжнародного співробітництва як у рамках ООН, так і поза нею.

Міжнародне співробітництво можливе тільки при строгому додержанні принципів рівноправності і самовизначення народів, невтручання у внутрішні справи держав, при мирному співіснуванні країн з різними соціально-економічними системами.

Делегація Української Радянської Соціалістичної Республіки вважає тому необхідним, щоб Генеральна Асамблея урочисто підтвердила зазначені принципи, які лежать в основі Статуту ООН, як це пропонується в проекті "Декларації про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності і суверенітету", поданому сесії делегацією Радянського Союзу.

Не можна обминути мовчанням і стан справ в Європі. Давно пора покінчити з залишками Другої світової війни, нормалізувати становище в Європі. Розв'язання завдання німецького мирного врегулювання відповідало б корінним інтересам миру і безпеки в Європі і сприяло б оздоровленню всієї міжнародної обстановки.

Німецьке мирне врегулювання можливе тільки на основі визнання факту існування двох німецьких держав — Німецької Демократичної Республіки і Федеративної Республіки Німеччини — і території Західний Берлін.

Реальний шлях до зближення обох німецьких держав і мирного возз'єднання німецького народу викладений у маніфесті Народної палати Німецької Демократичної Республіки від 5 травня цього року. Миролюбну програму, пройняту почуттям відповідальності за майбутнє німецького народу і долю світу, викладену в цьому маніфесті, повністю підтримує український народ, який протягом одного покоління переніс дві світові війни, розпалені німецьким імперіалізмом.

Європейські соціалістичні країни висунули програму зміцнення миру в Європі шляхом створення системи колективної безпеки. Щодо цього, на нашу думку, заслуговують уваги пропозиції Польської Народної Республіки про скликання конференції європейських держав для обговорення заходів європейської колективної безпеки, про заморожування рівня ядерних озброєнь і створення безатомної зони в центральній Європі; пропозиція Німецької Демократичної Республіки про відмову обох німецьких держав від атомної зброї; пропозиція Соціалістичної Республіки Румунії про поліпшення добросусідських відносин між європейськими державами; пропозиція про укладення пакту про ненапад між державами Варшавського договору і державами — членами НАТО.

Ми з занепокоєнням спостерігаємо, як боннські політики та їх покровителі вирощують дерево мілітаризму і реваншизму.

При явному потуранні США і деяких інших країн правлячі кола ФРН привселюдно заявляють про свою програму реваншу щодо Німецької Демократичної Республіки, територій, які належать Польщі, Чехословаччині, Радянському Союзові.

Вимоги про перегляд кордонів у Європі боннські політики підкріплюють посиленими заходами по відродженню німецького мілітаризму. Нині збройні сили ФРН найчисленніші в Західній Європі і оснащені майже всіма видами сучасної зброї, включаючи ракетну техніку. Колишні гітлерівські генерали і офіцери керують цією армією, сидять на високих постах НАТО і справляють вирішальний вплив на визначення стратегії цього воєнного союзу. Для декого, як видно, байдуже, хто командуватиме бундесвером. Для українського народу це не байдуже. Ті, що сіяли смерть і руйнування, знову беруть в свої руки воєнні і державні важелі в Західній Німеччині.

Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки не раз вимагав і продовжує налягати на притягненні гітлерівських злочинців до судової відповідальності. Совість українського народу, як і всіх миролюбних народів, не може примиритися з тим, щоб під якимсь приводом лишились непокараними злочинці, що зробили найстрахітливіші злодіяння проти миру і людяності.

Можливо, для когось те, що сталося двадцять років тому, є теорією або епізодом далекого минулого. Проте для українського народу це найтяжча сторінка в його історії. Ми ніколи не зможемо забути того, що фашисти знищили на Україні 4,5 мільйона цивільного населення і 2 мільйони чоловік вигнали на каторжні роботи в Німеччину, що було зруйновано 714 міст і 28 тисяч сіл. Вся українська земля вкрита могилами наших батьків і матерів, сестер, братів, дітей. А скільки синів і дочок України разом з їх братами і сестрами з інших радянських народів і народів країн Європи спалено в Майданеках, Освенцимах та інших фабриках смерті, які були створені злим генієм німецького імперіалізму і залишаться назавжди його вічною ганьбою! В нашій республіці немає сім'ї, яка не зазнала б непоправного горя від війни. Наш народ зробив значний внесок у розгром гітлерівських загарбників. От чому він має священне право вимагати і вимагає перепинити шлях відродженню західнонімецького реваншизму і мілітаризму. Ми закликаємо всі народи до пильності! Мир в Європі вже береться на приціл реваншистськими авантюристами Бонна. Особливо небезпечними для справи миру є вимоги правлячих кіл ФРН добитись озброєння бундесверу ядерною зброєю. Капітулюючи перед вимагательствами Бонна, правлячі кола США і Великобританії вишукують способи, щоб задовольнити атомні апетити західнонімецьких реваншистів і водночас постати противниками поширення ядерної зброї.

Познайомившись з проектом договору про непоширення ядерної зброї, внесеним Сполученими Штатами Америки в Комітет 18-ти, уряд України прийшов до висновку, що він відкриває канали передачі ядерної зброї в руки держав, які нею не володіють. Отже, у плани Заходу, як і раніше, входить допуск до зброї масового знищення боннських реваншистів, дії і політика яких створюють воєнну загрозу в Європі, а значить, і в усьому світі.

Проект "Договору про непоширення ядерної зброї", внесений на розгляд нинішньої сесії Генеральної Асамблеї міністром за-

кордонних справ СРСР А. А. Громико від імені уряду Радянського Союзу, виключає як прямий, так і посередній доступ до цієї зброї для неядерних держав. Укладення такої угоди усунуло б небезпечні наслідки дальшого поширення ядерної зброї і в значній мірі сприяло б відверненню ядерної війни. Українська делегація повністю підтримує цей проект договору.

Уряд Української РСР вважає необхідним добиватися здійснення загального і повного роззброєння, а також таких часткових заходів, як заборона ядерної і термоядерної зброї створення зон, вільних від ядерної зброї, ліквідація воєнних баз на чужих територіях і виведення з них іноземних військ. Уряд України знову заявляє про свою повну підтримку пропозицій про скликання всесвітньої конференції по роззброєнню, в якій зможуть взяти участь усі держави, які побажають цього.

Ряд питань, внесених на розгляд даної сесії, стосується однієї з найактуальніших проблем нашого часу — проблеми повної і остаточної ліквідації колоніалізму. Незабаром минає п'ять років з дня прийняття з ініціативи Радянського Союзу Декларації ООН про надання незалежності колоніальним країнам і народам. Колоніалізм зазнав серйозних поразок. Багато народів у наполегливій і тяжкій боротьбі здобули свободу і незалежність. Однак завдання ліквідації колоніалізму далеко не завершене.

Надто довго затяглась темна ніч колоніалізму над народами Анголи, Мозамбіку, Південної Родезії, Південно-Західної Африки, Бечуаналенду, Свазіленду, Басутоленду, Південної Аравії, Оману, Британської Гвіани та ряду інших територій.

Генеральна Асамблея повинна рішуче і недвозначно зажадати від колоніальних держав виконати рішення, записані в історичній антиколоніальній декларації — негайно надати свободу і право на самовизначення народам усіх колоніальних володінь.

Доти, поки колоніалізм не буде остаточно викорененний, на нашій землі не можуть бути утверджені рівність прав і свобода великих і малих народів. Раніш поневолені народи повинні нарівні з іншими мати право і можливості вирішувати долю світу.

У зв'язку з обговоренням питання щодо проведення нашою організацією операцій по підтриманню миру делегація Української РСР хотіла б заявити, що її позиція спирається насамперед на положення Статуту ООН. Ми хотіли б знову підкреслити, що в питаннях підтримання міжнародного миру і безпеки Статут покладає головну відповідальність на Раду Безпеки. Усі рішення, що стосуються організації, проведення, а також фінансування відповідних операцій ООН, уповноважена приймати тільки Рада Безпеки.

Українська РСР виступає проти спроб порушити ці найважливіші положення Статуту в такій важливій галузі діяльності нашої організації.

Ми хотіли б також заявити, що нас не можуть не турбувати голоси, що лунають в певних колах, про те, що Статут ООН, мовляв, застарів, що він не відповідає потребам сьогоднішнього дня. Делегація України вважає, що Статут ООН витримав перевірку часом і продовжує забезпечувати необхідну основу для погоджених дій держав в інтересах миру і міжнародного співробітництва.

Турбуючись про долю і добре ім'я нашої організації, ми не можемо не згадати і про те, як ведеться фінансове господарство Організації Об'єднаних Націй. Звертає на себе увагу те, що рік у рік зростає бюджетний кошторис і рік у рік відмічається перевитрата за цим кошторисом. У витрачанні коштів організації має бути встановлений твердий порядок відповідно до Статуту і фінансових правил ООН і не повинна допускатись перевитрата кошторисних асигнувань ні під яким приводом.

Тепер особливо актуальним є завдання перетворення ООН в універсальну всесвітню організацію. Для цього насамперед треба відновити в організації законні права Китайської Народної Республіки. Назріла також потреба одночасного прийняття в ООН обох німецьких держав — НДР і ФРН.

Делегація України завжди прагнула активно брати участь в обговоренні і розв'язанні проблем економічного, соціально-правового і культурного характеру. Нам відрадно відзначити, що на порядку денному нинішньої сесії стоять три питання, в постановці яких свого часу Українська РСР проявила ініціативу, а саме: роль ООН у підготовці національних технічних кадрів для прискореної індустріалізації країн, що розвиваються; всесвітня кампанія по ліквідації неписьменності; заходи, що сприяють найшвидшому забезпеченню поважання прав людини і основних свобод. Ми сподіваємось на співробітництво інших делегацій при розгляді цих питань.

Конференція ООН по торгівлі і розвитку, яка відбулась минулого року, прийняла ряд позитивних рішень у найважливіших проблемах економічних і торговельних відносин і заклала хоч і скромний, але конструктивний початок у справі нормалізації міжнародної торгівлі. Нинішня сесія Генеральної Асамблеї має обговорити питання про реалізацію рекомендацій цієї конференції. Для перетворення в життя цих рекомендацій слід ще багато зробити і, насамперед, розв'язати такі проблеми, як створення універсальної міжнародної торговельної організації, впровадження нових справедливих принципів у міжнародні економічні відносини, ліквідація дискримінації в міжнародній торгівлі з політичних мотивів, розширення торгівлі між Сходом і Заходом та інші.

Український народ, сказав на закінчення П. Т. Тронько, виступає послідовним захисником справи миру. Разом з іншими радянськими республіками, що створили могутній Союз Радянських Соціалістичних Республік, Україна натхненно будує нове суспільство, в основу якого покладено науковий соціалізм і комунізм. Це суспільство ґрунтується на ідеології справжньої рівності всіх людей і всіх народів, у ньому немає місця експлуатації людини людиною, расової, національної або іншої дискримінації, кожен є трудівником, виробництво матеріальних благ і всі багатства знаходяться в розпорядженні всього народу. Радянська держава гарантує кожній людині роботу, безплатну освіту на всіх її ступенях, безплатне лікування, соціальне забезпечення.

Усі народи Радянського Союзу відзначать незабаром 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, здійсненої робітниками і селянами під керівництвом партії великого Леніна. Ставши господарем своєї долі, наш народ за роки Радянської влади до невпізнання перетворив свою країну, своє життя. Наша республіка стала країною суцільної письменності, високого рівня науки, культури. За виробництвом ряду найважливіших видів продукції на душу населення (чавуну, сталі, залізної руди, вугілля) Україна випередила найбільш розвинуті капіталістичні країни. Все це результат праці нашого народу, допомоги всіх народів Радянського Союзу.

Уряд і народ Української РСР стоять за розвиток дружніх, добросусідських відносин між усіма державами і народами, за те, щоб принципи мирного співіснування стали законом у відносинах між державами з різними соціально-економічними системами.

Делегація Української Радянської Соціалістичної Республіки, виконуючи волю свого уряду і народу, послідовно виступатиме на підтримку всіх кроків Генеральної Асамблеї, спрямованих на зміцнення миру".

* * *

У подальших повідомленнях, які ми вважали за доцільне навести без редакційних правок, навіть з урахуванням ідеологічного протиборства, яке пронизувало міжнародні відносини, є вельми показові підтвердження підтримки ініціатив та пропозицій Глави української делегації П. Т. Тронька з боку представників різних держав.

ЗУСТРІЧ В ООН

НЬЮ-ЙОРК. 12. (ТАРС). Міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико мав учора в представництві СРСР при ООН зустріч з генеральним секретарем ООН У Таном. В зустрічі брали участь міністр закордонних справ Індії С. Сінгх, міністр закордонних справ Кіпру С. Кіпріану, глави делегацій на 20-й сесії Генеральної Асамблеї ООН: Гвінеї — Д. А. Абдулайє, Уругваю — О. Рейєс, Ірану — М. Ваkіль, Японії — А. Мацуї, Норвегії — С. Нільсен, Югославії — Д. Лекич, Аргентини — Гарсіа дель Солар, Бірми — У Ті Хан, Гани — Дадзі, Малі — С. Кулібалі.

З радянської сторони були присутні глава делегації України, заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, заступник голови Ради Міністрів і міністр закордонних справ Узбецької РСР С. А. Азімов, заступник голови Ради Міністрів і міністр закордонних справ Естонської РСР Л. К. Грен, постійний представник СРСР при ООН М. Т. Федоренко та інші члени радянської делегації.

"Радянська Україна", 13 жовтня 1965 р.

XX СЕСІЯ ГЕНЕРАЛЬНОЇ АСАМБЛЕЇ ООН

НЬЮ-ЙОРК. 14. (ТАРС). У загальній політичній дискусії, яка триває на пленарних засіданнях Генеральної Асамблеї ООН, відбивається тривога і занепокоєння за нинішню напруженість у світі, обурення прагненням агресивних сил на чолі з США придушити національно-визвольний рух у Південно-Східній Азії, Латинській Америці, Африці.

Спинившись на проблемах роззброєння,

прем'єр-міністр Мальти Джорджо Борг Олів'є висловився за першочерговий розгляд таких питань, як відвернення розповсюдження ядерної зброї і заборона підземних ядерних випробувань.

Міністр закордонних справ Судану Мухаммед Ібрагім Халіль у своєму виступі підтримав висловлення генерального секретаря ООН У Тана про необхідність проведення нової женевської конференції по Індокитаю і додержання Женевських угод.

Міністр промисловості, енергетики і мінеральних ресурсів Танзанії Нсіло Сваї заявив, що уряд Танзанії, як і раніше, підтримує пропозицію другої Каїрської конференції позаблокових країн про необхідність скликати міжнародну конференцію для укладення Договору про загальне роззброєння, на яку повинні бути запрошені всі держави світу. Спиняючись на питанні про нерозповсюдження ядерної зброї, він підтримав позицію, викладену на XX сесії делегацією СРСР.

Глава делегації Руанди К. Муденге висловив задоволення тим, що Радянський Союз запропонував обговорити на XX сесії питання "Про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності і суверенітету". Він закликав до негайного підписання конвенції про заборону застосування ядерної зброї і запропонував відновити законні права КНР в ООН.

Альваро Ерран-Медіна (Колумбія) заявив, що його делегація твердо підтримує принцип невтручання у внутрішні справи інших держав. Він говорив також про необхідність запобігти розповсюдженню ядерної зброї і підтримав ідею створення без'ядерної зони в Латинській Америці.

"Радянська Україна", 15 жовтня 1965 р.

ПРИЙОМ НА ЧЕСТЬ ДЕЛЕГАЦІЙ ООН

26 жовтня ц. р. Глава делегації Української РСР на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН, заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Троньно влаштував прийом на честь делегацій, що беруть участь у роботі XX сесії Генеральної Асамблеї ООН.

На прийомі були присутні глави і члени делегацій, постійні представники ряду країн при ООН, керівні працівники секретаріату ООН, громадські діячі, журналісти.

(РАТАУ). "Радянська Україна",
29 жовтня 1965 р.

ДИСКУСІЯ ТРИВАЄ

НЬЮ-ЙОРК.10. (ТАРС). На сьогоднішньому пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН тривало обговорення питання про відновлення законних прав КНР в ООН. Представник УРСР П. Т. Тронько відзначив, що разом з усіма державами, які керуються реальними факторами міжнародної дійсності, Україна виступає за те, щоб негайно покласти край абсолютно абсурдному і ненормальному становищу, коли місце Китаю в ООН, великої країни і постійного члена Ради Безпеки, займають ті, хто не має нічого спільного з китайським народом. Той факт, що всі ці роки КНР не представлена в ООН та її органах, є кричущою дискримінацією народу великої держави, і це негативно позначається на всій діяльності ООН.

Єдиною причиною відсутності Китаю в ООН є ворожа політика, яку уряд США проводить щодо китайського народу та його держави, і той натиск, що його американський уряд чинить на ряд країн — членів ООН, коли йдеться про представництво Китаю.

Наприкінці делегат УРСР підкреслив, що в світі існує тільки один Китай — КНР, а острів Тайвань — це частина великого Китаю. І лише КНР може представляти великий китайський народ.

"Радянська Україна", 12 листопада 1965 р.

ПРИЙОМ НА ЧЕСТЬ ДЕЛЕГАЦІЇ УКРАЇНИ

НЬЮ-ЙОРК. 24. (ТАРС). Генеральний секретар ООН У Тан влаштував учора прийом на честь делегації УРСР на XX сесії Генеральної Асамблеї. На прийомі були присутні Глава делегації України, заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, постійний представник Української РСР при ООН С. Т. Шевченко, члени української делегації, а також заступники генерального секретаря ООН С. В. Нарасіман, А. Є. Нестеренко, І. Носек, Ролс-Бене, відповідальні співробітники секретаріату Організації Об'єднаних Націй.

"Радянська Україна", 25 листопада 1965 р.

ПЛОДОТВОРНІ ПІДСУМКИ

НЬЮ-ЙОРК. 22. (ТАРС). Сьогодні закінчила тримісячну роботу XX сесія Генеральної Асамблеї ООН.

Декларація про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності і суверенітету, рішення про підго-

товку всесвітньої конференції по роззброєнню, яку передбачається скликати не пізніше 1967 р. з участю всіх країн світу, директиви щодо розробки міжнародного договору про нерозповсюдження ядерної зброї, оголошення Африки без'ядерною зоною, рекомендації про ліквідацію військових баз на колоніальних територіях і застосування економічних санкцій проти південноафриканських та південнородезійських расистів і португальських колонізаторів, резолюції про застосування декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам у Південно-Західній Африці, Адену, Британській Гвіані, Оману і 26 малим океанським островам, що їх США і Англія перетворюють у ракетно-ядерні бази, конвенція про ліквідацію всіх видів расової дискримінації — такий неповний підсумок конструктивних рішень сесії Асамблеї, на порядку денному якої стояло понад сто різних питань.

Декларація про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, захист їх незалежності і суверенітету, прийнята з ініціативи Радянського уряду, була найбільш вагомою акцією XX сесії. Делегації позаблокових країн уже в ході дискусії, яка розгорнулась навколо декларації, відкинули спроби західних представників тлумачити деякі положення декларації на свій лад і підвести національно-визвольний рух під поняття "підривна діяльність". Величезна більшість держав підтримала й іншу важливу ініціативу Радянського уряду — розгляд Асамблеєю питання про нерозповсюдження ядерної зброї. Було прийнято резолюцію, що закликає уряди зробити все необхідне для укладення ефективного, без будьяких лазівок, міжнародного договору.

Кроком вперед можна вважати також прийняття сесією міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації. Конвенція не обмежується засудженням апартеїду, расової сегрегації і дискримінації, а вимагає невідкладних заходів по ліквідації такої дискримінації, включаючи викорененння расової пропаганди і расистських організацій, проти чого уперто заперечували США і деякі інші західні держави.

Сесія Генеральної Асамблеї, яка закінчила свою роботу, знову підтвердила, що ООН може служити інтересам миру, свободи і незалежності народів лише в тих випадках, коли вона знаходить в собі сили впроваджувати у міжнародних відносинах і перетворювати в практичні діла високі принципи свого Статуту. На жаль, і нинішня сесія не була вільна від спроб обминути ці принципи. В грубій суперечності з принципами Статуту виявилась — котрий раз — і постановка на сесії таких питань, як "тибетське" і "корейське". Нехтування найважливіших принципів ООН виявилось і в тому, що США та її найближчим союзникам знову вдалося перешкодити відновленню законних прав КНР в ООН, хоч цього разу їм це було значно важче зробити, ніж у минулому.

"Радянська Україна". 23 грудня 1965 р.

Наведені офіційні дані красномовно свідчать про активну, наполегливу багатотрудну міжнародну діяльність української делегації, її Глави П. Т. Тронька на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН. Звичайно, що на підходах, окремих оцінках чи повідомленнях тією чи іншою мірою відбилися як гострота, животрепність подій, так і тогочасні критерії та оцінки міжнародного становища.

Водночас слід мати на увазі, що досить показовим є й той факт, що цілий ряд пропозицій України найшли продовження у прийнятих підсумкових документах XX сесії Генеральної Асамблеї ООН. Це стосується самих актуальних тогочасних проблем: боротьби за мир, роззброєння, дотримання прав і свобод народів, подолання колоніалізму і його спадщини, приборкання агресії стосовно окремих країн і народів тощо. Це легко з'ясувати при уважному аналізі виступу Глави української делегації та прийнятих підсумкових документів XX сесією Генеральної Асамблеї ООН. Все це було і залишається в активі нашої держави, є свідченням дієвості її впливів на перебіг міжнародних подій. І цій справі прислужився політичний досвід, організаторський талант та дипломатична діяльність Петра Тимофійовича Тронька.

П. Т. Тронько зустрічає 95-річний ювілей у розквіті творчих сил. Його колеги, учні, чисельні шанувальники бажають Петру Тимофійовичу нових успіхів, наснаги, здоров'я на многії лєта. Всі ті, хто його безпосередньо знає по спільній роботі на різних щаблях державної, наукової і громадської сфери, сповнені почуттів шанобливого ставлення до нього, до його різнобічної діяльності, зокрема і на міжнародній арені в ім'я нашої Вітчизни, а також до вивчення і примноження її вікових народних традицій — невичерпного джерела української духовності.

Джерела та література

1 *Тронько П. Т.* "Обов'язок ООН — зміцнювати мир". Виступ Глави делегації УРСР заступника Голови Ради Міністрів УРСР на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН // Радянська Україна. — 1965. — 9 жовт.

2 Повідомлення ТАРС. Радянська Україна, жовтень — грудень 1965.

3 *Васильєва-Чекаленко Л. Д.* Україна в міжнародних відносинах (1944–1996) — К., 1998.

4 *Віднянський С. В., Мартинов А. Ю.* Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. — К.: Генеза, 2006.

5 История Новейшего времени стран Европы и Америки. — 1945–2000 гг. — М., 2003.

6 *Кудряченко А. І.* Визначна подія світової історії. Про Ялтинську (Кримську) конференцію 1945 року // Трибуна. — 2005 — № 1–2.

7 *Кудряченко А. І., Скляренко Є. М.* Славний син України (До 90-річчя Героя України, академіка Тронька П. Т.) — К., 2005.

Андрей Кудряченко

Одна из страниц международной деятельности Петра Тронько

В статье освещается участие заместителя председателя Совета Министров УССР П. Тронько в работе XX сессии Генеральной Ассамблеи ООН.

Ключевые слова: *П. Тронько, международные отношения, ООН.*

Andriy Kudriachenko

The milestone of the international activity of Petro Tronko

The participation of Petro Tronko, the Vice-Chairman of the Council of Ministers of USSR, in work of the 20-th Session of UN General Assambly is stated above in the article.

Key words: *P. Tronko, international relations, UN.*

УДК 93/94:911.375(477)

Наталія Кухарєва, Ганна Козій (м. Переяслав-Хмельницький)

ПЕТРО ТРОНЬКО І ПЕРЕЯСЛАВ

У статті подаються сторінки із життя П. Т. Тронька, пов'язані з Переяславською землею.

Ключові слова: *П. Тронько, М. Сікорський, музей, почесний громадянин Переяслава.*

Багатогранна політична та суспільно-громадська діяльність відомого українського державного діяча, вченого, історика, людини високої і благородної вдачі — Петра Тимофійовича Тронька — тісно пов'язана з Переяславом і, зокрема, ще однією легендарною постаттю, академіком музейної справи Михайлом Івановичем Сікорським.

Обіймаючи посаду завідуючого відділом науки і вузів Київського обкому КП(б) України П. Т. Тронько у 1951 році вперше зустрівся з майбутнім Героєм України, Генеральним директором НІЕЗ "Переяслав" М. І. Сікорським під час розподілу випускників історичного факультету КДУ ім. Шевченка. Глибоке знання історії України, простота у спілкуванні, відсутність претензій на високу посаду і життєва розсудливість привернули увагу Петра Тимофійовича. Звичайно, кращої кандидатури на посаду директора створюваного в Переяславі історичного музею годі було й шукати. Тим більше з прицілом на майбутнє. Адже вже тоді йшла мова про широкі ювілейні заходи з нагоди 300-річчя Переяславської ради[1].

Будучи секретарем обкому столичної області, П. Т. Тронько був призначений відповідальним за проведення усіх ювілейних заходів. В цей час він тісно співпрацює з місцевими органами влади та найбільше з директором історико-краєзнавчого музею М. І. Сікорським. Знайомство і спільна творча праця з М. І. Сікорським переростає в багаторічну дружбу двох великих синів України.

У ході реалізації ювілейних заходів в 1953–1954 рр. в полі зору П. Тронька — забудова центральної частини Переяслава, архітектурне вирішення якої згодом визнали одним з найкращих для малих міст України. Це — міськком партії (нині музична школа), райвиконком, готель, торгівельний центр "Дитячий світ", поштове відділення, взуттєва майстерня, побуткомбінат. Водночас проводилися ремонт та реекспозиція історичного музею, який мав відіграти ключову роль в ході святкування.

П. Т. Тронько разом з М. І. Сікорським спільно писали ювілейні статті, видавали тематичну літературу, проводили численні консультації з тих чи інших питань, розробляли сценарій свята та уточнювали окремі його деталі. Петро Тимофійович пригадував: "Пам'ятаю, за день до свята згадали, що у нас немає пишного короваю. І ніхто таких не пік. А як без короваю зустрічати високих гостей? Ось і кинулись ми тоді з Михайлом Івановичем до Героїні Праці і депутата Верховної Ради УРСР з Переяславщини Олени Хобти по допомогу. Олена Семенівна виручила. А потім ми разом на в'їзді у Переяслав-Хмельницький зустрічали з тим короваєм високих гостей з усіх колишніх республік"[2].

Петро Тимофійович неодноразово допомагав місту Переяславу-Хмельницькому та його музеям. Ще у 1957 р. за його сприяння було виділено 70 тис. крб. для будівництва павільйону над розкопками залишків Спаської церкви — усипальниці переяславських князів. У 1961 р. П. Т. Тронько допомагав у спорудженні пам'ятного знаку на честь возз'єднання України з Росією на площі Б. Хмельницького. У 1970-х роках Петро Тимофійович був організатором відзначення 250-річчя від дня народження видатного мислителя і філософа Г. С. Сковороди. В зв'язку з цим він сприяв передачі приміщення для створення музею Г. С. Сковороди. Двома роками поспіль у складі членів урядової делегації П. Тронько відкриває в Переяславі-Хмельницькому музей Г. Сковороди[3].

У 1961 році в Переяславі-Хмельницькому було задумано створити перший в Україні музей просто неба. Ініціатором був переяславський краєзнавець Є. Ф. Іщенко. Ідею цю підтримав директор Державного історичного музею М. І. Сікорський. Багато їм довелося обійти кабінетів партійних секретарів та ра-

дянських чиновників[4]. "Адже вітчизняна музейна практика такого ще не знала — щоб звозити звідусіль хати, вітряки, церкви та інші старожитності..."[5]. Дійшли вони з своїм задумом музею-скансена аж до заступника голови Ради міністрів України Петра Тронька. Він осягнув всю велич і значення цієї прекрасної ідеї: увічнити у формі музею давнє українське село з його величною і трагічною історією, матеріальною і духовною культурою, з народними звичаями і обрядами.

П. Т. Тронько зробив найголовніше — допоміг у питанні виділення земельної ділянки. Згодом писав: "Бо не так просто було вирішити питання щодо виділення великої ділянки землі на горі за Трубежем і перевезення туди культових споруд, усіляких старожитностей"[6]. Він допомагав у виділенні коштів, формуванні штатів та впродовж багатьох років надавав консультативну допомогу. Петро Тимофійович завжди виокремлював з-поміж інших Переяслав-Хмельницький музей просто неба і ніколи не полишав своєю дбайливою увагою.

Високо цінуючи авторитет М. І. Сікорського та його організаторські здібності, в 1970-х роках Петро Тимофійович запрошує Михайла Івановича очолити Музей народної архітектури та побуту України[7]. На відмову М. І. Сікорського П. Т. Тронько відреагував толерантно і навіть захищав його від можливих партійних стягнень. Михайло Іванович Сікорський з вдячністю писав: "Я щасливий тим, що на допомогу мені завжди приходили відповідальні і принципові, а головне — добрі люди, патріоти України. І першим з них я хочу назвати Героя України, академіка Петра Тимофійовича Тронька, який, ще будучи секретарем Київського обкому партії, підтримав мої плани у далеких 50-х роках минулого століття. Спасибі цьому чоловікові, який упродовж багатьох років був ніби моєю охоронною грамотою. Він чудово розумів усі наші задуми і допомагав, чим міг, у їхній реалізації вже як заступник голови Ради Міністрів УРСР"[8].

У середині 1960-х років П. Тронько звернувся до вищого політичного керівництва республіки з пропозицією щодо будівництва меморіального комплексу на острові Хортиця. Переймаючись питаннями увічнення пам'яті про козацьке Запоріжжя, Петро Тимофійович звернувся за допомогою до музейників з м. Переяслава-Хмельницького. Була створена авторитетна комісія, до якої увійшли знавці доби козаччини. Неформальним головою цієї авторитетної комісії з увічнення славетних сторінок історії українського козацтва став М. І. Сікорський. Ця група вирушила до Запоріжжя, тривалий час працювала на Хортиці і підготувала ґрунтовну доповідну записку, на основі якої П. Т. Тронько зробив відповідне подання до українському уряду. Рада Міністрів України схвалила невдовзі розгорнуту постанову "Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва". Тобто мова йшла про вшанування козацтва по всій Україні — усіх його восьми січей, найвідоміших паланок, його монастирів, цвинтарів і місць найвідоміших битв з поляками і татарами. Збір матеріалів, визначення пам'ятних місць, виготовлення макетів майбутніх споруд — це далеко не повний перелік того, що встигли зробити П. Т. Тронько, М. І. Сікорський та інші спеціалісти комісії по козаччині[9]. Наприклад, на Переяславщині з допомогою П. Т. Тронька було відкрито пам'ятник на честь славнозвісного гетьмана України Б. Хмельницького (розташовано на площі Переяславської ради), пам'ятний знак "На честь козацької перемоги 1630 року на Борисовім полі".

Одним з важливих аспектів наукової та організаційної діяльності П. Т. Тронька стала підготовка капітального 26-томного видання під назвою "Історія міст і сіл України". Це видання, здійснюване на громадських засадах, стало найбільш повним літописом населених пунктів республіки, висвітлило їхню історію з найдавніших часів. Велику роботу в підготовці видання провели науковці переяславських музеїв.

У 1991 р. Петро Тимофійович фактично відродив Всеукраїнську спілку краєзнавців, засновану ще в 1925 р. До цього руху приєдналися наукові співробітники Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника та викладачі і студенти Переяслав-Хмельницького філіалу ДПІ ім. М. Горького.

П. Т. Тронько написав понад 600 наукових та публіцистичних робіт, журнальних та газетних статей, з них близько двох десятків монографій. За його безпосередньої участі було започатковано ряд фундаментальних робіт державного рівня: науково-документальна серія книг "Реабілітовані історією", "Звід пам'яток історії та культури України", в написанні яких взяли активну участь наукові співробітники переяславських музеїв.

Переяславці вдячні Петру Тимофійовичу за допомогу в економічному і культурному розвитку міста. За активну громадську діяльність у справі охорони пам'яток історії та культури державного історико-культурного заповідника 21.08.1996 р. IX сесія Переяслав-Хмельницької міської ради XXII скликання присвоїла Троньку Петру Тимофійовичу звання "Почесний громадянин міста"[10]. Відтоді в день міста Петро Тимофійович впродовж 10 років приїздив до Переяслава-Хмельницького. Після завершення святкових урочистостей вони удвох з Сікорським відвідували музей, сідали на лавці під вербами в центрі дивовижного села, "...що виринуло з XIX століття"[11]. Сиділи і розмовляли, адже їм було про що поговорити — двом Героям України, друзям, побратимам, соратникам.

"На прикладі життя і діяльності П. Т. Тронька, — сказав видатний український письменник Олесь Гончар, — ще раз переконуємось, що в колишній комунопартократії були не тільки свавільники й злочинці, а більшість людей чесних, сумлінних, працелюбних, які в тяжких умовах тоталітарної системи по можливості діяли в ім'я народу, боролись, гинули, але передавали нащадкам все гідне, світле в історико-культурних, духовних надбаннях українського суспільства. Коли роздумуєш над джерелами довголітньої важкої, але плідної діяльності П. Т. Тронька, приходиш до єдиного висновку: джерелом його набутків, зусиль і таланту вченого є синівська любов до матері-України"[12].

Переяславці з вдячністю згадують добрі справи Петра Тимофійовича Тронька, які він зробив для нашого міста, його музеїв, для всієї України. І з нагоди ювілею зичать йому Божого благословення, міцного здоров'я, благополуччя, добробуту, світлої радості.

Джерела та література

1 *Тронько П. Т.* Великий син і Герой України // Махінчук М. Переяславський скарб Михайла Сікорського: художньо-документальна повість. — К.: Криниця, 2005. — С. 256.
2 Там само. — С. 257.
3 *Свищ В.* Ювілейні торжества // Комуністична праця. — 1979. — 30 листоп.
4 *Козій Г.* Першому в Україні музею просто неба — 45 // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 128.
5 *Тронько П. Т.* Великий син і Герой України // Махінчук М. Переяславський скарб Михайла Сікорського: художньо-документальна повість. — К.: Криниця, 2005. — С. 257.
6 Там само.
7 *Сікорський М.* Музеї — моє життя. Мій заповіт — мої музеї. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — С. 24.
8 Історик і час. — К., 2005. — С. 46.
9 *Кухарєва Н.* П. Т. Тронько — почесний громадянин Переяслава // Пам'ять століть. — 2008. — № 1–2 — С. 129.
10 Архівний відділ Переяслав-Хмельницької міської ради, ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк.15.
11 *Тронько П. Т.* Великий син і Герой України // Махінчук М. Переяславський скарб Михайла Сікорського: художньо-документальна повість. — К.: Криниця, 2005. — С. 258.
12 *Кухарєва Н.* П. Т. Тронько — почесний громадянин Переяслава // Пам'ять століть. — 2008. — № 1–2. — С. 130.

Наталья Кухарева, Анна Козий

Петр Тронько и Переяслав

В статье подаются страницы из жизни П. Т. Тронько, связанные с Переяславской землёй.
Ключевые слова: *П. Тронько, музей, Переяслав.*

Natalia Kuhareva, Hanna Koziy

Peter Tronko and Pereyaslav

The article is given pages from life of P. T. Tronko, which was connected with Pereyaslav earth.
Kew words: *Peter Tronko, museum, Pereyaslav.*

II
65 РОКІВ ПЕРЕМОГИ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

УДК [94(4)*1939-1945*:94(477)]"1941/1944"

Сергій Кот (м. Київ)

МАРОДЕРСТВО ЯК ФАКТОР РОЗГРАБУВАННЯ, ВИВЕЗЕННЯ ТА ЗНИЩЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1944 рр.)

У статті розглядаються обставини розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944). На основі широкого фактичного матеріалу звертається увага на масові акти вандалізму та мародерства з боку військовослужбовців окупаційних військ та представників окупаційних адміністрацій щодо культурних цінностей, що мали місце поряд з організованим нацистами вивезенням предметів культури через діяльність спеціальних структур. Вводяться в обіг та обґрунтовуються поняття прямого та прихованого мародерства культурних цінностей на окупованій території як чинників їх втрат внаслідок війни.

Ключові слова: *Друга світова війна, нацистська Німеччина, окупована територія України, культурні цінності, пограбування та знищення предметів культури, мародерство.*

Питання долі культурних цінностей, їх розграбування, вивезення та знищення на окупований території України під час Другої світової війни вже протягом багатьох років знаходять своє відображення як в узагальнюючих працях та збірниках документів, присвячених подіям війни, є предметом окремих наукових досліджень. Серед авторів, які зробили вагомий внесок у висвітлення даної проблематики відзначимо Ю. Омельченка[1], В. Акуленка[2], О. Мітюкова[3], П. Грімстед та Г. Боряка[4], М. Ткаченка[5], Т. Себту й О. Долинського[6], М. Дубик[7], Н. Кашеварову та Н. Малолєтову[8], У. Хартунг[9] та ін. Окремо слід відзначити внесок у дослідження питання втрат української культури в роки війни академіка П. Т. Тронька, який впродовж кількох десятиліть звертається до цієї теми. Серед головних тенденцій розвитку досліджень цього комплексу питань вкажемо на намагання поглибленого вивчення діяльності та документації спеціальних структур, створених керівництвом нацистської Німеччини з метою організованого виявлення, обліку, вивчення та конфіскації культурних цінностей на окупованих територіях, їх ролі у розграбуванні та знищенні українських надбань культури. Разом з тим вважаємо за необхідне привернути увагу до того факту, що дії цих структур не були єдиним чинником культурних втрат на українській землі в ході бойових дій та окупації в роки війни. В даній публікації пропонується виокремити та розглянути інші фактори, що спричинили масові втрати культурних цінностей на окупованій території України в період війни й також мали трагічні наслідки для української культури.

В результаті воєнних дій і в період окупації Україна понесла одні з найбільш масштабних за всю свою багатовікову історію втрат культурних надбань.

Загальні втрати музейного фонду України дотепер точно не визначені. За першими радянськими повоєнними офіційними даними, на території України в період окупації було зруйнувано та пошкоджено 151 музей різного профілю, вивезено понад 40 тис. унікальних експонатів. Музейному господарству Української РСР була завдана шкода в сумі 1350 млн. крб.[10]. Однак названа цифра навряд чи в повній мірі відображує справжні масштаби втрат. Адже оцінити в грошових одиницях збитки, завдані в роки війни та окупації музеям України можливо лише умовно. За своїм історичним та культурним значенням більшість художніх полотен, унікальних пам'яток старовини не мають ціни, їх втрати неможливо відшкодувати. Разом з тим багато науковців звертає увагу на той факт, що відповідно до офіційної статистики, безпосередньо перед війною на території України діяло загалом 174 музеї[11]. За різними даними, у державних

музейних фондах знаходилося від 2,8 до 3,5 млн. одиниць зберігання[12]. А з урахуванням фондів університетських та відомчих музеїв їх загальна кількість сягала близько 6 млн. одиниць[13]. В своїй переважній більшості вони не були евакуйовані в тилові райони СРСР на початку війни й лишилися на окупованій території[14]. Тож реальні втрати музеїв України були набагато більшими, ніж подавалося одразу по війні в офіційних радянських джерелах.

Постраждали музеї і картинні галереї Києва, Харкова, Одеси, Львова, Чернігова, Полтави, Сум, Херсона, Донецька, Кам'янець-Подільського, Рівного, Дніпропетровська та багатьох інших міст і районних центрів. До цього трагічного переліку слід додати втрати музеїв Криму, що є частиною сучасної території України, і серед яких були відомі музеї та картинні галереї Севастополя, Сімферополя, Алупки, Бахчисарая, Керчі, Феодосії та інших населених пунктів півострова. За даними Міністерства культури України, опублікованими у 1987 р., втрати тільки творів мистецтва з музеїв України перевищували 130 тис. експонатів. За даними Міністерства культури СРСР, оприлюдненими на початку 90-х років XX ст. на основі аналізу актів збитків, завданих війною, що були складені у 1944–1948 рр., лише по 15 музеях Української РСР різного профілю втрати фондів налічували 240 тис. 693 експонати. А разом із приведеними відомостями по шести найбільших музеях Криму, що нині знаходяться на території України, втрати лише по 21 музеєві України склали 283 тис. 782 предмети[15]. Отже, мова йде про сотні тисяч (а може, й мільйони) предметів історії та мистецтва, які було викрадено, знищено, пошкоджено і загублено внаслідок бойових дій та окупації.

У Київському музеї українського мистецтва окупанти знищили і розтягли 55 875 експонатів, що становили 91 % його фондів[16]. Були пограбовані унікальні зразки старовинного посуду і колекція народних вишивок XVIII–XX ст., збірка фаянсових виробів XVIII ст. Київо-Межигірської фабрики, цінні зразки різьби по дереву. З музею вивезли також 5304 одиниці живопису, графіки, скульптури[17]. За даними повоєнних актів збитків, Київський державний музей російського мистецтва втратив 4878 експонатів. Серед них були збірка рідкісних ікон роботи І. Є. Репіна, В. В. Верещагіна, М. М. Ге, Ф. Ф. Федотова, А. І. Куїнджи, В. Є Маковського, М. М. Антокольського та інших відомих російських художників і скульпторів, майстрів декоративно-прикладного мистецтва[18]. Втрати Київського музею західного і східного мистецтва становили 24 714 експонатів. Визначну цінність мали зразки скульптури Давніх Єгипту, Греції і Риму, європейських країн XVIII ст., 718 полотен переважно західноєвропейських майстрів XVI–XIII ст. З унікальної колекції гравюр, що налічувала 33 тис. зразків XVI–XVIII ст., залишилося лише 8 тис. найменш цінних[19].

Згідно з повоєнними актами втрат з Харківської картинної галереї до Німеччини були відправлені 1109 картин російських і українських художників; 20 картин і 219 ескізів західно-європейських майстрів XV–XIX ст., 332 вироби декоративно-прикладного мистецтва. Після вивезення музейних цінностей німецькі військові підпалили галерею з усіма цінностями, що ще залишалися після пограбування[20]. Одеський музей західного і східного мистецтва внаслідок війни та окупації втратив 5863 картин, малюнків і гравюр, 2925 предметів з фарфору, бронзи, а також старовинної зброї. З Одеського музею українського і російського мистецтва було вивезено більш ніж 900 картин і 516 акварелів, пастелів, малюнків, серед них роботи І. Є. Репіна, І. А. Іванова, А. І. Куїнджи, В. Є. Маковського, М. В. Нестерова, А. К. Саврасова та інших, 1146 старовинних ікон. Було повністю розграбоване і знищене унікальне зібрання Одеського історико-археологічного музею, яке до війни налічувало близько 500 тис. експонатів[21].

Велика шкода була заподіяна бібліотекам України. Внаслідок війни та окупації на території України було розкрадено та знищено понад 51 млн. книг. В тому числі постраждали найбільші українські книгозбірні — Академії наук УРСР у Києві, ім. В. Г. Короленка в Харкові, ім. В. І. Леніна в Одесі, ім. І. Я. Франка (в т. ч. колишню "Оссолініум") у Львові та інші[22].

Так, у Києві було знищено і вивезено 4 млн. книг. Серед них з книжкових зібрань Бібліотеки АН УРСР — понад 320 тис. цінних та унікальних книг і рукописів, в тому числі 5 ящиків стародруків, 20 рукописів XV–XVIII ст., рідкісні видання творів Т. Г. Шевченка, А. Міцкевича, І. Я. Франка. Серед викрадених з бібліотек наукових установ Києва — Перше і Друге Горностаївське євангеліє

XVI ст. у високохудожніх срібних з позолотою оправах, старовинне сербське євангеліє, рідкісні рукописи перської, абіссінської і китайської писемності, книги першодрукаря І. Федорова та інші пам'ятки культури. Виявилися розграбованими та загинули унікальні зібрання Київського університету — бібліотека із фондом понад 1 млн. 300 тис. книг, більше половини Архіву давніх актів та ін.[23]. Із Львівського філіалу бібліотеки АН УРСР ім. І. Я. Франка було викрадено 5113 рукописів, 3139 стародруків[24]. З Харківської бібліотеки ім. В. Г. Короленка було відправлено у Берлін декілька тисяч цінних книг, а тими, що залишилися, вимостили бруківку[25].

Внаслідок війни та окупації виявилися втраченими 18 млн. архівних справ, що зберігалися в державних центральних і обласних архівах та їхніх філіалах. А разом з відомчими, районними і міськими архівами загальні втрати державного архівного фонду в Україні склали 46 млн. справ, серед них — унікальні документи з історії України XII–XX ст.[26].

Характеризуючи долю культурних цінностей України в роки Другої світової війни, слід наголосити на тому, що левова частка втрат національних культурних надбань українського народу стала прямим та безпосереднім наслідком свідомо організованого вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямованої політики нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України. "Я маю намір грабувати, і саме ефективно", — так сформулював Г. Геринг політику нацистського уряду на Сході[27].

Головним інструментом нацистів у "ефективному пограбуванні" культурних цінностей України стала діяльність спеціальних німецьких служб по виявленню, обліку, вивченню і конфіскації культурних цінностей, серед яких особливо вирізнялися Оперативний штаб Розенберга та так звана група Кюнцберга.

Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rozenberg) був створений у 1940 р. під час вторгнення військ нацистської Німеччини у Францію[28]. Вважаючи досвід його грабіжницької діяльності в окупованих країнах Західної Європи успішним, рейхсміністр окупованих східних територій А. Розенберг прийняв рішення про поширення його компетенції й на окуповані землі на Сході, в тому числі й на територію України. З жовтня 1941 р. він надіслав рейхскомісару Коху директиву про конфіскацію культурних цінностей України, яка визначала порядок роботи по вилученню музейних та інших фондів, її виконавців і методику. Вказавши на необхідність обліку всіх цінностей фондів музеїв, Розенберг доручив всю роботу по виявленню культурних цінностей Оперативному штабу і спеціальним робочим групам при рейхскомісарах[29]. Восени 1941 р. начальник Оперативного штабу Герхард Утікалем створив Головну робочу групу, яка передавалася рейхскомісарові Коху[30]. 1 березня 1942 р. особисто А. Гітлером було видано наказ "Про функції Оперативного штабу рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга", за яким оперативному штабу надавалося "право перевіряти бібліотеки, архіви, масонські ложі та інші ідеологічні і культурні організації всіх видів на основі відповідного матеріалу і конфіскувати їх для виконання завдань націонал-соціалістичної партії в галузі ідеології"[31]. Нарешті 7 квітня 1942 р. вийшло розпорядження Міністерства окупованих східних областей рейхскомісарам Остланда та України про збереження культурних і наукових цінностей для вивозу в Німеччину[32]. Це розпорядження зобов'язувало Оперативний штаб Розенберга провести роботу по обліку та опрацюванню даних про культурні цінності. В жовтні 1941 р. перші співробітники Оперативного штабу почали прибувати до Києва. Станом на кінець квітня 1942 р. їх чисельність становила вже 60 осіб, які працювали в створених робочих групах — Західної (Київ), Південної (Херсон) та Східної (Дніпропетровськ) України, Криму (Сімферополь) та Харкова[33]. З вересня 1942 р. робочі групи Оперативного штабу розгорнули свою діяльність майже на всій території окупованої України. Вони діяли до 1944 р. включно, тобто до моменту повного відступу німецької армії з українських земель[34].

Спеціальним підрозділом, уповноваженим на конфіскацію та вивезення культурних цінностей з окупованих нацистською Німеччиною територій була також так звана група Кюнцберга (SS-Sonderkommando des Auswartigen Amtes "Gruppe Kunsberg" — особлива команда (група) військ СС Міністерства закордонних справ "Група Кюнцберга"). Це був батальйон СС особливого призначення під командуванням майора Е. Кюнцберга, підпорядкований безпосередньо Міністерству закордонних справ Німеччини. Батальйон діяв у складі передових загонів німецької армії та на окупованих територіях у період Другої

світової війни із завданням виявляти та вивозити культурні цінності. У 1941 батальйон складався з 4-х робочих груп (einsatzkommando — скор. ЕК), три з яких діяли на території СРСР. На території України діяла робоча група "Потсдам" під командуванням гауптштурмбанфюрера Патцака, підрозділи якої базувалися в Києві, Харкові, Одесі та Криму (Сімферополь, Ялта). Загалом з території СРСР "група Кюнцберга" вивезла 304 697 одиниць зберігання архівних справ, карт, давніх актів та стародруків, наукових та ідеологічних видань, геологічних та мінералогічних колекцій, музейних пам'яток, значна частина яких була вилучена з території України[35].

Разом з тим одним з вагомих чинників втрат культурних цінностей на окупованій території України було мародерство військовослужбовців окупаційних військ та представників окупаційних адміністрацій.

Існує декілька визначень цього терміна "мародерство".

"Мародерство — незаконне привласнення чужого майна, використовуючи безкарність в окремих трагічних ситуаціях, наприклад, під час природних катастроф або бойових дій. Мародерство часто супроводжується актами насилля. Походження терміна відносять до епохи Тридцятирічної війни і пов'язують з ім'ям одного з двох відомих командирів, що носили прізвище Мероде і брали участь в Тридцятирічній війні"[36].

"Мародерство (від фр. *maraudeur*) — ... один з воєнних злочинів, що виявляється у викраденні на полі бою речей, що знаходяться при вбитих та поранених. Міжнародним правом М. розуміється більш широко (містить також пограбування мешканців території ворога) й розглядається як воєнний злочин міжнародного характеру"[37].

"Мародерство (від фр. *maraudeur*) — воєнний злочин міжнародного характеру, що полягає у викраденні на полі бою речей, що знаходяться при вбитих та поранених, а також пограбування мешканців ворожої території"[38].

Розгляд мародерства в усіх проявах, яке допускалося військовими та адміністративними чинниками нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України дозволяє не лише більш повною мірою висвітлити процес пограбування та знищення ними українських культурних цінностей, але й пояснити, чому різняться повоєнні дані установ культури щодо загальних втрат культурних цінностей і дані виявлених німецьких списків на вивезення предметів культури з української території. Як відомо, відомості українських установ культури про завдані збитки значно перевищують зафіксовані в німецьких документах цифри про конфісковані й вивезені культурні цінності.

У цьому зв'язку питання актів вандалізму та мародерства щодо культурних цінностей на окупованій території України можливо розглядати в контексті наступних дій:

- дії представників військових та окупаційних адміністрацій як приховане мародерство на окупованій території;
- розграбування та знищення культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ.

ДІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІЙСЬКОВИХ ТА ОКУПАЦІЙНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ ЯК ПРИХОВАНЕ МАРОДЕРСТВО НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ

Вивчення документів щодо втрат культурних цінностей на окупованій території України засвідчує велику кількість фактів примусового вилучення предметів культури, яке здійснювалося офіційними німецькими та іншими військовими й адміністративними чинниками з установ культури поза компетенцією спеціальних структур, які були офіційно уповноважені керівництвом рейху на такі дії. Ці вилучення зовні мали вигляд позичок предметів культури з фондів музеїв чи бібліотек, інших закладів, які нібито вилучалися у тимчасове користування для прикрашання службових кабінетів в комендатурах та штабах, місць проживання німецьких, румунських, угорських військових, готелів, ресторанів тощо. Іноді розписки писалися навіть із зобов'язаннями зворотного повернення предметів. Однак насправді фактів повернення "тимчасово" взятих культурних цінностей можливо вказати лічені одиниці. В абсолютній більшості випадків отримані таким чином пам'ятки безслідно зникали. Іноді офіційно фіксувалося вилучення культурних цінностей, які презентувалися як подарунки вищому керівництву.

Архівні дані засвідчують, що це явище набуло поширення на всій окупованій території України. Фактично його можливо кваліфікувати як приховане мародерство, яке набуло

системного характеру, здійснювалося повсюдно й у великих масштабах.

Пограбування культурних установ, особливо музеїв, частинами вермахту, масова передача музейних цінностей в комендатури, штаби військових частин, квартири чиновників військової окупаційної адміністрації набули такого розмаху, що це мусили визнати представники верхівки німецького керівництва, які знали справжню ціну культурним цінностям на території України і мали щодо них свої плани. Тому ситуація з фактами масового присвоєння військовими предметів історії та культури на захоплених територіях викликала в німецьких високопосадовців занепокоєння. Вже у вересні 1941 р., повідомляючи до Берліну про захоплення музейних цінностей передовими частинами вермахту, генерал-комісар Білорусі Кубе висловив сподівання, що "в старі культурні міста України будуть своєчасно направлені експерти для керівництва подібними заходами, інакше адміністрація зустріне повне спустошення всюди"[39].

Директиви рейхсміністра окупованих територій А. Розенберга та створення згідно з ними спеціального Оперативного штабу і мережі робочих груп при рейхскомісарах, яким доручалася вся робота по виявленню, обліку та конфіскації культурних цінностей, деякою мірою обмежувала грабіжницьку діяльність представників вермахту та окупаційних адміністрацій[40]. Реальне розгортання цих штабів на території України та визначення їх повноважень на найвищому рівні припали на період весни-осені 1942 р.[41]. Проте процеси прихованого мародерства цінностей культури продовжувалися. Про це свідчить доповідна записка референта з питань мистецтв при робочій групі Західної України д-ра Клейна, датована 22 січня 1942 р. Доповідаючи штабу про захоплення співробітниками генерал-комісаріату цінностей київських музеїв, референт у питаннях мистецтв Клейн писав: "Я зразу ж вказав доктору Франке на велику небезпеку роздачі творів мистецтва. Я довідався, що мої попередження зовсім не прийняті до уваги"[42].

Як засвідчують численні факти, незважаючи на спроби найвищих керівників окупаційної адміністрації контролювати ситуацію з несанкціонованим привласненням культурних цінностей на окупованій території України, всі вжиті заходи виявилися неспроможними повністю зупинити процеси прихованого мародерства. Воно мало місце впродовж всього періоду окупації включно до часу відступу німецьких військ з українських земель. Приклади такого роду вилучень та втрат є достатньо переконливими.

Жертвою "позичок" музейних експонатів в обмін на розписки став Київський музей російського мистецтва. На вимогу очолюваного Е. Кохом Генерал-комісаріату України, для оздоблення службових приміщень та квартир високопоставлених чиновників з його фондів було вилучено 17 картин. В тому числі були полотна О. Г. Венеціанова та К. Брюллова. За особистою вказівкою самого Коха йому було доставлено картину невідомого художника "Дівчина в червоному сарафані". Окрім того, окремими особами з числа німецьких військових та службовців під розписки з музейних фондів в роки окупації було забрано 24 художніх вироби з бронзи та порцеляни[43].

Під час окупації Києва майно та фонди Центрального історичного музею були вивезені з музейних приміщень з території Києво-Печерської лаври і розосереджені між кількома будинками. Частково вони були використані для створення нового Музею давньої та прадавньої історії, який було засновано замість колишнього музею В. І. Леніна в будинку Педагогічного музею. Перший директор новоствореного музею др. Грім підніс в якості подарунка генерал-комісару Києва Магунії намисто, зібране з намистин з розкопок скіфських та слов'янських могильників. Для свого помешкання др. Грім узяв з музею старовинні диван та шафу. Інший директор музею др. Штамфус, який був призначений йому на заміну, також забрав з музею для свого помешкання уподобані меблі та картини[44].

Масового характеру набуло вилучення німецькими офіцерами культурних цінностей, що залишалися в Полтаві в краєзнавчому та художньому музеях. Воно здійснювалося на підставі формальних розписок із зобов'язаннями повернення музейних предметів. При цьому надіслані ними солдати вилучали експонати силою, взагалі не питаючи згоди музейних працівників. Так, зокрема, німецький генерал в супроводі групи солдат забрав з музею картину М. О. Ярошенка "Гірські орли", залишивши розписку про її вилучення. Картина досі вважається втраченою[45]. Гебітскомісар Карл Шенко та інші німецькі чиновники постійно вимагали видачі їм з фондів полтавських краєзнавчого та художнього музеїв (в період окупації художній музей був картин-

ною галереєю Полтавського краєзнавчого музею) картин, скульптур та інших творів мистецтва, старовинних меблів, килимів та посуду для використання у своїх квартирах[46]. Художні меблі для своєї квартири реквізував в музеї також німецький генерал Рудштед[47].

На початку липня 1943 р. гебітскомісар Полтави вирішив зайняти під свою квартиру будинок меморіального музею В. Г. Короленка, який до того зберігався в доброму стані. На вивезення музейних предметів співробітникам краєзнавчого музею було відведено 2 дні. При цьому гебітскомісар дозволив вивезти лише частину предметів з кабінету письменника, в тому числі бібліотеку. Не було дозволено перевезти з музею бронзовий бюст письменника, його дитячий портрет, меморіальні письмовий стіл та малий круглий стіл, крісла, книжкову шафу, ліжко, а також 8 картин, декоративні вази, старовинні килими та гардини, господарське начиння (зокрема, меморіальні самовари). Згодом співробітниця гебітскомісара Тірель неодноразово знімала зі стін та забирала з будинку килими, картини та гардини. Частина меморіальних предметів, які не становили інтересу для гебітскомісара, була винесена до повітки з дровами та вуглем. Під час пожежі, яку особисто влаштував в музеї гебітскомісар Полтави перед відступом німецьких військ з міста, фактично всі унікальні меморіальні предмети музею В. Г. Короленка, що перебували на той час в будинку та в повітці, були спалені[48].

Працівники німецької комендатури в м. Кременці під приводом відправки "в Кенігсберг на виставку" вилучили з фондів Кременецького краєзнавчого музею значну частину цінних експонатів[49].

За вказівками коменданта м. Миколаєва Вінклера протягом періоду окупації з художнього музею ім. В. В. Верещагіна було вилучено понад 400 робіт видатного художника-баталіста В. В. Верещагіна, понад 100 творів І. К. Айвазовського, І. І. Шишкіна, В. Д. Полєнова, В. Є. Маковського, скульптури М. М. Антокольського та інших видатних митців. Поширеною була практика використання цих картин та скульптур для прикрашання службових приміщень, приміщень готелів для офіцерів німецької армії та приватних помешкань високопоставлених військовослужбовців. Картинами з музею було прикрашено й стіни офіцерської їдальні. Майже всі забрані з музею твори мистецтва згодом зникли[50].

Працівники німецьких пропагандистських служб в Маріуполі Гарде і Краузе вилучили "для оформлення госпіталю" та помешкань найбільш цінні предмети з фондів Маріупольського обласного краєзнавчого музею[51].

Практика вилучення представниками військової та окупаційної адміністрації культурних цінностей з установ культури шляхом видачі розписок набула поширення також в Криму. Директор Воронцовського палацу-музею в період німецької окупації С. Г. Щеколдін свідчив в 1944 р.: "Іноді німецькі офіцери під'їжджали з вантажними автомашинами до музею й за наказами якихось генералів забирали цінні музейні меблі роботи 20–30-х рр. XIX ст., залишаючи мені розписки в їх отриманні. Пізніше, через місяці, ми знаходили ці меблі в опустілих після від'їзду німців будинках (колишніх санаторіях) і переносили назад в музей, часто вже зламані, понівечені, з обідраною оббивкою. Забирали іноді й картини, як німецькі офіцери, так і німецька влада, як, наприклад, комендант м. Алупки капітан Гаук, воєнний комендант Креве... Цими картинами вони прикрашали свої квартири, канцелярії комендатур та гуртожитки своїх денщиків. ... Взяті ними картини повернуті в музей не були: вони вивезли їх з собою"[52]. В грудні 1941 р. ад'ютант німецького генерала Тюрк під розписку, яку він залишив на переліку вилучених ним книг, забрав з бібліотеки музею 101 книгу німецькою мовою в художніх палітурках (видання кінця XIX — поч. XX ст. з історії, географії, музики тощо) нібито для читання офіцерами штабу. Однак з усіх вилучених книг співробітники музею згодом змогли розшукати лише дві. Взимку 1943–1944 рр. на вимогу румунського генерального штабу були вилучені й вивезені шість книг XVIII ст. російською та французькою мовами з історії Молдавії та Валахії[53].

У дистрикті "Галичина", який входив до території Рейху в складі Генерал-губернаторства з центром у Кракові, практика вилучення культурних цінностей під приводом службових потреб в обмін на розписки німецьких посадовців також набула значного поширення. Зокрема, вже у вересні 1941 р. секретаріат генерал-губернаторства видав розпорядження про вилучення з ряду львівських музеїв експонатів для оздоблення робочої кімнати генерал-губернатора[54]. Такі вилучення тривали й далі. В доповідній записці уповноваженого в справах освіти і культури дистрикту Галичи-

на др. Г. Рогге, підготовленій в 1942 р., зазначалося, що для "гера Губернера" було забрано з Львівського художньо-промислового музею 74 одиниці меблів, 35 виробів з кераміки, 11 експонатів з металу, 3 годинники, 2 вироби з тканини. З історичного музею з цією метою було вилучено 11 стільців, 2 крісла, 28 зображень старовинних родових гербів. З фондів Львівської картинної галереї для генерал-губернатора було відібрано й вилучено 28 картин[55].

Автопортрет Рембрандта та жіночий портрет роботи Я. Госсарта були видані з фондів Львівської картинної галереї на доручення др. Ернста та др. Зільха. З літа 1942 р. до весни 1943 р. приміщення Львівської картинної галереї було зайнято штабом льотної частини. Це створило небезпеку адресного бомбардування будинку під час авіанальотів. Тому керівництву галереї довелося перенести найцінніші портрети з фондів галереї до одного із залів художньо-промислового музею. Інші фонди були розпорошені ще між кількома сховищами[56]. Безперечно, це створювало передумови для подальшого розтягування унікальної збірки галереї. Загалом протягом 1941–1944 рр. німецькими офіційними особами з адміністративних та військових структур під розписки з її фондів було вилучено 126 картин XVI — поч. XX ст.[57].

Як приховане мародерство слід кваліфікувати факти примусового обміну культурних цінностей, що здійснювалися військовими чи адміністративними особами на окупованій території. Характерний приклад зафіксований в документах стосовно Волинського краєзнавчого музею в Луцьку. Зокрема, в червні 1942 р. ротмістр німецької армії Крейзель уподобав в експозиції музею бронзовий перстень XVI ст. і почав вимагати його собі. Не ризикуючи йти на прямий конфлікт з ним, директор музею В. Чубинський звернувся по допомогу до міського посадника Тиравського. Але всі зусилля, спрямовані на збереження пам'ятки, виявилися марними — в результаті музею довелося погодитися на обмін: замість бронзового персня XVI ст. ротмістр Крейзель передав музею бронзовий хрест, наполягаючи на тому, що він датується XIII чи XIV ст. Про обмін було складено офіційний акт. Де і за яких обставин німецький ротмістр отримав цей хрест, лишилося невідомим[58].

Наведені факти переконливо засвідчують масовий характер прихованого мародерства культурних цінностей військовими та адміністративними особами на окупованій території України, що завдало її культурній спадщині непоправних втрат.

РОЗГРАБУВАННЯ ТА ЗНИЩЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ВНАСЛІДОК ПРЯМОГО МАРОДЕРСТВА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ОКУПАЦІЙНИХ ВІЙСЬК

Вже на початку німецько-радянської війни, по мірі просування військ Німеччини та її союзників вглиб території України, численними стали акти стихійного вандалізму та мародерства з їх боку по відношенню до культурних цінностей на українській території. Це була хвиля погромів культурних установ, яка прокотилася Україною із Заходу на Схід та Південь. Згодом в умовах становлення окупаційного режиму подібні акти мародерства проявлялися у значно менших масштабах. Але знову масового характеру вони набули під час відступу німецьких військ з території України в 1943–1944 рр. Таким чином, розграбування та знищення українських культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ стало одним із реальних факторів їхніх втрат в період Другої світової війни загалом. Ця теза підтверджується численними фактами таких злочинних дій. Розглянемо їх відповідно до просування німецьких військ та військ союзників нацистської Німеччини вглиб території України, а також відповідного до їх подальшого відступу.

Вже на початку війни, протягом другої половини липня та першої половини серпня 1941 р. Кам'янець-Подільський обласний краєзнавчий музей неодноразово ставав об'єктом пограбувань з боку наступаючих передових німецьких та угорських військових частин. Пограбовано було також Кременецький краєзнавчий та Бердичівський історичний музеї[59].

В перші дні німецької окупації протягом деякого часу виявився бездоглядним Волинський краєзнавчий музей. За спогадами довоєнного заступника директора музею з наукової роботи А. Дублянського, коли він в липні — серпні 1941 р. повернувся в місто і поспішив довідатися про долю музею, він помітив часте відвідування його приміщення німецькими вояками, які "нишпорили по залах". Дублянський звернув увагу на розбиту вітрину, з якої зникло кілька золотих візантійських мо-

нет[60]. Згодом в ході проведених ще в роки окупації інвентаризацій фондів музею було зафіксовано зникнення двох золотих візантійських монет, двох старовинних бронзових перснів і бронзового хреста, срібної табакерки, фрагментів старовинного срібного пояса[61].

Коли у вересні 1941 р. німецькі війська увійшли до Києва, будинок Київського музею російського мистецтва був зайнятий під розташування штабу однієї з військових частин. Фондові приміщення були переобладнані під спальні, а на нижньому поверсі влаштовані стайні для коней та туалети. Твори мистецтва опинилися в бездоглядному стані і безконтрольно розтягалися військовими[62].

В окупованій Полтаві 18–20 вересня 1941 р. німецькі солдати повністю розгромили відділи пролетарської революції та ленінізму Полтавського краєзнавчого музею. Масивні експонати з цементу та гіпсу, які неможливо було розбити звичайними палицями, виносилися на подвір'я й розбивалися кувалдами. Загалом в ці дні було знищено 8 тис. експонатів цих відділів[63]. Тоді ж німецькими солдатами було розграбовано велику колекцію боспорських та бактрійських монет, що зберігалася в фондах музею[64].

Захопивши Дніпропетровськ, німецькі військові зайняли під окупаційну адміністрацію приміщення Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. У 1941 р. фондові колекції музею були просто викинуті на вулицю і кілька днів у бездоглядному стані перебували під опадами на відкритому повітрі, розтягалися військовими та населенням. Лише згодом те, що залишилося, колишні співробітники музею на свій страх та ризик зібрали та перенесли до підвалу житлового будинку[65].

Об'єктом варварського ставлення та мародерства військових на окупованій території став Сумський художній музей. Німецький завідувач місцевого відділу освіти Ніц на свій розгляд відбирав з фондів музею та з експозиції вироби з художньої порцеляни та скла. В лютому 1943 р. відступаючі угорські солдати вчинили напад на музей й додатково розграбували значну частину експонатів з художньої порцеляни та викрали мистецько оформлені металеві тарілі. Невдовзі вже німецькими солдатами музей був знову пограбований. Старовинні художні меблі були поламані, складені на купу в одній з кімнат й підпалені. В пожежі згоріло усе приміщення музею разом із залишками експонатів[66].

Під час бомбардувань німецькою авіацією Чернігова, в 1941 р. від влучання запалювальної бомби згоріла будівля Чернігівського історичного музею. Експонати, які вціліли у підвалах, стали об'єктом розграбувань та актів вандалізму з боку німецьких солдатів. В тому числі єдиний в Україні прижиттєвий портрет середини XVII ст. гетьмана Богдана Хмельницького був забраний ними і використовувався як мішень для вправ у стрільбі. Лише дивом ця унікальна пам'ятка української культури пережила добу окупації й у повоєнні роки була реставрована[67].

Під час вступу 17 жовтня 1941 р. німецьких військ в Одесу містом прокотилася хвиля масових пограбувань. Група офіцерів німецької армії силоміць виламала двері в приміщення Одеського історико-археологічного музею, вчинила погром музейного обладнання й пограбувала культурні цінності, що перебували у його фондах. Згодом протягом жовтня — листопада 1941 р. музей неодноразово групами й поодинці грабували офіцери румунської армії[68].

Красномовні факти розграбування культурних цінностей внаслідок мародерства солдатів та офіцерів окупаційних військ були характерні також для долі музейних закладів Криму.

В м. Бахчисарай німецькі військові увійшли в ніч з 3 на 4 листопада 1941 р. При розташуванні вояків під казарму було зайняте приміщення мечеті ханського палацу, в якій було розміщено експозицію Музею печерних міст. Культурні цінності, що знаходилися в експозиції, були повністю розграбовані та знищені[69].

Під час вступу німецької армії у містечко Старий Крим 26–28 грудня 1941 р. німецький танк в'їхав у стіну будинку Старо-Кримського краєзнавчого музею, проломив та обвалив її. Німецькі вояки викинули експонати музею на вулицю, більшість з них була спалена, частина вкинута в колодязь. Підготовлені до евакуації, але не відправлені два ящики з найбільш цінними музейними предметами були розбиті й розтягнуті. В подальшому, під час перебування в Старому Криму румунських військ, румунські військові влаштували в приміщенні музею стайню для коней[70].

Під час перебування німецьких військ в Сімферополі приміщення Сімферопольської картинної галереї спочатку було використано під стайню, причому коней водили на другий поверх по чудових мармурових сходах. Згодом приміщення галереї прилаштували під

казарму. Експонати та музейні фонди, які ще залишалися в ній, безконтрольно розтягалися і нищилися військовими. Внаслідок цього були повністю втрачені вся музейна обстановка (цінні меблі, вітрини), а також картини, скульптури, предмети декоративно-ужиткового мистецтва та інші культурні цінності, які лишилися в галереї. Зрештою, окупаційна адміністрація влаштувала в її приміщенні миловарний завод. При відступі німецькі військові підпалили галерею[71].

В перші дні окупації Алупки з Алупкінського палацу-музею німецькими офіцерами без жодних пояснень та документів, а також без розписок були силою реквізовані картини невідомого художника німецької школи XVIII ст. "Старий біля діжки", невідомого автора іспанської школи "Розп'яття", невідомого англійського митця XIX ст. "Портрет Веллінгтона", російських художників Омукровича "Гусар", Пояркова "Спор", Кюхельгена "Кримський пейзаж"[72]. За спогадами співробітника музею С. Щеколдіна, який тоді перебував в його приміщенні, незважаючи на протести, три німецькі офіцери, увійшовши до музею, розламали кришку одного з ящиків з невивезеними в евакуацію експонатами й забрали собі рулон скручених гравюр[73]. Ще один німецький офіцер, який назвався капітаном Дітманом, намагався повністю зрізати зі стіни палацу-музею унікальний перський килим-портрет Фетх-Алі-шаха, подарований ним графу Воронцову. Після протестів та прохань музейних співробітників не робити цього він "обмежився" тим, що зрізав усю нижню частину килима, що починалася під ногами зображення шаха, скрутив її в рулон і вивіз на своєму автомобілі[74]. Інший німецький офіцер навесні 1942 р. потрапив у приміщення музею через відкрите вікно й забрав з шафи в бібліотеці комплект старовинних дуельних пістолетів у футлярі й віяло зі страусиних пір'їн.[75] Військовими-мародерами були викрадені рідкісний портрет М. С. Воронцова на емалі роботи французького емальєра XIX ст. Бон та портрет Кушелева-Безбородька[76]. Неодноразово цінні меблі та унікальні фамільні сервізи з колекцій палацу використовувалися для бенкетів військовослужбовців. Як наслідок, з 740 предметів художньої порцеляни та фаянсу після періоду окупації лишилося лише 380. З 80 одиниць художнього кришталю було розграбовано три чверті. З 180 виробів з художнього скла лишилося лише 31. З 23 музейних предметів із срібла виявилися розкраденими 20. Цінні сервізи залишилися розукомплектованими, з тих предметів, які в них ще були, чимало виявилися пошкодженими[77]. Лише завдяки мужності музейних співробітників німецький генерал не зміг забрати й вивезти в Берлін знамениті скульптури левів, які кілька століть прикрашають будинок палацу[78].

Отже, пряме мародерство вояків окупаційних армій та представників адміністративних органів на окупованій території України мало масовий характер і стало реальним чинником втрат культурних цінностей України в період Другої світової війни.

Таким чином, окрім організованого вивезення культурних цінностей з окупованої території України, що здійснювалося спеціальними уповноваженими структурами німецьких та румунських військ, суттєва роль у втратах українських культурних надбань в період Другої світової війни належала такому фактору, як мародерство — розграбування та знищення культурних цінностей окупаційними військами в умовах бойових дій та окупації України, а також дій представників військових та окупаційних адміністрацій по вилученню культурних цінностей, які кваліфікуються як приховане мародерство на окупованій території. Викрадені і втрачені таким чином предмети культури не були предметом обліку спеціальних служб і, відповідно, не відображені в їх документації. Це об'єктивно викликає існування розходжень у даних про втрати культурних цінностей на території України, які виникають при порівнянні документації українських закладів культури, німецьких та румунських окупаційних адміністрацій, американських даних про повоєнну реституцію вивезених предметів культури.

Відповідно, питання дослідження обставин масових втрат культурних цінностей в період окупації території України в роки Другої світової війни можливо структурувати й розглядати як суму дії кількох факторів:

- організоване вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямована політика на окупованій території України;
- дії представників військових та окупаційних адміністрацій як приховане мародерство на окупованій території;
- розграбування та знищення культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ.

Джерела та література

1 *Омельченко Ю.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової та новітньої історії. — К., 1971. — Вип. 12. — С. 93–101.

2 *Акуленко В. І.* Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990. — К., 1991. — С. 150–161.

3 *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні: 1917–1973. — К., 1975. — С. 135–152.

4 *Грімстед Патриція К., Боряк Г. В.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. — Львів, 1992. — 119 с.; Patricia Kennedy Grimsted. Trophis of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, 2001. — 749 с.

5 *Ткаченко М. І.* Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід // Київська старовина. — 1995. — № 3. — С. 31–38; Його ж. Центральний державний музей Т. Г. Шевченка під час німецької окупації // Репетитор: Український громадський науково-методичний бюлетень. — Вип. 7. — К, 1995. — С. 20.

6 *Долинський О., Себта Т.* Нові документи з історії втрачених в роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці // Архіви України. — 2005. — № 1–3. — С. 579–646; *Себта Т.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. — 1997. — № 1–6. — С. 53–73.

7 *Дубик М. Г.* Схема справ крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України (1944 р.) // Архіви України. — 1995. — № 1–3. — С. 35–41; її ж. До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941–1944 рр. Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 6. — К., 1996. — С. 194–198.

8 *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель Архивных документов из киевских собраний. — К., 2006. — 577 с.; *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території рейхскомісаріату України (1941–1944) // Бібліотечний вісник. — № 4. — 2005. — С. 23–38.

9 Ulrike Hartung. Raubzuge in Sowjetunion das Sonderkommando Kunsberg. 1941 — 1943. — Bremen, 1997. — 135 s.

10 Правда. — 1947. — 13 февр.

11 *Кот С. І.* До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: Зб. наукових праць. — К., 1991. — С. 135; *Маньковська Р. В.* Музейництво в Україні. — К., 2000. — С. 110.

12 *Кот С. І.* Вказ. праця; *Ткаченко М. І.* Музеї України під час Другої світової війни: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1996. — С.13.

13 *Ткаченко М. І.* Вказ. праця.

14 *Кот С. І.* Вказ. праця. — С. 144–146.

15 *Кот С.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 130, 131.

16 Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), ф. 7021, оп. 65, спр. 8, арк. 21.

17 ЦДАВОУ. — Ф. 4763, оп. 1, спр. 15. — Арк. 2–32; Сообщения Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. — [М.], 1944. — С. 6.

18 ЦДАВО України, ф. 4763, оп. 1, спр. 15, арк. 69–72; ф. 337, оп. 26, спр. 23, арк. 13.

19 Там само. — Арк. 42–66.

20 Там само. — Арк. 73–132.

21 Там само. — Арк. 206–208; Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області. — К., 1944. — С. 9–12; Радянська Україна. — 1944. — 18 червня.

22 Советская Украина в годы Великой Оте-

чественной войны. 1941–1945: Документи и материалы. — Т. 3. — С. 296; *Коваль М. В.* Культурное строительство на Украине в 1943–1945 гг. — С. 158.

23 Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве. — [М.], 1944. — С. 5; *Дубина К.* Злодеяния немцев в Киеве. — [М.], 1945. — С. 31.

24 *Ладивір І. І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. — К., 1970. — С. 128.

25 Історія застерігає. — С. 182.

26 *Митюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні: 1917–1973. — К., 1975. — С. 140.

27 *Сорокин Г. М., Вирник Д. Ф., Лирило П. П.* Немецко-фашистская система ограбления и экономической эксплуатации оккупированных территорий СССР // немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944). — М., 1965. — С. 155.

28 *Кашеварова Н. Г.* Документи оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 2008. — С. 6.

29 ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 50.

30 Там само. — Спр. 49, арк. 109.

31 ГАРФ. — Ф. 7445, оп. 2, спр. 139, арк. 286.

32 Там само. — Арк. 295.

33 *Себта Т. М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки ІІ Світової війни: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 2000. — С.12.

34 Там само, с. 13.

35 Ulrike Hartung. Raubzuge in Sowjetunion das Sonderkommando Kunsberg 1941 — 1943. — Bremen, 1997. — С. 36–43, 104–105.

36 http://uk.wikipedia.org.

37 http://www.slovari.org/legal/3255.html.

38 http://lib.yurii.ru/nov_str112906.htm.

39 ГАРФ, ф. 7445, оп. 2, спр. 128, арк. 40–41.

40 ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 50.

41 Там само. — Арк. 50; спр. 49. — Арк. 109; ГАРФ, ф. 7445, оп. 2, спр. 139. — Арк. 286, 295.

42 ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 109.

43 ЦДАВО України, ф. 4763, оп. 1, спр. 15, арк. 2–32; Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика). — К., 1994. — С. 7.

44 ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, спр. 282, арк. 3.

45 *Стадник С. М.* Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції.: Збірник наукових праць. — Полтава, 1991. — С. 115.

46 Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО), ф. Р.-3388, оп. 1, спр. 1601-а, арк. 4–5.

47 Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею (далі — НА ПКМ), спр. 11–399, арк. 2.

48 Науковий архів Полтавського літературно-меморіального музея В. Г. Короленка. — А2 № 110/170. — Арк. 1–2.

49 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип.12. — К., 1971. — С. 94.

50 Радянська Україна. — 1946. — 15 січ.

51 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип.12. — К., 1971. — С. 94.

52 *Филимонов С. Б.* Хранитель сокровищ (Судебно-следственное дело С. Г. Щеколдина) // Щеколдин С. Г. О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 89.

53 ДА в АРК, ф. Р-3076, оп. 1, спр. 50, арк. 126 зв.; Филимонов С. Б. Хранитель сокровищ (Судебно-следственное дело С. Г. Щеколдина) // Щеколдин С. Г. О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 93.

54 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип.12. — К., 1971. — С. 94; Державний архів

Львівської області (далі — ДАЛО), ф. Р-35, оп. 2, спр. 19, арк. 7.
55 ДАЛО, ф. Р-35, оп. 12, спр. 325, арк. 1–1 зв.
56 Там само. — Спр. 313, арк. 32–32 зв.
57 Список № 1 картин, забранных из Львовской государственной картинной галереи различными официальными лицами немецко-фашистской администрации и военного командования в 1941–1944 гг. — С. 1–6.
58 Державний архів Волинської області (далі — ДАВО), ф. Р-1, оп. 2, спр. 239, арк. 34–35.
59 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип.12. — К., 1971. — С. 93–94.
60 Науковий архів Волинського краєзнавчого музею. — Лист А. З. Дублянського від 26 серпня 1992 р. до А. М. Силюка.
61 ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 239, арк. 34–35.
62 ЦДАВО України, ф. 4763, оп. 1, спр. 15, арк. 2–32; Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. — [М.], 1944. — С. 6.
63 *Стадник С. М*. Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: Збірник наукових праць. — Полтава, 1991. — С. 115.
64 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип.12. — К., 1971. — С. 94.
65 ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 15, арк. 11.
66 *Побожій С. І*. Темна сторінка з історії музею // Мистецькі осередки Сумщини: Історія. Колекції. Дослідження: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею. — Суми, 1995. — С. 57.
67 Черниговский исторический музей: Фотопутеводитель. — К., 1988. — С. 30–31.
68 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип.12. — К., 1971. — С. 93–94.
69 ДА в АРК, ф. Р-20, оп. 11, спр. 6, арк. 13–17.
70 Там само. — Арк. 27.
71 Там само, ф. Р-4133, оп. 1, спр. 4, арк. 4; спр. 12. — Арк. 10–15.
72 Там само, ф. Р-3076, оп. 1, спр. 50, арк. 126 зв.
73 *Щеколдин С. Г*. О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 22.
74 Там само; ДА в АРК. — Ф. Р-3076, оп. 1, спр. 50, арк. 126 зв.
75 *Щеколдин С. Г*. О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 56.
76 *Филимонов С. Б*. Хранитель сокровищ (Судебно-следственное дело С. Г. Щеколдина) // Щеколдин С. Г. О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 91.
77 ДА в АРК, ф. Р-3076, оп. 1, спр. 50, арк. 127 зв.
78 *Щеколдин С. Г*. О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 56.

Сергей Кот

Мародерство как фактор разграбления, вывоза и уничтожения культурных ценностей на оккупированной территории Украины во время Второй мировой войны (1941–1944 гг.)

В статье рассматриваются обстоятельства разграбления, вывоза и уничтожения культурных ценностей на оккупированной территории Украины во время Второй мировой войны (1941–1944). На основе широкого фактического материала обращается внимание на массовые акты вандализма и мародерства со стороны военнослужащих оккупационных войск и представителей оккупационных администраций по отношению к культурным ценностям, которые имели место наряду с организованным нацистами вывозом предметов культуры через деятельность специальных структур. Вводятся в обращение и обосновываются понятия прямого и скрытого мародерства культурных ценностей на оккупированной территори как факторов их потерь в результате войны.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, нацистская Германия, оккупированная территория Украины, культурные ценности, разграбление и уничтожение предметов культуры, мародерство.*

Serhii Kot

Marauding as a factor of looting, exportation and destruction of cultural treasures in the occupied territory of the Ukraine during the World War II (1941–1944)

Circumstances of looting, exportation and destruction of cultural treasures in the occupied territory of the Ukraine during the World War II (1941-1944) are discussed. Based on wide set of facts, the focus is made on mass acts of vandalism and marauding, as to the cultural treasures, on behalf of occupational service personnel as well as representatives of occupational administrations, which acts took place alongside with the nazi-organized exportation of the cultural treasures through activities of special structures. Notions are introduced of direct and latent marauding of cultural treasures in an occupied territory as factors of their loss due to the war.

Key words: *World War II, Nazi Germany, Occupation of Territory of Ukraine, Cultural Treasures, Looting and Destruktion of Cultural Objects, Marauding.*

УДК 364:314.743:(477)(=...)“1944-1945”

Тамара Вронська, Олександр Лисенко (м. Київ)

ТЕПЛО БРАТЕРСЬКОЇ РУКИ: ДОПОМОГА ДІАСПОРИ УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1945 рр.)

У статті аналізується діяльність української еміграції США, Канади та країн Латинської Америки, спрямована на подання благодійної допомоги цивільному населенню України у роки Великої Вітчизняної війни, а також висвітлюються шляхи надходження гуманітарної допомоги до своїх адресатів.

Ключові слова: *діаспора, гуманітарна допомога, американські подарунки, бази “Різноекспорту”.*

В історичній пам’яті більшості людей війна асоціюється насамперед з важкими випробування: втратами рідних і близьких, загрозами для власного життя, пошуком засобів до виживання і пристосуванням до суворих тогочасних реалій. Втім, війна була багатою і на такі явища, як соціальна солідарність, прагнення допомогти тим, хто потрапив у скрутне становище. Свідчення про це можна знайти не лише у спогадах українських емігрантів, численних працях, присвячених життю вихідців з України, а й у багатьох державних та відомчих архівах України та Російської Федерації, зокрема й у тих, які дотепер практично не використовувалися дослідникам — Історико-дипломатичному управлінні МЗС Архіву зовнішньої політики Російської Федерації, Історико-зовнішньоекономічному відділенні Міністерства зовнішньої торгівлі Російської Федерації. Сукупність документів та матеріалів зі згаданих джерел дають змогу стверджувати, що, незважаючи на існування в середовищі заокеанської

української діаспори контраверсійних поглядів на відносини з СРСР, значна її частина зі співчуттям ставилась до боротьби народу України проти гітлерівських загарбників.

Прагнення допомогти історичній батьківщині у важку годину набуло організаційних форм спершу в США та Канаді. Так, у американському місті Чикаго виникла Ліга американців українського походження. Очолювали її в різні часи Богдан Пелехович, доктор Роман Смук, Тарас Шпікула, а найдовше — Іван Дужанський. Ліга проводила різні політичні заходи. Крім того, вона активно включилася в акцію Американського Червоного Хреста по збиранню ліків, харчів для "близьких на фронтах". Три жіночі організації Чикаго — Український Золотий Хрест, Союз українок Америки і Православне сестрицтво, які складалися з жінок-українок, — організували виготовлення бандажів для Червоного Хреста та комплектували посилки для українців за кордоном[1].

14 грудня 1941 р. з осіб української національності було створено комітет під назвою "Товариство українських американських горожан у Філадельфії для оборони", який мав своєю метою подання матеріальної допомоги братам і сестрам на Україні[2].

З ініціативи Українського комітету допомоги Батьківщині 26 липня 1941 р. в Торонто була скликана Східноканадська конференція, на якій обговорювалися питання про створення всекрайової організації для подання ефективної матеріальної підтримки Україні та її народові в боротьбі проти фашистських загарбників. Конференція запропонувала на базі громадських об'єднань українців, вищезгаданого комітету утворити Українське товариство допомоги Батьківщині (УТДБ), яке б цілеспрямовано зосереджувало свої зусилля на підтримці народу України[3].

Восени 1941 р. канадська адміністрація дозволила провести через Червоний Хрест збір коштів на лікування поранених бійців Червоної армії. Заплановано було зібрати 500 тис. доларів. Однак кампанія, що тривала протягом грудня 1941 р. і січня 1942 р., принесла 750 тис. доларів, які надійшли від різних національних та громадських об'єднань. УТДБ, яке планувало зібрати 100 тис. доларів, фактично перерахувало 132 226, а російські комітети — 50 618 доларів.

Перелічені громадські об'єднання не були поодинокі у своїй діяльності. Окрилені благородною метою аналогічні комітети, товариства, ліги створювалися в інших штатах та містах США та Канади.

У 1941–1942 рр. гроші та речі, що їх збирали емігранти з України, передавалися для госпіталів, де лікувалися поранені воїни Червоної армії. А вже в 1943 р. почалося збирання речей та коштів для населення визволеної України. Зокрема, серед речей було обладнання для госпіталів у Києві, Львові, Чернівцях. Окрім того, громадськість Канади зібрала багато тонн різного одягу для потерпілого народу України[4].

У ті ж роки започатковується цілеспрямоване шефство певних емігрантських об'єднань над конкретними містами УРСР. Так, завдяки зусиллям українців Канади через Червоний Хрест цієї країни було передано на відбудову медичних закладів у Харкові, Львові, Полтаві, Чернігові понад 132 тис. доларів[5].

Матеріальну допомогу народові України подавали не лише ті громадські об'єднання Канади, що симпатизували існуючому в СРСР ладові (або принаймні не були суворими його противниками), а й ті, що не приховували неприйняття сталінського режиму. Поступово, але неухильно, ця допомога почала надаватися і з боку окремих осередків, що належали, наприклад, до Союзу українок Канади. Кількість відділень цієї організації була досить значною. Жінки відділень ім. Олени Пчілки в Белісі, ім. Лесі Українки в Радвей, ім. Наталки Кобринської в Віліндоні, ім. Лесі Українки у Ванкувері, Віндзорі, Гамілтоні, "Доньки України" в Монреалі та ін. своїми руками виготовляли та збирали в населення носильні речі, ковдри для так званих скитальців з України — військовополонених, що утримувалися у німецьких концтаборах та в'язнів ГУЛАГ[6].

З речей, що надходили до осередків вищезгаданих комітетів допомоги США та Канади, комплектувалися посилки для населення СРСР. Якщо в межах ленд-лізу до Радянського Союзу північним шляхом йшли озброєння, автомобілі, одяг та взуття, консерви та концентрати для солдатів, то подарунки громадськості, емігрантських кіл США та Канади мали, так би мовити, суто мирний характер: одяг та взуття, ковдри та білизна, інші нерідко вже не нові речі для цивільного населення визволених районів. У посилках було також мило, цукор, концентрати, тобто товари та продукти, конче необхідні людям, що опинилися в надзвичайно скрутному становищі у визволених містах України.

1 червня 1942 р. в газеті “Українське життя” (орган УТДБ) повідомлялося, що 4–6 червня у Вінніпезі пройшов I Всеканадський з’їзд Українського товариства допомоги Батьківщині, який продемонстрував велику роботу канадських українців, згуртованих в УТДБ, з метою підтримки народної війни проти гітлеризму і виявив їхню рішучість надати допомогу в боротьбі з агресором[7].

Представники Червоного Хреста, канадської армії, громадських організацій українців США вітали 160 делегатів з’їзду в залі Робітничого театру. Вітальні телеграми на адресу форуму надіслали Прем’єр міністр Канади М. Кінг, міністр освіти провінції Манітоба А. Шульц, мер Вінніпега Дж. Квін, група канадських солдатів українського походження, а також Слов’янський комітет і Антифашистський комітет молоді СРСР.

З’їзд ухвалив резолюцію, що вимагала від держав фашистської коаліції визволення інтернованих антифашистів, а також затвердив статут організації, що прибрала назву “Товариство канадських українців” (ТКУ). Делегати з’їзду розробили спеціальну програму, якою передбачалося: проводити збір коштів на допомогу жертвам війни у Великобританії, Україні та союзних державах; продовжувати збір коштів, подарунків (продуктів, тютюну, сигарет і т.ін.) на допомогу червоноармійцям і через Канадський Червоний Хрест надсилати допомогу радянським військовополоненим у Німеччині. На той час ТКУ мало провінційні відділи в Манітобі, Альберті, Саскачевані, Британській Колумбії, кілька окружних відділів із 310 місцевими підрозділами[8].

Добродійні зусилля громадськості координувалися Канадським товариством допомоги Росії. Активну участь у його діяльності брали Український відділ цього ж фонду, Товариство карпатських українців та інші організації.

Майже 100 тис. канадських українців репрезентували Національна рада асоціації допомоги Батьківщині і Допомогова організація карпато-руських українців. Українці Канади під час підготовки до плебісциту з приводу введення обов’язкової військової повинності у Канаді пропагували загальнонаціональний характер боротьби проти агресора: війна проти гітлеризму — справа всього народу. Це турбота не лише одного уряду або окремої партії. Це війна народу за свободу і національну незалежність, за свободу поневолених загарбниками народів[9].

Зі встановленням дипломатичних відносин між Канадою та Радянським Союзом (12 червня 1942 р.) розпочався новий етап руху солідарності української діаспори з землею своїх батьків.

У 1943 р., з початком визволення території України від гітлерівських поневолювачів, пожвавлюється листування між американськими об’єднаннями та їхніми українськими адресатами.

В одній з телеграм, надісланій з Нью-Йорка 9 вересня 1943 р. представником місцевого відділення “Рашен Уор Реліф” (РУР) Ф. Майсре до українських властей, говорилось, що українські організації Америки планують кампанію збирання одягу для населення визволених районів України.

“З радістю дізнались, — телеграфували у відповідь з України, — що українські організації Америки проводять кампанії збирання одягу. Люди визволених районів України з вдячністю ставляться до цього заходу. Привіт американському народу від українського народу”[10].

У жовтні 1943 р. в Мессі-Халл (Торонто) відбувся урочистий концерт, на якому представники Товариства канадських українців передали секретареві Посольства СРСР в Оттаві І. Воленку чек на 25 тис. доларів, а також Книгу привітів українському народові з 19 тис. підписів, серед яких був і такий: “Канадські українці бажають особисто висловити свою солідарність з народом України в його героїчній боротьбі проти фашистського варварства”[11].

З нагоди визволення України від німецько-румунської окупації ТКУ зібрало 63 475 доларів для обладнання госпіталів у Львові та Чернівцях. Всього ж для відбудови зруйнованих війною медичних установ України спеціальним призначенням до Червоного Хреста адресувалося понад 132 тис. доларів, зібраних українцями Канади[12].

Утворена в 1943 р. Національна рада канадсько-радянської дружби (НРКРД) започаткувала шефство канадських міст над містами Радянського Союзу, що постраждали від нацистської навали. Першими містами-побратимами стали Торольд — Лубни, Саскатун і Майстоун — Ромни, Блермор — Ясинувата.

За масштабними кампаніями і великими цифрами стояли прості люди не лише великих промислових і культурних центрів Канади, а й глибокої провінції. Так, у периферійному міс-

течку Сутсейнт-Мері (населення 28 тис. осіб) український осередок, що налічував 1 550 осіб, зібрав у фонд допомоги народу України 1 400 доларів[13]. Цей внесок став ще одним маленьким струмочком, який впадав у велику ріку людського милосердя і благородства.

Рух солідарності з єдинокровним народом України охопив також українську діаспору в країнах Латинської Америки. В цьому регіоні вона була менш чисельною, ніж у Північній Америці. Найбільші слов'янські колонії знаходилися в Аргентині, Мексиці, Уругваї, Парагваї, Бразилії, дещо менші — у Болівії, Панамі, Чилі, Колумбії, Венесуелі, на Кубі.

Масштаби допомогових акцій у цих країнах порівняно з північними сусідами були меншими. Це пояснювалося кількома причинами. По-перше, як вже зауважувалося, українська діаспора тут була невеликою, по-друге, не мала таких організаційних традицій та згуртованості, по-третє, представники еміграційних кіл країн Латинської Америки були менш заможними, ніж їхні співвітчизники в США та Канаді. І останнє, що істотно впливало на діяльність допорогових комітетів, які були організовані з метою надання посильної допомоги своїй колишній батьківщині, було те, що на той час між країнами Латинської Америки та СРСР не було дипломатичних і торговельних відносин*. Усі зв'язки здійснювалися через посольство СРСР у США.

Довгий час утримуючись від вступу у війну проти Німеччини та її союзників, керівні кола окремих країн цього регіону чинили усілякі перепони рухові солідарності з боротьби проти фашизму, переслідували його активістів. Так, уряд Фарелла, який прийшов до влади в Аргентині в липні 1943 р., закрив Комітет допомоги Радянському Союзу, конфіскував гроші, речі, продовольство, зібрані для відправки до СРСР; відбулися навіть арешти активістів руху. Але, незважаючи на переслідування з боку влади, антифашистські сили продовжували діяти[14].

По-друге, негативним фактором, що певний час ускладнював процес солідаризації еміграційних кіл Латинської Америки з антифашистською боротьбою, були розбіжності у поглядах самої української громади. Розшарування еміграційних кіл, яке залежало від політичних уподобань та релігійних вірувань, не сприяло об'єднанню загальних зусиль у поданні допомоги своїм співвітчизникам за кордоном. По-різному ставилися представники української діаспори і до адресатів допомоги.

Найгостріші протиріччя у самому еміграційному середовищі були в Аргентині, де на той час проживало найбільше наших співвітчизників на континенті.

Серед українців в Аргентині були робітники і юристи, військові та фермери, лікарі й вчителі, священики, промисловці. В сільській місцевості українська громада була відбитком колишніх місць проживання на рідних землях. Вона мала власну церкву, цвинтар, нерідко навіть школу.

Гуртувалися українські емігранти в Аргентині, як і в інших країнах, у громадські об'єднання за своїми політичними уподобаннями та смаками. Розбіжності були в тому, що одні вважали за необхідне допомагати Червоній армії, всьому народу України, який страждав у кровопролитній війні, інші бачили своїми адресатами виключно тих, хто виборював незалежність України під прапорами ОУН та УПА, і тих, хто перебував у концтаборах фашистської Німеччини і ГУЛАГ.

Вже на сьомий день від початку війни, 29 червня 1941 р., українські культурно-просвітницькі товариства в Аргентині створили Демократичний комітет допомоги Радянському Союзу. Завдяки його зусиллям, не без підтримки інших, до фонду допомоги СРСР за період з 7 липня до 31 грудня 1941 р. було зібрано 21 тис. песо, за 1942 р. — близько 84 тис. песо[15].

З 27 серпня по 4 вересня 1941 р. в Аргентині вже було створено 18 комітетів допомоги СРСР. К місті Кабаллітос 30 членів жіночого комітету допомоги щодня обходили розташовані по сусідству будинки і збирали кошти на придбання подарунків. Комітет допомоги у м. Паласіо (провінція Санта Фе) збирав овечі шкури, з яких були пошиті рукавиці та кожухи для бійців Червоної армії[16].

5–6 вересня 1942 р. в Буенос-Айресі відбулася перша конференція Демократичної комісії допомоги вільним народам за участю делегатів від усіх допомогових комітетів, яка ухвалила відозву до українців та білорусів, у

* Дипломатичні відносини між окремими державами Латинської Америки та СРСР були встановлені: з Кубою — 14 жовтня 1942 р., Мексикою — 12 листопада 1942 р., Колумбією — в лютому 1943 р., Коста-Рикою — 8 травня 1944 р., Чилі – 11 грудня 1944 р., Нікарагуа — 12 грудня 1944 р., Домініканською республікою — 8 березня 1945 р., Венесуелою — 14 березня 1945 р., Бразилією, Болівією, Гватемалою — у квітні 1945 р., Еквадором — у червні 1945 р., Аргентиною – 6 червня 1946 р.

якій, зокрема, зазначалося: “Кожен активіст повинен виконувати свої завдання, шукаючи тих, хто ще не допоміг нічим, щоб симпатизуватися з нами, вірити в героїзм наших батьків, матерів, братів та сестер, які не хочуть бути невільниками наці-фашизму та вірять у швидку перемогу над ворогом. Для прискорення перемоги потрібна швидка допомога. Пробудіться, нарешті, всі! Ставайте в ряди допомогового руху! Наші родичі — це є ми, наша кров. І ми всі є діти одної матері, нашої Батьківщини. Всім, як одному, треба допомагати їй боротися проти спільного ворога, якщо не зброєю, то матеріально. Годі дивитися на її катування озвірілими ворогами...”[17].

На інших зібраннях представників української громади, зі сторінок газет та часописів лунали заклики до гуртування навколо допомогових комітетів. Зокрема, у газеті “Світло” пропонувалося “...залишити все дрібне, що нас сьогодні роз’єднувало, а стати спільно, як сини однієї матері, біль якої гнітить наші серця, і ми хочемо полегшити цей біль, але, роз’єднані, замість того, щоб допомагати, ми будемо сперечатися, хто з нас правий, а хто ні, що є сьогодні не лише неможливим, але просто злочинним”[18].

Незважаючи на бажання примирити, об’єднати еміграційні кола української громади, повної злагоди досягти не вдалося, хоча допомогові зусилля активізувалися і суперечки з приводу різних поглядів на адресати допомоги послабились.

У травні 1945 р. слов’янські організації Аргентини пароплавами “Сахалін” та “Азербайджан” відправили до Радянського Союзу подарунки та гроші. Тоді ж розпочалася гуманна акція “Одягнути 5 000 радянських сиріт”, метою якої було збирання речей для дітей визволеної України[19].

Діяльність допомогових комітетів української діаспори в інших латиноамериканських країнах не набула такого розмаху, як у Аргентині. Але й вони заслуговують на добру згадку, оскільки їхні внески також знайшли вдячних адресатів.

Слов’яни однієї лише колонії Сан-Хав’єр в Уругваї передали до фонду допомоги СРСР 40 тис. песо. Спільними зусиллями комітетів ім. Л. Павлюченко та ім. Петровського в Монтевідео, де окремі пожертвування становили невеликі суми, вдалося зібрати 568 доларів (жертвувало 2056 осіб). Комітетом допомоги ім. Конєва зібрано 2088 доларів. Загальна сума підписних листів комітету ім. Петровського, що працював при товаристві ім. Т. Г. Шевченка, — 2533 долари, з них молодь цього товариства зібрала 294 долари. Збирали також одяг, взуття, медикаменти для постраждалих під час окупації районів СРСР[20].

Від організації “Унідад сов’єтіка”, де переважали росіяни та українці, з Монтевідео на адресу посольства СРСР у США було відправлено 1504 кг адреналіну загальною вартістю 2 325 доларів[21].

У листопаді-грудні 1942 р. спільними зусиллями російського комітету “За Батьківщину” та білорусько-українського комітету ім. Ворошилова в Уругваї були організовані базари свободи, на яких збиралися кошти для Червоного Хреста. Було зібрано 2048 уругвайських песо та 1079 американських доларів. Організатори базарів у супроводжувальному листі до Посольства СРСР в США повідомляли: “Дорога наша мізерна, але важлива вона, на наш погляд, лише тому, що може служити виразом нашого співчуття на страждання наших співвітчизників”[22].

Ініціатором руху солідарності на Кубі виступила організація тамтешньої інтелігенції “Куба проти війни”. Вже 24 липня 1941 р. з координаційною метою була скликана конференція близько 100 комітетів допомоги. Делегати вимагали від уряду встановити дипломатичні відносини з Радянським Союзом і не відправляти до Німеччини, Італії та Японії допомогові матеріали. Обговорювалося також питання про збір коштів на придбання 1 млн. сигар і цукру для воїнів Червоної армії. Цей заклик знайшов широку підтримку, і незабаром на зібрані кошти було зафрахтовано і відправлено до СРСР пароплав з подарунками[23].

У Бразилії 9 листопада 1941 р. виник перший допомоговий комітет при Українсько-білоруському просвітницькому товаристві у Сан-Пауло. Емігранти-українці Сильвестр Гаврищук, Тихін Русилів, Василь Блаский, Степан Бараковий передали до Червоного Хреста 685 доларів, що було немалою сумою для чотирьох осіб, адже доля співвітчизників складалася не завжди вдало, і не всі вони жили заможно[24].

Від української, бессарабської, білоруської громад із Сан-Пауло надходили до посольства СРСР у США невеличкі кошти. Так, зокрема від української, 16 жовтня надійшло: 265 доларів від Василя Грушака, 106 доларів від Григорія Осовця. Від допомогових комітетів —

ім. генерала Ватутіна, ім. Жукова та комітету Українського товариства — були вислані речі та невеликі суми грошей для Червоної армії[25].

У червні 1943 р. у м. Тампико (Мексика) відбувся ярмарок перемоги, на якому було зібрано для Червоного Хреста Радянського Союзу понад 1 000 доларів. Мексиканський комітет допомоги Росії у війні протягом 1942 р. зібрав 55 232 песо, за 1943 р. — 103 903 песо[26].

Інші країни Латинської Америки — Чилі, Колумбія, Парагвай, Болівія, Венесуела, Перу, Гватемала, Гаїті, — де українців було мало, або зовсім не було, також прагнули морально і матеріально підтримувати боротьбу народів СРСР проти агресорів.

Тим часом для координації загальних зусиль у справі допомоги своїм співвітчизникам за океаном 22 і 23 січня 1944 р. в готелі Бенджамін Франклін у Філадельфії було скликано Другий конгрес американських українців. Серед інших питань на ньому йшлося й про посилення допомоги "українцям у рідному краї"[27].

Наступним кроком в об'єднанні зусиль представників української діаспори у США стала організація за ініціативою Українського конгресового комітету Америки 20 червня 1944 р. Злученого Українського американського допомогового комітету (ЗУАДК), метою якого стала більш конкретна допомога "українцям — жертвам війни". Осередок його містився у Філадельфії.

Свої наміри та головну мету згадане громадське об'єднання виклало у т. зв. "Комунікаті". В ньому, зокрема, наголошувалося: "Приступаємо до зорганізування широкої акції допомоги українським жертвам війни. Уже сама обсмалена земля України — це катастрофа. Та до голоду, каліцтва і пошестей треба додати інші великі нещастя, як політичні переслідування українського народу усіма наїзниками, масові виселювання, примусова мандрівка в чужі краї на роботи та інші лиха. Усім тим нещастям ми не зарадимо, але можемо пробувати принаймні рятувати людей від голодної смерті. Ось те й робимо... Звертаємося із закликом до всіх братств, товариств і до всіх чільних діячів взяти на себе організацію збірок на поміч жертвам війни і негайно висилати зібрані жертви до Українського допомогового Комітету... Віримо твердо, що в нинішню відповідальну хвилину американсько-українське громадянство відгукнеться на заклик Українського Допомогового Комітету по своїй силі, щиро і щедро"[28].

Збір одягу для радянських людей поширився на всі міста і містечка Америки. Масштаби, обсяг та реальні результати акції видно на прикладі діяльності Федерації допомоги Росії в Детройті, що була місцевим відділенням "Рашин Уор Реліф" (РУР). За вісім місяців ця організація здала для цивільного населення України 771 мішок подарунків вагою 75 фунтів кожен, на суму 57 825 доларів. Взуття, одягу, інших матеріальних цінностей було зібрано на 66 146 доларів[29].

РУР домігся, щоб кожного місяця з Детройта відходив вагон посилок, адресованих населенню України. Не в останню чергу це було викликано тим, що голова РУР Е. Картер особисто відвідав Радянський Союз і, пересвідчившись у крайній злиденності населення визволених районів, клопотався про розширення збирання для нього одягу.

Шлях надходження гуманітарних вантажів в Україну складався з декількох ланок. По-перше, це безпосереднє транспортне забезпечення пересування вантажів водними та сухопутними шляхами від тих, хто їх збирав, до адресатів. По-друге, — створення спеціальних установ та закладів із специфічними функціями: прийом, зберігання, обліку та розподілу речей. І по-третє, — напрямки і засоби безпосереднього розподілу самих подарунків між республіками тодішнього СРСР та окремими установами.

Основний вантажопотік гуманітарної допомоги йшов через північні порти СРСР. Лише з Монголії та Ірану подарунки потрапляли залізницею. Після того як гуманітарні вантажі прибували до Архангельська, Владивостока, Хабаровська, Мурманська, їх перевантажували у вагони та залізницею переправляли до місця призначення.

У перші два роки війни порівняно невеликі обсяги подарунків з-за кордону надходили головним чином на фронт, де через спеціально створені бази (відділи зберігання) теплі речі — кожухи, рукавиці, плетені вовняні шоломи, шкарпетки, тютюн та окремі продукти харчування розподілялися серед бійців та офіцерів.

В 1943 р. у зв'язку з активізацією благодійницького руху всередині країн Північної та Латинської Америки вантажопотік гуманітарної допомоги з-за кордону суттєво збільшується, що привело до створення спеціальних баз "Різноекспорту", яким були передані

функції її зберігання, сортування, та обліку. 14 вересня перша контора такого профілю була створена в Іранській столиці Тегерані при "Іранрадтрансі", де приймалися вантажі, що приходили Перською затокою. 14 березня 1944 р. бази "Різноекспорту" були створені у Ленінграді, Архангельську, Баку, Єревані, Ростові-на-Дону, Владивостоці, Хабаровську. 23 травня 1944 р. аналогічні заклади розпочали свою роботу у Москві та Києві, а наприкінці того ж року — в Одесі[30].

Промислові товари з цих баз почали надходили до визволених міст України вже з другого кварталу 1944 р. У грудні 1943 р. та лютому 1944 р. РНК СРСР прийняла відповідні постанови, згідно з якими були визначені обсяги речей, що розподілятимуться, головно, серед міського населення республіки, яке найбільше потребувало цього: інвалідами війни, членами родин фронтовиків, дітьми-сиротами тощо. В УРСР відповідальним за розподіл гуманітарної допомоги був призначений заступник голови українського уряду К. Караваєв[31].

У визволених населених пунктах республіки люди дійсно гостро потребували одягу, взуття та й всього іншого, що мало забезпечувати найперші потреби людини в існуванні. Окрім городян, що пережили чорні дні фашистської навали, додому за спеціальними дозволами поступово поверталися інваліди війни, дружини військовослужбовців та інші категорії населення, зокрема й ті, що прибували для відбудови зруйнованих об'єктів народного господарства. Якщо нормоване постачання продуктами харчування за картками ще якось забезпечувало мінімальні потреби городян, то з придбанням промислових товарів у державній мережі було однаково важко всім. До того ж і союзні відомства частогусто не забезпечували належної реалізації централізованих фондів промислових товарів, виділених для областей республіки. Наприклад, у четвертому кварталі 1944 р. для УРСР було відвантажено лише 50,3 % належних обсягів бавовни, 69,8 — вовни, 20,3 — швейних виробів, 43,5 — трикотажу, 45,5 — панчішно-шкарпеткових виробів, 55,5 % шкіряного взуття[32]. Лише скло, порцеляна та фаянс надійшли на Україну в обсязі 100 % до запланованого рівня, хоча ця продукція не була так гостро необхідною для населення визволених районів.

Не поліпшився стан постачання населення і в 1945 р. Через брак сировини не працювали уцілілі підприємства легкої промисловості, а відновлення зруйнованих йшло вкрай повільно.

Єдиним стабільним джерелом постачання був базар, на якому за шалені гроші можна було купити все, або виміняти якусь цінну річ вартістю кілька тисяч карбованців, наприклад, на пару чобіт. Отже речі з американських та канадських подарунків були вкрай доречні для населення визволених районів республіки.

23 березня 1944 р. у розпорядження РНК УРСР було виділено 1500 тюків з різноманітними промисловими товарами, що надійшли від громадських організацій США та Канади. А вже на 20 квітня до Києва додатково було відправлено з баз "Різноекспорту" 15 вагонів американських подарунків[33]. Втім, робота київської бази "Різноекспорту", створеної невдовзі після визволення столиці Україні, суттєво ускладнювалася тією обставиною, що вона розташовувалася за 6 км від залізниці. Лише один "студебекер", що обслуговував цю установу не міг упоратися з перевезенням речей з гуманітарної допомоги, які до того ж, часто-густо, не було кому розвантажувати на залізничних коліях.

На 25 липня 1944 р. на Київську базу було завезено 1681 тюк промислових товарів[34]. Так, на 25 липня 1944 р. на київську базу "Різноекспорт" надійшло: пальт чоловічих ношених — 7813 шт., пальт чоловічих нових — 1300, пальт жіночих ношених 11 329, пальт дитячих — 4434, костюмів чоловічих нових — 175, костюмів чоловічих ношених — 673, піджаків чоловічих 10 995, піджаків жіночих — 8 225, штанів чоловічих ношених 12 141 та ін.[35]. До кінця цього ж року туди надійшло 69 вагонів гуманітарних вантажів. Опісля за цією ж адресою надійшло ще 1432 т гуманітарної дороги. Знаючи, що двовісний вагон, яким перевозили вантажі на той час, містив близько 9,5 т, можна встановити, що на Київську базу надійшло від січня 1945 р. до серпня 1946 р. (коли вона була ліквідована "у зв'язку з припиненням операцій по переробці подарункових надходжень") приблизно 185 вагонів з подарунками, отже за 28 місяців своєї роботи — 254 вагони загальною вартістю на 196,4 млн. крб[36].

Втім і ці показники не дають повного уявлення щодо обсягів речей, що надходили до України, оскільки кожна база "Різноекспорту" надсилала за відповідними рознарядками

американські подарунки у розпорядження РНК УРСР та її державних установ. Наприклад, з тбіліської бази на згадану адресу надійшло 71 643 одиниці речей, 19 800 м тканин, ленінградської — лише за лютий та березень 1945 р.: тканин напіввовняних — 80 000 м., носильних речей — 37 662 шт., взуття — 8300 пар, пальт та костюмів — 1000 шт.[37].

Інколи вантажі направляли в конкретні області України для населення, що найбільш постраждало під час окупації. Лише з московської бази "Різноекспорту" до Сталінського облвиконкому було відправлено 31 763 штуки вантажів з гуманітарної допомоги, Запорізькому — 56 722, Сумському — 25 055, Дніпропетровському — 53 601 шт. З тієї ж бази на адресу Наркомздоров'я УРСР було відправлено 585 штук носильних речей з благодійницьких надходжень. З бакинської бази на адресу Комітету у справах мистецтва та Наркомпросу відвантажено тканини вовняної — 1927 м., з єреванської — 1 вагон взуття, а також 1750 одиниць одягу[38].

Завдяки підрахункам, здійсненим за різними джерелами, встановити, що із загальної кількості вантажів, що надійшли по лінії гуманітарної допомоги у 1944 р., 22,3 % потрапили в Україну*, а в 1945 і 1946 рр. — 6,2 %. Але ці відсотки ще не дають підстав звинувачувати союзну владу у несправедливому, упередженому розподілі благодійницьких вантажів. На наш погляд, справедливим було те, що на розорену землю України надійшла велика частка загальних надходжень. І не менш справедливим вбачаємо зменшення поставок у наступні роки, оскільки постраждале від війни населення Білорусії та Росії також гостро потребувало допомоги...

Серед адресатів гуманітарної допомоги українська громада зарубіжжя, допомогові комітети, громадські об'єднання бачили передусім населення, яке найбільш постраждало під час нацистської навали. Наші співвітчизники за кордоном прагнули хоч якоюсь мірою полегшити життя найбільш знедоленим — інвалідам війни, дітям-сиротам, родинам військовослужбовців. Такі ж категорії були згадані й у документах, якими приписувалося здійснювати розподіл гуманітарної допомоги.

* Без урахування вантажів, що надійшли цільовим призначенням для окремих установ УРСР.

Влітку 1944 р. у Києві, наприклад, налічувалося 300 інвалідів. По вул. Петропавловській, 20б був розташований будинок інвалідів, який ледь животів. Не було в ньому ніякої спідньої та постільної білизни, бракувало ліжок та матраців. І тут у пригоді стали промислові товари з гуманітарної допомоги. Міський відділ соцзабезпечення звернувся з проханням до заступника голови РНК УРСР К. Караваєва, який відповідав за цю ділянку роботи, з проханням виділити для київських інвалідів 1500 комплектів (ковдр, простирадл, спідньої білизни), а також 1000 пар чоловічого та 400 жіночого взуття. Окрім цього, фінансові організації міста передали для будинку інвалідів з числа безхазяйних речей 450 ліжок, 300 столів, 1000 стільців, 100 шифоньєрів[39]. Таким чином, завдяки товарам, зібраним американськими та канадськими громадськими об'єднаннями, в той час стало можливим забезпечити хоча б мінімальним набором вкрай необхідних речей кожного другого з 3000 інвалідів. Отже, можна стверджувати (звичайно, за умови, що ці речі не були розкрадені і потрапили за призначенням), що благодійна діяльність української еміграції досягла своєї мети і трохи полегшила матеріально-побутове становище захисників Батьківщини.

Активну і принципову позицію у справі розподілу подарунків з-за океану посідали жіночі комітети, створені при військкоматах, які вели роботу по розподілу носильних речей та промислових товарів з подарунків серед членів сімей фронтовиків. Вони неодноразово зверталися до заступника голови РНК УРСР К. Караваєва із скаргами на порушення соціальної справедливості при розподілі носильних речей. Як правило, інвалідам та членам родин фронтовиків перепадали вже поношені речі, а нові, за добре відомим у нас в країні принципом, усіма можливими шляхами опинялися у партійних працівників та функціонерів органів влади. Інколи зловживали своїм становищем і родини воєначальників. Вони не соромилися по кілька разів звертатися за речами з американських посилок. Їм хотілося мати по декілька нових пальт, відрізів дорогих тканин тощо[40].

Тим часом члени сімей фронтовиків задля отримання бодай якихось речей змушено вдавалися до крайнощів. Типовим є приклад, коли до міськвійськкомату м. Києва прийшла у розпачі дружина майора діючої армії. Вона

благала допомогти їй отримати хоч якусь одежину. Але даремно. Вичерпавши всі можливі аргументи, жінка скинула з плечей ковдру, у якій вона прийшла до згаданої установи, і постала перед очима "відповідальної" особи гола й боса.

Серед тих, хто мав отримувати речі з гуманітарної допомоги у першу чергу, були також діти-сироти та діти фронтовиків, що перебували у дитячих будинках визволеної території УРСР*. Ця допомога була конче потрібною з огляду на те, що у 1944 р. з централізованих державних фондів для них було виділено мізерну кількість необхідних речей. Стан деяких дитячих установ, де утримувалися діти, був просто жахливим. Так, Київський приймач-розподілювач змушений був припинити приймання дітей від органів міліції через відсутність постільної білизни, матраців і ковдр.

Відповідно до постанови РНК СРСР від 2 лютого 1944 р. для дитячих закладів республіки з гуманітарної допомоги приписувалося передати 499 дитячих пальт, 2000 платтів, 2000 пар штанів та 2000 пар взуття[41].

З огляду на катастрофічний стан дитячих установ в липні 1944 р. для облаштування будинків дитини, ясел, дитячих лікарень з гуманітарної допомоги за рішенням РНК УРСР було видано 80 000 м тканин та 6 000 комплектів дитячого взуття[42]. Вже восени того ж року для дитячих будинків цільовим призначенням надійшло з баз "Різноекспорту" 5 вагонів різноманітних речей з-за океану.

Завдяки речам, які надійшли до України з Америки та Канади, намагалися якось полегшити матеріальне становище й партизанам, які поверталися до рідних домівок. 30 травня 1944 р. начальник Українського штабу партизанського руху Т. Строкач звернувся до заступника голови РНК УРСР К. Караваєва з листом, у якому, серед іншого, зазначалося: "У зв'язку з виходом великої кількості партизанів, що діяли на території України близько 3-х років, та тим, що одяг, який був на них, прийшов у повну непридатність, а також враховуючи, що вихід партизанів з лісів і направлення за місцем проживання потребує хоч якось одягу, а майно їх пограбовано під час окупації, просимо Вас подати допомогу партизанам та їх родинам і видати Українському штабу партизанського руху з американських подарунків: 10 000 комплектів верхнього одягу, 8000 пар взуття, 300 комплектів постільної білизни та 10 000 рушників"[43]. Прохання начальника УШПД не могли задовольнити стовідсотково. Але, зважаючи на заслуги цих людей перед Батьківщиною, народом України, а також їх вкрай злиденне матеріально-побутове становище, клопотання Т. Строкача було виконано настільки, наскільки дозволяли існуючі резерви гуманітарної допомоги.

Прислужилися речі, зібрані благодійними громадськими організаціями за океаном, й лікувальним установам визволених міст УРСР, яким гостро бракувало усього найголовнішого — ковдр, рушників, медичних халатів тощо. Навесні 1944 р., зокрема, для київських лікарень системи Наркомздоров'я було виділено 606 ковдр, 819 рушників, 98 медичних халатів та інших вкрай необхідних речей[44]. Звичайно, за тогочасних потреб це була краплина в морі. Але ж і вона стала у пригоді в умовах суцільного дефіциту.

Розподіляючи гуманітарну допомогу, що надходила з США та Канади, згадали й про діячів науки та освіти, котрі, повертаючись з евакуації, як і інші громадяни, гостро потребували одягу та взуття. У липні 1944 р. заступник голови РНК УРСР Л. Корнієць звернувся з листом до заступника голови РНК СРСР А. Микояна, у якому просив видати для викладачів та студентів державних університетів республіки речі з гуманітарної допомоги. Реагуючи на це клопотання, незабаром студенти та викладачі, приміром, Одеського університету отримали відповідно 580 та 160 комплектів одягу, Харківського — 450 і 100, Дніпропетровського — 400 та 80 комплектів одягу. Серед клопотань щодо виділення американських речей були й дивовижно скромні. Так, виконком Київської облради просив виділити 15 хусток для кращих учителів області.

Керівництво республіканського уряду з великою повагою поставилося до наукової еліти України. Для професорського складу Академії наук УРСР з американських благодійних надходжень було виділено 70 чоловічих пальт, по 70 пар жіночого й чоловічого взуття та 124 чоловічих комбінезони[45]. Примітно, що весь цей

* Після наради представників американських та канадських благодійних товариств, що відбулася 19–20 квітня 1947 р. в Торонто, була започаткована акція зі збирання цільової матеріальної допомоги дитячим будинкам України. Завдяки цій кампанії було закуплено багато концентрованого молока, консервів та інших продуктів, потрібних дітям / Кравчук Петро. Назв. праця. — С.335.

одяг був новий, а не зношений. І якщо згадати ціни на нього, то можна уявити, як він став у нагоді реевакуйованим зі сходу науковцям. Хоча й важко собі уявити сивого поважного академіка в американському комбінезоні...

Однією з прикмет налагодження мирного життя у визволених містах УРСР було відновлення роботи театрів та інших закладів культури. Актори, як і інші громадяни, що поверталися з евакуації, мали гостру потребу в одязі. Але їх запити дещо відрізнялися від решти міських мешканців. Адже акторові треба було виходити на сцену і мати пристойний вигляд. Добре, що асортимент заокеанських подарунків був досить широким. Навіть краватки та фраки входили до складу деяких посилок, які й стали в нагоді вже незабаром, оскільки директор київського театру ім. Івана Франка якраз і клопотався про виділення для акторів 200 цих аксесуарів одягу, а також по 50 чоловічих та жіночих костюмів, 75 пар чоловічого взуття. Інший київський театр — ім. Лесі Українки звернувся з проханням видати деяку кількість одягу з гуманітарної допомоги у зв'язку з тим, що акторам не було в чому грати прем'єру[46].

Не були обійдені увагою й представники фізичної культури. 25 грудня 1944 р. своїм особистим розпорядженням № 1575 голова РНК УРСР М. Хрущов зобов'язав відповідні органи видати з резерву, що зберігався на базах "Різноекспорту", 24 відрізи на костюми для преміювання складу футбольної команди майстрів київського товариства "Динамо", переможців "Кубка України" 1944 р. з футболу[47].

До заступника голови РНК УРСР зверталися з проханнями щодо виділення носильних речей з американських подарунків багато установ та організацій. І треба відзначити, що К. Караваєв, зазвичай, займав досить принципову позицію в цьому питанні. Про це свідчать типові листи-клопотання, які зберігаються й донині в архівах України. Його віза "Відмовити", приміром, стоїть на багатьох заявах відповідальних працівників партапарату, які раз по раз настійно просили виділити одяг та взуття для своїх родин.

У грудні 1944 р. завдяки гуманітарній допомозі з-за океану вдалося вийти зі скрутного і водночас курйозного становища. Спеціалістам Наркомзему УРСР належало вирушити до Румунії для повернення на Україну вивезеної туди худоби. Але обшарпаним і розутим людям не було в чому їхати. Вихід знайшовся завдяки речам, що надходили зі США та Канади. 50 чоловічих пальт, 50 костюмів та 50 пар взуття стали справжнім порятунком для відряджених за кордон[48].

Наведені приклади свідчать, що у тому скрутному становищі, у якому опинилося населення визволених міст України, речі з гуманітарної допомоги стали у великій пригоді, дали змогу хоча б на перший час окремим людям поліпшити своє матеріальне становище.

РНК УРСР, бази "Різноекспорту" прагнули якомога справедливіше розподілити речі, що надійшли з Канади та Америки, між визволеними обласними центрами України. За даними довідки від 24 жовтня 1944 р., благодійні надходження з-за океану, що надійшли в республіку, були розподілені по областях наступним чином: Вінницька область — 98 549 штук речей, Ворошиловградська — 66 531, Дніпропетровська — 46 221, Дрогобицька — 34 750, Житомирська — 17 361, Запорізька — 47 054, Кам'янець-Подільська — 17 127, Київська — 73 748, м. Київ — 58 200, Кіровоградська — 28 468, Миколаївська — 21 357, Одеська — 43 950, Полтавська — 51 056, Сталінська — 97 437, Станіславська — 40 600, Сумська — 42 007, Харківська — 62 308, Херсонська — 13 110, Чернігівська — 48 114 штук речей[49].

Як видно з наведеного переліку, товари з гуманітарної допомоги направлялись здебільшого у промислово розвинуті області, міста, де концентрувалися державні, наукові та культурні установи.

Зваживши на чисельність населення в окремих містах та кількість речей, що надійшли до областей та міст, можна дійти певного висновку. Якщо в Києві налічувалося на той час 305 тис. чол.[50] і надійшло 58 200 речей, то, за умови справедливого їх розподілу, можна припустити, що кожен п'ятий житель столиці України у гіршому випадку мав одержати бодай краватку.

Очевидці розповідають, що вони добре пам'ятають американське взуття, комбінезони, джемпери, штани, які перепадали членам сімей фронтовиків. Немає сенсу доводити, що в той час, коли легка промисловість країни та республіки ледве-ледве зводилася на ноги, речі, зібрані завдяки ініціативі рядових громадян Сполучених Штатів та Канади, давали змогу хоча б на перший час частково задовольнити потреби певної кількості населення.

Братерська допомога української громади зарубіжжя дала можливість сотням тисяч людей відчути себе неодинокими у вирі важкого життя воєнної доби. Міст, споруджуваний між різними країнами методом "народної дипломатії", руйнував усталені стереотипи суспільно-політичної конфронтації, світоглядної несумісності, що існувала навіть в антигітлерівській коаліції, сприяв взаємопорозумінню різних народів, їхньому самовияву і розвитку почуття самодостатності. Часто він був міцнішим, ніж хиткі місточки нетривких міждержавних компромісів, і свідченням доброї волі народів, їхнім потягом до єднання і співчуття.

Джерела та література

1 *Куропась Степан*. Спогади з України й 60 років в Америці. — Нью-Йорк—Чикаго, 1988. — С. 71–72.
2 Шістдесят літ організаційного життя українців у Філадельфії. — Філадельфія, 1944. — С. 112.
3 У 1942 р. ця організація була перейменована на "Товариство канадських українців".
4 Кравчук Петро. На новій землі: Сторінки з життя, боротьби і творчості канадських українців. — Торонто, 1958. — С. 312, 314, 325.
5 Там само.
6 *Когуська Наталка Л*. Чверть століття на громадській ниві. 1926–1951. Історія Союзу українок Канади. — Вінніпег, 1952. — С. 107, 122, 210, 213, 221, 351, 352, 495.
7 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 5110. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 5.
8 Там само. — Спр. 56. — Арк. 90.
9 Цит. За кн.: Поздеева Л.З. Канада в годы Второй мировой войны. — М., 1986. — С. 50.
10 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 537, арк. 10.
11 Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків. — К., 1990. — С. 152.
12 *Кравчук П*. На новій землі. — С. 312, 314.
13 ЦДАВО України., ф. 5110, оп. 1, спр. 56, арк. 93–94.
14 Архів зовнішньої політики Російської Федерації. Історико-дипломатичне управління МЗС РФ (далі — АЗП РФ), ф. Посольства СРСР у США, оп. 8, спр. 22, арк. 19–20.
15 *Вітриченко О. Н*. Нормалізація міжнародних відносин між СРСР і латиноамериканськими країнами в роки Великої Вітчизняної війни. — "УІЖ". — 1972. — № 4. — С. 71.
16 АЗП РФ, ф. Посольства СРСР у США, оп. 10, спр. 25, арк. 26.
17 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 118, арк. 9 зв.
18 Там само. — Арк. 11.
19 АЗП РФ. — Ф. Посольства СРСР в США, оп. 10, спр. 25, арк. 26.
20 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 1795, арк. 13 зв.
21 АЗП РФ, ф.Посольства СРСР у США, оп. 10,спр. 25, арк. 26.
22 Там само.
23 Там само. — Арк. 31.
24 АЗП РФ, ф. Посольства СРСР у США, оп. 10, спр. 22, арк. 75.
25 Там само. — Спр. 25. — Арк. 31.
26 Там само. — Спр. 12. — Арк. 4.
27 Шістдесят літ організаційного життя українців у Філадельфії. — С. 115.
28 Там само. — С. 123.
29 АЗП РФ, ф. Посольства СРСР у США, оп. 12, спр. 15, арк. 41.
30 Історико-зовнішньоекономічне відділення Міністерства зовнішньої торгівлі РФ (Далі — ІЗЕВ МЗТ РФ). Збірник історичних довідок про структуру та функції всесоюзного зовнішньоторговельного об'єднання. — М., 1976. — Т. 1. — С. 227.
31 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 48, арк. 93.
32 Там само. — Оп. 78, спр. 48, арк. 3–5.
33 ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 1665, арк. 33,40.
34 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 48, арк. 3.
35 Там само. — Оп. 30, спр. 48, арк. 3.
36 ІЗЕВ ММТ РФ, ф. зовнішньоторговельного об'єднання "Різноекспорт", оп. 11430, спр. 103, арк. 177–178; Спр. 122. —

Арк. 44.
37 Там само. — Спр. 108. — Арк. 242.
38 Там само. — Спр. 103. — Арк. 77, 81.
39 ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1666, арк. 28–29.
40 Там само. — Арк. 42, 80, 82; Спр. 1667. — Арк. 8, 16, 115.
41 Там само. — Спр. 1666. — Арк. 2.
42 Там само. — Арк. 164.
43 Там само. — Спр. 1665. – Арк. 51.
44 Там само. — Арк. 42.
45 Там само. — Арк. 44.
46 Там само. — Арк. 23.
47 Там само. — Спр. 1668. — Арк. 169.
48 Там само. — Арк. 145.
49 Там само. — Спр. 1667. — Арк. 267.
50 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 4, арк. 184.

Тамара Вронская, Александр Лысенко

Тепло братской руки: помощь диаспоры украинскому народу в годы Второй мировой войны (1941–1945 гг.)

В статье анализируется деятельность украинской эмиграции США, Канады и стран Латинской Америки, направленная на оказание благотворительной помощи гражданскому населению Украины в годы Великой Отечественной войны, а также освещаются пути поступления гуманитарной помощи к своим адресатам.

Ключевые слова: *диаспора, гуманитарная помощь, американские подарки, базы "Разноэкспорта".*

Tamara Vronska, Olexander Lysenko

The heat of brother's hand: the help of diaspora to the Ukrainian people during the War (1941–1945)

In given article the activities of Ukrainian emigres in USA, Canada, and Latin American countries directed to giving of charitable help to civil population of Ukraine during World War 2 are analyzed, and the ways of achieving help by it's addressees are depicted.

Key words: *Diaspora, charity, American gifts, bases of "Raznoexport".*

УДК [328.1+34.461) (477)]: (71) "1940/1960"

Олег Бажан (м. Київ)

"КДБ ВВАЖАВ БИ ЗА ДОЦІЛЬНЕ...", АБО ПАТРІОТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У повідомленні висвітлюються сторінки політичних, гуманітарних взаємовідносин УРСР та української еміграції по лінії державних органів та громадських організацій в 1940–1960 роках.

Ключові слова: *Друга світова війна, українська діаспора, радянські спецслужби.*

Одним з найважливих напрямів діяльності органів державної безпеки УРСР у середині 1960-х років було здійснення активних заходів по компрометації та розкладу антирадянськи налаштованої частини української еміграції. Як свідчать архівні документи, КДБ при РМ УРСР впродовж тривалого часу проводив цілеспрямовану із застосуванням різних форм та методів "чекістську роботу" проти одного з найактивнішого націоналістичного угруповання — Закордонних частин Організації українських націоналістів (ЗЧ ОУН). Завдяки комплексним заходам протягом 1954–1964 років органам КДБ вдавалося тримати ЗЧ ОУН у "кризовому стані та створювати умови для успішного проведення наших акцій у плані компрометації ватажків ЗЧ ОУН перед інорозвідками та рядовими учасниками, розпалюючи серед членів Проводу недовіру та підозрілість один до одного, створення атмосфери невпевненості та страху за свою долю".

Крім того, радянські спецслужби не залишались осторонь ідеологічної боротьби між так званими зарубіжними українськими прогресивними і націоналістичними організаціями, яка тривала у вигляді гострої полеміки стосовно ключових питань: соціалізм чи капіталізм, підтримка СРСР чи дискредитація країни Рад, участь чи неучасть у процесі відновлення державної незалежності України. Так, напередодні відзначення 20-річчя перемоги СРСР над нацистською Німеччиною Комітет держбезпеки УРСР вважав за доцільне здійснити відповідні акції, які б активізували діяльність прогресивних українських еміграційних організацій і одночасно засуджували дії націоналістів. Дієвим кроком у зміцненні взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українською громадою за кордоном, на думку голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка, мало стати "Звернення Українського республіканського комітету захисту миру до української еміграції" з нагоди 20-річчя завершення Другої світової війни. Відозва до представників української еміграції була підготовлена на основі оперативних матеріалів КДБ при РМ УРСР, радянських, іноземних документів та публікацій у пресі.

Подані нижче документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України дають змогу визначити внесок української діаспори у боротьбі з фашизмом, висвітлити політичні контакти української еміграції з Україною в 1940–1960-х роках.

№ 1
Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ
про необхідність оприлюднення інформації про патріотичну діяльність української еміграції в 1941–1947 роках

9 березня 1965 р.

Совершенно секретно
Экз.1.

Центральный Комитет
Коммунистической Партии Украины

Докладная записка

Во время Великой Отечественной войны украинская трудовая эмиграция оказала большую моральную и материальную поддержку своей Родине в борьбе с фашисткой Германией. Многие эмигранты приняли непосредственное участие в военных действиях против немецких фашистов в рядах движения Сопротивления и в составе вооруженных сил союзников. Наши земляки за границей оказывали помощь украинскому народу и в первые послевоенные годы.

Вся эта работа проводилась под руководством прогрессивных украинских эмигрантских организаций и групп (Краткая справка патриотической деятельности украинских эмигрантов в 1941–1947 гг. прилагается).

Учитывая необходимость активизации деятельности прогрессивных украинских эмигрантских организаций и усиления патриотического движения за границей, Комитет госбезопасности при Совете Министров УССР считал бы целесообразным, в связи с исполняющимся в 1965 году 20-летием со дня разгрома фашистской Германии, осуществить следующие мероприятия.

Подготовить и обнародовать обращение Республиканского комитета защиты мира к украинской эмиграции, в котором дать высокую оценку патриотической деятельности наших земляков во время войны. Высказать уверенность в том, что украинские эмигранты всегда будут патриотами и активными борцами за мир во всем мире, призвать их к разоблачению разжигателей войны и дальнейшему укреплению дружбы со своим народом. Выразить признательность всем людям доброй воли, оказавшим помощь нашей Родине в борьбе против захватчиков. Одновременно осудить антинародную деятельность националистов. (Проект обращения прилагается).

Обращение опубликовать в республиканской прессе, передать за границу по радио и по каналам, перепечатать в газете "Вісті з України", издать в виде пресс-релизов Постоянного Представительства УССР при ООН и посольства СССР в странах сосредоточения украинской эмиграции.

О патриотических делах наших земляков за границей следовало бы подготовить и опубликовать ряд статей в советской украинской печати.

Просим рассмотреть наши предложения и дать согласие на проведение указанных мероприятий.

ПРИЛОЖЕНИЕ: справка о патриотической деятельности украинской эмиграции на пяти листах, проект обращения на пяти листах.

Председатель Комитета Госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР
Никитченко

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 2. — Арк. 194–195. Оригінал.

№ 2
Довідка начальника Управління КДБ при РМ УРСР П. Савчука про патріотичну діяльність української еміграції в 1941–1947 роках

Не пізніше 9 березня 1965 р.

Совершенно секретно
Экз.1.

Краткая справка

О патриотической деятельности украинских эмигрантов в 1941–1947 гг.

Еще до нападения фашистской Германии на Советский Союз прогрессивно настроенные украинские эмигранты выступали с призывом "Долой империалистическую войну!", "Прочь руки от Советского Союза!". Они требовали, чтобы западные государства отказались от поощрения немецко-фашистских агрессоров и совместно с Советским Союзом предприняли коллективные действия против гитлеровской Германии.

Большую патриотическую работу проделала украинская трудовая эмиграция в Канаде, США, Франции, Аргентине, Уругвае, Парагвае и Бразилии в период Великой Отечественной войны.

Высокую оценку патриотической деятельности украинской трудовой эмиграции в годы войны дал 17 октября 1964 года первый секретарь ЦК КП Украины тов. Шелест П. Е. в докладе, посвященном 20-летию освобождения Советской Украины от фашистской оккупации:

"Украинский народ благодарен тем представителям трудовой эмиграции, которых во времена господства помещиков и капиталистов злая судьба разбросала по всему миру, за их помощь своим братьям на родной земле во время Великой Отечественной войны".

На протяжении всей войны украинские патриоты на Американском континенте в прессе, на митингах и собраниях решительно заявляли о солидарности и моральном единстве со своей Родиной, разоблачали и осуждали преступления немецких оккупантов и антинародные действия украинских буржуазных националистов. Наши земляки-эмигранты во Франции вели антифашистскую пропаганду в тяжелых условиях немецкой оккупации.

О признании Советским правительством большого значения моральной поддержки эмигрантов свидетельствует тот факт, что в

первые месяцы войны Председатель Президиума Верховного Совета СССР направил в адрес Украинского комитета помощи Родине в Виннипеге (Канада) телеграмму следующего содержания:

“Москва, 23 сентября 1941 года. С. Семенову, председателю митинга в Виннипеге. Я выражаю глубочайшую благодарность украинским участникам митинга в Виннипеге за их сердечную братскую солидарность с советским народом и его Красной Армией. М. Калинин”.

Украинские эмигранты в Канаде и Соединенных Штатах Америки настойчиво выступали за открытие второго фронта и всемерно поддерживали мероприятия, направленные на усиление военных действий союзников против фашистской Германии. Многие украинцы в этих странах добровольно поступили в армию. (Так, лишь в канадские вооруженные силы влились 40 тысяч украинцев-добровольцев.) Часть из них принимала непосредственное участие в борьбе с немецким фашизмом на европейском театре войны. Украинские эмигранты во Франции участвовали в боевых действиях движения Сопротивления.

С первых дней войны и по 1947 год включительно украинские эмигранты активно оказывали своей Родине материальную помощь. С этой целью наши земляки за границей создали сеть специальных комитетов и организаций, которые в Канаде были объединены в УТДБ — Українське Товариство Допомоги Батьківщині, в США их возглавлял УКМДРУ — Український Комітет Медичної Допомоги Радянській Україні, преобразованный позже в КДРУ — Комітет Допомоги Радянській Україні. В Аргентине эти комитеты и организации вначале были объединены в УДКДРУ — Український Демократичний Комітет Допомоги Радянській Україні, в годы реакции (43–45) они действовали под руководством Украинской комиссии помощи нелегально, а во второй половине 1946 г. была создана Українська Федерація Допомоги Радянській Україні. В остальных странах организации по оказанию материальной помощи Родине не были объединены.

По неполным данным на протяжении 1941–1947 гг. украинские эмигранты оказали материальную помощь в следующих размерах: Канада — более 700 тысяч долларов, США — более 100 тысяч долларов, Аргентина — более 300 тысяч пезо, Уругвай — около 30 тысяч пезо. Обобщенными данными о размерах материальной помощи украинцев в Парагвае, Бразилии и Франции (послевоенный период) не располагаем. Собранную в фонд помощи иностранную валюту наши земляки передавали в дипломатические представительства СССР и представительства Красного Креста за границей, медикаменты, медицинское и госпитальное оборудование, продукты питания, обувь, одежду и прочее направляли нам на советских судах, посещавших американские порты.

Подавляющее большинство людей, внесших средства в фонд помощи нашей стране, являлись рядовыми тружениками, экономическое положение которых, в особенности в Латинской Америке, было тяжелым. Реакционеры всех мастей, в частности украинские буржуазные националисты за границей, всячески старались помешать патриотической деятельности эмигрантов. Особенно большим гонениям подвергались патриоты в Аргентине, где с середины 1948 года и почти до конца войны прогрессивные организации были запрещены и украинские комитеты помощи работали нелегально.

В первые послевоенные годы украинцы за границей также демонстрировали свои дружеские чувства и выражали нам соболезнования в связи с большими человеческими жертвами и разрушениями в нашей стране. Одновременно они решительно выступали против антисоветских происков и попыток империалистов развивать новую мировую войну.

Патриотическую деятельность украинские эмигранты проводили в содружестве с другими существовавшими за границей антигитлеровскими организациями как эмигрантскими, так и местными. Руководство патриотической работой наших земляков осуществляли украинские прогрессивные эмигрантские организации: ТОУК в Канаде, ЛАУ в США, Украинский национальный фронт во Франции, а в Аргентине после войны Центральна Рада Українських Демократичних Організацій, действовавшие в содружестве с местными компартиями. Помощь Советскому Союзу и в частности Украине оказывали также прогрессивные люди-иностранцы во многих странах и эмигранты других национальностей. Так, например, общая сумма материальной помощи, оказанной СССР прогрессивной организацией ФРК (Федерация Русских Канадцев), превышает 1 млн. долларов. На Украину ФРК направила больничные койки и постельное бе-

лье для харьковского госпиталя и оборудование для колхозных кузниц.

В 1947 году ВОКС отправил письмо ФРК, в котором говорится:

"Мы получили посланные Вашей Федерацией 150 ящиков с оборудованием для колхозных кузниц Украины и Белоруссии. Это оборудование послано в районы и колхозы, наиболее нуждающиеся в таком оборудовании.

Просим Вас передать всем членам Федерации искреннюю благодарность за этот подарок. Советские колхозники принимают его как проявление дружеских чувств канадцев по отношению к народам Советской Украины и Советской Белоруссии".

Настоящая справка составлена на основании имеющихся в КГБ при СМ УССР оперативных материалов, а также советских, эмигрантских и иностранных документов и печатных документов.

Начальник Управления КГБ
при Совете Министров Украинской ССР
П. Савчук

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 2. — Арк. 198–200. Оригінал.

№ 3
Звернення Українського республіканського комітету захисту миру до української еміграції з нагоди 20-річчя завершення Другої світової війни

Не пізніше 9 березня 1965 р.

Цілком таємно
екз. № 1

Проект

За Мир, проти Війни —
завжди разом!
Звернення Українського Республіканського Комітету захисту миру до української еміграці

Дорогі земляки-українці за межами рідної землі!

Минає 20 років з часу завершення Другої світової війни і від дня закінчення тяжкої збройної боротьби проти фашистської Німеччини.

Українська держава зазнала чи не найбільшого лиха від нападу гітлерівських орд. Фашистські варвари вбили на Україні 4,5 мільйона людей і понад 2 мільйони вивезли на роботи до Німеччини. Вони знищили тисячі промислових підприємств, зруйнували сільське господарство і соціально-культурні заклади. Близько трьохсот мільярдів карбованців становили лише прямі збитки, заподіяні війною нашій республіці. На українській землі немає сім'ї, яка б не зазнала жертв і горя у воєнну годину.

Грудьми став наш народ на врятування своєї землі від фашистської навали. Українські радянські патріоти — на фронті, в тилу, на окупованій ворогом території — віддавали всі свої сили справі розгрому фашизму.

Чимало радянських громадян, і поміж них українців, втекли з німецьких концентраційних таборів та примусових робіт і в партизанських загонах чи групах опору і з зброєю в руках боролися проти фашизму на території самої Німеччини та окупованих гітлерівцями країн Європи. З їх числа широко відоме ім'я Василя Порика — його глибоко шанують французи, за бойові подвиги на території Франції йому посмертно присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

В боротьбі за свободу і незалежність своєї Вітчизни трудящі вашої республіки явили всьому світові зразки бойового і трудового героїзму. Ми низько схиляємо голови і назавжди збережемо пам'ять про героїв, що полягли в борні з німецьким фашизмом.

Дорогі брати!

Ми знаємо і високо цінуємо видатну патріотичну діяльність і активну участь в антигітлерівській боротьбі і української еміграції на Американському континенті, а також в Європі.

Ми добре пам'ятаємо ту моральну і матеріальну допомогу, яку подали в боротьбі з німецьким фашизмом наші земляки на американській землі. З перших же днів війни українці в Канаді й Сполучених Штатах Америки, в Аргентині, Уругваї, Парагваї та Бразилії на своїх мітингах, зборах і в пресі рішуче заявили про свою солідарність з народами Радянського Союзу в їх справедливій визвольній боротьбі проти німецько-фашистських нападників.

По багатьох американських країнах були створені численні українські громадські ор-

ганізації допомоги Батьківщині, які поруч з моральною підтримкою українського народу здійснювали й матеріальну поміч своїм братам. Одночасно наші земляки брали участь і в різних слов'янських організаціях допомоги Радянському Союзу та в допомогових кампаніях СРСР, що проводилися іншими місцевими організаціями на Американському континенті.

Профашистські кола за океаном всіляко перешкоджали патріотичній діяльності українських емігрантів. Так, в Аргентині українські допомогові організації на якийсь час було навіть розігнано, а їх членів переслідувано. Однак навіть за таких важких умов наші земляки за океаном зробили свій посильний внесок у справу допомоги Україні.

Ми високо цінуємо цю допомогу, славимо українських емігрантів, які взяли участь у воєнних діях проти фашистської Німеччини в лавах союзних армій, в партизанських загонах чи групах опору.

Славно діяло старше покоління українських емігрантів. Ми також знаємо, що і переважна більшість наших земляків з повоєнної еміграції, котрі після ворожого нападу або невільничих робіт не змогли повернутися додому, виявили себе в роки війни стійкими патріотами. Вони й нині залишаються вірні своїй Вітчизні.

Складаючи глибоку подяку і шану українським патріотам за межами української землі, наш народ щиро вдячний емігрантам інших національностей і всім людям доброї волі, котрі простягли помочі нашій Батьківщині у лиху воєнну годину.

Одночасно ми гнівно засуджуємо зрадницькі дії ватажків українських націоналістів. Прибувши в обозі німецьких окупантів на Україну, ці запроданці завзято заходилися допомагати нацистським загарбникам встановлювати гітлерівський злочинний "новий порядок". Вони вчинили тяжкі злочини проти українського народу. На їх совісті тисячі й тисячі вбитих і закатованих людей, пограбовані й сплюндровані села.

Трудящі України таврують також сучасну антинародну діяльність націоналістичних провідників на вигнанні.

Розгром гітлерівської Німеччини означав торжество доброї волі людства над чорними силами реакції. Перемога над німецьким фашизмом і згодом — над мілітаристською Японією відкрили перед народами земної кулі шляхи до жаданого миру.

Друга Світова війна була великим лихом для людства: загинуло 60 мільйонів людей, мільйони людей залишилися сиротами, мільйони — каліками. Знищено величезні матеріальні і культурні цінності, зруйновано промислові підприємства, міста і села, зламано добробут багатьох і багатьох людей і цілих народів.

Протягом 20 років, що минули з того часу, як відгриміли криваві битви, український народ загоїв рани, завдані війною, відбудував і розбудував народне господарство. Нині Україна рівнем промислового виробництва стоїть в одному ряду з найбільш розвиненими країнами світу. Населення нашої республіки — одне з найбільш освічених серед народів Земної кулі. Далеко за межами нашої держави відомі українські вчені, що мають наукові досягнення світової ваги. Рік у рік підвищується матеріальний добробут трудящих республіки і всього Радянського Союзу.

Згадуючи тяжкі повоєнні роки, український народ вдячний багатонаціональній сім'ї трудящих Радянського Союзу, яка подала нам величезну допомогу у відбудові вщент зруйнованого німецькими фашистами народного господарства республіки. Ми також ніколи не забудемо щире вболівання й матеріальну допомогу від вас — наші земляки за межами рідної землі.

Для дальшого щасливого життя українському народові, як і усім народам світу, потрібний мир. Трудящі Радянської України працею своєю борються проти нової світової війни, беруть активну участь у русі прихильників миру. Ми знаємо, що й ви — наші брати за кордоном — проти війни, за мир у всьому світі.

<u>Дорогі земляки, українці за межами рідної землі!</u>

В дні, коли людство відзначає 20-річчя з часу розгрому фашистської Німеччини, ми закликаємо вас кріпити зв'язки і дружбу з рідним народом, посилювати боротьбу за міцний мир, проти паліїв війни. Хай завжди український народ і його діти будуть усі разом проти війни, за міцний мир на Земній кулі!

(Підписи)

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 2. –Арк. 201–205. Копія.

Олег Бажан

"КГБ считал бы целесобразным...", или Патриотическая деяльность украинской эмиграции в годы Второй мировой войны

В сообщении освещаются страницы политических, гуманитарных отношений УССР и украинской эмиграции по линии государственных органов и общественных организаций в 1940–1960 годах.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, украинская диаспора, советские спецслужбы.*

Oleg Bazhan

"KGB would assume it reasonable...", or Patriotic activity of Ukrainian emigration during the Second World War

The report describes political and humanitarian relationship between the URSR and Ukrainian emigration through the state bodies and the public organizations in the years 1940s — 1960s.

Key words: *Second World War, Ukrainian Diaspora, Soviet secret service,*

УДК: 94 (477) "1939/1945"

Микола Михайлуца (м. Одеса)

ПОЛІГРАФІЧНА ХРИСТИЯНСЬКА ПРОДУКЦІЯ ТА ПРЕСА НА ТЕРЕНАХ "ТРАНСНІСТРІЇ" У 1941–1944 РОКАХ

Розглянуто налагодження поліграфічної справи в румунській зоні окупації та забезпечення румуно- та російськомовною християнською літературою й газетами. На основі невідомих джерел подано кількісні та сутнісні характеристики періодичних видань.

Ключові слова: *Друга світова війна, окупація, Трансністрія, християнство, богословська література, преса.*

Важливого значення в ідейно-політичному протистоянні двох тоталітарних систем у розпал Другої світової війни надавалося налагодженню наступальної й дієвої пропаганди, в якій не останнє місце відводилося релігійній пропаганді друкованими засобами. Процеси "роздержавлення" церкви і її позиціонування в сучасному українському суспільстві як духовної інституції, яка "має дати суспільству більше, ніж проповідь" актуалізують дослідницькі намагання дійти розуміння історичного минулого задля визначення церковних пріоритетів, серед яких виявляються вкрай необхідними пропагандистські методи роботи з паствою. Проте цій проблематиці, надто звужено представленій в українській історіографії, присвячено лише праці автора цієї статті, натомість запропоновану тему значно ширше вивчено в румунській та молдавській науковій літературі (А.-Н. Петку, Д. Ставараке, Р. Соловей).

Цього разу наш дослідницький інтерес викликала історія налагодження видавництва і методи розповсюдження християнської літератури та преси румунською окупаційною адміністрацією і Румунською православною

місією (далі — РПМ, Місія) в губернаторстві "Трансністрія" впродовж 1941–1944 рр.

Необхідною умовою у пропаганді християнства серед місцевого атеїзованого люду керівництво Румунської православної місії, надіслане в окуповані землі між Дністром і Південним Бугом, вважало налагодження поліграфічної справи. За короткий термін вона мала надати можливість широкій масі людей похилого віку відродити надію й віру, а молодим — ознайомитись із християнською ідеєю і навернути заблудлих на шлях істинний. Разом з тим розповсюдження різноманітної і доступної для кожного поліграфічної продукції уможливлювало надолужити брак священиків та викладачів Катехізису.

На перших порах, за архімандрита Юлія (Скрібана), церковна місія мала велику потребу в молитовних книгах, церковно-історичній та богословській літературі, особливо російською та українською мовами[1]. Бракувало також і релігійних книжок для початкових класів. Щоправда, румунські ортодокси спершу виходили з цієї ситуації шляхом випуску на благодійні кошти церковних календарів, газет з християнськими рубриками, брошур, карток, листівок тощо[2]. Накладом у 10 тис. примірників був видрукуваний і розповсюджений серед місцевого населення російськомовний "Церковный календарь на 1942 год". При Бершадському монастирі двічі на місяць видавалася румунською і російською мовами християнська газета "Воскресенье"[3].

Не дочекавшись підтримки з боку Місії, місцеві протоієреї за власної ініціативи видавали й поширювали серед підвладних парафій різні друковані матеріали. Через брак духовно-повчальної літератури протоієрей Могилівського повіту о. Костянтин (Василович) спільно з префектурою повіту на початку 1942 р. видали невеличку книжечку з молитвами церковнослов'янською мовою[4]. Та попит серед населення був настільки великим, що наклад у 5 тис. примірників виявився незначним і не задовольнив потреб усіх віруючих.

Справжнього буму видавнича діяльність Місії досягає за митрополита Віссаріона (Пую), який вважав, що найкращим пропагандистом християнства може бути власна типографія. Завдяки старанням протоієрея С. Ватрича її було таки придбано. Проте через відсутність потрібної кількості паперу вона не могла виконувати свого призначення. Лише після того, як митрополит надіслав скаргу до Міністерства національної пропаганди Румунії, Місія одержала 4000 кг паперу[5]. За фінансового сприяння Одеської примарії й отриманого паперу було опубліковано значну кількість різноманітної релігійної літератури.

Всупереч тому, що типографія запрацювала лише з 1 квітня 1943 р. і постійно відчувала труднощі, пов'язані з нестачею паперу, все ж до листопада 1943 р. її друком вийшли: румунською мовою — журнал "Transnistria creştină" ("Християнська Трансністрія") (у перший рік №№ 1–4 і в другий рік — №№ 3–4 по 1 тис. примірників); "Cântările bisericeşti pentru corurile de la sate" ("Церковні співи для сільських хорів") — 1 тис. примірників; молитовна книга "Lăudaţi pe Domnul" ("Хвала Богу") — 5 тис. примірників; "Viaţa religioasă în Transnistria" ("Релігійне життя в Трансністрії") архімандрита Антіма (Ніки) — 1 тис. примірників; історичні книги В. Безвіконного "Viaţa bisericească a Odesei 1794–1943" ("Церковне життя в Одесі 1794–1943") і А. Балясного "Ororile bolşevismului" ("Більшовицький жах") по 1 тис. примірників кожного видання та майже 10 тис. примірників великих і малих молитовних книг.

Окрім видань румунською, було видруковано значну кількість літератури і російською мовою: 25 тис. книжечок для молитов, "Журнал для детей" (3 тис. прим.), "Журнал для юношества" (3 тис. прим.), "Христос Воскресе", (№ 1, 43 тис. прим.), "Христианская жизнь", №№ 1–5 (86 тис. прим.), 20 номерів "Христианского вестника", загальним накладом 630 тис. примірників[6]. Тоді ж був підготовлений настінний "Церковный календарь Транснистрии на 1943 год". На початку січня 1943 р. він мав з'явитися у продажу як альманах-книга обсягом майже 100 сторінок[7]. Тиражем 50 тис. примірників, — повідомляла газета "Буг" від 19 липня 1943 р., — за благословення митрополита Віссаріона готувався до друку збірник "Земне життя Спасителя".

Наприкінці 1942 р., поки ще РПМ не мала власної типографії, у видавництві "Одесской газеты"[8], з дозволу цензури, п'ятитисячним накладом було надруковано "Закон Божий". Ця духовна книга обсягом 176 сторінок складалася з чотирьох частин: молитов, священної історії "Старого Заповіту", священної історії "Нового Заповіту" і тропарів християнських свят.

Церковна адміністрація в "Трансністрії", видаючи духовну літературу російською мовою, намагалася дотримуватися старих ка-

нонічних норм слов'янських передруків. Так, у редакційному постскриптумі до "Молитвослова"[9], що вийшов у 1943 р. в Одесі, зазначалось (подаємо мовою оригіналу): "Сия книга перепечатана Православной Румынской Миссией в Транснистрии по "Молитвослову", напечатанному в Киеве в 1912 году и согласованному с другими изданиями этой книги, столь полезной для православных христиан".

Проте факти видруків і передруків значними тиражами румуномовної і російськомовної літератури свідчать, з одного боку, про велику потребу населення у християнській літературі, а з другого — фіксують повне і відверте нехтування РПМ національними інтересами саме українців, які становили переважну більшість населення в повітах губернаторства. Наприклад, у трьох районах на південному заході "Трансністрії" (Копайгород, Могилів та Красна) з понад 93 тис. мешканців українці становили — біля 80 тис., росіяни — 4,4 тис., поляки — 3,2 тис., молдавани (румуни) — тільки 18 осіб[10]. Подібна ситуація була у Любашівській та Кривоозерській волостях Голтського повіту: українці становили — 50 тис. осіб, молдавани — біля 4 тис., а німців було — 153[11].

Щоб друкована релігійна література дійшла до читача, при типографії місії функціонував відділ розповсюдження, яким керував священик Т. Герасименко[12]. Значна частка книжечок та брошурок релігійного змісту для широкого вжитку передавалася віруючим громадам, вчителям, школам, культурним та іншим установам безкоштовно. Натомість науково-популярна та церковно-історична література реалізовувалась через магазини, книгарні тощо.

Траплялися випадки, особливо на перших порах діяльності РПМ, коли канцелярія, за згодою чиновників Місії, надсилала протоієреям повітів листи, якими дозволяла реалізовувати друковану продукцію за певну вартість. Вказуючи загальну суму, яку потрібно було повернути до каси Місії, вона решту отриманих з реалізації грошей дозволяла направляти на потреби місцевого храму чи священику особисто. Наприклад, виконуючий обов'язки шефа Місії інспектор-місіонер Д. Попович адресував листа 11 вересня 1942 р. за № 5107 протоієрею Голтського повіту, в якому повідомлялося, що Місія видала російською мовою молитовну книжечку для учнів початкових класів і виділила 1000 примірників для повіту по 15 пфенігів за примірник[13]. Далі йшлося про те, що місія дозволяє протоієрейству продати в районах повіту ці брошурки ціною до 25 пфенігів за кожну. Виходило, що центральне казначейство мало отримати 150 RKKS, а безпосередній розповсюджувач — до 100 марок! Звичайно ж, це не були великі гроші, однак, враховуючи, що друкарня РПМ, як вказувалося вище, видавала російськомовну літературу для масового вжитку багатотисячними накладами, можемо припустити, яким чином утворювалися фінансові потоки Місії і які досить солідні суми привласнювали чиновники-місіонери. Вочевидь, саме про такого роду недоліки, допущені попереднім шефом РПМ, вказував митрополит Віссаріон у рапорті на ім'я патріарха Никодима від 5 січня 1943 р., про що вже згадувалось.

Якраз 1943 р., за часів Віссаріона й було кардинально змінено підходи до популяризації православ'я у провінції. Вже у лютому того ж року духовенство округу Криве Озеро Голтського повіту з благодійною метою роздало населенню в рамках діяльності будинку культури близько 5 тис. румуномовних релігійних брошур, 3 тис. хрестиків та 2 тис. маленьких ікон[14]. Однак немає впевненості у тому, що місцеві жителі за власним бажанням користувалися писаними неслов'янською мовою книжками.

Загальнодоступною для різних верств населення формою отримання релігійної інформації в "Трансністрії" була преса. З метою широкої популяризації християнства і задля пропаганди духовних знань серед жителів окупованих земель Місія організувала роботу цілої низки авторів, які активно співпрацювали в газетних виданнях. Пропагандистське завдання через пресу керівництво місії бачило у висвітленні на її шпальтах релігійних процесів у провінції, у відновленні та діяльності місцевої Православної церкви і, в першу чергу, християнських культових споруд, монастирів, у проведенні наступальної критики більшовицької політики в релігійному питанні тощо.

Серед газет, які репрезентували на своїх шпальтах християнські рубрики та регулярно вміщували статті на релігійну тематику, виділялось близько десятка румунських та місцевих видань. Більшість з них, з огляду на українофобські настрої румунської влади в губернаторстві, були російськомовними. Що-

правда, у Голті, наприкінці 1941 р. та протягом трьох місяців потому, до початку 1942 р. виходило кілька номерів україномовної газети Голтського повіту "Прибугські вісті", однак уже з січня 1943 р. це ж видання було перейменовано в "Прибугские известия". На шпальтах газети знаходимо статті, які свідчили про надію українців Прибужжя на німецьке та румунське сприяння створенню вільної української держави і налагодженню християнського життя. Газета подавала статті про панахиду по Шевченкові у Голті, яка відбулася 11 березня 1942 р. на вшанування пам'яті великого поета[15].

В Одесі, центральному місті губернаторства "Трансністрія", виходило кілька різних за ідеологічною спрямованістю, однак, об'єднаних християнським релігійним духом часописів. Серед них видання: "Молва" ("Molva") та "Колокол" ("Kolokol"). На думку А. Жуковського, вони були НТСівського напрямку[16]. Наприклад, газета "Молва", за нашими підрахунками, лише у грудні 1942 року надрукувала 43 статті, інформації та об'яви про життя православної громади "Трансністрії". Її діяльність особливо активізувалася з приїздом до Одеси нового шефа РПМ. На сторінках газети подавалися статті про репресованих більшовиками священиків та проведені молебні на вшанування пам'яті загиблих, про культурні, моральні та благодійні акції місіонерів та місцевого духовенства, хроніка подій у релігійному житті.

Наступально-націоналістичною прорумунською спрямованістю виділялася газета "Одеса" ("Odessa"), яка з травня 1942 р. виходила щодня. Це видання мало постійну рубрику "Християнське життя", яку редагував протоієрей Георгій Харгел. Майже в кожному номері газети підкреслювалась значимість румунського релігійного місіонерства. Вишукуючи молдавсько-румунські корені в історії українського православ'я (наприклад: Київський митрополит у XVII ст. Петро Могила; румунський митрополит у XIX ст. Бенулєску-Бодоні), газета проводила паралелі з християнізацією, яку здійснювала Румунська православна місія.

Часопис "Буг" ("Bug") — перша вечірня ілюстрована газета і дитячий журнал щотижневого видання — "Детский листок" ("Detschi listok") задовольняли потреби не тільки дорослого населення губернаторства, а й "давали духовні і християнські настанови" дітям та юнацтву[17].

Саме через невелику вартість і розбіжність у цінах на дозволені румунами газети публікації з християнської тематики знаходили свого читача. Наприклад, від 10–15 пфенігів за номер "Детского листка" або газети "Одесса" і до 1 марки за примірник "Прибугских известий", який у святкові дні сягав 8 сторінок. Проте спостерігалося й періодичне збільшення вартості газет: "Одесская газета" у листопаді 1942 р. коштувала 20 пфн., а в різдвяні свята ціна піднімалась до 50 пфн.; в новорічні свята 1943 р. "Молва" подорожчала вдвічі й коштувала 1 марку, що зменшило кількість її читачів.

Накінець, аналіз розпоряджень губернатора "Трансністрії" стосовно пропагандистської літератури і газет, різноманітного листування між повітовими примаріями та районними претурами і "Transpress", відділами преси та редакціями російськомовних газет "Молва", "Колокол", "Детский листок", "Одесская газета", а також румунськими — "Curentul", "Bacaul", "Cuvântul Românesc", "Glasul Nistrului" з приводу випуску, розповсюдження та продажу накладів номерів газет[18], свідчить про те, що через найпоширеніші засоби інформації румунський уряд і Румунська православна місія, нехтуючи національними інтересами українців, здійснювали системний вплив на віруюче населення краю і сприяли реалізації окупаційної політики.

Джерела та література

1 Transnistria Creştină (Bucureşti). — 1942. — № 1 (ianuarie–martie). — P. 28.

2 Світлини деяких з цих видань подано у додатках "Фото і таблиці" у монографії автора статті "Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х — 1944 рр.)". — Одеса: Optimym, 2006. — 237 с.

3 Transnistria Creştină (Bucureşti). — 1942. — № 1 (ianuarie–martie). — P. 33.

4 Ibid. — P. 61.

5 *Solovei R.* Activitatea Guvernamintului Transnistriei on domeniul social-economic şi

cultural: 19 auq. 1941–29 ian. 1944/ R. Solovei. — Iaşi, 2004. — P. 118.
6 Ibid. — P. 118.; Petcu A.-N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria / A. N. Petcu // Studii şi materiale de istorie contemporană / [Inst. de istorie "Nicolae Iorga"; Serie nouă]. — Vol. 1. — 2002. — P. 306.
7 Молва. — 1942. — 23 декаб.
8 Видавництво знаходилось в Одесі на вул. Пушкінській, 32.
9 Один із примірників цієї духовної книги, обсягом 360 сторінок і вартістю 3 RKKS за тодішніми цінами, знаходиться у приватній колекції одеського колекціонера проф. М. Пойзнера.
10 Державний архів Вінницької області (ДАВО), ф. Р-2966, оп. 2, спр. 671, арк. 2–9.
11 Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф. Р-2704, оп. 1, спр. 16, арк. 1–17.
12 *Solovei R.* Activitatea Guvernamintului Transnistriei on domeniul social-economic şi cultural: 19 auq. 1941–29 ian. 1944/ R. Solovei. — Iaşi, 2004. — P. 119.
13 ДАМО, ф. Р-2704, оп. 1, спр. 3, арк. 68.
14 Там само, спр. 2, арк. 69.
15 Прибугські вісті. — 1942. — 19 бер.
16 *Жуковський А.* Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941–1944 / Аркадій Жуковський // Український історик (Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен). — 1987. — Рік XXIV, ч. 1–4 (93–96). — С. 91.
17 Одесса. — 1942. — 14 апр.
18 ДАОО, ф. П-13, оп. 2, спр. 137, 138, 142, 148, 156, 161–163; ф. Р-3363; Ф. Р-3964; Ф. Р-4093; ДАВО, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 75, 676, 686; ф. Р-2988, оп. 3, спр. 25.

Николай Михайлуца

Полиграфическая християнская продукция и пресса на землях "Транснистрии" в 1941–1944 годах

Рассмотрено налаживание полиграфического дела в румынской зоне оккупации и обеспечение румыно- и русскоязычной христианской литературой и газетами. На основе неизвестных источников подано количественные и сущностные характеристики периодических изданий.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, оккупация, Транснистрия, христианство, богословская литература, пресса.*

Mikola Michailutsa

Polygraphic christian production and press in "Transnistria" on 1941–1944

In the article is considered question about adjustment of polygraphic work in Romanian area of occupation and support with Romanian and Russian Christian literature and newspapers. Quantitative and intrinsic characteristics of periodical press, based on the unknown sources are shown in the article.

Key words: *Second world war, occupation, Transnistria, Christianity, theological literature, press.*

УДК 94(477.74):39:316.347“1941/1944”

Ірина Моторна (м. Одеса)

ОВІДІОПОЛЬСЬКИЙ ПОВІТ ТРАНСНІСТРІЇ (1941–1944 рр.): ЕТНІЧНИЙ СКЛАД ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті на основі архівних джерел досліджено етнокультурний стан в Овідіопольському повіті в період румунської окупації. Подаються дані про чисельність та склад населення, розвиток освіти на окупованій території.

Ключові слова: *Трансністрія, Овідіопольський повіт, румунська окупаційна влада, етнокультурний стан.*

Вивчення становища етнічних меншин у період Другої світової війни на території України і, зокрема, в багатоетнічному краю між Південним Бугом та Дністром, є маловисвітленою як в українській, так і в зарубіжній історіографії та спонукає до актуалізації цього питання. Беззаперечно, можна стверджувати, що дослідження стану етнічних меншин та політика Бухареста щодо них в окупованих румунськими військами землях між Дністром та Південним Бугом — є новою, малодослідженою проблемою в сучасній історичній науці. Зазначена територія увійшла в історію як “губернаторство Трансністрія”. Маловивченість джерельної бази даного періоду (особливо румуномовних, які зберігаються в Одеському, Миколаївському, Вінницькому, Кишинівському та Бухарестському архівах) та нечисленні наукові роботи спонукають нас до постановки завдань у цій статті. Питання етнічних меншин в історіографії, як вітчизняній, так і зарубіжній, представлене переважно працями з вивчення голокосту та аналізом становища євреїв на вказаних територіях. І майже відсутні ґрунтовні дослідження про німців, болгар та інші групи, в тому числі українців. Серед науковців, які в тій чи іншій мірі торкаються окресленої тематики, можна вирізнити вітчизняних дослідників М. І. Михайлуцу, В. П. Щетнікова, Д. Кушпліра[1], Р. Соловей, І. Георге, В. Добрінеску, В. Акіма[2] — істориків, які займаються вивченням Трансністрії в Україні, Румунії та Молдові.

Отже, спираючись на автентичні документи румунського походження, що зберігаються в Державному архіві Одеської області, метою запропонованої статті є спроба розглянути, якою була етнічна ситуація в найпівденнішому повіті Трансністрії — Овідіопольському.

Під час румунської окупації повіт об’єднував три тодішніх адміністративних райони — Овідіопольський, Біляївський, Вигодянський та німецький район Францфельд (колишній Спартаківський).

За румунськими офіційними статистичними показниками на 1943 р. в повіті проживали переважно українці, румуни, була невелика частка росіян та окремий район німців. В архівних джерелах знаходимо такі дані у відсотках: українців — 43,97 %, 26,64 % — румун (молдован), 21,73 % — німців, росіян — 7,44 % та інші етноси (болгари, поляки, литовці, вірмени, білоруси) — 0,22 %. Залишається відкритим питання, як себе ідентифікували молдовани, що проживали тут з часів володарювання Штефана чел Маре (Штефан Великий). Уряд називав їх місцевими румунами, які відірвалися від свого коріння та не підтримували зв’язок з батьківщиною — Великою Румунією[3].

Чисельність населення повіту за національним складом можна визначити так: місто Овідіополь — українців — 3485, румун — 1162.

По Овідіопольському району — 8017 українців, 1542 румуни (молдовани), 657 росіян, 28 німців, 15 поляків та 1 білорус. Біляївський район — 18442 українці, 12107 румун (молдован), 4379 росіян, 2795 німців, 61 литовець, 21 поляк, 18 болгар, 15 білорусів, 12 вірменів. Францфельдський район — 15431 німець, 300 українців, 70 румунів (молдован), 51 росіянин[4].

Найбільшою румуномовною комуною в Овідіопольському районі, після Овідіополя, була Калаглія (сучасне село Миколаївка Овідіопольського району Одеської області) — з населенням близько 4 тис. осіб, де більше 100

родин розмовляли румунською. На час 1942 р. не знайдено ні однієї дитини, яка б розмовляла румунською[5].

Біляївський район був здебільшого населений румунами (молдованами). Перші мешканці Біляївки були румуни, тільки близько 150 років тому приїхали українці. Довгий час між українцями та румунами були постійні сутички. На думку румунської адміністрації, колективізація та денаціоналізація з приходом радянської влади сприяла тому, що румуни асимілювалися серед "чужого" населення[6].

Другою після Біляївки великою румунською комуною були Яськи. Серед місцевого населення можна дізнатися, що населення було прислане сюди Штефаном чел Маре (Стефаном Великим) для охорони розвідувального пункту молдовського господаря. Набагато пізніше сюди після повстання в Турбаях військa під конвоєм привели турбаїв, згоду на заселення яких на цьому місці дали молдовани. З часом приїхали українці-поліщуки — це була друга хвиля заселення українців, третьою були українці, яких румуни називали "прохітичи" або "венетичи" ("ті, що прийшли"), можливо, так їх називало саме місцеве населення. В Яськах була румунськомовна школа, яка працювала ще в радянський час[7].

Комуна Троїцьке сформована з румун-молдован та росіян, які втікали з Російської імперії. Більшість населення становлять молдовани, які зберегли школу до приходу Румунської армії, маючи постійно вчителів з Тираспольського культурного центру[8].

Наступна комуна — Граденици — знаходиться на північ від Троїцького, сформована також з румун-молдован та росіян. Тут румуни також мали свою школу в радянський період[9].

Кількість румун в найбільш румунізованому районі повіту по комунах на 1943 р. становила: Біляївка — 1076 осіб, з однією школою молодших класів, з однієї гімназією на 4 класи для всього району; Яськи — 1005 осіб, з однією молодшою школою на 4 класи; Троїцьке — 2050 осіб з однією молодшою школою та гімназією на 2 класи; Граденици — 2566 осіб з однією молодшою школою та гімназією на один клас; Красна Горка — 224 особи з однією молодшою школою; Доброжани — 4; Виноградер — 673 особи; Молдованка — 220 осіб; Петровське — 215 осіб; Березань — 132 особи; Вигода — 28 осіб; Фестеровка — 50 осіб; Єлизаветовка — 4; Кристиянівка — 4; Інколівка — 3; Пальово — 4; Отрадовка — 9; Васильєвка — 17. В районі також працювало 5 культурних центрів[10].

Привертає увагу також німецький район — Францфельдський, який складався з таких комун: Францфельд (Надлиманське), Фрейденсталь (с. Мирне, Біляївського району), Петерсталь (сучасне Петродолинське), Іозефсталь (сучасна Йосипівка), Нейсбург (сучасне село Новоградівка), Марієнталь (Мар'янівка), Олександергільф (Доброалександрівка), Адольфсталь (Ленінсталь), Гросс-Лібенталь (сучасне село Великодолинське), Клейн-Лібенталь (Малодолинське), Єкимівка. Румунська влада мала обмежену юрисдикцію в німецьких селах, якими опікувалась спеціальна служба СС "Фольксдойче міттельштеллє" ("ФоМі"). Ця організація з 1942 р. взяла на себе контроль над культурними та шкільними закладами, утриманням релігійних установ, а також призначенням бургомістрів німецьких сільських рад. У Гросс-Лібенталі для керівної ланки "німецької молоді" було створено навіть спеціальні курси, які готували юнаків з 18 років до служби в лавах німецької армії і місцевих загонів самооборони. Частина мешканців німецьких сіл, яка вільно володіла рідною мовою, залучалась у якості перекладачів до адміністративних структур на окупованій території, а 20 з них добровільно пішли служити перекладачами до частини вермахту[11].

Румунська влада велику увагу приділяла освіті етнічних меншин, вважаючи, що потрібно розпочати румунізацію краю. Останні румуномовні школи були закриті в 1937 р. в селах Біляївського району (Троїцьке, Яськи та Граденици). Тільки у 1942 р. були відкриті або відновлені всі школи в повіті з викладанням румунською мовою. Всі перші класи 1941/1942 навчального року по всьому повіту, українські чи російські, були румунізовані. Адміністрація губернаторства приділяла велику увагу саме цьому району, тому що саме тут проживало багато румун[12].

Усього в Овідіопольському повіті налічувалось 46 шкіл, з них 10 було з румунською мовою навчання та 31 з українською, 5 з російською та 10 з німецькою. Серед вчителів більшість також становили українці. Освіту безпосередньо контролювала румунська адміністрація з Бухареста, але це не стосувалось німецькомовних шкіл, які були підпорядковані німецькому командуванню. Також при школах Овідіополя були організовані курси

румунської мови для всіх учителів, які викладали в національних навчальних закладах. Тут їм викладали як вчителі з самої Румунії, так і місцеві педагоги-молдовани[13].

У 1941/1942 навчальному році були організовані курси румунської мови для вчителів нерумун в Овідіополі, Біляївці, Яськах, Граденицях та Троїцькому. Ці курси були організовані з ініціативи Повітового шкільного інспекторату та працювали з березня до кінця навчального року, викладали в них молдовські вчителя з румунських шкіл. В липні 1942 р. всі вчителі молдовани були розподілені по всіх селах для викладання румунської мови. Коли в серпні були організовані курси румунської мови по всій Трансністрії, в Овідіопольському повіті були організовані 2 навчальних центри: в місті Овідіополі з кількістю 47 іноетнічних вчителів та в комуні Біляївка з кількістю 83 іноетнічних вчителя. На цих курсах викладали вже вчителі, що приїхали з Румунії[14].

Є. Сипко в дослідженні "Особливості румунського окупаційного режиму в Трансністрії (ідеолого-культурологічний аспект)" стверджує, що на всіх керівних посадах губернаторства та міських адміністраціях перебували румуни[15]. Але в ДАОО знаходимо дані по Овідіопольському повіту, в яких вказано, що на керівних посадах перебували в румунських селах — місцеві румуни, в українських — українці. І як раніше згадувалося, в німецьких комунах керівництво складалося з місцевих німців, які не підпорядковувалися румунській адміністрації[16]. З одного боку, можна говорити про співробітництво місцевого населення з окупаційною адміністрацією, чи просто окупаційна влада толерантно ставилась до місцевого населення саме в цьому повіті, і це залежало передусім від тих, хто очолював повіт. Це ніяк не висвітлює ситуацію по всій Трансністрії, а лише на зазначеному прикладі.

Підбиваючи підсумки, можна виділити кілька важливих моментів означеної проблеми. По-перше, варто говорити про те, що за етнічним складом Овідіопольський повіт хоча і був поліетнічним, здебільшого його населяли саме українці, які в деяких селах навіть формували місцеву адміністрацію. Румунська влада називала їх прийшлим народом, натомість стверджуючи, що місцеве населення споконвічно було саме румунським, в інших джерелах молдовське. По-друге, румунська влада не контролювала місцевих німців — вони були автономними, румуни лише приблизно знали чисельність населення в німецьких селах, кількість учнів у школах. По-третє, аналізуючи джерела, можна з упевненістю говорити, що румунська адміністрація зважала на окремі потреби місцевого населення в регіоні, про що свідчить відкриття національних шкіл, відновлення культурного життя в повіті. На нашу думку, глибина румунізації населення залежала до певної міри від керівництва повіту, яке було місцевим за походженням та запроваджувало зміни поступово. Таким чином, аналізуючи становище етносів в Овідіопольському повіті, можна говорити про те, що політика Бухареста щодо меншин була чітко спрямована на долучення місцевого населення до співпраці.

Джерела та література

1 *Михайлуца М*. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). — Одеса, 2008. — 392 с.; *Щетніков В. П*. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 — 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації. 1941–1945 / Державний комітет архівів; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 823–833; *Кушплір Д*. Трансністрія // Довідник з історії України / Заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — К., 2001. — С. 873.

2 *Solovei R.* Activitatea Guvernamintului Transnistriei on domeniul social-economic şi cultural (19 aug. — 29 ian. 1944). — Iaşi, 2004; Gheorghe I. Un dictator neferecit – mareşalul Antonescu: Calea României spre Statul satelit. — Bucureşti: Machiavelli, 1996. — P. 204; Dobrinescu V. Basarabia în anii celui de al razboi mondial (1939–1947). — Iaşi. — 1995. — 374 p.; Achim V. Proiectul guvernului de la Bucureşti vizând schimbul de populaţie româno-ruso-ucrainean (1943) // Revista Istorică. — S. N. — XI (2000). — nr. 5-6. — P. 395–421.

3 Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф. Р-2357, оп. 1, спр.444, арк. 163.

4 Там само.

5 Там само, арк. 164.

6 Там само, арк. 31.

7 Там само.

8 Там само.
9 Там само.
10 Там само, арк. 33.
11 *Аргатюк С. С., Сапожников І. В.* Минувшина багряних степів. Нариси з історії Овідіопольського району. — Одеса: Астропринт, 2007. — С. 54.
12 Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф. Р-2357, оп. 1, спр. 444, арк. 176.
13 Там само.
14 Там само, арк. 177.
15 *Сипко Є.* Особливості румунського окупаційного режиму в Трансністрії (ідеологокультурологічний аспект) // Вісник книжкової палати. — 2001. — №1. — С. 32 – 34.
16 ДАОО, ф. Р-2357, оп. 1, спр. 444, арк. 12.

Ирина Моторная

Овидиопольский уезд Транснистрии (1941–1944 гг.): этнический состав по материалам Государственного архива Одесской области

В статье на основе архивных источников исследуется этнокультурное положение в Овидиопольском уезде в период румынской оккупации. Показывается национальный состав и количество населения, развитие образования на оккупированных территориях.

Ключевые слова: *Транснистрия, Овидиопольский уезд, румынская оккупационная власть, этнокультурное положение.*

Irina Motorna

Ovidiopol Transnistria (1941–1944 years.): ethnic situation in the county based on the State Archive of Odessa region

The article based on archival research sources ethnocultural situation Ovidiopol's'ka county between Romanian occupation. Served data on the number and composition of population, development of education in the occupied territory.

Key words: *Transnistria, Ovidiopol county, the Romanian occupation authorities, ethnocultural position.*

УДК: 94 (477.7) "1939/1945"

Оксана Дзинглюк (м. Одеса)

ПОСТОКУПАЦІЙНІ РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1944–1945 рр.)

У статті на основі архівних джерел висвітлюються характерні риси виживання сільського населення Одеської області у постокупаційний період.

Ключові слова: *історична пам'ять, соціальні реалії, населення Одеської області.*

З другої половини березня 1944 року розпочалося довгоочікуване визволення радянськими військами території Одеської області від німецько-румунських окупантів. Завершальною стадією цієї кампанії став квітень того ж року.

Радянські війська просувалися далі, залишаючи на звільнених землях цивільне населення, яке здебільшого складалося з жінок, дітей, людей похилого віку, інвалідів-фронтовиків. Головним їх завданням була відбудова й відродження економічного життя області, підвищення соціального рівня, однак, найголовніше, кожний намагався вижити.

Повсякденне життя населення постокупаційного періоду є на сьогодні однією з актуальних тем соціальної історії, предметом дослідження якої став народ та його життя. Донедавна саме цей аспект залишався поза науковими інтересами істориків, які зосереджували всю увагу на соціальних катаклізмах (війнах, повстаннях, революціях тощо)[1]. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, народна пам'ять міцно утримує події постокупаційного періоду, оскільки майже кожна родина зберігає відомості, знання, пов'язані з тим часом. По-друге, певна політизація цього питання гальмувала всебічне, докладне висвітлення проблеми.

Проблемою "зображення, опису соціального феномену, розповіді, що розгортається в часі, послідовної, упорядкованої, з відкритим фіналом, доповненої відповідними обставинами й умовами"[2] займалися такі українські дослідники Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, як О. Лисенко[3], Т. Заболотна[4], Т. Пастушенко[5], В. Сіропал[6], В. Щетников[7] та інші. Проте соціальні реалії населення Одещини у постокупаційний період залишаються ще маловивченими.

Метою пропонованої статті є спроба на основі архівних джерел проаналізувати соціально-економічний, медико-санітарний, житлово-побутовий стан населення Одеської області у зазначений період.

Після періоду лихоліття (оборона, окупація, звільнення) територія Одеської області, як і багатьох інших областей України, потребувала відродження. Ось яким побачив у 1944-му село Вікторівку Березівського району рядовий Іщенко С. М.: "...не відразу впізнав її [Вікторівку], так змінилася за роки війни. До війни це було зелене, гарне українське село. Зараз же — багато зруйнованих, обідраних хат і ні одного дерева [...] у будинку всі вікна вибиті, майна не було, за виключенням у наріжній кімнаті стояло залізне ліжко, вкрите тонким шаром очерету. Загальний вигляд вказував на те, що цей будинок давно занедбаний..."[8]

Відбудова економіки, трудова мобілізація населення стали головними пунктами у політиці держави. На звільнених територіях розпочалася мобілізація міського та сільського працездатного населення, яке не було пов'язане з виконанням робіт оборонного значення, з віковим (обмеженням для чоловіків від 16 до 60 років, для жінок від 16 до 55 років). Від мобілізації звільнялися жінки, які мали дітей віком до 8 років; у яких не було членів родини, що могли б доглядати за дітьми, а також інваліди війни і праці I і II групи[9].

На підставі ще довоєнної постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 26.07.1938 р. наказувалося усім керівникам підприємств, установ, організацій проводити жорсткий облік явки та виходу з роботи робітників та службовців. Встановлювався робочий день для всіх робітників і службовців (за виключенням залізнич-

ного транспорту) з 8 до 17 години, з перервою на обід з 12 до 13 години[10]. Сільське населення зобов'язувалося відпрацьовувати трудодні. Тих, хто не виконував постанову, притягували до судової відповідальності за законом воєнного часу.

Область потребувала значної кількості представників робітничих спеціальностей, тому створювалися школи фабрично-заводського навчання (ФЗН), курси обласного будівельно-монтажного управління (ОБМУ), ремісничі училища. Так, у Долинському районі у червні 1944 р. розпочався набір молоді до цих навчальних закладів у кількості 90 осіб. До шкіл ФЗН запрошувалися юнаки віком від 15,5 до 16 років та дівчата віком від 15,5 до 17 років; до ремісничих — юнаки віком від 14 до 15 років, дівчата від 14 до 16 років. Молодь повинна була мати освіту не менше 4-х класів[11]. Виконком Котовської райради зобов'язував начальника курсів ОБМУ організувати підготовку учнівства з будівельних спеціальностей[12]. У вересні цього ж року відповідно до постанови виконкому Одеської обласної ради та обкому КП(б)У пройшла друга хвиля мобілізації молоді області до шкіл ФЗН. Цей захід був спрямований і на зменшення кількості безпритульної, безробітної молоді. Між іншим, юнаки та дівчата мали можливість одержати хоч якийсь притулок, здобути спеціальність, отримувати, хоч і невеликі, кошти існування. Вже з самого початку кампанії голів сільських рад зобов'язували за рахунок колгоспів забезпечити молодь, яку мобілізували, верхнім одягом, взуттям, двома комплектами білизни, продуктами харчування на період слідування до шкіл, надати засоби пересування[13].

Інша категорія населення, яка потребувала уважного ставлення з боку влади, проте не завжди одержувала її підтримки — інваліди Вітчизняної війни та інваліди праці. На обліку Котовської райради на 5 листопада 1944 року було 262 інваліди Вітчизняної війни, подано заяв від 649 інвалідів праці, з яких розглянуто було — 417; влаштовано на роботу 94 інваліди, решта — ніде не працювала, займалася пияцтвом та спекуляцією[14]. Ширяївською райрадою було взято на облік 295 інвалідів, однак зазначалося, що працевлаштування інвалідів незадовільне[15]. У Долинському районі також недостатньо уваги приділялося працевлаштуванню інвалідів Вітчизняної війни та праці[16].

Робилися спроби залучити інвалідів до підвищення свого освітнього професійного рівня. Так, за наказом райвійськкому від серпня 1944 року сільська рада с. Августівки мала виявити серед інвалідів Вітчизняної війни осіб, віком не менше 23-х років, з освітою не нижче 7-ми класів, які бажали вступити на юридичні курси. Зараховані забезпечувалися харчуванням і заробітною платнею[17].

Окремою соціальною проблемою виявлялась неспроможність повоєнної економіки забезпечити у повному обсязі населення заробітною платнею. Невелика за розміром, вона вчасно не виплачувалась, затримувалась, що й без того ускладнювало способи виживання людей, особливо тих, хто не мав інших джерел прибутків. Тому гроші позичались із особливого резервного фонду, що створювався виконавчими комітетами. Так, у рішенні Любашівської райради відзначалося, що систематично затримується сплата платні всім категоріям працівників[18], а у протоколі Заводовського сільвиконкому (Березівський район) зазначалось, що вчителі зарплатню одержують своєчасно, завжди до 20 числа щомісяця[19].

За нашими підрахунками, заробітна платня у 4-му кварталі 1944 року працівників комунального господарства становила близько 286 крб., електростанції — 275 крб., готелів — 150 крб., відділу шляхів — 182 крб.[20].

У зазначений період на території Одеської області існували різні види оподаткування. Найпоширенішим стало самообкладання, яке диференціювало населення в залежності від виду діяльності — сума податку колгоспника була в сім разів меншою, ніж приватника. Самообкладання встановлювалося для різних соціальних груп у таких розмірах:

а) для господарств колгоспників, які постійно мешкали в сільських місцевостях, робітників, службовців, кооперативних кустарів — 20 крб.;

б) для селянських господарств-одноосібників, що не мали польового посіву, робочої худоби, а також для господарств некооперативних кустарів і ремісників, які не вели сільського господарства, та інших громадян, які мали трудові доходи не за наймом — 40 крб;

в) для господарств-одноосібників, що мали польові посіви чи робочу худобу — 75 крб.;

г) для громадян, які не вели сільського господарства і мали нетрудові доходи, що оподатковувалися, — 150 крб.[21].

На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10.04.1942 р. “Про місцеві податки та збори” та рішення виконкому Одеської облради від 22.05.1944 р. голів міських та сільських рад зобов’язували провести реєстрацію транспортних засобів, продуктивної та робочої худоби, що знаходилися в особистому користуванні громадян. Збір за реєстрацію був у розмірах:

а) мотоцикли з кожної сили — 7 крб. на рік;

б) велосипеди — 7 крб. на рік;

в) коні — 150 крб. на рік;

г) велика рогата худоба — 30 крб. на рік[22].

Зазначимо, що для сімей військовослужбовців, інвалідів Вітчизняної війни, інвалідів праці, багатодітних сімей існували пільги з оподаткування. У терміновому порядку укладалися списки сімей військовослужбовців, інвалідів для передання до райфінвідділів для оформлення пільг таким громадянам. Рішенням Долинського виконкому від 1944 року пільги з сільгосподатку у розмірі 100 % надали 9 сім’ям військовослужбовців, які постраждали від окупації[23]; рішенням Любашівської сільради у 1945 році звільнили від обов’язкової поставки м’яса та яєць державі 146 господарств колгоспників, що постраждали від німецько-румунської окупації, не мали в особистому користуванні худоби і не мали можливості виконати обов’язкові поставки[24], пізніше до списку було додано ще 680 господарств колгоспників[25].

У ті скрутні часи багато громадян зверталося до місцевих рад із різними проханнями. Всі ці звернення можна розподілити за такою проблематикою: 1) про допомогу багатодітним, одиноким матерям; 2) про матеріальну допомогу; 3) про пільги на оподаткування; 4) про дозвіл на виїзд з місцевості; 5) про житлове питання; 6) про землю; 7) про худобу; 8) скарги.

Так, Любашівською райрадою за літній період 1945 року було погоджено 144 заяви багатодітних матерів та матерів-одиначок на допомогу[26]; Ширяївським виконкомом — 66 таких заяв[27]; Заводовським виконкомом — 5 заяв[28]; Котовською райрадою — 48 заяв (літо-осінь 1944 р.)[29] тощо. Розмір такої допомоги становив 80–120 крб. щомісяця, залежно від кількості дітей.

Матеріальної допомоги просили й інші верстви, наприклад, дочка загиблого фронтовика — на санітарне лікування (сплатили 800 крб.); працівник виконкому — на лікування (сплатили 100 крб.)[30], інвалід Вітчизняної війни просив допомогти хлібом (одержав 2 ц хліба за рахунок колгоспних фондів)[31].

Багато хто з громадян, які не належали до пільгових категорій, також сподівалися на допомогу. Наприклад, мешканці Любашівського району В. Іщенко, М. Осипенко просили виконком про звільнення від податків, але враховуючи, що в цих родинах було по 2–3 працездатні особи, прохання цих громадян було відхилено.

За законами воєнного часу громадяни були обмежені у праві пересуватися з одного населеного пункту до іншого без дозволу місцевої влади. Для цього вони мали отримати дозвіл виконкомів. Так, гр. А. І. Юфрос просила дозволу на виїзд родини з Долинського району Одеської області до попереднього місця мешкання в Ізмаїльській області; гр. А. А. Нігай — на переїзд до Ворошиловградської області; гр. Я. Макаров, Ф. Мальчук, Ф. Мардорова — на тимчасовий виїзд до Ізмаїльської області[32].

Болючим для багатьох громадян області було житлове питання. Багато розкуркулених, репресованих родин у довоєнні часи втратили свої будинки, які було націоналізовано, а потім продано іншим громадянам. Під час окупації старі господарі поверталися до своїх колишніх осель і за сприяння нової окупаційної влади повертали собі колись відібране. Після звільнення області від німецько-румунських загарбників постало питання: чиї ж все-таки ці помешкання. Старі чи нові господарі зверталися до представників радянської влади для вирішення цього питання. Як правило, будинки залишали громадянам, які придбали їх у довоєнний період. Наведемо типові приклади розгляду таких заяв: “Громадянка Лукашева оселилася у будинку громадянина Власенка. Батько гр. Лукашевої, Гоцуль А., у 1930 році був розкуркулений, а його будинок — націоналізований та проданий споживспілці під магазин, що в свою чергу продала цей будинок гр. Власенку, який і мешкав у ньому до Вітчизняної війни. Під час німецько-румунської окупації повернулася до Валегоцулівського району дочка розкуркуленого Гоцуля, гр. Лукашева, та за сприяння румуно-німецької влади виселила з будинку законного власника. — Зобов’язати начальника РВ НКВС пересилити в адміністративному порядку гр. Лукашеву. Зобов’язати голову

сільради підібрати відповідну квартиру гр. Лукашевій"[33]; — тільки у серпні 1944 року в Долинській райраді розглядалося сім подібних заяв.

Для більшої частини мешканців Одеської області земля була годувальницею, головним джерелом їх існування. Тому у постокупаційний період, коли панували злидні, голод, хвороби, люди не залишили багатовікової традиції — працювати на своїй землі. Селяни без дозволу сільрад, самовільно привласнювали собі ділянки землі, обробляли її, сіяли хліб, сподівалися на добрий врожай. Представники влади суворо присікали такі вчинки: самовільно засіяні ділянки поверталися колгоспам разом із врожаєм. Селяни зверталися до сільрад з проханням дозволити їм зібрати врожай з цих ділянок. Однак часто одержували відмову, у кращому випадку — їм нараховували трудодні або сплачувалась певна сума за хліб. Так, у колгоспі "17 партз'їзд" Мар'янівської сільради Долинського району голова колгоспу т. Ткаченко дозволив колгоспникам на землях колгоспу засіяти для особистого користування понад 10 га, та особисто т. Ткаченко засіяв понад 0,5 га. У колгоспі ім. Комінтерну цієї ж сільради т. Ніколайчуком роздано 120 колгоспникам під городи колгоспні землі 22 га. На підставі постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про охорону громадських земель колгоспів від розбазарювання", голову правління колгоспу "17 партз'їзд" т. Ткаченка зняли з посади та віддали під суд, як порушника закону. Терміново було виправлено припущену помилку — усі посіви на землях колгоспів у 5-денний термін було привласнено колгоспною адміністрацією, витрачену працю колгоспників зараховано трудоднями[34].

У колгоспах здійснювався жорсткий облік всієї худоби, під контроль було взято і худобу колгоспників, які не мали права самостійно, без дозволу сільради, продавати чи купувати тварин. Тому до сільрад постійно надходили заяви про дозвіл купівлі чи продажу худоби, відповідно до яких відносилися рішення, на зразок: "...колгоспник без дозволу продав теля — до 1 травня повернути теля на місце"; "колгоспниця продала теля без дозволу виконкому"; "Целик О. продала теля й купила хліба та розрахувалася з усіма податками — на майбутнє без сільради теля не продавати"[35]. Надходили до райрад заяви від населення з проханням допомогти придбати теля чи корову. Частіше такі прохання підтримувались, якщо вони надходили від багатодітних, малозабезпечених сімей загиблих фронтовиків.

Населення шукало у представників радянської влади підтримки, справедливого вирішення побутових, соціальних, гуманітарних суперечок. Однак більшість таких заяв так і залишилася нерозглянутою. У рішенні сільради с. Августівка Одеського приміського району від 13 листопада 1944 року зазначалося, що у сільраді скарги та заяви трудящих та сімей військовослужбовців реєструвалися разом з усім листуванням, а в окремих сільрадах реєстрація не велася зовсім, скарги та заяви не підшивалися, частково вони знаходилися в справах сільради в хаотичному стані[36]. Того ж місяця 1944 року у постанові Котовської райради було записано, що повного обліку по місту сімей військовослужбовців не було, реєстрація усних скарг не відбувалася, за комунальним відділом зареєстровано цивільних скарг — 299, військовослужбовців — 154, не зареєстрованих скарг — 19, не розібрано — 19[37].

Антисанітарія (брудні криниці, сміття і попіл, що зсипали на вулиці), голод та холод сприяли розвитку у населення захворювань, серед яких були тиф, малярія, дифтерія, дизентерія, кір. Медичні установи не мали можливостей для повноцінного обслуговування населення через неповний склад персоналу, відсутність ліків, медінвентарю, незадовільний стан приміщень, незабезпеченість паливом у зимовий період тощо. Так, влітку 1944 року серед населення Березівського району поширилась епідемія малярії, кіром хворіла значна кількість дітей. Медпрацівники погано вели культурно-роз'яснювальну роботу серед населення. Були відсутні лазні та дезкамери. Взимку 1945 року колгоспи не забезпечили медпункти паливом, а хворих оглядали у холодних приміщеннях[38].

Типовою для медичних установ була ситуація у Ширяївському районі, де навесні 1945 року не функціонували дві лікарські дільниці, в райцентрі не було педіатра та державного санітарного інспектора, райсанепідемстанція та малярстанція не мали транспорту (це при тому, що у п'яти населених пунктах району прогресував тиф), не було укомплектовано фельдшерсько-акушерських пунктів, не функціонувала жіночо-дитяча консультація, у медичних закладах був відсутній твердий та м'який інвентар[39].

За таких нелегких економічних та соціальних умов треба було піднімати й виховувати

молоде покоління. Сирітство, безпритульність, безграмотність, хвороби, голод — головні соціальні характеристики існування дітей області у зазначений період. Наприклад, Ширяївською райрадою зазначалося, що керівники багатьох колгоспів району припускали безвідповідальність і бездушне ставлення до дітей-сиріт, які знаходилися на вихованні в колгоспах. У колгоспі "Шлях до соціалізму" діти жили надголодь, у колгоспі "8 березня" діти спали на підлозі, не мали змінної білизни, верхній одяг був розірваний[40].

Водночас влада робила певні кроки щодо побутового улаштування дітей-сиріт, та це було невеликою краплею у великому океані людських страждань.

Піднімалися з руїн школи. Так, шкільна мережа Долинського району складалася у повоєнному році з 27 шкіл, охоплюючи 3782 учнів[41]. У Котовському районі шкільна мережа складалася з 48 шкіл. На початку навчального року ремонту потребувало 48 шкіл, з яких відремонтовано було тільки 15[42].

Восени 1944 року розпочалась нелегка праця вчителів, що ускладнювалася відсутністю підручників, методичного матеріалу, канцелярії, а з приходом зими ще й холодом у приміщенні. Так, новий 1944/1945 навчальний рік вчасно розпочався у Березівській школі, вчителями вона була укомплектована повністю, підручниками за всіма назвами була лише забезпечена від 5 % до 30 %. Паливом школа була забезпечена лише до початку лютого. Харчування учнів у школі не було налагоджено. Наприкінці січня 1945 року з школи вибуло 74 учні, з них майже половина (34 учні), через відсутність взуття та одягу. Програмний матеріал I півріччя був не виконаний на 10–15 годин через відсутність підручників. Відвідування школи учнями становило біля 60 %, головними причинами невідвідування були відсутність взуття, одягу, негода[43]. Середня цифра відвідування шкіл по Долинському району становила від 60 до 80 %. Про погане забезпечення шкіл зазначалося у рішеннях Любашівської сільради[44]. Така ситуація була типовою в освітянській справі.

Відроджуючи державну економіку, колгоспне господарство, соціальне життя населення повинно було підняти з руїн і своє власне господарство, перш за все житло. Наведемо невеликий фрагмент списку родин військовослужбовців Любашівського району, які постраждали від німецько-румунської окупації:

Шевченко К. — корова, 2 вівці, будинок, майно;

Кашенна А. — згорів будинок, майно;

Тишрій В. — згорів будинок, корова;

Чебанова В. — згорів будинок і все майно;

Гончаренко М. — забрана корова, майна немає;

Мельниченко М. — згоріло усе майно[45].

Звичайно, що без допомоги з боку держави багатьом родинам неможливо було це здійснити. У районах області поширеним на той час стало кредитування будівництва житла. Середня сума кредиту, що надавалась населенню, становила 5–8 тис. крб. Так, восени 1945 року Любашівською сільрадою було дозволено Сільгоспбанку видати кредити 50 родинам[46]. Та більшість населення змушена була піднімати з попелу свої помешкання самотужки.

Отже, населення Одеської області у постокупаційний період зіткнулося з багатьма проблемами, зокрема, житловою, санітарно-медичною, масовою дитячою бездоглядністю тощо. Держава, "орієнтована на "оборонку", не могла задовольнити "необоронні" потреби суспільства"[47], виконкоми практикували відписки до вищестоящих органів, став "укорінюватися на десятиліття режим партійної бюрократії"[48]. Владою проводилася політика залучення селян до колективних господарств, члени яких підлягали набагато меншому оподаткуванню, ніж одноосібники. Існування населення ускладнювалось несвоєчасною сплатою заробітної платні, яка й без того була невисокою. Незважаючи на пільги з боку держави (низьке оподаткування, допомога), такі мало захищені прошарки населення, як діти та інваліди, часто залишались без підтримки. Шкільна та медична мережі відроджувались, хоч існували перешкоди, пов'язані з загальним економічним становищем області. Гострими у повоєнний час були земельне та житлове питання, які поступово вирішувались місцевими органами влади по мірі того, як відлуння війни затихало.

Джерела та література

1 *Удод О.А.* Про історію повсякденності // Борисфен. — 2000. — № 4. — С. 9–10.
2 *Лисенко О.Є.* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 4.
3 *Лисенко О.Є.* Соціальні аспекти окупації України: Методологія проблеми // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 3–10.
4 *Заболотна Т.* Вплив нацистської окупації на повсякденне життя киян (вересень — грудень 1941 р.) // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 107–117.
5 *Пастушенко Т.* Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 166–176.
6 *Сіропал В.О.* До питання про повсякденне життя військовослужбовців Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Част. 2. — С. 325–334.
7 *Щетников В.П.* До питання про втрати серед цивільного населення на Півдні України під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. (проблема джерел) // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 351–359.
8 Спогади респондента Іщенка С. М. — жителя Одеської області Березівського району — зберігаються у власному архіві автора.
9 Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф. р — 5726, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
10 Там само, арк. 7.
11 ДАОО, ф. р — 7355, оп. 1, спр. 1, арк. 52.
12 Там само, ф. р — 5726, оп. 1, спр. 1, арк. 118.
13 Там само, арк. 54.
14 Там само, арк. 125.
15 Там само, ф. р — 7011, оп. 1, спр. 4, арк. 69.
16 Там само, ф. р — 7355, оп. 1, спр. 1, арк. 119.
17 Там само, ф. р — 4578, оп. 3, спр. 1, арк. 52.
18 Там само, ф. р — 5726, оп. 1, спр. 1, арк. 64.
19 Там само, арк. 39.
20 Там само, ф. р — 7355, оп. 1, спр. 1, арк. 169.
21 Там само, арк. 189.
22 Там само, ф. р — 2162, оп. 3, спр. 4, арк. 119.
23 Там само, арк. 190.
24 Там само, арк. 12–14, 26–37, 48–60, 63, 69.
25 Там само, ф. р — 7011, оп. 1, спр. 4, арк. 10, 32, 51–52, 75, 196–197.
26 Там само, ф. р — 1856, оп. 2, спр. 3, арк. 2, 8.
27 Там само, ф. р — 5726, оп. 1, спр. 1, арк. 84–91, 135–137, 157–159.
28 Там само, ф. р — 2162, оп. 3, спр. 4, арк. 22, 65.
29 Там само, ф. р — 1856, оп. 2, спр. 3, арк. 49.
30 Там само, арк. 21.
31 Там само, ф. р — 7011, оп. 1, спр. 4, арк. 93.
32 Там само, ф. р — 1856, оп. 2, спр. 3, арк. 15.
33 Там само, ф. р — 4578, оп. 3, спр. 1, арк. 183.
34 Там само, ф. р — 1856, оп. 2, спр. 3, арк. 1.
35 Там само, ф. р — 5726, оп. 1, спр. 1, арк. 40.
36 Там само, арк. 130.
37 Там само, ф. р — 1856, оп. 2, спр. 3, арк. 5.
38 Там само, ф. р — 2162, оп. 3, спр. 4, арк. 187.
39 Там само, ф. р — 7355, оп. 1, спр. 1, арк. 190.
40 Там само, ф. р — 2162, оп. 3, спр. 4, арк. 11, 141, 167, 181, 194, 284.
41 Там само, арк. 136.
42 Там само, ф. р — 5726, оп. 1, спр. 1, арк. 43.
43 Там само, арк. 50.
44 Там само, ф. р — 1856, оп. 2, спр. 3, арк. 7.

45 Там само, ф. р — 2162, оп. 3, спр. 4, арк. 190.
46 Там само, ф. р — 7355, оп. 1, спр. 1, арк. 195.
47 *Коваль М. В.* Друга світова війна та історична пам'ять // Український історичний журнал. — 2000. — № 4. — С. 18.
48 Там само. — С. 19.

Оксана Дзинглюк

Постоккупационные реалии повседневной жизни населения Одесской области (1944–1945 гг.)

В статье на основе архивных источников освещаются характерные черты выживания сельского населения Одесской области в постоккупационный период.

Ключевые слова: *историческая память, социальные реалии, население Одесской области.*

Oxana Dzyngliuk

Post occupation realties of the nature of life of the population of Odessa region (1944–1945)

In this article in more measure on the basic of archival sources the nature of life of the population of Odessa region in the post period of occupation is shown.

Key words: *historical memory, social realities, the population of Odessa region.*

III
ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 908(477.4)“19”(081)

Петро Тронько (м. Київ), Віктор Прокопчук (м. Кам’янець-Подільський)

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ КРАЄЗНАВСТВА: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й НАСЛІДКИ ДІЯЛЬНОСТІ

У зв’язку з 85-річчям Українського комітету краєзнавства в статті розглядається низка питань, пов’язаних з передумовами його становлення і розвитку, здійсненням організаційно-методичних заходів, і на прикладі Правобережної України — їх вплив на розвиток краєзнавчого руху другої половини 20 — початку 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: *Харків, Український комітет краєзнавства (УКК), конференція, краєзнавство, організаційна, методична робота, Правобережна Україна.*

Діяльність Українського комітету краєзнавства знайшла позитивну оцінку в наукових працях В. В. Бездрабко та інших дослідників[1]. Однак і досі в окремих розвідках перекручуються дати проведення I Всеукраїнської краєзнавчої конференції, піддається сумніву плідність діяльності УКК, по-різному подаються хронологічні рамки його існування.

Мета цієї статті — уточнити вказані аспекти, на прикладі взаємодії УКК з краєзнавчими осередками Волині, Поділля й Київщини довести, що в межах відведеного історією часу та обставин, що складалися, УКК виконав свою історичну місію, здійснивши чималий вплив на організаційне оформлення й координацію краєзнавчого руху в Україні, його піднесення до вершин “зоряності” в другій половині 1920–1930-х років.

Друга половина 1920-х років стала періодом помітного піднесення краєзнавчого руху, росту кількості краєзнавчих осередків та їх членів, розгортання досліджень, видання різноманітної краєзнавчої літератури. Якраз на цей період і припадає так званий зоряний час українського краєзнавства.

На цьому етапі роль координатора масового краєзнавчого руху взяв на себе Український комітет краєзнавства. У своєму становленні й організації краєзнавчої праці він пройшов чотири етапи: 1924 — травень 1925 — підготовчий; травень 1925–1927 — юридичного й організаційного оформлення як УКК, так і його структур на місцях; 1927 — перша половина 1929 — період високоефективної праці; друга половина 1929 — початок 1934 — період затухання й припинення діяльності.

Одним з факторів, який справив вирішальний вплив на скликання представницького краєзнавчого форуму в Україні й створення Українського комітету краєзнавства, була діяльність у Російській Федерації Центрального бюро краєзнавства. У грудні 1921 р. відбулася I Всеросійська конференція з краєзнавства, створено Центральне бюро краєзнавства (ЦБК) при Російській академії наук, яке очолив академік С. Ф. Ольденбург. Конференція визначила основні завдання краєзнавства, форми і методи діяльності[2]. Різноманітна і плідна діяльність ЦБК, яке 1923 року започаткувало періодичний орган — журнал “Краеведение”, а з 1925 р. почало видавати “Известия Центрального бюро краеведения”, сприяла консолідації краєзнавчих сил у межах СРСР, посиленню їх діяльності. Комісія краєзнавства ВУАН передала повноваження свого представництва в ЦБК його керівникам академіку С. Ф. Ольденбургу та професору В. В. Богданову, обравши їх одночасно своїми членами[3]. У січні 1923 р. М. В. Шарлемань, секретар Комісії краєзнавства, зробив у Петрограді доповідь про краєзнавчу працю в Києві. З утворенням харківської Комісії краєзнавства були також налагоджені її зв’язки з ЦБК. У роботі IV сесії ЦБК (березень 1923 року) в Москві брали участь від київської Комісії краєзнавства при ВУАН А. М. Лобода, М. В. Птуха, М. В. Шарлемань, Д. Е. Белінг, від Харківської — О. С. Федоровський та Л. А. Шкорбатов. А. М. Лобода, М. В. Птуха, Д. К. Зеленін та О. С. Федоровський ввійшли до складу ЦБК. 1924 року на V сесії ЦБК академік Птуха М. В. доповів про стан краєзнавчої роботи в Україні[4]. Життя вимагало створення під егідою Укрнауки краєзнавчої організації, яка б за прикладом і в тісному зв’язку з ЦБК могла об’єднати діяльність краєзнавчих осередків в Україні, спрямувати

їх, підпорядкувати ідеології і практиці радянської влади.

Створення краєзнавчого центру в Україні стимулював також приклад білоруських колег, які 1923 року сформували оргкомітет, а наступного року — Центральне бюро краєзнавства. У лютому 1925 р. ЦБК провело перше засідання, започаткувало щомісячник "Наш край".

Потребу в координуючому органі відчували не тільки керівники ВУАН, а й представники різних краєзнавчих формувань. З 28 грудня 1924 р. по 1 січня 1925 р. проходив І Всеукраїнський з'їзд з вивчення продуктивних сил та народного господарства України — перше зібрання представників науки за п'ять років радянської влади. У його роботі брали участь відомі дослідники-краєзнавці з Правобережної України завідуючий Черкаським окружним музеєм Д. П. Бочков, М. В. Шарлемань, делегований на з'їзд Всеукраїнською академією наук, М. М. Башинська, ботанік з Житомира, заввідділом Волинського науково-дослідного музею. Їх пропозиції концентровано висловив О. А. Лазарис, студент, відповідальний секретар Бюро краєзнавства при Українському Бюро пролетарського студентства: "Бажаю, щоби в найближчому часі була скликана Всеукраїнська конференція краєзнавства, яка б розрішила дуже важливі питання цієї роботи"[5].

Бюро Пролетстуду і особисто Лазарису О. А. належить велика заслуга в ініціюванні Всеукраїнського краєзнавчого форуму та його підготовці[6]. Олександр Аронович від імені Бюро краєзнавства при Пролетстуді підготував і направив колегії Головпрофосу НКО доповідну записку, в якій констатував відставання краєзнавства України від постановки цієї роботи в РСФРР. "Потрібна чиясь широка громадська ініціатива, потрібні якісь громадські сили, щоби зсунути таку важливу для республіки справу краєзнавства з мертвої точки", — підкреслював він з тривогою.[7] Таку заяву неможливо було не помітити.

До утворення Українського комітету краєзнавства, його структур на місцях значну роль у координації краєзнавчої роботи відігравали губбюро Пролетстуду та відділення Секції наукових робітників (СНР). У квітні 1925 р. загальні збори Кам'янець-Подільської Секції наукових працівників, заслухавши доповідь В. О. Гериновича, ректора інституту народної освіти, про стан краєзнавчої роботи на Кам'янеччині, ухвалили: "В цілях організації краєзнавчої роботи виділити секції природи — тт. Геринович, Красовський, Назаркевич, Храневич, Гаморак, Богацький, Кожухов; економіки — Жуків, Заклинський, Олійник, Романкевич, Мельник, Плюйко, Стойкевич, Василів, Ландау (голова секції); культури — Неселовський, Любарський, Курневич, Кіндрат, Філь, Поль"[8]. Їм було доручено налагодити роботу в цих напрямках. Ініціативно вело краєзнавчу роботу Кам'янець-Подільське бюро Пролетстуду, яке 22 квітня 1925 р. зуміло "об'єднати краєзнавчу роботу СНР з роботою краєзнавчих осередків при ОБ Пролетстуду". Конкретні форми взаємодії здійснювали відповідні секції краєзнавчої роботи[9].

Підготовку першого всеукраїнського краєзнавчого зібрання очолила Укрнаука, запросивши від краєзнавчих комісій ВУАН, окремих науковців пропозиції щодо порядку денного, представництва, статусу й організації форуму. Професор Харківського ІНО Д. К. Зеленін 19 листопада 1923 р. запропонував обговорити на краєзнавчому з'їзді доповіді: 1) Науково-освітні і господарські завдання краєзнавства в Україні; 2) Стан краєзнавчої роботи в Україні і заходи до її піднесення; 3) Краєзнавство в школі. Він дав перелік тих установ, які могли б направити представників на з'їзд[10], підготував кошторис витрат, пов'язаних з підготовкою та проведенням форуму[11]. Від Комісії краєзнавства ВУАН академік А. М. Лобода наполягав на скликанні не наради, а з'їзду, запропонував тематику основних доповідей. Він вважав, що обговорення доповідей слід провести в десяти секціях.

На основі пропозицій, що поступили від учасників різних з'їздів, конференцій, нарад, краєзнавчих організацій, відомих громадських і наукових діячів, Укрголовнаука НКО виробила проект "Положення про всеукраїнську нараду по краєзнавству"[12], утворила організаційне бюро для скликання всеукраїнської конференції з трьох осіб — М. І. Яворський, М. Г. Криворотченко, О. А. Лазарис. 14 лютого 1925 р. питання підготовки і проведення Всеукраїнської наради з краєзнавства розглянула президія Укрголовнауки і по доповіді М. І. Яворського прийняла положення. 25 березня 1925 р. у приміщені Головнауки відбувся розширений пленум оргбюро. Він вирішив підвищити статус краєзнавчого форуму до рангу конференції, визначив доповідачів, час проведення[13].

14 квітня 1925 р. до губбюро Секції наукових працівників, губвідділів профспілки працівників освіти (Робос), бюро Пролетстуду, інших владних та наукових структур був направлений обіжник, підписаний М. І. Яворським та О. А. Лазарисом. Він повідомляв про скликання в травні 1925 р. у Харкові всеукраїнської установчої краєзнавчої конференції, порядок денний з дев'яти пунктів (ним передбачалось 11 виступів про стан краєзнавчої роботи на місцях, у тому числі з Вінниці — "Вплив революції на подільське село", з Житомира — "Природні багатства Волині"). Пропонувалося направити на конференцію представника, внести пропозиції до порядку денного. Крім пленарних засідань, передбачалася робота секцій "Природа", "Людина як продуктивна сила", "Економіка".[14] У відповідь 22 квітня Кам'янець-Подільське, а 3 травня Вінницьке бюро СНР прийняли рішення делегувати на всеукраїнську краєзнавчу конференцію від кам'янчан В. О. Гериновича, Н. Т. Гаморака, від вінничан — В. Д. Отамановського і О. О. Севастьянова[15]. Аналогічна підготовча робота до конференції здійснювалася на Київщині та Житомирщині. Делегатами від східної Волині були обрані Ф. А. Козубовський та М. М. Башинська[16].

У сучасній літературі є чимало розбіжностей щодо датування І Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Зустрічаються 25–28 травня 1925 р., 28 травня — 3 червня. На жаль, цю плутанину внесли самі організатори та учасники конференції. У першому обіжнику "До всіх краєзнавчих організацій УСРР та АМСРР" вказано, що І Всеукраїнська конференція з краєзнавства відбулася 25–28 травня 1925 р.[17]. В "Інформаційному огляді дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 лютого 1926 р." делегат конференції В. Д. Отамановський називав 28 травня — 3 червня 1925 р.[18]. Та й у звіті УКК на 1 січня 1929 р. датою проведення конференції вказано 25 травня 1925 р.[19]. Насправді ж І **Всеукраїнська краєзнавча конференція** відбувалася впродовж чотирьох днів — з **28 по 31 травня 1925 р. у м. Харкові**. Її відкриттю передувала програмна стаття О. І. Буценка в "Коммунисте"[20] та О. А. Лазариса в газеті "Вісти", органі Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, де він від оргбюро повідомив основні завдання конференції. У цьому ж числі "Вістей" було повідомлено дату і час відкриття (28 травня, о 18-й годині), адресу й порядок денний конференції[21]. 18 травня 1925 року аналогічне повідомлення й дещо видозмінений в формулюваннях порядок денний опублікувала газета "Коммунист" — орган ЦК та Харківського губкому КП (б)У[22]. Думаємо, що цих аргументів цілком достатньо, щоби виправити помилки в датуванні І Всеукраїнської краєзнавчої конференції.

28 травня в приміщенні Ветеринарного інституту (Сумська, 37) зібралося 75 делегатів від низових краєзнавчих осередків, губпланів, студентства, господарських, громадських організацій та установ. Було обрано почесну президію та оголошено привітання від Російської академії наук, Наркомосу РСФРР, інституту імені Тимірязєва, інших органів. Учасників конференції привітав заступник наркома освіти Сологуб, наголосивши на ролі краєзнавчої праці в господарському будівництві[23].

Заголовна доповідь О. І. Буценка "Радянська влада, народне господарство і краєзнавство" присвячувалася концептуальним засадам розвитку краєзнавчого руху. Всю роботу дослідники мали будувати на матеріалістичному фундаменті вчення Маркса — Енгельса — Леніна. Головний напрям — "природничі досліди, вивчення продуктивних сил країни, стану промисловості, села". Доповідач закликав "розірвати з старими методами краєзнавства, які тільки мали своєю метою охорону інтересів буржуазії"[24].

У доповіді "Сучасний стан краєзнавства в СРСР" О. А. Лазарис також закликав "відмовитися від старих методів", забезпечити "матеріалістичний підхід в галузі вивчення побуту, народних багатств, продуктивних сил країни". По суті йшлося про згортання історичного краєзнавства, відмову від послуг і досвіду старих учених, краєзнавців, вивчення корисних копалин, виробничих справ аматорами з числа нової поки слабо підготовленої інтелігенції, робітників, селян, студентів.

Наступного дня делегати конференції, інформуючи про роботу краєзнавчих установ на місцях, не обминули висунутих О. І. Буценком та О. А. Лазарисом положень про суть "нового радянського краєзнавства", основні напрями його розвитку. Розпочалася дискусія, яка надалі пронизувала всі виступи. Більшість ораторів підтримала офіційну думку. К. Дубняк пропонував взяти в ужиток термін "виробниче краєзнавство" і закликав: "Немає схоластики, немає "гробокопательства", збирання церковної старовини, а є буду-

вання нового творчого життя самими робітниками і селянами в контакті з наукою"[25]. 30 травня "Вісти" опублікували його виступ[26]. Проти огульного заперечення досягнень дореволюційного краєзнавства виступив академік Д. І. Багалій, представник Волині М. М. Башинська та інші. Дискусію підсумував М. І. Яворський, відкинувши повернення до старого краєзнавства, "коли великі поміщики для розваги збирали колекції писанок" та "коли наші вчені в своїх кабінетах цілком відірвані від життя проводили ту чи іншу наукову роботу"[27].

У такому дискусійному дусі проходило обговорення доповідей "Проблема краєзнавства і принципи краєзнавчої роботи", "Методологія і практика краєзнавства на Україні в нових радянських формах", "Методи краєзнавчої роботи", "Краєзнавство і село", "Краєзнавство і вузи", "Краєзнавство і школа", "Краєзнавство, політосвітня праця, молодь".

У доповідях та виступах, у тому числі М. В. Шарлеманя, Д. В. Зайцева, В. Д. Отамановського, М. Г. Криворотченка, О. А. Янати, П. І. Гончаренка, В. Ю. Білецької, Д. Р. Бочкова та інших, окреслювався не тільки стан краєзнавчої праці в Україні, а й концепція краєзнавства в нових історичних умовах, зафіксована у восьми резолюціях конференції. Вони склали колективну теоретичну основу наступних документів — Положення, Статуту УКК, статутів низових організацій, інструкцій та програм.

У неділю 31 травня останнє ранкове засідання підвело підсумок чотириденної роботи. Був обраний Український комітет краєзнавства з представників різних організацій — ВРНГ, Держплану, ЦСУ, НТТ, Держвидаву, ЦБ Пролетстуду, с/г наукового комітету, Робземлісу, Робітосу та інших, президія з трьох осіб — М. І. Яворський, М. Г. Криворотченко, О. А. Лазарис. Ухвалено двічі на рік скликати пленуми УКК, склад пленуму мав бути обраний на місцях — 52 члени від усіх округів, наукових, державних, господарських, студентських та інших організацій[28]. Робота завершилася оголошенням текстів вітальних телеграм на адресу ЦК КП (б)У, ВУЦВК, ВУАН, ЦБК РСФРР[29].

Робота першого всеукраїнського краєзнавчого форуму викликала великий інтерес засобів масової інформації. У п'яти числах газети "Вісти" була подана не тільки інформація про початок, хід і закриття конференції, а й виклад ряду доповідей, виступів. У двох номерах газети "Коммунист", всеукраїнській робітничій газеті "Пролетарий" вміщено інформаційне повідомлення про І Всеукраїнську краєзнавчу конференцію[30]. Не обійшли увагою форум українських краєзнавців "Известия Центрального бюро краеведения", помістивши глибоку й продуману інформацію В. Ю. Білецької[31] та "Вісник Одеської комісії краєзнавства"[32].

З поверненням делегатів, активізувалася робота в округах. Бюро Кам'янець-Подільської секції наукових працівників 9 червня 1925 року заслухало доповіді делегатів І Всеукраїнської краєзнавчої конференції[33]. Аналогічні збори 16 червня провело вінницьке бюро СНР. Учасникам зібрання були запропоновані доповідь О. О. Севастьянова "Методологія краєзнавства", В. Д. Отамановського — "Краєзнавство й школа"[34].

Перший склад УКК, обраний за представницьким принципом, виявився недієздатним. Більшість організацій своїх представників так і не делегувала. Практично в УКК регулярно працювало 5 осіб[35]. Однак вже 10 червня 1925 р. вони передали в Укрнауку на затвердження проект положення про УКК[36]. 13 вересня 1926 року президія Укрнауки НКО України розглянула питання про штати Комітету і затвердила заступником голови УКК М. Г. Криворотченка, відповідальним секретарем О. А. Лазариса, інструктором І. К. Анохіна, діловодом-друкаркою Л. В. Горбань[37]. Був сформований бюджет. 1926 року на наукові витрати УКК отримав всього 1450 крб., 1927 року — 1500 крб. Довелося скоротити платну посаду заступника голови[38] і за рахунок економії підготувати перше число "Вістей Українського комітету краєзнавства" зі стенограмою травневої 1925 р. конференції та власного журналу "Краєзнавство"[39].

18 жовтня 1926 року президія Укрнауки затвердила новий склад Комітету, головою — Буценка О. І., заступником — Криворотченка М. Г., відповідальним секретарем — Д. В. Зайцева, членами — М. С. Волобуєва, К. В. Дубняка, М. І. Ковалівського, О. А. Лазариса, М. Г. Левицького, І. В. Немоловського, О. А. Янату, всього — десять осіб[40], а 12 грудня 1925 р. — "Положення про Український комітет краєзнавства", юридично закріпивши цим основні рішення Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції, мету, ос-

новні завдання, структуру, статус УКК[41]. Робота Комітету велася планово й цілеспрямовано. 1927 року відбулося 18 засідань, розглянуто 99 питань[42].

У 90-х роках, особливо в зв'язку з утворенням Всеукраїнської спілки краєзнавців, посилився інтерес до Українського комітету краєзнавства, досвіду його функціонування, здобутків і втрат. Палітра думок широка — від перебільшення зробленого — до повного заперечення будь-яких досягнень. Важко, скажімо, погодитися з твердженням, що УКК "... так і не зміг розпочати повнокровне функціонування і виконання завдань, покладених конференцією"...[43] Якщо уважно проаналізувати вже виявлені джерела, то неважко побачити результати **організаційної** та методичної **роботи** невеликого апарату **УКК**, здійсненої за досить невеликий відведений обставинами час. Особливо — у плані згуртування краєзнавчих сил. Комітет вважав виявлення та облік регіональних дослідницьких осередків своїм головним завданням. Офіційні дані, зафіксовані в довіднику ЦБК, свідчили, що 1925 року в Україні діяло 5 краєзнавчих товариств, 11 гуртків у п'яти округах[44]. Насправді ці цифри не відповідали дійсному стану речей. За нашими підрахунками, 1925 року в Україні науково-краєзнавчим дослідництвом займалося 104 музеї, 42 наукові товариства, 85 науково-дослідних кафедр[45]. На цей час тільки в Києві діяло 16 студентських краєзнавчих гуртків, які об'єднували 800 пошуковців, на Кам'янеччині функціонувало 5 товариств, 10 гуртків, 267 дослідників. Центрами краєзнавства ставали бібліотеки (їх налічувалося 5154, у т. ч. Всенародна бібліотека ВУАН, її філії у Києві і Вінниці), ВНЗ та педтехнікуми. Ще 1923 року, розіславши близько 130 анкет, Комісія краєзнавства при ВУАН отримала зворотню інформацію від 87 краєзнавчих осередків[46]. Отже, на час скликання першої Всеукраїнської конференції в Україні діяло більше 350 осередків, які гуртували науково-краєзнавчий актив навколо дослідження та популяризації регіональних проблем. З метою обліку та налагодження взаємодії з краєзнавчими осередками Комітет виготовив 3 тисячі примірників обіжника — листа-звернення "До всіх краєзнавчих організацій УСРР та АМСРР", в якому повідомив про рішення першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції, склад Комітету, мету і завдання його діяльності і запросив найдетальніші відомості про місцеві осередки, звіти і плани роботи на 1926 рік. До нього додав "Анкету для обліку краєзнавчих організацій" з 16 пунктів[47]. Згодом на місця були направлені обіжники з питань організації бібліографічної, туристсько-екскурсійної роботи, досвіду вінницьких краєзнавців. Ця форма організаційно-методичного впливу забезпечувала постійну взаємодію краєзнавчого центру та низового активу.

Крім того, М. Г. Криворотченко брав участь в губернських конференціях. У лютому 1926 року зробив маршрутний об'їзд 5 округів, побував у Києві, Житомирі та інших містах[48]. Всі ці заходи дали можливість на середину 1927 року мати уповноважених Комітету в усіх округах та створити окружні комітети краєзнавства в 26 округах із 41[49]. УКК встановив порядок реєстрації товариств і взаємодії з ними, 17 вересня 1927 р., наприклад, розглянув організаційний протокол Білоцерківського товариства і зареєстрував його під егідою УКК[50].

Український комітет краєзнавства сформував групу своїх кореспондентів, 21 січня 1927 р. затвердив "Положення про мережу кореспондентів Українського комітету краєзнавців". Позиція УКК суттєво відрізнялася від поглядів ЦБК РСФРР і БСРР на роль кореспондентів. Замість почесного членства за певні заслуги, як це зробили російські та білоруські колеги, Комітет давав їм статус працюючих учасників українського краєзнавчого процесу. 19 лютого 1927 р. УКК затвердив перших своїх кореспондентів — Зельдовича, Левандовського, Коваленка, Семенчика, Сухомлинова, Федоренка[51]. Географія їх представництва досить широка, вона охоплювала на Правобережній Україні Кам'янецький, Проскурівський та Шепетівський округи, Вінницю, Коростень, Малин, Бердичів, Умань, Смілу, Черкаси, с. Ходаки на Коростенщині. Якщо на 22 червня 1928 р. кореспондентів було 45[52], то на 1 січня 1929 року — 65[53]. За соціальним станом переважали учителі, були музейні працівники, агрономи, економісти, державні службовці — працівники окрінспектур наросвіти.

Поступово окреслювалося таке розмаїття організаційних форм краєзнавства, яке ніяк не вписувалося в передбачуваний резолюцією I Всеукраїнської краєзнавчої конференції структурний ряд. Переважали гуртки при педтехнікумах, школах, а не сільбудах і хатах-

читальнях, наукові товариства при вищих навчальних закладах, музеях. Працювала на Правобережжі Київська комісія краєзнавства. Виникли й гарно зарекомендували себе Кабінети виучування краю, особливо — у Вінниці при філії Всенародної бібліотеки ВУАН, бюро краєзнавства, краєзнавчі музеї, семінари, курси, з'явилися районні краєзнавчі товариства[54]. За даними УКК на 1 січня 1928 року, він мав сталі зв'язки та здійснював організаційне науково-методичне керівництво 37 товариствами і 30 гуртками в 22 округах, а на 1 січня 1929 року в 32 округах йому підпорядковувалося вже 51 товариство, 658 гуртків, 18810 членів[55]. УКК поширив свій вплив практично на всі округи Правобережної України.

Подбав Український комітет краєзнавства й про юридичне оформлення діяльності краєзнавчих осередків, підготувавши типовий статут краєзнавчого товариства. 27 січня 1927 р. він був затверджений міжустановчою комісією при НКВС (Додаток Д). Примірний Статут до певної міри обмежував діяльність товариств, зводячи її до надання "всебічної допомоги радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що торкаються продукційних сил округи (району) в широкому розумінні цього поняття, поширення відповідних відомостей про свій край, збудження інтересу до вивчення його". Але допускав до членства осіб молодших 18 років, тісно прив'язував роботу окружних, районних товариств до УКК шляхом обов'язково щорічного звітування. Вимога була надто категоричною, пункт 17 статуту передбачав автоматичний розпуск товариства в разі неподання до Наркомосвіти звіту про діяльність протягом 3 місяців після закінчення звітного року[56]. Таким чином встановлювався суворий контроль з боку УКК за основними напрямами та змістом діяльності, а з боку органів НКВС та адмінвідділів окрвиконкомів — за складом товариства і характером роботи, оскільки щорічно товариство мало передавати списки своїх членів першим, копію звіту — другим.

Великі сподівання щодо забезпечення повноцінного зв'язку та взаємодії Центру і периферії покладалися на друкований орган — журнал "Краєзнавство". 8 січня 1927 р. УКК ухвалив "приступити до видання періодичного органу в розмірі 2 друкованих аркушів тиражем у 2000 примірників за поданим програмом", обрав видавничо-редакційну комісію в складі Дубняка, Криворотченка, Левицького, Немоловського, Янати[57], а 19 лютого 1927 р. затвердив редакційну колегію в складі Дубняка, Зайцева, Криворотченка, Махова, редактором — Криворотченка[58]. З квітня 1927 р. Укрнаука дозволила вихід журналу, але оговорила: "Ніяких дотацій на видавництво не просити". Цього ж року побачив світ перший номер з редакційною статтею "Чергові завдання Українського комітету краєзнавства" Криворотченка, статтею "Вивчення продукційних сил і краєзнавство" К. Дубняка. У цьому номері був поданий типовий статут окружного товариства і розмаїта хроніка життя краєзнавчих організацій Вінницької, Волинської, Коростенської та Кам'янецької округ[59]. 1927 р. УКК випустив лише 3 номери, частину безкоштовно розіслав по школах[60]. Зокрема, у Кам'янецькому окрузі їх отримали Голосківська, Жванецька, Орининська, Смотрицька, Маківська, Дунаєвецькі № 1, 3, Підлісномукарівська, Новоушицькі № 1, 2, Миньковецька, Приворотська та інші школи[61]. Журнал мав відділи — "Загальний", "Методика краєзнавчої роботи", "Шкільне краєзнавство", "Наш край", "Життя краєзнавчих організацій", "Бібліографія", "Керуючі матеріали". Протягом 1927–1930 років вийшло 28 номерів, об'єднаних в 11 журналів. В умовах безгрошів'я, масових репресій проти науковців та краєзнавців журнал припинив існування, безумовно зробивши внесок в організаційно-методичну підтримку краєзнавчого руху в Україні.

Український комітет краєзнавства надавав низовим організаціям **методичну** допомогу, основні напрями якої визначило Положення про Комітет: "Розроблення планів та програм різних галузей краєзнавчої роботи; вивчення форм і методів краєзнавчої роботи; керування роботою секцій та комісій, редагування та видання матеріалів по краєзнавчій роботі"[62]. Був створений ряд методичних підрозділів, 5 лютого 1927 р. затверджене методичне бюро в складі Дубняка, Левицького, Шатунова.

Протягом першого року роботи УКК провів 150 інструктажів, визначив уповноважених в 32 округах, які на місцях втілювали в життя настанови Комітету[63]. 5 березня 1928 р. УКК зобов'язав своїх членів "посилити виїзди для зв'язку та інструктажу"[64]. На засіданнях УКК розглядалися плани роботи базових організацій, тиражувалися для зразка, популяризувалися, зокрема — Кам'янець-Подільського окружного комітету краєзнавства[65].

Великого значення надавалося краєзнавчій бібліографії, підготовці і виданню краєзнавчої літератури, формуванню бібліотек, картотек і каталогів, складанню бібліографії краєзнавчих та методичних матеріалів, формуванню власної бібліотеки. Вона поповнювалася з різних джерел. Щороку якась сума відривалася на придбання краєзнавчої літератури — 1926–1927 бюджетного року — 108 крб., 1927–1928 — 80 крб.[66] Комітет отримував періодику Центральних бюро краєзнавства РСФРР та БСРР — "Известия Центрального бюро краеведения", журнал "Краеведение", щомісячник "Наш край", збірник "Вопросы краеведения в школе" під редакцією В. П. Буданова, И. С. Симонова (Л-д, 1925. — 172 с.)[67]. Відбувався обмін літературою і періодичними виданнями з іншими науково-краєзнавчими організаціями. На 1 січня 1929 р. УКК мав контакти з 41 такою організацією РСФРР, 12 — в інших республіках, 8 — із закордону[68].

Методичне бюро, бібліографічна комісія УКК надавали методичну й фінансову підтримку випуску місцевих видань — збірників "Поділля", "Волинь", "Уманщина" та інші. Особливо плідною була співпраця з вінницькою філією Всенародної бібліотеки ВУАН, її Кабінетом виучування Поділля, який за роки існування випустив кілька "Інформаційних оглядів краєзнавчої праці на Поділлі" та монографій: 1926 року — В. Отамановського "Краєзнавство на Поділлі", "Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки та Кабінету виучування Поділля"[69], М. Білінського — "Вінницький замок", 1927-го — першу частину "Нарисів з історії Поділля" Ю. Сіцинського. Вони були високо оцінені науково-краєзнавчою громадськістю, шість праць відзначені заохочувальними преміями всеукраїнських конкурсів. Про працю В. Отамановського "Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля" (1926) газета "Культура і побут" писала, що це "один із доказів великої активності краєзнавців Поділля", що "цю книжку слід використати краєзнавцям України для збагачення досвіду в їхній краєзнавчій праці на місцях". 1927 року УКК надав допомогу Кам'янець-Подільському окружному комітету краєзнавства — 50 крб. для видання збірника "Поділля". Грошова допомога була виділена краєзнавчому товариству Новомосковському педтехнікуму[70]. 1929 року УКК порушив клопотання перед Укрнаукою про підтримку науково-видавничої діяльності. І замість дотації отримав заувагу: "... Укрнаука звертає вашу увагу на те, що видавничих коштів Укрнауки не вистачає для видання праць підлеглих їй наукових установ"...[71]

Важливим методичним дорадником краєзнавців став журнал "Краєзнавство", із номера в номер подавав вісті з краєзнавчих організацій, статті з досвіду роботи, різні програми, анкети, порадники. У першому числі за 1927 р. розповів про роботу тульчинського краєзнавчого товариства, створеного в квітні 1926 р., підготовку тульчинськими дослідниками збірника "Горожанська (громадянська. — *В. П.*) війна на Тульчинщині", вмістив повідомлення з Кам'янецької, Вінницької, Волинської та інших округ[72], у наступних видрукував "Програму опису села", "Програму вивчення гончарства" В. Кравченка, поради щодо організації бібліографічної роботи А. Козаченка[73], про повчальний досвід білоруських краєзнавців повідав Д. Зайцев — учасник II Всебілоруської краєзнавчої конференції в Мінську 7–12 січня 1929 р.[74].

Комітет орієнтував краєзнавчі організації на створення фототек і картотек важливих краєзнавчих об'єктів, для зразка поміщав у часописі фотографії таких об'єктів. Методбюро прагнуло поширити практику діяльності методичних формувань на низові організації, створити методкомісії в Києві[75]. Планувалося видання порадника "На допомогу краєзнавцям", "Довідника краєзнавця". Мрією залишився намір створити інститут краєзнавства.

В умовах коренізації Український комітет краєзнавства немало уваги приділяв вивченню економіки, історії та культури національних меншин, розгортанню в їх середовищі краєзнавчого руху[76]. 21 січня 1927 р., заслухавши й обговоривши повідомлення Д. Зайцева та С. Ялі, УКК ухвалив "прохати Головнауку ввести до складу УКК т. Ялі, який працює в ЦК Нацмен і має доручення на краєзнавчу працю"[77]. 26 березня на засіданні УКК розглядалася інформація Житомирського нацменбюро про розгортання краєзнавчих досліджень серед німецької та особливо польської частини населення, формування відповідних експозицій у Волинському краєзнавчому музеї, бібліотечних відділів, видавничих планів. Схваливши роботу житомирських краєзнавців серед національних меншин, УКК пообіцяв "повну підтримку, окрім грошових сум"[78].

Велику увагу надавав УКК дослідженню села. Однак відповідно до концепції розвитку радянського краєзнавства, курсу на виробниче краєзнавство робота зводилася до спостережень за погодою, кліматичними змінами, до проведення екскурсій, пошуку корисних копалин, вивчення в гуртках елементів агротехніки та впровадження їх у життя на шкільних чи кооперативних ділянках. Цей курс розвивав і журнал "Краєзнавство", із номера в номер публікував програми, статті на зразок "З нотаток подорожнього. Коноплі — прядиво — полотно" Д. Солов'я, "Підвищення врожайності і краєзнавство" К. Дубняка. Статті мали характер агрономічних порад, віддзеркалювали спробу УКК пристосуватися до вимог "виробничого краєзнавства"[79].

Дещо зробив Комітет для організації роботи краєзнавчих музеїв, підтримував ентузіазм відомих музейників Ю. Й. Сіцинського, В. Г. Кравченка, І. Ч. Зборовського, шукав нові форми музейного будівництва, адекватні ідеологічним вимогам. На червень 1928 р. він виявив і підтримував зв'язки з 30 краєзнавчими музеями[80]. Однак розпорошеність музейного керівництва, відсутність чітких орієнтирів у поділі музеїв на краєзнавчі і не краєзнавчі, відсутність матеріально-фінансової підтримки нівелювали організаторські зусилля УКК у галузі музейного будівництва.

Організаторська і методична робота УКК справила позитивний **вплив на розвиток краєзнавства** другої половини 20-х років XX ст. **на Правобережній Україні**.

Найповніше цей вплив прослідковується на Поділлі. Приклад втілення в життя рішень Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції показували делегати. У числі перших підтримав зміни у краєзнавстві В. О. Геринович, бо наголошував не тільки на великому значенні краєзнавства, а й зміні його завдань, методів і форм діяльності. Основну увагу концентрував на розгортанні й підтримці діяльності Товариства природодослідників, очолюваного професором П. М. Бучинським, археологічного і природничого музеїв, науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля, Бюро секції наукових працівників[81]. У жовтні 1925 р. за ініціативою Кам'янець-Подільського відділення Секції наукових працівників був створений один з перших окружних координаційних краєзнавчих центрів — окружне краєзнавче товариство під егідою УКК[82]. Бюро товариства намагалося координувати краєзнавчу роботу різноманітних науково-краєзнавчих осередків, визначати основні напрями їх співпраці і форми взаємодії. 19 січня 1926 р. був затверджений план роботи, передбачено тематику дослідження Кам'янеччини.

Кожного вівторка, як правило — у кінці робочого дня, у географічній лабораторії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти відбувалися відкриті засідання, заслуховувалися та обговорювалися доповіді, готувалися пропозиції щодо втілення їх у життя. 26 січня 1925 р. заслухана доповідь уповноваженого Кооптаху Некрахи "Стан і перспективи годівлі домашньої птиці на Поділлі", у березні — "Розвиток цукрової промисловості на Україні" А. Добуша, "Стан і перспективи рибальства і мисливства на Поділлі" — Гурського, 16 травня представник НДК Войткова О. М. запропонувала повідомлення "Кріпацтво на Поділлі в XIX ст.", а член краєзнавчого Товариства студентка А. О. Мандзюк — "Текстильна промисловість Дунаєвець"[83].

5 червня 1926 р. після відповідної підготовки в Кам'янці-Подільському відбулася окружна краєзнавча конференція з участю більше 400 представників міста та районів[84]. Вони обговорили завдання радянського краєзнавства та його роль у соціалістичному будівництві, принципи і методи, способи взаємодії наукових і громадських краєзнавчих структур. Конференція обрала окружний комітет краєзнавства з 30 членів та трьох кандидатів, затвердила склад пленуму. Головою комітету обрала М. Андреєва, голову окрплану, заступниками — професорів О. В. Красовського та В. О. Гериновича[85]. Було вирішено провести аналогічні районні краєзнавчі конференції, обрати краєзнавчі комітети і пленуми з представників кожного населеного пункту. Конференція визнала сільськогосподарський гурток основним низовим осередком краєзнавства, у такий спосіб ще більше відриваючи краєзнавчий актив від історичного краєзнавства. При окружному краєзнавчому комітеті були створені секції геології, ґрунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, народної освіти, статистики, мистецтва. Під керівництвом професорів, доцентів ІНО та СГІ, НДК у секціях вироблялися основні завдання й напрями вивчення краю, методика досліджень, обговорювались доповіді і повідомлення.

14 лютого 1927 р. ОКК заслухав звіт секретаря Савченка. На цей час відбулося 12 район-

них конференцій, налагоджено зв'язки з науково-краєзнавчими установами України, Білорусії, Російської Федерації, науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові. Про роботу секції мистецтв доповів її керівник В. М. Гагенмейстер[86].

На запрошення ОКК на початку серпня 1927 р. до Кам'янця-Подільського прибули київські науковці Лазаренко і Клеопов, надавали методичну допомогу Д. О. Богацькому та іншим кам'янецьким дослідникам і згодом з такою ж метою направились у Могилів-Подільський.

Комітет намагався через районних уповноважених, а згодом і районні краєзнавчі товариства, справляти організаційно-методичний вплив на місцеві краєзнавчі осередки, розпочав активну роботу з підготовки краєзнавчих кадрів у вищих навчальних закладах міста. В. О. Геринович прочитав цикл лекцій з питань теорії і методики краєзнавчої роботи на учительських курсах, виступав на учительській конференції. Краєзнавство вводилося у навчальні плани технікумів, шкіл. Учнів залучали до екскурсій, експедицій з метою вивчення географії, природи мікрорегіонів, пошуку корисних копалин, заліснення ярів і балок[87]. 1926 року з'явилася перша частина книги В. О. Гериновича "Кам'янеччина", яка стала підручником для шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів, статті професора О. В. Красовського.

Проводились археологічні дослідження в селах Кадиївка і Велика Мукаша. Були відкриті захоронення неолітичної доби. У вересні 1926 р. від імені ОКК через газету "Червоний кордон" В. О. Геринович звернувся до краєзнавців округу, щоб вони "про всі археологічні і антропологічні знахідки повідомляли Комітет і не допускали зруйнування залишків старовинної людини, якими дуже зацікавлена наука"[88].

1928 року Кам'янець-Подільський окружний комітет краєзнавства на окружній вчительській конференції поставив питання організації краєзнавчої роботи та участі в ній учительства, обрав 13 уповноважених ОКК по районах з питань краєзнавства[89]. Відбувалася перереєстрація членів краєзнавчих товариств за уніфікованою членською карткою, проходили районні краєзнавчі конференції. 4 червня така конференція в Макові обрала районний краєзнавчий комітет. До 1 вересня конференції пройшли ще в 11 районах округу[90].

27 жовтня 1928 року В. О. Геринович кооптований до складу Українського комітету краєзнавства[91].

30 червня 1929 року в Кам'янці-Подільському пройшла чергова окружна краєзнавча конференція, в якій взяли участь 118 делегатів-представників районних комітетів, товариств і сільських гуртків. На ній обговорювалася не просто методологія нового краєзнавства, а шляхи удосконалення напрацьованого методичного багажу. Оскільки соціалістичне змагання поширювалося і на духовну сферу, краєзнавці Кам'янеччини викликали на змагання краєзнавців Проскурівщини та Могилівщини[92].

У липні 1929 р. ОКК заслухав звіт історичної секції, привернув увагу її членів до необхідності більш чіткої орієнтації на вивчення революційного руху, зокрема — у Кульчіївцях, увічнення пам'яті вбитих 1919 року жителів села. Планом роботи, затвердженим на цьому ж засіданні, передбачалося до кінця року відкрити при музеї Кабінет вивчення Кам'янеччини і Поділля[93].

Кам'янець-Подільський ОКК підтримав заклик Українського комітету краєзнавства про посилення краєзнавчої роботи серед національних меншин. 15 серпня 1929 р. під рубрикою "У краєзнавчому комітеті" газета "Червоний кордон" помістила повідомлення: "При Кам'янець-Подільському ОКК організується єврейська секція для вивчення історії, економіки, побуту єврейського населення. Секція звертається до єврейського громадянства периферій, особливо — містечок, із закликом взяти участь"[94].

1 січня 1929 р. УКК констатував, що окружний комітет краєзнавства в Кам'янці-Подільському діяв активно, мав тісний зв'язок з краєзнавчими міським та 12 районними товариствами, а через них впливав на працю численних гуртків при школах, сельбудах та клубах[95].

У січні — лютому 1930 р. ще прослідковується діяльність ОКК. На початку січня засновано ботанічну секцію, яку очолив професор Н. Т. Гаморак. Намічався пленум ОКК. Надійшла звістка з Проскурова і Могилева-Подільського — виклик на змагання був прийнятий. Сторінки газет рясніли заголовками статей виробничого характеру. Історичне краєзнавство все більше витіснялося "виробничим". Навіть відомий історик, археолог, музейник і пам'яткоохоронець Ю. Й. Сі-

цинський закликав займатися кролівництвом.

Помітним в Україні центром краєзнавства став Проскурівський педагогічний технікум, при якому діяло бюро краєзнавства. Воно мало тісні зв'язки з УКК, не раз відзначалося як зразкове краєзнавче формування.[96] 1925–1926 навчального року під керівництвом викладачів Л. Гаєвого, П. Альбера та Р. Кронберга працювали краєзнавчий гурток та краєзнавчий семінар[97]. Бюро діяло в контакті з Кам'янець-Подільським окружним краєзнавчим товариством, виконувало завдання УКК та Етнографічної комісії ВУАН[98]. Кореспондентами Українського комітету краєзнавства по Проскурову став І. В. Козир, по Городку — Г. М. Корсан[99].

Краєзнавчі обстеження населених пунктів здійснював і Кам'янець-Подільський педтехнікум, 1933 року його студенти працювали в с. Кадиївці, Степан Снігур та Леонід Лупан, майбутні письменники залишили спогади про те обстеження і гнітюче враження від бідності й голодування селян[100]. Влітку 1926 р. студенти Гайсинського педтехнікуму за планом Кабінету виучування Поділля провели краєзнавче обстеження с. Гнатівці, зробили план села, альбоми рослин, альбом малюнків — краєвидів і пам'ятних об'єктів села, записали місцевий варіант пісні про Устима Кармалюка[101].

Не менш активно працювали після І Всеукраїнської краєзнавчої конференції вінницькі дослідники. В. Д. Отамановський і О. О. Севастьянов намагалися втілити в практику дух і букву конференції — концепцію розвитку краєзнавства "у нових формах". Головні зусилля спрямовувались на створення сітки взаємозалежних і раціональним чином підпорядкованих краєзнавчих осередків.

4 жовтня 1925 р. відбулася установча конференція дослідників Вінниччини[102]. Були заслухані та обговорені доповіді Л. Моренка "Завдання краєзнавчих товариств", Д. Шпанівського "Краєзнавство й трудова школа", створене Вінницьке окружне краєзнавче товариство, бюро з 11 осіб, головою обрано Ф. Самутіна, заступником Б. Когана, секретарями Д. Шпанівського і Ю. Кондрачука[103]. 1926–1927 рр. на Вінниччині було створено 12 районних краєзнавчих товариств. Велику роль у їх формуванні відіграв В. Отамановський та актив Кабінету виучування Поділля, виробивши примірний статут районного краєзнавчого товариства та беручи участь у зборах[104].

У травні 1926 р. створене Тульчинське окружне краєзнавче товариство. Його заснували 12 членів-фундаторів. За вимогою центру і традицією, яка утверджувалася на Поділлі, його очолив голова окрвиконкому М. Голубятников. Наприкінці 1926 р. Товариство налічувало 63 члени, в основному — учителі, інженери, агрономи, кооператори, робітники, селяни, розподілені за секціями — природничою, історико-етнографічною, економічною. Діяла група кореспондентів — членів Товариства, що не ввійшли в інші секції. Кількісний склад Товариства помітно зростав — 1927 року воно налічувало 109 членів, 1928 — 200[105]. Тульчинські краєзнавці працювали в контакті з УКК, Етнографічною комісією ВУАН, Кам'янець-Подільським науковим товариством ВУАН, Вінницькою філією ВНБ ВУАН і її Кабінетом виучування Поділля. Вони посприяли Ю. Александровичу в зборі краєзнавчих матеріалів у с. Бубнівка, де він записав спогади 108-літнього Андрія Гончара про кріпацькі часи, знайшов засоби катування — "диби", "дибки", "гусака", які до 1861 р. використовував місцевий поміщик[106]. У контакті з фахівцями формувалися професійні якості місцевих дослідників. Учитель музики Тульчинського педтехнікуму Д. Клеванчук записав від старожилів понад 250 народних мелодій. Подружжя Соколових з Тульчинської центральної трудової школи виготовило гербарій Тульчинщини[107]. Підтримували тульчинців провідні дослідники-краєзнавці Ю. Й. Сіцинський, В. О. Геринович, О. В. Красовський з Кам'янця-Подільського, обрані почесними членами Тульчинської окружної краєзнавчої організації[108].

1928 року чергова окружна краєзнавча конференція обговорила звітну доповідь, заслухала повідомлення про дослідження історії Тульчина В. Н. Нікітського, Г. І. Корженівського, К. Н. Соколова, про роботу музею — І. Ч. Зборовського, обрала нове правління, яке очолив Самойлов[109].

Товариство впливало на формування мережі краєзнавчих гуртків, районних товариств, створення в жовтні 1926 р. філії музичного товариства імені М. Леонтовича та хорової капели на базі педагогічного технікуму, ініціювало створення Тульчинського краєзнавчого музею. Його члени збирали експонати, добилися виділення окрвиконкомом 2000 крб. на оформлення музею[110]. І він був відкритий 3 жовтня 1927 р. Велика заслуга в цьому

належить督политу Чеславовичу Зборовському, який ще 1920 року заснував у Бершаді наукове товариство імені Антоновича, створив і очолював протягом 1920–1922 рр. музей[111]. Маючи великий досвід, він досить скоро організував тульчинський музей, який розмістився в приміщенні Талмуд-Тори, зайняв 6 кімнат, мав природничий, історико-побутовий, економічний та природничий відділи. Останній мав палеонтологічну, орнітологічну колекції, гербарій і збірку корисних копалин, комплект мап. В історико-побутовому експонувалося 600 писанок, колекції вишивок, килимів, гончарних виробів, монет і медалей, що належали покійному професору К. В. Широцькому. Діяла бібліотека — 1500 книг[112]. 1927 року журнал "Краєзнавство" повідомив про діяльність музею, підготовку його працівниками книги "Горожанська війна на Тульчинщині"[113]. Нелегка доля дісталася Тульчинському краєзнавчому музею. 17–20 листопада 1929 р. експонати були перевезені в колишнє приміщення окрвиконкому. Відбулася реекспозиція, з'явилися відділи сільського господарства і промисловості, етнографії, мистецтва, революції, безвірницький. Згодом президія окрвиконкому зобов'язала директора звільнити і це приміщення. Почалася тяганина, підключився крайовий пам'яткоохоронний інспектор. Укрнаука 17 липня 1930 року звернулася аж до ЦК КП(б)У з проханням притягти винних до відповідальності[114].

Результати дослідницької праці тульчинські краєзнавці публікували в пресі. Побачили світ статті К. Соколова "Перспективи краєзнавчої праці на Тульчинщині", В. Нікітського "Декабристів рух на Тульчинщині" та інші[115]. Члени Товариства використовували й можливості бюлетеня, який видав окрвиконком. У 16-му числі, що вийшло 1926 року, були опубліковані статті "Стан споживчої кооперації Тульчинського округу", "Кон'юнктурний огляд господарства Тульчинщини", "Хлібні ціни", "Хлібозаготівля", які фіксували стан господарства округи, формували таким чином джерельну базу для наступних краєзнавчих досліджень[116]. Досягнення тульчинських краєзнавців були вагомими, їх не раз відзначав у своїх оглядах Кабінет виучування Поділля та журнал "Краєзнавство".

Наприкінці 1928 року у відповідь на критичні зауваження, висловлені в листі НКО на адресу окрвиконкому, було створене Могилів-Подільське окружне краєзнавче товариство. Ініціативна група підготувала проект статуту, визначила фундаторів товариства, просила окрвиконком та міську раду виділити кошти на діяльність товариства, створення музею, завідуючим рекомендувала О. В. Іванова[117].

Могилів-Подільське і Тульчинське краєзнавчі товариства зареєструвалися в Українському комітеті краєзнавства, хоча в поточній роботі більше опиралися на наукові установи Кам'янця-Подільського та Вінницьку філію ВНБ ВУАН.

У другій половині 20-х років важливу роль у краєзнавчому русі відігравала Вінницька філія Всенародної бібліотеки ВУАН, її Кабінет виучування Поділля. І хоч ці установи підлягали юрисдикції Всеукраїнської академії наук, однак у практичній роботі тісно співпрацювали з Українським комітетом краєзнавства та краєзнавчими осередками Поділля. Особливо — Кабінет виучування Поділля, який об'єднав у колегію наукових консультантів близько 30 учених-краєзнавців[118]. Душею цього колективу був В. Д. Отамановський як консультант з історії права, а з 1925 року по суті — керівник. Свою роботу Кабінет проводив різнопланово, створивши ряд секцій, комісій. Успішно діяла секція бібліографії та історії друку, яка зуміла видати довідник "Часописи Поділля"[119], укласти низку бібліографічних списків, зібрати матеріали для відкриття музею друку при філії. Провідну роль у цій роботі відігравав М. І. Білінський. Біографічний гурток, очолюваний професором А. Ярошевичем, за три роки підготував біографії 44 діячів Поділля й передав Комісії для складання біографічного словника при ВУАН[120]. При Кабінеті працювала садово-огородня секція, історії Вінниці та її околиць, інші. Кабінет дбав про створення мережі краєзнавчих організацій на Вінниччині, здійснював науково-методичне керівництво їх діяльністю, розробив і поширив примірний статут окружного (районного) краєзнавчого товариства, орієнтовний план його роботи, програми збору відомостей з різних галузей життя, покажчики літератури про край, сприяв підготовці кадрів краєзнавців.

Кабінет ініціював слухання на засіданнях УКК 31 грудня 1927 р. і 14 січня 1928 р. питань удосконалення краєзнавчої роботи в Україні. 5 березня 1928 р. УКК просив НКО направити обіжника окрвиконкомам про сприяння цій роботі та обіжника шкільним закладам про посилення краєзнавчої роботи і

зв'язку з краєзнавчими товариствами[121]. Не раз згадувався Кабінет на сторінках журналу "Краєзнавство", як одна з ефективних краєзнавчих структур. 1929 року, у першому-другому числі журналу, було вміщено Положення про Кабінет виучування Поділля.

Робота Кабінету будувалася на науковій основі. Він підтримував наукові зв'язки й здійснював обмін виданнями з 180 установами й організаціями України, СРСР, Західної Європи, Америки, Близького Сходу[122].

Філія та її Кабінет видали 26 замість запланованих 18 праць краєзнавчого характеру, що склали енциклопедію поділезнавства. 1,4 — 7 та 18 випуски отримали премії всеукраїнських конкурсів наукових праць[123], що засвідчує їх наукову ґрунтовність. Кабінет підготував плакат "Опис Вінницької округи", який вмістив карту округу, коротку історичну довідку, бібліографію, відомості про діячів краю, природу, клімат, водні багатства, корисні копалини, рослинність і тварин, територію і населення, освіту, охорону здоров'я, господарські досягнення[124].

Кабінет сприяв відкриттю 1927 року меморіального музею М. Коцюбинського у Вінниці, 1928-го — музею друку філії ВНБ ВУАН, Тульчинського краєзнавчого музею[125]. Вінницька бібліотечна філія та її Кабінет виучування Поділля організували вивчення пам'яток минулого, пам'ятних місць, їх охорону, ряд пам'яткоохоронних заходів.

Прикладом тісної співпраці Кабінету з Українським комітетом краєзнавства була турбота про увічнення пам'яті Степана Руданського та Лесі Українки. У вересні 1925 р. В. Д. Отамановський побував у Ялті з метою ознайомлення із станом пам'яток, пов'язаних з перебуванням там С. В. Руданського, і виявив занедбану могилу. 4 лютого 1926 р. він звернувся з доповідною запискою і конкретними пропозиціями до Укрнауки, Українського комітету краєзнавства, Всеукраїнської академії наук, її неодмінного секретаря А. Ю. Кримського, якого знав особисто. Укрнаука запропонувала кримським пам'яткоохоронцям благоустроїти та взяти під охорону могилу С. В. Руданського, встановити меморіальні таблички на будинках, де жили С. Руданський, Л. Українка. Так співпрацею центральних науково-краєзнавчих інституцій і вінницьких активістів УКК були врятовані від забуття пам'ятні місця видатних українських письменників[126].

Досвід вінницького Кабінету виучування Поділля зацікавив краєзнавців багатьох регіонів. Подібні кабінети виникли в Миколаєві, Херсоні, Кабінет виучування Шевченківщини функціонував при Черкаському окружному краєзнавчому музеї. 15 жовтня 1927 р. УКК розглянув і ухвалив на своєму засіданні "Положення про Кабінет виучування Шевченківщини" (Див.: Додаток 3). Завізоване вченим секретарем УКК Д. Зайцевим і погоджене із зав. музейно-бібліотечною секцією Укрнауки В. Дубровським Положення із супроводжуючим листом завідуючого Укрнаукою Я. Ряппо і зав. музейно-бібліотечною секцією В. Дубровського було направлене 16 листопада 1927 р. Чернігівському та Луганському державним, Волинському науково-дослідному, Уманському, Маріупольському, Білоцерківському окружним музеям. "Укрнаука, — вказувалося в листі, — рекомендує використати досвід Кабінету виучування Поділля при Вінницькій філії ВНБ ВУАН (існує вже декілька років і видає низку монографічних описів Вінницької округи) та приклад Черкаського окрмузею щодо організації аналогічного Кабінету"[127].

Досвід Кабінету виучування Поділля зацікавив президію ВУАН, її президента — подолянина, академіка Д. К. Заболотного, який планував утворити такі ж кабінети в Полтаві, Житомирі й Донбасі. Вирішувалося навіть питання про перевід В. Д. Отамановського на Донбас, наукове шефство над яким тримала ВУАН, з метою створення там Кабінету виучування краю[128].

1928 року Кабінет виучування Шевченківщини в Черкасах за участю культвідділу Робос розпочав облік краєзнавчих сил, розподіливши облікові картки між освітянами. За участю працівників Кабінету та музею був проведений спеціальний семінар учителів округу з питань краєзнавства, під час якого К. Онищук зробив доповідь "Краєзнавство і вчитель". Для учасників семінару була проведена екскурсія в Черкаському краєзнавчому музеї, влаштована виставка краєзнавчої літератури, програм, анкет. При Кабінеті діяла шкільна краєзнавча нарада — своєрідний орган керівництва шкільною краєзнавчою роботою, секція єврейської культури[129]. Згадується Кабінет виучування Шевченківщини і в звіті УКК на 1 січня 1929 року[130]. Діяв він і в січні 1930 року в числі чотирьох краєзнавчих установ округи[131].

Після І Всеукраїнської краєзнавчої конференції активізувалася дослідницька робота на території Східної Волині, що ввійшла до радянської України. Її серцевину становила Житомирщина, ряд районів нинішніх Київської та Хмельницької областей. В усіх округах створювались окружні комітети краєзнавства, районні краєзнавчі товариства, які об'єднували і спрямовували роботу численних гуртків та кореспондентів.

Провідною краєзнавчою організацією залишався Волинський центральний музей, який 1925 року набув статусу науково-дослідного. На 1 жовтня 1925 р. він мав 10 відділів і 299407 експонатів, у тому числі в етнографічному — 1630, археологічному — 136000, історичному — 2926. Діяла оранжерея, яка мала 173 види рослин[132]. 1928 року Укрнаука відкрила при Волинському науково-дослідному музеї аспірантуру. При геологічному відділі її вів професор Бельський, геолог, автор праць "Геологія та корисні копалини Житомирської області" і "Геологічні досліди на Коростенщині в 1926 р.", "Геологічні досліди на Волині в 1927 р.," інших[133]. Аспірантуру етнографічного відділу 1928–1931 рр. очолював В. Г. Кравченко, допомагали йому Л. Н. Абрамович та М. П. Кудрицький. Підвищеним інтересом наукових кіл Житомира й України користувалася бібліотека музею, яка 25 вересня 1925 р. отримала статус наукової. Її фонди склала література музею і Житомирського інституту народної освіти[134]. Однак у липні 1928 р. спочатку президія Укрнауки, а потім і колегія НКО прийняли рішення про передачу книжкових фондів Волинського науково-дослідного музею до Всенародної бібліотеки Всеукраїнської академії наук. Це викликало обурення колективу музею, наукової громадськості. 17 липня відбулося спеціальне засідання Волинського науково-краєзнавчого товариства, 14 серпня — президії міськради. Були направлені листи до Укрнауки, Секції наукових працівників, інших місцевих і центральних установ[135].

Український комітет краєзнавства підтримував сталі контакти з учителями шкіл та викладачами педагогічних технікумів, які вели краєзнавчі дослідження.

Новоград-Волинський педтехнікум 1 грудня 1926 р. на трьох курсах мав 70 студентів[136]. Вони були залучені до краєзнавчого гуртка, яким керували викладачі А. Шумлянський та Г. Рубан[137], брали участь в екскурсіях у села "з метою вивчення краю та проведення культроботи", комплексному обстеженні с. Лубчинці за програмою, яку виробили викладачі Бублій, Рубан, Шумлянський[138]. 14 жовтня 1927 р. краєзнавці технікуму внесли пропозицію створити в Новограді-Волинському краєзнавчий музей Лесі Українки, рішенням зборів доручили Лучинському та Морозу узгодити з місцевим керівництвом питання музейного приміщення[139].

Житомирський український педагогічний технікум, очолений П. Г. Постоєвим, 1925–1926 н. р. мав 98 студентів, бібліотеку на 7544 книги[140]. Тут працював краєзнавчий гурток, викладався спецкурс краєзнавства[141], функціонував краєзнавчий кабінет, яким 1925 року завідував Кравченко В. Г. Він розробив схему практичних занять з краєзнавства на І–ІІІ курсах, в основу якої поклав вивчення продуктивних сил краю, залучив студентів до роботи в етнографічному відділі Волинського музею[142], виробив 9 програм вивчення краю, які використовувались при обстеженні населених пунктів. У червні 1926 р. з відома Іванківського райвиконкому та Станішевської сільської ради обстежено індивідуальні господарства села Слобода-Селець[143]. На початку 1927 р. на рахунку цього колективу краєзнавців було 12 чисел рукописного журналу "Етнограф" та книжка П. Г. Постоєва "Волинська округа" з краєзнавства. Студенти технікуму провели обстеження гончарного виробництва в м. Троянові, зробили опис приладдя гончарів та деяких унікальних виробів, вивчили способи обробки деревини в с. Барашівці, стан господарювання у Ксаверівській комуні, с. Великий Шумськ. П. Г. Постоєв разом з В. Г. Кравченком організували семінар для учителів Іванківського району — райуповноважених з питань краєзнавства[144].

На прикладі округів радянської частини Волині добре проглядається алгоритм, задіяний в усій Україні після І Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Тут теж створювалися окружні комітети краєзнавства, як правило, — при окрплані або окрінспектурі освіти, районні краєзнавчі товариства, музеї, гуртки.

У Коростені активну участь у краєзнавчому русі брав також колектив викладачів та учнів педагогічного технікуму[145]. При технікумі діяли наукове товариство, гуртки, студенти й викладачі обстежували села за програмами В. Г. Кравченка, збирали етнографічний ма-

теріал, експонати для краєзнавчого музею. Окружний краєзнавчий музей систематично й всебічно вивчав край древлян, заснував краєзнавчі гуртки в Овручі, Народичах, Лугині, які працювали за його завданнями, поповнювали музей новими експонатами. Особлива увага приділялася археологічній роботі — розвідкам, розкопкам. Їх результати були оприлюднені в праці Ф. А. Козубовського "Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925"[146].

Робота пожвавилася після створення окружного бюро краєзнавства, яке очолив Ф. А. Козубовський, директор музею та окружний інспектор народної освіти[147]. 29 червня 1928 р. бюро розглянуло на своєму засіданні статут Лугинського районного товариства[148]. Воно мало своїх районних уповноважених та членів-кореспондентів. Краєзнавча робота в русло вивчення продуктивних сил спрямовувалася й органами державної влади. 5 травня 1927 р. президія Коростенського окрвиконкому заслухала звіт бюро краєзнавства та ради окрмузею й зажадала посилити вивчення природних багатств, економіки й побуту краю[149].

Постійний контакт з окрбюро та музеєм підтримував Український комітет краєзнавства. Майже в кожному номері журналу "Краєзнавство" друкувалися матеріали з Житомирщини, Коростеня, в яких відображався досвід коростенських дослідників. У лютому 1927 р. з Харкова до Коростеня надійшов лист за № 22, підписаний заступником голови УКК М. Криворотченком та відповідальним секретарем Д. Зайцевим, з проханням до 15 лютого надіслати дані про вивчення продуктивних сил, необхідні для інформування ЦБК, виступу представника України на II Всеспілковій конференції з вивчення продуктивних сил у Москві та надрукування в журналі[150].

Не менш результативним напрямом діяльності коростенських краєзнавців було вивчення побуту населення Коростенщини, особливо — шляхти околичної, яке проводив аспірант кафедри історії української культури при Харківському ІНО К. Г. Черв'як разом з музейними працівниками Молчановим та Дмитруком. Ще навчаючись у Ленінградському університеті, він проходив практику на Житомирщині[151]. Після закінчення був запрошений Ф. А. Козубовським на роботу в Коростенському музеї, став аспірантом етнолого-краєзнавчої секції кафедри історії культури Харківського ІНО. За завданням директора виїжджав до Москви і Ленінграда, придбав ряд музейних експонатів[152]. Наслідком вивчення шляхти околичної став рукопис — понад 200 сторінок з малюнками — про її історію, побут і культуру, щоденник та доповідь, яку зробив Корній Григорович спочатку на засіданні ради Коростенського, потім — Волинського науково-дослідного музеїв та кафедри, аспірантом якої був. Наукове опрацювання матеріалів здійснював під керівництвом професора Д. К. Зеленіна[153].

Вивченням етнографічних матеріалів на Коростенщині 1927 року займалася експедиція ВУАН під керівництвом А. І. Онищука, пошукова група географічного факультету Ленінградського університету, представник Харківського музею мистецтв Прус вивчав кераміку, Щепотьєва — килимарство[154].

На 1 жовтня 1929 р. музей збільшив експонатуру до 4802 предметів, розташованих у відділі природи з підвідділами геології та палеонтології, зоології, ботаніки, сільського господарства; у відділі культури (підвідділи археології, етнології, кустарної промисловості, художній, художньо-промисловий, революції, культів)[155]. Бібліотека налічувала 1320 книг. 1929 року музейники провели 35-денну етнографічну експедицію до с. Озеряни Олевського району, вивчали побут шляхти с. Михайлівка, обслідували торф'яники, церкви, зібрали ряд мистецьких творів. Музей проводив лекційну, методичну роботу, консультації, підтримував зв'язок зі школами, посприяв отриманню ними журналу "Краєзнавство"[156], готував довідник з економічним оглядом округи, плакат-провідник для маршрутно-екскурсійної роботи[157].

Музей та бюро краєзнавства займалися пам'яткоохоронною роботою, у складі окружної комісії здійснювали заходи з увічнення пам'яті М. М. Коцюбинського, зокрема — збір коштів у фонд його імені. 16 травня 1928 р. музей задресував окрвиконкому пропозиції про створення Комісії з охорони пам'яток природи і культури в складі 7 осіб[158].

Важливою формою роботи музей вважав виставку. 1928 року історико-етнографічну виставку відвідало 1700 осіб[159]. 14–16 березня 1930 р. діяла виставка, присвячена 10-річчю комнезамів, згодом використана під час реорганізації сільськогосподарського відділу[160].

Коростенський краєзнавчий музей чи не найбільше був пристосований до нових вимог, але кампанія реорганізації музейної мережі,

реекспозиції не обминула і його. Здійснювати її довелося К. Г. Черв'яку, який після переходу Ф. А. Козубовського на роботу в апарат НКО очолив музей. І, треба гадати, як співробітник, а згодом і директор музею він успішно справився із завданням. У березні 1930 р. Коростенський музей краєзнавства виступив з ініціативою розгорнути змагання між музеями за активну участь в соціалістичній перебудові життя. "Зразковий краєзнавчий музей повинен не тільки допомагати пізнанню округи, але й сприяти розвиткові господарського й культурного будівництва в окрузі", — проголошувалося в зверненні, підписаному головою музейної ради, директором музею К. Черв'яком і співробітницею В. Соловйовою. Звернення опублікував журнал "Краєзнавство"[161]. Корній Григорович незабаром очолив музейний сектор Народного комісаріату освіти і зайнявся організацією мережі науково-дослідних музеїв, бібліотек, охороною пам'яток природи та культури в масштабах України.

Краєзнавчі осередки Київщини працювали під благодатним впливом і при великій підтримці наукових установ м. Києва, відділів, комісій, кабінетів ВУАН, які посилено займалися регіональним дослідництвом. З утворенням Українського комітету краєзнавства ця робота зазнала і його різнобічного впливу — формувалися окружні комітети, районні товариства, окружні краєзнавчі музеї, на які УКК намагався поширити своє науково-методичне керівництво, 17 вересня 1927 р., приміром, розглянув організаційний протокол Білоцерківського краєзнавчого товариства й прийняв його під свою опіку[162].

13 листопада 1927 р. з ініціативи викладачів відбулися установчі збори краєзнавців Корсунського педтехнікуму, заслухано доповідь про зміст та основні напрями краєзнавчої праці, обрано бюро та комісію для укладання статуту. 20 листопада наступне зібрання схвалило статут. Розпочалася робота з організаційного об'єднання краєзнавців у гуртки, товариство. 31 жовтня 1928 р. краєзнавча конференція Корсунщини підвела підсумки першого року роботи. Товариство мало 45 членів-учителів, викладачів технікуму, юристів, агрономів, лікарів, студентів. Було створено правління з 5 осіб, головою обрано А. Костюченка, секретарем — Ф. Фещенка, скарбником — В. Іванова, обговорено і затверджено план дій. Він передбачав серію екскурсій, фенологічних спостережень, підготовку та заслуховування наукових доповідей, зокрема — "Геологія околиць Корсуня", "Метеорологія Корсунщини"[163].

Велику організаторську й науково-методичну роботу виконували Черкаський, Уманський, Звенигородський, Золотоніський і Чигиринський окружні музеї, природничий музей при Корсунському педтехнікумі. Черкаський краєзнавчий (з 1927 року — краєзнавчий музей Шевченківського округу) мав картинну галерею, відділи історико-археологічний, етнографічний і природничо-історичний, наукову бібліотеку. Експонувалися етнографічні матеріали, зброя, прапори полків, у складі яких черкащани визволяли Болгарію 1877–1878 рр. Музей широко висвітлював життя і творчість Тараса Шевченка, експонував деякі його особисті речі. Приваблювала відвідувачів багата колекція писанок, вироби місцевих гончарів, матеріали розкопок могильника черняхівської археологічної культури поблизу с. Матусів. Музей підтримав ініціативу вінницьких краєзнавців і створив Кабінет виучування Шевченківщини, який взяв на себе роль організатора й координатора багатьох краєзнавчих акцій на території краю[164]. У пору музейних реорганізацій, пошуку форм, адекватних часові, а головне — ідеологічним вимогам, музей втратив чимало цінного з попередніх надбань. На 1 січня 1930 р. залишалося три відділи — природи, економіки та культури. Зв'язок з цим регіоном Правобережжя УКК підтримував і через своїх кореспондентів[165].

З другої половини 1929 року діяльність УКК, як і краєзнавчий рух взагалі, пішла на спад. У зв'язку з репресіями Комітет, як свідчив 1934 року М. Г. Криворотченко, "зовсім самоліквідувався, залишився тільки я і техапарат"[166]. На січень 1930 року в його складі знаходимо 9 осіб (Див.: Додаток К).[167] Але силами невеликого апарату певна робота продовжувалася. 1930 року вийшло 1–5 число журналу "Краєзнавство". У жовтні 1930 року Українське геологорозвідувальне управління задресувало "до краєзнавчого товариства по вул. К. Лібкнехта, 33 листа за підписом відповідального секретаря Григоренка про співпрацю в питанні геологічних досліджень[168]. Про Український комітет краєзнавства і його філії йшлося в постанові НКО УСРР "Про стан та завдання охорони пам'яток природи та культури" (жовтень 1931 р.), де підкреслюва-

лася необхідність посилення його діяльності[169]. 19 січня 1932 р. М. Г. Криворотченко, як вчений секретар УКК, надіслав до музею діячів науки та мистецтв повідомлення про відновлення видання журналу "Краєзнавство". Лист мав характер обіжника й засвідчував спробу Комітету відновити випуск журналу, а через нього — втрачений зв'язок з периферією, намагання продовжити краєзнавчу роботу[170]. Того ж року у збірнику "Декадник краєзнавства" вчений секретар УКК М. Г. Криворотченко помістив статтю "Радянське краєзнавство в умовах соціалістичної реконструкції"[171]. Маємо ще деякі свідчення діяльності УКК і в наступні роки. Зокрема, у послужному списку К. Г. Черв'яка, підготовленому канцелярією НКО і прилученому до його особової справи, є дані, що з кінця 1931 р. і на 27 червня 1933 року він "працював науковим працівником Українського комітету краєзнавства та одночасно науковим працівником і керівником відділу етнографії Українського науково-дослідного інституту історії культури"[172]. 10 лютого 1934 р. і М. Г. Криворотченко, вчений секретар УКК, "останній із Могікан" штабу краєзнавчого руху, в анкеті показав, що на день арешту працював у "Комітеті краєзнавства і Центральній дитячій технічній станції ЦК ЛКСМУ"[173].

Зрештою, Український комітет краєзнавства був невипадковою структурою, а наслідком закономірного розвитку краєзнавчого процесу від окремих державних і громадських організацій, дослідників із числа духовенства, викладачів духовних і світських навчальних закладів — до масового краєзнавчого руху, що втягнув у свою орбіту широкі верстви населення, потребував керівництва, координації. Джерела спростовують думку про неспроможність Українського комітету краєзнавства виконати роль координатора українського краєзнавчого руху:

- Комітет своїми рішеннями, редакційними та іншими статтями журналу "Краєзнавство" продовжив теоретичне обґрунтування змісту регіонального дослідництва, його основних напрямів, вироблення методології діяльності;

- провів велику роботу з інституціалізації краєзнавчого руху, налагодженню зв'язків з існуючими та створенню нових краєзнавчих структур, відпрацюванню схеми взаємозв'язку та взаємодії центру і периферії шляхом виїздів, листування, створення сітки кореспондентів УКК, обміну інформацією через журнал "Краєзнавство";

- УКК забезпечив керівництво краєзнавчим рухом в усіх проявах, намагаючись звести його до оптимальної схеми — УКК — окружні бюро краєзнавства — районні товариства — гуртки, уніфікувавши його діяльність вимогами примірного статуту, обов'язковим звітом, виконанням рішень колегіального краєзнавчого органу;

- надавав краєзнавчим осередкам, дослідникам посильну методичну допомогу через журнал "Краєзнавство" (1927–1930 рр. вийшло 28 чисел, об'єднаних в 11 журналів), шляхом консультацій, підготовки і розповсюдження анкет, програм, узагальнення і поширення досвіду краєзнавчої роботи;

- своєю діяльністю охоплював різні форми краєзнавства: підтримував зв'язки з науковими установами та вузами, використовуючи їх можливості для підтримки краєзнавчої праці товариств і гуртків, сприяв шкільному, вузівському, музейному краєзнавству, пам'яткоохоронній праці дослідників, організаторам краєзнавства в середовищі національних меншин;

- високу інтенсивність праці засвідчує й географія зв'язків, вплив на розгортання краєзнавчого руху на Правобережній Україні.

Надання пріоритету виробничому краєзнавству, згортання одного з провідних напрямів краєзнавства — історичного, то звичайно, не випадковість, а державно-партійна політика, спрямована на формування нового світогляду мас, побудованого на засадах класово-суспільної недовіри й ворожості, вірності ідеям однієї політичної сили. І в цьому плані УКК, зашорений ідеологічними партійними вимогами, виконував — свідомо чи несвідомо — роль її провідника в широкі маси краєзнавців. Недостатній вплив справив УКК на пам'яткоохоронство, музейне будівництво. Невдалою виявилася концептуальна ідея перетворення сельбудів і хат-читалень у головні осередки краєзнавства, що вчасно зрозумів Комітет і перенацілив зусилля на співпрацю зі школами, технікумами, вузами.

І все ж досить коротка в часі організаторська й науково-методична діяльність Комітету вплинула на організаційне зміцнення й розгортання краєзнавчого руху, виховання плеяди краєзнавців "золотої доби", виробила досвід, який згодом підхопили наступники.

Джерела та література

1 Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — 240 с.; Тронько П. Т. 70-річчя Українського комітету краєзнавства і завдання дальшого розвитку досліджень з історії рідного краю / П. Т. Тронько // VII Всеукр. наук. конф. “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. — К.: Рідний край, 1995. — Ч.1. — С. 6–7; Бездрабко В. В. Журнал “Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920–1930-х рр..: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 070006 / В. В. Бездрабко; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 1999. — 20 с.

2 Известия Центрального бюро краеведения / под ред. акад. С. Ф. Ольденбурга. — 1925. — № 1. — июнь. — С.73.

3 Бюлетень Комісії краєзнавства ВУАН. — 1924. — № 2. — С.13.

4 Там само. — С.14.

5 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. р. 166, оп. 4, спр.258, арк. 86 зв.

6 Там само, оп. 12, спр. 4436, арк.1–4.

7 Там само, оп. 3, спр. 406, арк.20.

8 Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО), ф. р. 552, оп.1, спр. 38, арк.13.

9 Там само, арк.75.

10 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп.2, спр. 450, арк.85.

11 Там само, оп. 3, спр. 406, арк.7–8.

12 Там само, арк.21.

13 Там само, оп. 3, спр. 744, арк. 1–5.

14 ДАВО, ф. р. 552, оп.1, спр. 38, арк.61.

15 Там само, арк. 66, 75.

16 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 12, спр., арк. 14 зв.

17 Там само, оп. 6, спр. 8591, арк. 1–11.

18 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі / Кабінет виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській академії наук на 1 лютого 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч.1. — С.1.

19 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.90.

20 *Буценко А.* К конференции краеведов / А. Буценко // Коммунист. — 1925. — № 19. — 28 мая. — С. 525.

21 *Лазарис О.* Перша Всеукраїнська конференція по краєзнавству / О. Лазарис // Вісти. — 1925. — № 119. — 28 трав. — С. 6.

22 Коммунист. — 1925. — № 119. — С.5.

23 І Всеукраїнська краєзнавча конференція. Відкриття // Вісти. — 1925. — № 120. — 29 трав. — С. 2.

24 Перша краєзнавча конференція. Радянська влада, народне господарство та краєзнавство: виклад доповіді О. Буценка // Вісти. — 1925. — № 121. — 30 трав. — С. 5.

25 *Дубняк К.* До краєзнавчої конференції / К. Дубняк // Вісти. — 1925. — № 121, 30 трав. — С. 1, 5.

26 *Лазарис О.* Сучасний стан краєзнавства в СРСР / О. Лазарис // Вісти. — 1925. — № 121. — 30 трав. — С.1,5.

27 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 4, спр. 251, арк.63–65.

28 І Всеукраїнська краєзнавча конференція: інформ. повідом. // Вісти. — 1925. — № 123. — 2 черв.

29 ЦДАВО, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк. 59.

30 В столиці: повідомлення про І Всеукраїнську краєзнавчу конференцію // Пролетарий. — 1925. — № 119. — 28 мая. — С. 4.

31 *Белецкая В.* Первая Всеукраинская краеведческая конференция / В. Белецкая // Известия Центрального бюро краеведения. — 1925. — № 3. — С. 122–123.

32 *Богусевич Ф.* Підсумки І Всеукраїнської конференції краєзнавства / Ф. Богусевич // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. — 1925. — Ч. 2–3. — С. 6–7.

33 ДАВО, ф. р. 552, оп.1, спр. 38, арк. 86.

34 Там само, арк. 34–35.

35 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк.67.

36 Там само, арк.51.

37 Там само, спр. 600, арк. 37.

38 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.94.

39 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 95–96.

40 Там само, спр. 600, арк. 37.

41 Там само, спр. 720, арк. 100.

42 Там само, спр. 6040, арк.1–10.

43 Краєзнавство. — 2000. — № 1–2. — С. 52.
44 Краеведные учреждения СССР. — Л.: Госиздат, 1925. — 136 с.; Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 90.
45 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп.2, спр. 454, арк. 365.
46 Там само, оп. 6, спр. 8591, арк. 27.
47 Там само, арк.60.
48 Там само, оп. 12, спр. 3872, арк.26.
49 Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 31.
50 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк.24–25.
51 Там само, арк.42.
52 Там само, спр. 8595, арк.71.
53 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 92.
54 Там само. — № 5. — С. 1.
55 Там само. — № 6–10. — С. 91.
56 Там само. — 1927. — № 1. — С. 35.
57 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8544, арк.33.
58 Там само, арк.42.
59 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 24–28.
60 ДАВО, ф. р. 552, оп.1, спр. 38, арк.8.
61 Там само, арк.6.
62 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк. 50–51.
63 Там само, спр. 8595, арк. 96.
64 Там само, арк. 57.
65 Там само, спр. 8594, арк. 43.
66 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 94.
67 Касьпярович М. Білоруське краєзнавство / М. Касьпярович // Червоний шлях. — 1928. — № 7. — С.171.
68 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 92.
69 Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінета виучування Поділля з 1 жовтня 1925 р. до 1 жовтня 1926 р. — Вінниця, 1926. — 5 с.; Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінета виучування Поділля з 01.10.1926 р. до 01.10.1927 р.: ювілейне підсумування досягнень з нагоди 10 річниці Жовтневої революції. — Вінниця, 1927. — 8 с.
70 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк.85.
71 Там само, арк.119.
72 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С.31.
73 Там само. — № 3. — С. 11–16.
74 Там само. — 1928. — № 6–10. — С. 11–16.
75 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 96 зв.
76 *Ялі С.* Краєзнавча робота серед національних меншин / С. Ялі // Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 16; Його. Краєзнавство та національні меншості на Україні / С. Ялі // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 19 черв.; Його. Греки в УСРР // С. Ялі. — Х., 1931. — 208 с.
77 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк. 38.
78 Там само, арк. 44.
79 Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 25–30.
80 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 76.
81 Там само, арк. 81–82.
82 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С. II.
83 В Інституті народної освіти // Червоний кордон. — 1926. — Ч. 37, 16 трав. — С. 4.
84 *Геринович В.* В Кам'янці перша округова краєзнавча конференція / В. Геринович // Червоний кордон. — 1926. — Чис. 45, 13 черв. — С. 4.
85 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С.26.
86 З діяльності Кам'янецького окружного краєзнавчого комітету // Червоний кордон. — 1927. — Ч. 14, 19 лют. — С.8.
87 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С.27.
88 *Геринович В.* Про археологічні розкопки в с. Кадиївцях Довжоцького і в с. Великій Мікші Китайгородського районів / В. Геринович // Червоний кордон. — 1926. — Чис. 66, 2 верес.
89 Архів управління Служби безпеки України в Хмельницькій області, спр. П-17758, арк. 59–61.
90 Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 46.
91 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8594, арк.11зв.
92 Краєзнавство. — 1929. — № 1–2. — С. 59.
93 *Геринович В.* У краєзнавчім комітеті / В. Геринович // Червоний кордон. — 1927. — Чис. 80, 25 лип. — С. 4.
94 У краєзнавчім комітеті // Червоний кордон. — 1929. — Ч.89, 15 серп. — С.4.
95 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.91–92.
96 Там само. — № 5. — С. 1.
97 *Дарманський М. М.* Кафедра українського фольклору та етнографії імені Гоцуля-

ків Альбертського університету — центр досліджень українського фольклору та етнографії в діаспорі / М. М. Дарманський, Ю. В. Телячий // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. — С. 17.

98 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С.11.

99 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 36, 58 зв.

100 ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр.43010 ФП, арк.1–85; Лупан Л. Дорога у вічність / Леонід Лупан; упоряд.: В. С. Прокопчук, Т. К. Прокопчук; передмова О. Т. Гончара. — Хмельницький: Поділля, 1995. — С. 7.

101 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С. VII.

102 ДАВО, ф. р. 552, оп.1, спр. 151, арк. 65.

103 *Отамановський В*. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля / Вінницька філія Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській Академії наук. Кабінет виучування Поділля. — Вінниця, 1926. — Вип.8. — С.8.

104 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С. I.

105 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.74.

106 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С.II, VI.

107 Там само. — С. V, 11.

108 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 2599, арк.4.

109 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.75.

110 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — С. IV.

111 *Кот С. І*. І. Ч. Зборовський і розвиток краєзнавства на Поділлі / С. І. Кот // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. — Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. — С. 221.

112 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 2599, арк.65.

113 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 31.

114 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 2599, арк.22.

115 Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.75.

116 Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. — Вінниця, 1926. — Ч. 2. — I — С. VI-VII.

117 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 2281, арк.14–15.

118 Подільська старовина: зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Косаківський. — Вінниця: ВОКМ, 1993. — С.7.

119 Білінський М. Часописи Поділля: іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР / М. Білінський, Н. Співачевська, І. Кревецький. — Вінниця: Кабінет виуч. Поділля Вінниц. філії ВБУ, 1927. — 178 с.: іл.

120 Білінський М. Вінницький замок: історичний нарис з доби 16–18 століть / М. Білінський. — Вінниця: Кабінет виуч. Поділля Вінниц. філії ВБУ, 1926. — С. V.

121 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 57.

122 Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / редкол.: Тронько П. Т. (голова), Винокур І. С., Врублевська В. Б. [та ін.]. — К.: Рідний край, 1991. — С.135.

123 Подільська старовина... — С.16.

124 Червоний шлях. — 1927. — № 3.

125 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 8, спр. 425, арк.15–16.

126 Там само, оп. 6, спр. 9368, арк.1–1зв.

127 Там само, спр. 8593, арк.17.

128 Подільська старовина... — С.18.

129 Краєзнавство. — 1928. — № 5. — С.30.

130 Там само. — № 6–10. — С. 91.

131 Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. X, спр. 30856, арк.1–1зв.

132 Ланчук Н. В. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865–1995) / Н. В. Ланчук // Матер. та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзн. музею. — Житомир: ЖОКМ, 1995. — С.12.

133 Там само. — С. 13–18.

134 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 5, спр.720, арк.13–14.

135 Там само, оп. 6, спр. 8593, арк.8 зв.

136 Державний архів Житомирської області, ф. р. 412, оп. 1, спр. 9, арк. 98.

137 Там само, оп. 2, спр. 2, арк. 2.

138 Там само, спр. 8, арк.14, 21.
139 Там само, оп. 1, спр. 9, арк. 2.
140 Там само, ф. р. 344, оп. 1, спр. 116, арк. 5.
141 Фонди Волинського краєзнавчого музею м. Луцьк, інв.№ ДМ — 743, с.24.
142 Держархів Житомирської області, ф. р. 344, оп. 1, спр. 93, арк.21, 26.
143 Там само, спр. 116, арк. 13.
144 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 24–25.
145 Держархів Житомирської області, ф. р. 267, оп. 1, спр. 238, арк. 17зв.
146 Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 26.
147 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 12, спр. 3487, арк.1–38.
148 Держархів Житомирської області, ф. р. 267, оп. 1, спр. 238, арк. 63.
149 Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 26.
150 Держархів Житомирської області, ф. р. 267, оп. 1, спр. 185, арк. 21.
151 ЦДАВО, ф. р. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 10–11.
152 Там само, оп. 12, спр. 8391, арк. 1–18.
153 Там само, арк.17.
154 Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 26.
155 Держархів Житомирської області, ф. р. 267, оп. 1, спр. 69, арк.23.
156 Там само, спр. 185, арк.75.
157 Там само, арк. 25, 68.
158 Там само, арк. 52.
159 Там само, спр. 39, арк. 20.
160 Краєзнавство. — 1993. — № 1. — С. 70–77.
161 Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доп. — К., 1980. — С. 445.
162 ЦДАВО, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 24 зв.
163 Краєзнавство. — 1929. — № 1–2. — С.72.
164 *Сохацька Є. І*. Невтомний працівник українського ренесансу / Є. І. Сохацька // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження. — Хмельницький: Поділля, 1992. — С. 7–9.
165 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 23, 36, 117 зв.
166 Архів управління Служби безпеки України в Харківській області, спр. 032455, арк. 22.
167 Наукові установи та організації УСРР. — Х., 1930. — С.27.
168 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8595, арк. 9.
169 Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941: зб. док. і матер. / відп. ред. / Ю. Ю. Кондуфор. — К.: Держполітвидав УРСР, 1986. — С.144–145.
170 Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. Х, арк. 1.
171 *Криворотченко М*. Радянське краєзнавство в умовах соціалістичної реконструкції / М. Криворотченко // Декадник краєзнавства: зб. статей. — Х.: Рад. школа, 1932. — С. 4–8.
172 ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 1, спр. 8391, арк. 14.
173 Архів управління Служби безпеки України в Харківській області, спр. 032455, арк. 5.

Петр Тронько, Виктор Прокопчук

Украинский комитет краеведения: история становления и результаты деятельности

В связи с 85-летием Украинского комитета краеведения в статье рассматривается ряд вопросов, связанных с его основанием и развитием, осуществлением организационно-методических мероприятий, и на примере Правобережной Украины — их влияние на развитие краеведческого движения второй половины 20 — начала 30-х годов ХХ ст.

Ключевые слова: *Харьков, Украинский комитет краеведения (УКК), конференция, краеведение, организационная, методическая работа, Правобережная Украина.*

Peter Tronko, Viktor Prokopshuk

Ukrainian Committee of Regional Ethnografhy: the history of formation and consequences of activity

In relation to the 85th annivesary of The Ukrainian Committee of Local Lore Study the article covers a range of questions connected with pre-conditions of its formation, development, fulfilment of organization-methodical measures, and illustated by the example of the Right-Bank Ukraine — their influence into the development of the local lore study movement of late-20s early 30s of the XX century.

***Key words:** Kharkiv, The Ukrainian Committee of Local Lore Study, conference, local lore study, organization, methodical activity, Right-Bank Ukraine.*

УДК 908 (477)+930.1

Ольга Кашаба (м. Харків)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Аналізується процес утвердження історичного краєзнавства в системі національної освіти. Розглядаються теоретичні питання про предмет, об'єкт і завдання історичного краєзнавства. Акцентується увага на виховній і консолідуючій функції історичного краєзнавства в процесі відродження української нації.

***Ключові слова:** історичне краєзнавство, край, національна освіта, історична наука, національна свідомість.*

На початку XXI ст. українське суспільство мусить знайти відповіді на низку серйозних внутрішніх й зовнішніх завдань, що викликані часом[1]. Правильний алгоритм дасть змогу знайти формулу подальшого поступу українського соціуму, політикуму, економіки, освіти, науки, культури та духовності. Неадекватні відповіді сучасного суспільства на цивілізаційні питання сприятимуть невідворотним процесам стабілізації становища України як відсталої, маргінальної околиці європейського цивілізаційного простору. В зв'язку з цим вітчизняна еліта має постійно зважати на те, що важливим чинником процесу трансформації українського суспільства на динамічну й розвинуту спільноту є завершення становлення сучасної української нації та утвердження засад громадянського суспільства.

Однією з пріоритетних складових формування сучасної української нації є відродження національної свідомості і національної пам'яті завдяки реформуванню й модернізації системи національної освіти. Сучасна освіта (в першу чергу, гуманітарна, історична) повинна створювати відповідні підвалини для формування людини-громадянина, розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих та суспільних інтересів. Отже, передбачуваною стає роль історичної освіти в осмисленні багатовікової минувшини, передусім, втрати державності, спроб її відновлення, тобто закономірностей і тенденцій внутрішнього розвитку в загальноукраїнському і регіональному контекстах, та історичного краєзнавства — в розчищенні, відновленні, наповненості джерел національної пам'яті, відживлення, зміцнення та активізації національної свідомості на локально-регіональному рівні. Суспільство, осмислюючи свою історію, зберігаючи і примножуючи скарбницю історико-культур-

ної спадщини, формує у кожного громадянина почуття бережливого ставлення до минувшини свого народу, пам'яток історії і культури, а отже воно життєздатне, спроможне творчо розвиватись. Історичному краєзнавству, як складовій історичної освіти, в цьому процесі належить провідна роль.

У визначенні самого терміна "краєзнавство" наріжним поняттям є "край". Тут варто навести слова І. Франка, який зазначив, що в тодішній науці краєзнавство в основному значенні слова трактувалося, як "опис краю і його природних умов, географія з орографією і гідрографією, геологія, опис фауни і флори, клімату і т. п., одним словом, природознавство краю"[2]. Та вже у часи І. Франка до змісту краєзнавства були включені і дослідження з історії, економіки, фольклору, етнографії краю. Відтоді краєзнавство вийшло далеко за межі природознавства.

Термін "край" в українській мові має глибинний зміст — його ототожнюють з отчою домівкою, "стороноюнькою", яку оспівував не один поет, рідною землею, Батьківщиною. Для українців він має виняткове значення ще й тому, що складає кореневу основу топоніму "Україна". Термін "край" набув семантичного розмаїття в українській мові як за територіальним обширом, так і за духовною спорідненістю. Отже, поняття "край" вміщує дві якісні ознаки: адміністративно-територіальну та етнодуховну, інтимну. Саме вони і є предметом дослідження краєзнавства.

Інтерес, викликаний зацікавленістю історичним краєзнавством, і взагалі проблемами краєзнавства, дає підставу стверджувати, що сьогодні краєзнавство переживає справжнє піднесення. Тільки за роки незалежності в Україні з цієї проблеми захищено більш 20 докторських та кандидатських дисертацій, написано десятки монографій, сотні статей[3].

З 1991 р. зусиллями вчених істориків, краєзнавців проведено близько 500 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, "круглих столів", опубліковані збірники, матеріали яких склали невичерпну скарбницю знань з історичного краєзнавства. Координаційним центром краєзнавчого руху в державі з березня 1991 року стала Всеукраїнська спілка краєзнавства (з жовтня 2008 року має статус Національної спілки краєзнавства), яку очолює академік П. Т. Тронько. Спостерігається розгортання роботи на місцях. У більшості областей і регіонів України створено регіональні осередки. Відбувається вдале поєднання академічних і громадських форм роботи в галузі історичного краєзнавства.

Чому краєзнавство користується такою популярністю? На наш погляд, далеко не кожна наука здатна так органічно поєднати минуле, сучасне і майбутнє. Це синтетична галузь знання, що спирається і на природознавчий, і на історичний, і на мистецтвознавчий фундамент. Зацікавленість історичним краєзнавством в Україні має підґрунтя. Можна виділити низку причин, які сприяли сплеску краєзнавчих досліджень:

1. Сплеск локальних і регіональних історичних досліджень. Зміни соціально-економічних і політичних пріоритетів суспільства і держави, що відбуваються останнім часом, спонукають дослідників звертатися до локальної тематики. Розвідки з мікроісторії — є об'єктивним показником кризи і виснаження потенціалу традиційних макроісторичних підходів до вивчення минулого. Чим більше викривається неповнота і неадекватність макроісторичних висновків, ненадійність середньостатистичних показників, направленість домінуючої парадигми на згортання просторої панорами історичного минулого у вузький діапазон, на зведення множини варіантів історичної динаміки до псевдонормативних зразків і норм, тим більш широке розповсюдження отримують мікропідходи. Розроблення нових теоретико-методологічних, науково-методичних засад історичної науки створюють підґрунтя для дослідження локальних об'єктів.

2. Впровадження до наукового обігу історичних джерел регіонального рівня. Локальна тематика набуває актуальності завдяки зняттю грифів і табу з фондів спецслужб СРСР. Розсекречення цих документів сприяє появі досить ґрунтовних досліджень з історії краєзнавчого руху, дає можливість з'ясувати місце історичного краєзнавства в системі національної освіти в радянські часи, проливає світло на "білі плями" регіональної історії, надає можливість розібратися в мотивах, що спричинили згортання краєзнавчого руху, дозволяє проаналізувати причини репресій проти провідних краєзнавців.

3. Науковці намагаються подолати хибне уявлення про те, що "мала історія" може існувати без власного методологічного фундаменту. Теоретичною основою досліджень в істо-

ричнім краєзнавстві може бути ціла низка напрямків, течій, теорій у філософії, історії та історіософії. Більш наближеними до істини є синергетичні, стадіально-хвильові підходи, що розглядають історію як хвилеподібний процес, який має можливість відкотитися назад, істотними просторовими диференціаціями, які зумовлюють необхідність дослідження минулого та сучасного конкретних територій, регіонів.

4. Набуває популярності "історія повсякденності", що зміщує пріоритет досліджень на користь історії краю, родини, соціальної історії. Антропологічний підхід зосереджує увагу дослідників на ментальності, етносі людей минулого, на символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать регіональні відмінності. На наш погляд, значення історії повсякденності, яка виступає проти історіографічної традиції, де повсякденність виключається з кола зору, полягає в значному розширенні обрію пізнання історії. Крім того, принципова відмінність історії повсякденності відбувається в тому, що дослідження минулого розглядається як процес його реконструкції.

5. Тенденції до федералізації країни. Нові погляди на державний устрій країни створюють необхідність для наукового моделювання сучасної регіональної структури українського соціуму. Це стає одним з пріоритетних завдань. Роль історичного краєзнавства в поясненні місця і ролі регіонів у цьому процесі виступає як необхідна передумова подолання диспропорції регіонального розвитку.

6. Послідовна підтримка краєзнавства, і історичного в тому числі, державою. Невипадково, ще в січні 2001 року Президентом України підписано Указ "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні". Положення цього документа націлюють державні структури, громадські організації та об'єднання на активне використання краєзнавчого руху у вихованні патріотизму до рідної землі, любові до Батьківщини. Він одночасно вимагає вжиття необхідних заходів щодо підтримки краєзнавчого руху, вирішення організаційних, матеріальних, фінансових проблем у його розгортанні. У зв'язку з цим спостерігаємо впровадження історико-краєзнавчих курсів в систему шкільної й вищої освіти (наприклад, в харківських школах викладається предмет "Харківщинознавство" за рахунок інваріативної частини), створення історико-краєзнавчих музеїв, розроблення нових і відродження старих екскурсійних маршрутів, відновлення пам'яток старовини і мистецтва. Необхідно відмітити, що провідна роль в цьому процесі належить громадським ініціативам, подвижницькій активності освітянської інтелігенції.

Перелік причин, які спонукали сплеск краєзнавчих досліджень останнім часом, привели до того, що краєзнавство посіло належне місце в системі освіти, зокрема, впровадженні навчальних програм з історичного краєзнавства для вузів і шкіл. Водночас ліквідація політичної цензури в книговидавництві, можливість створювати альтернативну навчальну літературу, розвиток процесу конкурентоспроможності у підготовці та виданні підручників для освіти позитивно позначилися на праці авторів над різного роду методичними посібниками. Варто зазначити, що за роки незалежності України з історичного краєзнавства видана така кількість підручників і навчальних посібників, яка значно перевершила масу аналогічної літератури за весь попередній період розвитку освіти (1917–1990 рр.)[4].

На порозі XXI сторіччя зроблені спроби підготувати узагальнюючі підручники з історичного краєзнавства України. Так, Я. Серкіз видав у Львові підручник "Історичне краєзнавство" (1995 р.), О. Демиденко, О. Іонова, В. Кузнєцова — у Харкові посібник "Основи краєзнавства" (1999 р.), Я. Треф'як — у Івано-Франковську посібник "Методика краєзнавчої роботи в національній школі" (2000 р.) тощо.

Позитивно оцінюючи подвижничество авторів на ниві підготовки навчальних підручників та посібників з історичного краєзнавства та регіональної історії на межі XX — XXI сторіч, слід констатувати, що досі в Україні не вироблено єдиних концептуальних засад, критеріїв, методичних принципів щодо їх створення. Всі вони різняться за обсягом тексту, за тематикою змісту, за якістю методичних порад та подачі ілюстративного матеріалу. Далеко не всі краєзнавчі посібники збігаються з навчальними програмами з історичного краєзнавства для вузів і шкіл.

Разом з тим спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства як суспільного явища та рівнем його наукового узагальнення. Механічне змішування різнорідних сфер призводить до того, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого, багатошарового комплексу дисциплін, під-

ходів, принципів та світоглядних орієнтацій. Тому, стосовно поняття краєзнавство, водночас спостерігається невизначеність і своєрідна регламентованість, глобальність і локальність, умоглядність і акцентованість на широкому спектрі практичних питань, верхоглядство і ґрунтовність розроблень, професійність і відверте аматорство. Таке становище негативно відбивається на розвиткові всіх напрямків краєзнавства в Україні. В зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства.

Одним з принципових питань теорії, навколо якого точиться дискусія, є питання про зміст, об'єкт і предмет краєзнавства. Деякі вчені вважають краєзнавство "науковою дисципліною", "методом дослідження", інші — "дидактичним принципом", "навчальним предметом", "методом навчання і виховання" тощо[5]. Такий спектр поглядів свідчить як про надзвичайну багатофункціональність краєзнавства, його важливу роль у різних сферах людської діяльності, так й про недостатню зрілість наукової теорії.

Пошуки відповіді на питання пов'язані з розробкою загальної теорії краєзнавства були характерні і для науковців перших десятиліть XX ст.

Аналіз основних напрямів досліджень рідного краю в 1920-х роках, наукових і практичних результатів цієї роботи показує, що досліджуваний період був одним з найважливіших етапів у розвитку краєзнавства. Саме в цей період були закладені науково-методичні та організаційні основи краєзнавчої роботи, підготовлені провідні фахівці в цій галузі знань, створені численні науково-дослідні установи краєзнавчого профілю, громадські об'єднання краєзнавців-аматорів. Подібний стан справ дав підставу ряду провідних сучасних вчених-істориків вважати період 1920-х — поч. 1930-х років "золотим часом краєзнавства"[6].

Питання про те, як слід трактувати і сприймати краєзнавство, ще з моменту його зародження завжди викликало чимало полеміки. Тому дискусія про предмет дослідження краєзнавства і його завдання супроводжувалась зацікавленістю серед наукових, а пізніше і громадських кіл.

Значний внесок у становлення наукового осмислення краєзнавства належить освітянам, педагогам, які в 1920-ті роки намагалися визначити предмет й завдання краєзнавства.

Саме тоді з'являється термін "краєзнавство", "краеведение", який замінив раніше поширений "отечествоведение", "батьківщинознавство". Зміст цього терміна полягав у тому, що вивчалась історія населення певного краю. Пропонувалося дослідити причини розселення, міграції, соціальний склад народів, які проживають в межах певного краю. Обов'язковим було ознайомлення з історією окремих населених пунктів (міст, сіл, поселень, садиб, монастирів). Всі ці дослідження проводилися для того, щоб краще вивчити виробництво краю, місцеві ринки сировини та збуту. Але й тут без історичних екскурсів було б важко обійтись. Тому пропонувалось ознайомлення з історією кустарних промислів, окремих фабрик і заводів.

Поступово "краєзнавство" стали усвідомлювати як рух, головною ознакою якого є масовість, а її прикметами — численні випадки заснування нових краєзнавчих осередків, проведення ними зібрань, конференцій, з'їздів, збільшення матеріалів відповідного змісту на сторінках періодики, поява перших монографічних наукових робіт з краєзнавства, запровадження за аналогічною назвою навчального курсу, системи виховних заходів у навчальних закладах тощо[7].

Пошуки відповіді на питання про предмет і завдання краєзнавства у 20-х — на початку 30-х років XX століття яскраво відобразилися на сторінках тематичної періодики, книг. Аналізуючи краєзнавчі дослідження цього періоду, можна визначити декілька варіантів відповіді на це питання. Краєзнавство — це:

1) наука, що об'єднає природничі та гуманітарні дисциплінарні цикли і спрямована на вивчення певного географічного та історичного регіонів країни, або ж частина фундаментальних наук;
2) особлива методична дисципліна;
3) науково-педагогічний метод, що дає змогу вивчати батьківщину;
4) виховний засіб у формуванні нової людини та громадянського суспільства;
5) наукове всебічне пізнання краю;
6) форма масової діяльності у вивченні рідного краю.

Всі ці визначення, співіснуючи, взаємодоповнювали і взаємозбагачували одне одного, малюючи картину ставлення науковців та громадських кіл до змісту і ролі краєзнавства 20-х років.

Однак науковці в 20-х роках XX століття

так і залишили теоретичні питання про предмет, зміст, об'єкт краєзнавства відкритим. Більшість вчених сприймали їх як перелік зовнішніх і внутрішніх ознак події, факту, процесу, явища. Якщо краєзнавці-науковці намагалися, принаймні у описовій манері, осягнути реальність, яка позначалась термінами, то краєзнавці-аматори оперували термінами, поданими авторитетними науковцями, переписуючи описане ними.

Подібний стан речей залишався довгий час. Певною мірою це було пов'язано з початком згортання краєзнавчого руху в 30-х роках XX століття і переведенням його в площину "слухняної форми сприйняття" режиму. Після III Всеросійської краєзнавчої конференції визначилися такі напрямки в краєзнавстві: злиття краєзнавства з соціалістичним будівництвом, залучення широких мас трудящих до краєзнавчої роботи, ідеологічна спрямованість краєзнавства. В зв'язку з новими напрямками визначилися і принципові питання теорії краєзнавства.

30-ті — перша половина 50-х років XX ст. для історичного краєзнавства були часом великих випробувань. С. О. Шмідт писав, що перманентний погром історичних установ в зазначений період призвів до руйнування зв'язку між "великою наукою" і освітою, що її підживлювала[8]. По суті, припинилася практика видання краєзнавчих досліджень. Це був час занепаду масовості краєзнавчого руху, переміщення центру історико-регіонального дослідництва в історико-краєзнавчі музеї, редакційні групи по написанню історії фабрик, заводів, колгоспів, ідеологічної переорієнтації. Лише з середини 40-х років XX ст. можна побачити деяке пожвавлення історико-краєзнавчого пошуку, намагання використати джерела минулого з метою героїко-патріотичного виховання народу, допомогти державі у відбудові закладів освіти, культури. Але наприкінці 1940-х років спостерігаємо контрнаступ партійно-державних структур, ідеологічного тиску, контролю і диктату в галузі історії, краєзнавства, літератури, мистецтва, звуження проблематики дослідництва до питань героїзму.

Спроби відродити історико-краєзнавчі дослідження в Україні відбулися з другої половини 1950-х років. Наприклад, переконливим доказом того, що традиції історичного краєзнавства, які склалися на Харківщині впродовж XIX — поч. XX ст., не були остаточно втрачені, можуть бути краєзнавчі розвідки А. Г. Слюсарського. Він виступав як краєзнавець у період, коли "краєзнавчий бум" 1920-х — початку 1930-х років вже закінчився, а новий підйом 1960-х років ще тільки позначився. З-під його пера виходять статті, брошури, монографії з історії Харкова, Харківського університету, Слобідської України. Вершиною діяльності А. Г. Слюсарського в дослідженні Слобожанщини стали дві його монографії "Слобідська Україна. Історичний нарис XVII–XVIII ст." (1954 р.) та "Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв." (1964 р.). А. Г. Слюсарський в значній мірі дав нове бачення поступу історичного процесу в краї, правдиво відтворив достатньо повну картину соціально-економічного розвитку Слобожанщини. Його нариси про колонізацію краю, історію міст Слобожанщини, економічне і культурне життя не втратили актуальності до сьогодні. У цілому творчість А. Г. Слюсарського сприяла початку нового етапу історико-краєзнавчих досліджень[9].

Активну участь освітян у процесі відродження краєзнавчого руху спостерігаємо з початку 1960-х років. "Відлига" в політичних і суспільних відносинах не могла не позначитися й на загальному стані історичної науки, історичного краєзнавства тощо. Поволі почав відновлюватися інтерес до методологічних і методичних проблем краєзнавства. Протягом певного часу воно ще не розглядалося як самостійна наукова дисципліна. Його визначали, зокрема, як "комплекс наукових дисциплін, різних за змістом і специфічними методами дослідження, але таких, що ведуть у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю"[10]. Впровадження історичного краєзнавства в якості навчальної дисципліни вимагало вирішення питання про його джерельну базу, міждисциплінарний статус, визначення об'єктно-предметної сфери. Певною мірою на ці питання була дана відповідь у навчальному посібнику для студентів педвузів за редакцією М. Милонова, у назві якого вперше з'явилося поняття "історичне краєзнавство". Поняття "краєзнавство" автори тлумачили як всебічне вивчення певної території, що проводиться на науковій основі, причому об'єктами вивчення є соціально-економічний, політичний і культурний розвиток мікрорайону, села, міста, району, області тощо. За формами організації краєзнавства

мусило бути шкільним, державним, громадським[11].

Подальше зростання інтересу до краєзнавчих досліджень спостерігається в 1970-х — на початку 90-х років XX ст. Його якісно новий зміст сучасні дослідники пов'язують із підготовкою унікального 26-томного видання "Історії міст і сіл Української РСР", створеного великим колективом науковців і місцевих краєзнавців під керівництвом академіка П. Т. Тронька[12]. Кожній області УРСР було присвячено спеціальний том. Наприклад, у підготовці тому і написанні нарисів з історії міст і сіл Харківської області брали участь широкі кола: викладачі ВНЗ, учителі, робітники архівів, культурно-просвітницьких установ, радянського і державного апарату, аматори-краєзнавці, інші представники громадськості. Попри ідеологічну заангажованість у доборі й викладі матеріалу, це видання істотно просунуло вперед справу дослідження України в краєзнавчому вимірі, водночас давши поштовх осмисленню того стану, у якому перебувало вітчизняне краєзнавство.

Не припиняється дискусія з цього питання і сьогодні. Як вже відмічалося раніше, краєзнавчі дослідження переживають період підйому. Виходячи з цього, сучасні дослідники історії краєзнавчого руху дійшли висновку, що в поняття "краєзнавство" входить сукупність наукових дисциплін про комплексне дослідження краю, складова частина історичної науки та великий громадський рух.

Осмислити поняття "край" і "краєзнавство" намагалися В. О. Горбик і П. І. Скрипник у статті "До питання про районування України"[13]. Автори зазначали, що до сьогоднішнього часу серед фахівців немає єдиної точки зору стосовно терміна "край". На різних етапах розвитку історичної науки його тлумачили неоднаково. Тому поняття "край" може вживатися в багатьох значеннях. В одному випадку його розуміють як навколишні простори, в іншому — як адміністративний район, область, іноді — як автономну республіку чи державу[14]. Підсумовуючи результати ґрунтовних досліджень, автори роблять висновок, що "поняття "край" в історико-краєзнавчому плані слід розуміти як певну територію, яка підлягає комплексному вивченню. Визначальними аспектами у вивченні територіальних меж кордонів краю є: 1) фізико-географічний; 2) економічний; 3) політичний; 4) етнічний. Причому найважливіше місце серед них посідає фізико-географічний як одна з найменш рухливих ознак під час характеристики історичного району". Таким чином, хронологічні (просторово-регіональні) підходи диктують необхідність оцінки країв за конкретними, притаманними лише їм властивостями. Місце, простір, територія тут виступають як об'єднувальне начало. Крім того, слід пам'ятати, що просторові межі поняття "край" повністю залежать від часових[15].

Подальшу наукову розробку загальної теорії краєзнавства, більш глибокого опрацювання теоретико-методичних засад спостерігаємо на сторінках наукового збірника "Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи"[16]. Авторами здійснено спробу аксіоматично узагальнити теоретичні засади краєзнавства, тобто провести систематизацію наукових знань, за якими окремі теоретичні твердження приймаються за вихідні як аксіоми, а всі інші положення теорії витікають із них шляхом логічних міркувань — доведень.

Стосовно цього інтерес становить стаття М. Ю. Костриці "Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології"[17].

Дослідник виділяє три основні функції краєзнавства (у тому числі й історичного):

I. Педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою якого можна підвищувати ефективність навчально-виховного процесу в освітніх закладах усіх типів, успішно опановувати основи наук, допомагати формувати практичні вміння і навички. Крім того, краєзнавство сприяє вихованню в особистості громадянської позиції як інтегрованої якості. Інколи в окремий напрям виділяють навчально-освітнє (виховне, шкільне) краєзнавство, підкреслюючи цим його роль у відродженні національно-історичної пам'яті в учнівської молоді.

II. Краєзнавство — пропедевтичний курс. Воно є підґрунтям елементарної історії, географії, природознавства тощо. Як правило, подається в стислій і зрозумілій формі для того, щоб зацікавити предметом дослідження, а в деяких випадках надати базові поняття для більш серйозних занять наукою.

III. Наукова. Вона визначає краєзнавство як складову частину тієї галузі науки, представником якої воно є (історія, географія, літературознавство тощо), з усіма притаманними цим наукам методами досліджень. Образно кажучи, наукове краєзнавство є живою тка-

ниною історичної, географічної, філологічної та інших наук, без якої ці науки не можуть існувати.

Ключовими ознаками краєзнавства автор вважає багатогалузевість і багатопроблемність. При цьому кожна з проблем має свою специфіку. За таких умов часто губляться індивідуальні риси, навіть за широкого висвітлення якоїсь із проблем. Це властиве практично всім галузевим напрямам краєзнавства. Тому об'єктивно постає завдання вивести краєзнавство з вузьких галузевих меж.

Краєзнавство — це цілісна, динамічна і нерозривна система, яка функціонує у світлі тривимірних моделей:

а) простір (географічне краєзнавство);

б) час (історичне краєзнавство);

в) соціум (соціальне краєзнавство).

Логічна схема пізнання виглядає таким чином: накопичення фактів, їх аналіз і виявлення загальних закономірностей розвитку, синтез та наукове пояснення, поглиблене дослідження загального й окремого в розвитку суспільства і природи, їх узагальнення.

На думку М. Ю. Кострицi, саме ця тривимірна система є основним об'єктом краєзнавства, вона створює суспільно-територіальний комплекс певного простору, який є сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів.

Великої уваги, на нашу думку, заслуговує ґрунтовне дослідження Я. В. Верменич, присвячене теоретико-методологічним проблемам регіоналістики в Україні. Намагаючись розмежувати об'єктно-предметні сфери регіоналістики та історичного краєзнавства, авторка зазначає, що складність цього завдання визначається певною невідповідністю між масштабами краєзнавства як суспільного явища і рівнем його наукового осмислення. Історичне краєзнавство як частина загального краєзнавства, з одного боку, і як особливий різновид історичної регіоналістики, з іншого, спирається на величезний пласт інформації, здобутий упродовж довгого часу їх присутності в геокультурному полі України[18]. Тому історичне краєзнавство є науковою основою історико-регіональних досліджень. Але було б невірно цілком вводити їх в об'єктно-предметну сферу краєзнавства. Я. В. Верменич підкреслює, що кожна з них має і власні цілі, і завдання, і дослідницькі методи. Якщо графічно зобразити співвідношення історичного краєзнавства й історичної регіоналістики у вигляді двох кіл, які накладені одне на одне і збігаються лише частково, то можна побачити, що в частині незбігу історичного краєзнавства лишається вся сфера громадського і навчального краєзнавства, а в історичній регіоналістиці — поглиблені історико-економічні дослідження регіонів, вироблення критеріїв економічного і політичного районування, розробка наукових начал регіональної політики. З цих позицій історичне краєзнавство розглядають як інтегральний науковий напрям історії, природи, населення, господарства, культури, пам'яток у межах певної окресленої частини країни, міста, села, який має свою систему зв'язків із громадськістю і на неї спирається. В той же час історична регіоналістика прагне зберегти за собою сферу наукових досліджень минулого дещо ширших територій (регіонів) і країни в цілому, вплив регіонів на міжнародну ситуацію, розробку критеріїв регіонального поділу, напрями регіональної політики центру і реакцію на неї на місцях тощо. Говорячи про специфіку краєзнавства, автор вбачає її в тому, що краєзнавство зближує системи природничого та соціогуманітарного знання, дає змогу конкретизувати і персоніфікувати історико-культурний процес, руйнує бар'єри між професорською наукою й аматорами-ентузіастами[19]. Таким чином, можна спостерігати збіг думок Я. В. Верменич і М. Ю. Кострицi стосовно феноменальності краєзнавства в контексті розвитку історичної науки. Краєзнавство не лише додає в канву природничих і соціогуманітарних досліджень місцевий колорит, але й розширює коло людей, зацікавлених у дослідженні рідного краю. Крім того, краєзнавство відіграє виключно важливу роль у вихованні національної свідомості, патріотичних почуттів.

На методологічному і методичному рівнях краєзнавство має багато спільних ознак з країнознавством. Відмінність між ними полягає в масштабах предмета дослідження. Краєзнавство, на відміну від країнознавства, яке вивчає державу в цілому, обмежується лише територією її певної частини. Однак разом вони відтворюють цілісний образ України як держави з виразною геополітичною "особистістю", з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом.

Таким чином, спостерігаємо вияв одного із законів діалектики — єдності та боротьби протилежностей. Історія кожної окремої землі са-

модостатня, обмежена, відмінна від інших, зі своїми, притаманними лише їй, ознаками та особливостями. Вона нагадує смальту, кожен шматочок якої має свій колір, свій розмір. Однак коли безліч таких часточок об'єднується в єдине ціле завдяки узагальненим фундаментальним дослідженням, з'являється пишне, небачене за своєю красою мозаїчне панно — історія України, українського народу, української нації.

Маючи унікальну можливість органічно поєднувати в собі дві форми — державну і громадську, які знаходяться в тісному зв'язку, взаємодоповнюють і збагачують одна одну, історичне краєзнавство користується великою популярністю. Самовіддані зусилля краєзнавців-професіоналів і аматорів підтримують в суспільстві інтерес до історії, культури, мови, традицій українського народу, чим сприяють формуванню національної самосвідомості та історичної пам'яті.

Високий рівень національної гідності громадян спроможний консолідувати націю. А це не можливо без виховання любові та поваги до рідної землі, історії, звичаїв, культури. Отже, історичне краєзнавство, яке є складовою національної освіти, сприяє відродженню регіональних традицій, консолідації нації. Історичне краєзнавство, як складова національної освіти, пройшло складний шлях формування і становлення. Динаміка цього процесу уповільнювалася через впливи політично і культурно домінуючих тенденцій. Проте періодичне оновлення історичного краєзнавства, його вплив на розвиток історичної науки і освіти сприяло безперервності утвердження української національної свідомості як важливої складової національної ідентичності.

Сьогодні історичне краєзнавство в Україні стало могутнім засобом пробудження національної самосвідомості українського народу, його національно-історичної пам'яті, без чого неможливим був би процес утвердження незалежної української державності.

Джерела та література

1 *Михальченко М.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич, К., 2004; *Сардачук П. Д., Сагайдак О. П.* Україна в двосторонніх міжнародних відносинах: Навч.-довідк. посібник. — К., 2005; *Світленко С. І.* Світ модерної України кінця XVIII — початку XX століття: Зб. наук. праць. — Д.: Герда, 2007; Україна і інтелект нації на межі століть. Кол. моногр./ Керівн. авт. колект. В. К. Врублевський. — К., 2000.

2 *Франко І.* Галицьке краєзнавство // Зібрання творів: У 50-ти томах. — К., 1986. — Т. 46. — Кн. 2. — С. 123.

3 *Савчук В. О.* Зауваги до дискусії про становлення організаційних структур краєзнавчого руху України сер. 20-х рр. XX ст. // Краєзнавство. — 2000. — № 1–4. — С. 37.

4 *Баженов Л. В.* Стан і проблеми створення та видання навчальних посібників з регіональної історії України для вузів і шкіл України // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. — Наук. зб. — Кам'янець-Подільський,2002. — С. 34.

5 *Костриця М. Ю.* Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. —Наук.зб.—Кам'янець-Подільський, 2002. — С. 4.

6 *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід. Проблеми. Перспективи). — К., 2000. — С. 39.

7 *Бездрабко В. В.* Термінологічні аспекти буття вітчизняного краєзнавства поч. XX ст. // Історіографічний збірник. — Вип. 4. — С. 57.

8 Цит.: *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історії регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України, НАН України, 2003. — С. 344.

9 Див.: Антон Григорович Слюсарський — професор Харківського університету: Бібліограф. покажч. — Х.,1992.

10 *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історії регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України, НАН України, 2003. — С. 344.

11 *Милонов Н. П.* Историческое краеведение / Н. П. Милонов, Ю. Ф. Кононов, А. М. Разгон, М. Н. Черноморский, А. С. Завадье — М.: Просвещение, 1969. — С. 3–4.

12 *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні пробле-

ми: Дис. ...доктора іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. — К., 2005. — С. 8.
13 *Горбик В.О., Скрипник П.І.* До питання про районування України // Український історичний журнал. — 1995. — № 1. — С. 3–12; № 2. — С. 17–28.
14 В українознавстві поняття “край” нерідко ототожнювалося з поняттям “земля”. Зокрема, напрям в історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом, В. Антонович назвав “земельним”. Д. Багалій відштовхувався від іншого поняття — “область” — і називав свій метод “обласницьким”. М. Грушевський запровадив до наукового обігу поняття “історичне районознавство”.
15 *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історії регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України, НАН України, 2003. — С. 89–90.
16 Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Наук. зб. / Ін-т історії України, Укр. академ. істор. наук. — Кам’янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002.
17 *Костриця М.Ю.* Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Зб. наук. праць. — Кам’янець-Подільський, 2002. — С. 3–9.
18 *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історії регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України, НАН України, 2003. — С. 53.
19 *Верменич Я.В.* Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. — 2001. — № 6. — С. 3–21; 2002. — № 2. — С. 3–26.

Ольга Кашаба

Историческое краеведение как составляющая национального образования: теоретический аспект

Анализируется процесс становления исторического краеведения в системе национального образования. Рассматриваются теоретические вопросы о предмете, объекте и задачах исторического краеведения. Внимание акцентируется на воспитательной и консолидирующей функциях исторического краеведения в процессе возрождения украинской нации.

Ключевые слова: *историческое краеведение, край, национальное образование, историческая наука, национальное сознание.*

Olga Kashaba

The local History studies as an Element of the National Education: the Theoretical Aspect

The processes of the formation of the local history studies in the system of the national education had been analyzed. The theoretical aspects of the objects and tasks of the local history studies had been shown. The educational and consolidation functions of the local history studies in the Ukrainian national resurrection process had been pointed.

Key words: *the local history studies, the region, the national education, the history science, the national identity.*

УДК 94 (477.43) "1921"

Віктор Савчук (м. Кам'янець-Подільський)

УКРАЇНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО У ПІДРУЧНИКАХ І ПІДРУЧНИХ КНИГАХ 1920-х — 1930-х рр.: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Автор відтворює внесок українського краєзнавства 20–30-х років XX ст. у виховання шкільної молоді на кращих зразках рідної історії, мови, традицій. На прикладі таких регіонів, як Поділля та Закарпаття, показує процес створення підручників з краєзнавства, що базується на національно-культурних пріоритетах.

Ключові слова: *українське краєзнавство, підручник, історія, культура, мова, фольклор, рідний край.*

В Указі Президента України від 23 січня 2001 року "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" ставиться завдання перед Міністерством освіти і науки України забезпечити розробку та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем з краєзнавства з урахуванням специфіки регіонів України[1]. Ця вимога знайшла свою подальшу розробку у програмі розвитку краєзнавства на період до 2010 року, затвердженій постановою Кабінету міністрів України від 10 червня 2002 р. за № 789. Безумовно, реалізація цих завдань вимагає підготовки низки навчальних посібників та підручників з краєзнавства або з краєзнавчим ухилом.

Зазначимо, що робота зі створення краєзнавчого підручника для потреб шкіл України, особливо в останній час, розгорнулася досить активно. У Черкасах, наприклад, у 2002 році за авторством голови обласної організації Національної спілки краєзнавців кандидата історичних наук В. М. Мельниченка побачив світ підручник "Історичне краєзнавство". У ньому йдеться про предмет та місце історичного краєзнавства в системі історичної науки, охарактеризовані основні напрями і методи сучасних історико-краєзнавчих досліджень. Особливу увагу приділено розробці методологічних засад краєзнавства як важливого засобу громадянського виховання підростаючого покоління. Особливо цінним є те, що у підручнику містяться методичні рекомендації, представлена необхідна інформація краєзнавчих видань[2]. У 2003 році у Луцьку побачив світ підручник з історії краєзнавства, у двох томах, підготовлений професором Г. В. Бондаренком. Він розглядає проблему краєзнавства Волині та Полісся від 1939 року до наших днів. Це досить вдала спроба комплексного дослідження історії краєзнавства та історико-регіональних досліджень регіону. Доробком учених Поділля є навчальний посібник професора Кам'янець-Подільського державного університету І. В. Рибака "Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення"[3] та директора Державного архіву Вінницької області С. Д. Гальчака "Краєзнавство Східного Поділля"[4]. Ці два видання доповнюють одне одного. У сукупності вони відтворюють історію розвитку надзвичайно колоритного регіону Поділля. Глибоко опрацьовані проблеми історичного краєзнавства Закарпаття з кінця XVIII — середини XX століття професором Ужгородського університету Д. Д. Данилюком[5].

Як бачимо, на регіональному рівні йде активний пошук оптимального краєзнавчого підручника. Кожен із авторів, які його готують, самотужки розробляє наявні методологічні завдання. Для полегшення їх роботи сьогодні необхідна дискусія про концептуальні підходи до таких начальних видань, адже йдеться про узагальнення набутого досвіду в різних сферах краєзнавчої праці, а головне — оптимального їх поєднання в рамках короткого навчального посібника чи підручника. Підґрунтям такої дискусії може стати дослідження історії створення краєзнавчого підручника в Україні. На жаль, з цього питання є лише поодинокі праці.

Отже, предметом пропонованої статті є дослідження змістовної сторони краєзнавчих підручників, підготовлених у регіонах Поділля та Закарпаття. Їх порівняльний аналіз дає

можливість дослідити процес концептуальних підходів до творення підручника в такому самобутньому етнографічному багатонаціональному регіоні, як Поділля та Закарпаття, яке зберегло вікові українські традиції та активно їх розвивало у процесі навчання та виховання школярів.

У 1921 році у Кам'янці-Подільському побачила світ "Читанка для вищих початкових і середніх шкіл (частина III)". Створювалося це видання у надзвичайно складних умовах військового часу, при нестачі матеріальних ресурсів, довідникової літератури, відсутності кадрів, які здатні були виконати цю роботу. І все ж був створений унікальний підручник, який базувався на кращих історичних, літературних, фольклорних, мовних традиціях. Цей регіональний підручник демонстрував величезні потенційні можливості з обласної історії, використання фактів якої збагачувало розуміння і сприйняття концептуальних проблем культурно-освітнього розвитку. І найголовнішим було те, що в читанці зібрані найпередовіші досягнення українських істориків, філологів, фольклористів, які викликали в свідомості учнів бажання їх берегти і примножувати.

Поява цього оригінального видання знаменувала внесок подільської інтелігенції у розбудову національної освіти. Факт виходу цього видання пройшов повз увагу дослідників історії освітньої справи. У 1920-х роках, коли розгорнулася гостра дискусія щодо змісту шкільною краєзнавчого підручника, посилання на досвід створення цього видання не було. Пік дискусії припав на 1928–1929-ті роки, коли у журналі "Шлях освіти" було опубліковано низку статей з полемікою автора підручника про шкільне краєзнавство А. Миловидова та професора Інституту геодезії і картографії К. Дубняка[6]. Хід дискусії, аргументи сторін засвідчують, що до досвіду створення читанки апеляції не було. Очевидно, на це вплинула та обставина, що в пресі на адресу патріотично налаштованої інтелігенції на той час вже почали лунати звинувачення в приналежності до "петлюрівщини", тому за таких обставин подільський досвід періоду УНР був недоречний.

Ідеї, закладені у читанці, були проігноровані укладачами підручників з краєзнавства у 1960–1980-х рр. За цей час українські школи використовували підручники, створені в Російській Федерації або інших республіках. Їх авторами були Г. М. Матюшин[7], О. Л. Литвин, Е. І. Устюжанін, Г. І. Хамітов[8], П. М. Мілонов[9], В. М. Ашурков, Д. В. Кацюба, І. М. Матюшин, П. В. Іванов[10], Г. М. Ніконова[11], О. Ф. Проходчик[12], П. Ф. Молоткін[13]. Як бачимо, автори з України відсутні, хоча розмах історико-краєзнавчої роботи у цій республіці був надзвичайно великим. За цей час на Україні була створена унікальна 26-томна "Історія міст і сіл Української РСР", авторами якої було 100 тисяч чоловік і яка була удостоєна Державної премії СРСР. Безумовно, на цій основі можна було розробити уніфікований український підручник з краєзнавства.

Повертаючись до періоду 1921 року, слід зазначити, що автором оригінальної "Читанки" був Федір Садківський. З'явилась вона на початку 1921 року у державному видавництві м. Кам'янець-Подільського через гостру потребу у підручниках для вищих початкових і середніх шкіл. Ідея підготовки цього видання належить Подільській Губернській народній управі, яка розпочала цю роботу ще з кінця літа 1918 року. Підготовка "Читанки" була зумовлена тією обставиною, що українські видавничі товариства не в змозі були забезпечити школи необхідною кількістю українських підручників в умовах тотальної зрусифікованості.

Складність цієї проблеми визначили сучасні дослідники О. М. Завальнюк і Ю. В. Телячий. У своїй монографії вони свідчать, що шкільна комісія Київської Губернської Народної Ради на засіданні 30–31 грудня 1918 року констатувала брак підручників і вирішила просити директорію видати розпорядження, щоб були негайно реквізовані всі запаси паперу друкарні. Для виправлення цього становища у січні 1919 року МНО створює особливу анкетно-ревізійну комісію, метою якої було обстеження шкіл. Вже перші свідчення виявилися невтішними. Наприклад, у бібліотеці Рівненського реального училища в каталогах учнівської бібліотеки були зовсім відсутні книжки українською мовою. У 1920 році МНО УНР організовує спеціальну педагогічну комісію у Відні, на яку покладалося друкування підручників відповідно до програм нової школи[14].

Організатори шкільної освіти на Поділлі пішли іншим шляхом — створенням підручників власними силами і власним коштом. Враховуючи те, що тут була випущена "Читанка для вищих початкових та середніх шкіл

(частина II)", яка частково знімала гостроту із забезпеченням підручниками учнів 2-го класу і частково 1-го, відразу розпочалася робота зі створення читанки для 3-х і 4-х класів. Як зазначає Федір Садківський, складалася вона у надзвичайно непростих умовах. Насамперед не вистачало необхідної довідникової літератури, на місці неможливо було виготовити малюнки, без чого читанка програвала в очах дітей, бракувало якісного паперу.

Планувалося завершити видання читанки на початок 1918/1919 навчального року. Однак через вище зазначені труднощі друк книжки затягнувся аж до кінця 1920 року. На якість підготовки видання позитивно вплинуло те, що участь у його складанні взяв відомий український педагог Сергій Митрофанович Іваницький. Обкладинку видання, виходячи з умов військового часу, виконав на місці художник В. Богданович[17].

Зміст читанки свідчить, що від першої до останньої сторінки вона являла собою цілком побудоване на національно-культурних пріоритетах видання. Вона знайомила школяра з широким спектром фактів і свідчень української історії, мовно-культурних традицій, документами, свідченнями, автобіографіями корифеїв української літератури. Перша частина становила літературне краєзнавство. Вона мала виховати в учня почуття гордості за приналежність до українства, любов до своєї мови. На основі історичних фактів засвоювались перші знання української історії. Цьому слугували казки (1–25 с.), перекази. Скажімо, замальовки Івана Нечуй-Левицького "Запорожці", Пантелеймона Куліша про Кирила Кожум'яку, дві легенди про Київську Лавру як носія культурної традиції.

З 68-ї по 88-му сторінки публікувалися козацькі думи: "Азівські брати", дума "Про Байду", "Про козака Голоту", "Про смерть козака бандурника". Подані були також і народні думи, які розповідали про трагічні сторінки доби козаччини. Зокрема, про руйнування Січі, про турецьку неволю. З 86 по 124 сторінку публікувалися історичні поеми Михайла Старицького "Берестечко", Генріха Гейне "Маврський халіфат", Тараса Шевченка "Прощання козака", "Тарасова ніч", "Червень", Лесі Українки "Роберт Брюс — шотландський король", М. Кононенко "Батуринські руїни". Як бачимо, історичні поеми також торкаються героїчних і трагічних сторінок української історії. Безумовно, ознайомлення учнів з ними сприяло вихованню гордості за героїчне минуле народу.

Знайомству з фольклорною традицією українського народу присвячена рубрика: "Сміховини, нариси, історичні оповідання, побутові оповідання, описи". Вона містила матеріали, написані Богданом Лепким, Іваном Франком, Іларіоном Грабовичем, Осипом Маковеєм, Миколою Гоголем, Пантелеймоном Кулішом, Михайлом Коцюбинським, Тарасом Шевченком, Степаном Рудницьким. Для прикладу, оповідання Миколи Гоголя "На Січ", Пантелеймона Куліша "Полковник Шрам", Марко Вовчок "Степовий гість" висвітлювали сторінки історії доби козаччини, знайомили школярів з козацькими звичаями, показували їх самобутність, героїзм у боротьбі з ворогами.

Величезний розділ був присвячений пісенній культурі. У ньому були тексти духовних пісень, колядки, щедрівки, історичні, чумацькі, бурлацькі, купальські, колискові, весільні пісні, а також веснянки, коломийки, пісні про кохання. Всі вони показували велич духовної народної культури[15]. Другий розділ був присвячений біографіям корифеїв української культури. У ньому опублікована стаття Анатолія Луначарського про творчість Тараса Шевченка, Юліана Романчука, Пантелеймона Куліша, автобіографія Івана Франка. Написані вони доступною мовою і розповідають про внесок цих видатних діячів в українську культуру, українську традицію.

Розділ "Історія" містив дві розвідки: про початки Січі Михайла Грушевського, де розкривалися таке поняття, як Січ. Йшлося про форми господарювання, заснування на острові Хортиця Дмитром Вишневецьким козацьких укріплень. Останні М. Грушевський називав "гніздом козаччини". Про гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепу, Кирила Розумовського, Петра Калнишевського і останні дні Січі йшлося у розвідці Богдана Лепкого "З сумних часів"[16].

У четвертому розділі — "Описи" розміщено три нариси. Перший –"Старий Київ" розповідає про найстаріші вулиці Києва, древні святині, в тому числі Михайлівський Золотоверхий монастир. Історія Андріївської церкви, Десятинної церкви, Софійського собору вимальовували образ пам'яток не тільки з точки зору архітектури, а й показували їх місце у духовній культурі народу. Друга розвідка Степана Рудницького "Краєвид Поділля і Покут-

тя" несла знання про географію Подільського краю, його найбільш цінні форми господарювання, природні явища, корисні копалини тощо. Третя розвідка цього ж автора розповідала про гори, які перетинають Україну, їх найхарактерніші ознаки, історію розселення українців[17].

У п'ятому розділі "Розвідки" публікувалося чотири матеріали. Філарет Колесса у дослідженні "Українські народні пісні і їх зв'язок з життям народу" показував велич української пісні, розповідав про їх значення у бойових походах, наголошував, що українські пісні є історичне джерело, у яких йшлося про напади татарів і турків, про козацькі війни, про панщину, про тяжку рекрутчину, наголошував, що всі пісні малюють "живими фарбами нашу давню бувальщину"[18]. Сюжет про українську пісню доповнювала розвідка Миколи Сумцова "Вага і краса українських народних пісень". Про значення чумацького промислу йшлося у досить розлогому матеріалі під назвою "Чумаки". У ньому подавалася коротка історія, розкривався зміст поняття "чумак", характерні ознаки цієї економічної категорії українського буття.

Завершували читанку шостий і сьомий розділи. Вони були присвячені Тарасу Григоровичу Шевченку. Розповідали про значення Шевченка для українства, про його видатну постать, про необхідність бути вірними його заповітам. Друкувалися два його листи до Лизогуба і Лазаревського, написані на засланні у 1847–1848 роках. Вони розкривають духовний світ великого поета, його вболівання за долю народу, показують вірність проголошеним ідеалам.

Як бачимо, підготовлена читанка для вищих початкових і середніх шкіл, розрахована для учнів 3-х і 4-х класів, мала за мету знайомити учнів з українською культурою, історією, фольклором, рідним краєм, народними звичаями та традиціями, що сприяло вихованню у підростаючого покоління гордості за свою землю, за свій народ і одночасно з цим вона закликала берегти і примножувати набуте.

Дещо іншими були підходи до творення підручників на Закарпатті, яке під назвою "Підкарпатська Русь" у жовтні 1918 року увійшло до складу Чехословацької Республіки. За Конституцією 1920 року всі народи, які проживали на території Чехословацької Республіки, проголошувались рівноправними і отримували широкі права для розвитку своєї матеріальної і духовної культури, що насамперед проявилося у шкільному будівництві. Офіційною державною мовою визнавалася чеська, нею велася внутрішня і зовнішня діяльність органів влади, підприємств, війська і грошей. У приватних відносинах — торгівельних, релігійних, у публікаціях громадяни були вільні у виборі мови. У 1922 році приймається "Малий шкільний закон", який визначив базовим восьмирічне навчання. За ним рідна мова вивчалась 8–10 годин на тиждень. Школи працювали за навчальними планами, які затверджувались окружними вчительськими конференціями. Все ж уряд ЧСР приймає "Нормальні учебні основи народних шкіл Підкарпатської Русі", які ставили конкретні завдання щодо вивчення рідної мови та народної культури.

У вересні 1930 року Краєвий уряд Підкарпатської Русі затверджує вимоги до використання підручників у народних школах, наголошуючи, що ними можуть бути лише ті, що допущені Міністерством шкільництва і народної освіти[19].

Цей документ регламентував навчальний план та вивчення предметів у різних типах шкіл. У першому класі вивчалися родинний дім, життя сім'ї, вчили чемності, ввічливості, чистоті й порядку. У другому класі мали вивчатися село, околиця, городи, ниви, поле, ліс, пасовисько та ін. За цими вимогами краєзнавство вивчалося на 3, 4, 5 роках навчання. З 1923 року воно було обов'язковим у початкових школах Закарпаття. З 1930 року краєзнавство пронизувало роботу усіх народних шкіл. Цим стверджувалося, що завдання цього предмету — виховання природним шляхом душі учня, розвиток його інтелекту через усебічне пізнання оточення і природного зв'язку цього оточення, розуміння родинних стосунків рідного краю Чехословацької Республіки[20]. У третьому класі вивчався навчальний матеріал: село, межі, сусідні села, округ, життя народу. У четвертому класі вивчалося Закарпаття, у п'ятому — вдосконалювалися знання про ЧСР.

Все це поставило проблему створення підручникової бази, яка могла б забезпечити викладання передбачених програмами предметів. У їх створенні брали участь видатні педагоги, громадські діячі, просвітителі. Серед них — Августин Волошин, Олександр Маркуш, Іван Панькевич, Василь Пачовський,

Марійка Підгірянка, Юліан Ревай та ін., які за період 1920–1930-х років створили близько 100 різноманітних підручників.

Насамперед педагоги звернули увагу на створення підручників з рідної мови. Перший із них підготував Августин Волошин. Цей підручник — "Методическая грамматика Карпаторусского языка для народних школ" побачила світ ще у 1899 році, друге видання — 1919 року, третє — 1923, шосте — 1930. Останнє видання було видрукуване українською літературною мовою. Сучасники оцінювали цей підручник як продовження найкращої української граматики О. Огоновського.

Новим етапом у розвитку підручників з української мови для народних шкіл стали підручники О. Маркуша. Він одноосібно та у співавторстві підготував рідною мовою верховинців та видав 23 посібники з різних дисциплін. Перший із них побачив світ у 1923 році і мав назву "Родне слово. Учебник руського язика для народних шкіл". Про його краєзнавчий характер засвідчують теми для бесід у кінці підручника. Вони поділялися за групами: восени — а) рідний дім і школа, б) город восени, в) поле восени, г) ліс восени, д) осінні радощі, е) про деяких домашніх тварин, є) будинок і його устрій; взимку — а) сім'я і її життя, б) домашні тварини, в) природа взимку, г) Різдво, д) птахи взимку, е) одяг, білизна і взуття, є) зимові радощі; весною — а) посли весни (птахи, квіти), б) поле весною, в) будинки, на дворі, г) цвітуча природа, д) ярні ігри, е) наше село, є) наш город; влітку — а) домашні тварини, б) сінокоси, в) на полях влітку, г) ліс влітку, д) жнива, е) біля води влітку. З аналогічним краєзнавчим нахилом у співавторстві з Е. Е. Грецьким, Т. М. Гуляничем був підготовлений "Подкарпаторуський буквар", який побачив світ у 1923 році власним накладом авторів. У ньому подаються друковані та писані літери, до кожної літери дібрано склади та слова, ілюстрації відповідають змісту поданих текстів. Образи, навіяні літерами, добре відомі учням, вони відтворюють сімейні сценки, життя родичів, сусідів, односельців. Дітям, які засвоїли техніку читання, автор пропонує більші тексти, метою яких є ідентифікація учнів з українським народом. Це текст "Ми — русини" та вірш про мову. Закінчується буквар молитвами, церковною та горожанською абетками.

З такою ж метою і з такими підходами був підготовлений О. Маркушем для молодших школярів і виданий в Ужгороді буквар "Зорниця: перша книжечка до читання для руських дітей". На конкурсі підручників він здобув першу премію і перевидавався декілька разів поспіль. Через зміст "Зорниці" червоною ниткою проходить релігійна проблематика. Автор пояснює, наскільки цінною є книга Євангеліє. Він описує звичаї у темах "Різдво", "Великдень", віршах "З Новим роком!", "Христос Воскрес!". Матеріали у підручнику він розміщує за принципом від простого до складного, подає його материнською мовою, до цієї читанки вводить фольклорні твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, Л. Толстого. До неї увійшли також твори С. Воробкевича, М. Підгірянки, Б. Лепкого, Л. Глібова, а також дитячі ігри "Мак", "Там на горі барвінець", народні пісні "Два півники", "Танцювала ріпка з маком", казки "Курочка Ряба", "Курочка і когутик", "Як судила лисиця". Такий підбір і подача фактичного матеріалу сприяла вихованню любові до народної спадщини. Перша сторінка цієї читанки починається з вивчення літери А і на ній зображена мати в національному костюмі, яка колише дитину у звичній обстановці сільської хати. Більшість малюнків до літер — це рідні карпатські краєвиди, елементи побуту, знаряддя праці, вживані речі, зображення диких і свійських тварин.

Буквар "Зорниця" за змістом ділився на дві частини: перша — букварна, друга — післябукварна "Перша читанка". За такою структурою було легко вчитися читати і писати. У букварній частині при вивченні літери В учень читає прислів'я "Весна тепло принесла", загадку "Мету, мету — не вимету, несу — не винесу, коли пора настає — саме перестає". При вивченні букви З подається народний віршик про зайчика, при вивченні літери Б — заклик "Буську, буську, паночку...". Про використання фольклорного матеріалу свідчить ілюстрація до літери Ф, де подається жартівлива приповідка, яку записав І. Франко про пса, який курив файку і докурився: "Курив, курив, та й очі зажмурив". Такі апеляції свідчать, що автор у першу чергу звертанням до народної спадщини намагається виховати любов до своєї Батьківщини[21].

Надзвичайно оригінальним був підручник О. Маркуша "По родному краю", написаний у співавторстві з М. Шпіцером. Згаданий підручник Міністерство шкільництва і народної освіти у Празі рекомендувало використовува-

ти при викладанні краєзнавства у школах Закарпаття[22]. Підручник мав 5 розділів: 1. Село і околиця; 2. Наш рідний край; 3. Загальний перегляд Підкарпатської Русі; 4. Чехословацька Республіка; 5. Статистика. Перший розділ розпочинався нарисом "Наша школа", у якому характеризувалися різні типи шкіл, вводилися поняття плану та мірила через план класної кімнати, шкільної споруди. Наступні нариси "Наш рідний дім", "Рідне село" показували, як потрібно вивчати історію рідного села, назви вулиць, визначні місця, вчили поважати будь-яку чесну професію, працю кожної людини. Тема "Заняття горожан" показувала, чим займаються жителі міст і як вони заробляють на життя.

Розповіді про народності, які населяли Закарпаття, були об'єднані темою "Жителі по народності та віросповіданню". Цю тему продовжував другий розділ у оповіданні Ужгород, де подано склад мешканців міста, число яких становило 20770 осіб. 7778, або 38 % були угорці, 5291 (25 %) — чехи і словаки. 3614 (18 %) — євреї, русинів було 3230 (16 %). З етнічним складом населення учні могли ознайомитися і у п'ятому розділі, де містилася таблиця "Жителі Підкарпатської Русі по національності". У темі "Ужгород" учні також знайомилися з історією древнього міста. Вона містила розповідь про князя Лабрця, який захищав рідну землю, про визначні місця Ужгорода розповідали й фотоілюстрації споруд Василіанського монастиря, кафедральної церкви, резиденції Єпископа. Тут велася розповідь про околиці Ужгорода, Ужоцьку, Гуцульську та Воловецьку верховини, рівнини Тиси, долину Боржави, Марморощину. Подавалися також природні характеристики місцевостей, способи господарювання населення, ремесла, особливості побутування. Третій розділ, що висвітлював географічне розташування Підкарпатської Русі, давав відомості про площу, число жителів, кордони, клімат, рослинний та тваринний світ, природні багатства, знайомив з містами Мукачевим, Хустом, Береговим, Виноградовим. Аналіз за подібною схемою було зроблено у четвертому розділі, присвяченому Чехословацькій Республіці. Посібник був добре проілюстрований фотографіями закарпатських краєвидів, сіл, жителів у національних костюмах.

Доповнював задум краєзнавчого підручника наступний посібник, підготовлений цими авторами, під назвою "Наша Республіка". У ньому йдеться про характеристику Чехословацької Республіки, подається огляд європейських країн. У цьому посібнику поєднано відомості з географії, краєзнавства, історії, культури. Центральним місцем теми "Положення нашої Республіки в Європі" автори проводять ідею добросусідського співіснування з різними країнами. Розділ "Підкарпатська Русь", крім географічних свідчень, подає історичні довідки про закарпатські замки, їх мешканців, їх героїчну боротьбу. Центральною темою розділу "Східна Підкарпатська Русь" була розповідь "Наші дерев'яні церкви". У ній автори закликають зберігати пам'ятки старовини від нищення, охороняти їх за прикладом інших народів, бо їх цінність була в тому, що вони свідчили про культурне різноманіття краю. Завершується посібник розділом-розповіддю про столицю Чехословаччини Прагу[23].

Тему показу культурного розмаїття продовжила землеописна читанка Маркуша О. "Чужь краь и люде"[24]. Метою її появи було намагання автора показати учням широкий світ, щоб, ознайомившись з ним, вони ще більше полюбили свою малу Батьківщину. О. Маркуш склав її як уявну подорож картою світу. Він розкриває географічні особливості територій, показує їх архітектурні відмінності, національні особливості характеру і способу господарювання.

У народних школах використовувався підручник Ю. Герзанича та С. Кутлан "Наша околиця: учебник краєзнавства для 3–4 шк. рока руських народных школ хустського округа". Головною ідеєю цього підручника було розкриття понятійного апарату, близького для оточення учня. Це "Сімейство", "Дім", "Родина", "Рідна земля", "Сусіди". Пропонуються такі сюжети, як "Вулиця", "Школа", "Шкільний двір", "Карта", "Село", "Місто", "Рідна мова", "Віра".

Краєзнавство у школах вивчалося за підручником авторів І. Гурко і О. Маркуша. Його для використання рекомендувало Міністерство шкільництва і народної освіти. Він складався зі 110 статей, які закликали учнів до самостійних роздумів, спостережень, мали на меті виховати любов до своєї Вітчизни. Крім вищенаведених підручників з краєзнавства, у народних школах Ужгорода, Хуста, Мукачева та ін. використовували "Народне оповідання про давнину" Б. Заклинського. Оригінальністю був позначений "Учебникъ географѣ Подкарпатськой Руси для народных и горожанс-

кихь школь" М. Гришая. Він складався із 8 розділів, які водночас ділилися на теми. Зміст цих тем давав можливість учням усвідомити себе частиною сім'ї, родини, села, країни, світу. У процесі опрацювання матеріалу учні мали визначити за картою місце Підкарпатської Русі у Європі.

Гостра потреба у підручнику фізики для української школи змусила А. Волошина підготувати його. У ньому автор пояснює найновіші технічні винаходи, подає історичні довідки про відомих учених, докладно описує експерименти, узагальнює формулювання законів. Теоретичний матеріал підкріплює системою вправ і задач, більшість із яких взято із життя учнів і мало краєзнавчий характер[25].

Отже, розвиток українського підручникотворення як на Поділлі, так і на Закарпатті 1920–1930-х років базувався на широкому використанні краєзнавства у навчанні та вихованні школярів. Українські педагоги при їх створенні брали за взірець кращі вітчизняні та європейські зразки. У них відбивалися загальні закономірності і характерні особливості розвитку даного регіону. У підручниках вміщувалися матеріали про культурне різноманіття середовища, мову, побут, національний одяг, ремесла, народні звичаї, свята, мистецтво. Передові педагоги через залучення краєзнавчого матеріалу намагалися виховати у молодого покоління повагу та гордість за культурно-історичні досягнення свого народу, посіяти бажання служити народові, краєві. При доборі творів до шкільних підручників враховувалися соціокультурне оточення учнів молодшого шкільного віку, соціально-економічні особливості регіону, методологічні, методичні уподобання авторів. Ці шкільні підручники є самобутнім соціально-педагогічним явищем, які в умовах чехізації з намаганням денаціоналізації сприяли вихованню поваги до рідної мови, природи, культури, історії.

З позиції педагогічних проблем незалежної України варто підкреслити те, що видання такого плану і сьогодні не втратили свого величезного значення. Було б логічним, щоб державні органи, видавництва повернулися до такої спадщини і видрукували її для використання в школах та у дошкільних навчальних закладах.

Джерела та література

1 Указ Президента України від 23 січня 2001 року "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" // Краєзнавство в Україні: сучасний стан та перспективи: Наук. зб. — К.: Видавничий центр "Академія", 2003. — С.3.

2 *Мельниченко В. М.* Історичне краєзнавство. — Черкаси, 2002. — 129 с.

3 *Рибак І. В.* Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення. — Кам'янець-Подільський, 2003.

4 *Гальчак Сергій.* Краєзнавство Східного Поділля. — Вінниця: Книга-Вега, 2005. — 143 с.

5 *Данилюк Дмитро.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.). — Ужгород, 1999. — 345 с.

6 *Миловидов А.* Ще про краєву книжку для школи // Шлях освіти. — 1929. — № 1–2. — С. 39–43.

7 *Матюшин Г. Н.* Историческое краеведение: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1987. — 207 с.

8 *Литвин А. Л, Устюжанин Е. И., Хамитов Г. М.* Краеведение в школе. — Казань, 1967. — 175 с.

9 *Историческое краеведение* / Под ред. Н. П. Милонова. — М., 1968. — 246 с.

10 *Иванов П. В.* Педагогические основы школьного краеведения. — Петрозаводск, 1986. — 213 с.

11 *Никонова Г. Н.* Краеведение. — М., 1989. — 243 с.

12 *Проходчик А. Ф.* Практикум для краеведения. — Минск, 1981. — 123 с.

13 *Молоткин П. Ф.* Школьное географическое краеведение. — Ростов, 1977. — 221 с.

14 *Завальнюк О. М., Телячий Ю. В.* Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920). — Кам'янець-Подільський: Абетка Нова, 2000. — С. 63.

15 *Садківський Федір.* Читанка для вищих початкових і середніх шкіл. Частина III (для 3-го і 4-го класів). — Кам'янець-Подільський: Державна друкарня, 1921. — С. 2.

16 Там само. — С. 354–358.

17 Там само. — С. 366–368.

18 Там само. — С. 370.

19 *Савченко А. Я.* Читанка: підручник для 2 кл. — К.: Освіта, 2002. — Ч.1. — 143 с.

20 *Розлуцька Г. М.* Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.). Дис. ...канд. пед. наук 13.00.01. Житомир, 2006. — 55 с.
21 *Маркуш А.* Зорниця: перша книжечка до читання для руських дітей. — Ужгород: Свобода, 1925. — 128 с.
22 *Маркуш А., Шпицер М.* По родному краю: Учебник географiь. — Ужгород: Свобода, 1926. — 48 с.
23 *Маркуш А., Шпицер М.* Наша республiка: Учебник географiь для II кл горожаньских школ. — Ужгород: Свобода, 1926. — 96 с.
24 *Маркуш А.* Чужь краь и люде: Землеописна читаночка. — Ч.1. — Ужгород: Свобода, 1926. — 48 с.
25 *Волошин А.* Физика для народных и горожанских школ и для низших клас гимназий. — Ужгород: Накл. пед. тов-ва Підкарпатської Руси, 1924. — 121 с.

Виктор Савчук

Украинское краеведение в учебниках и подручных книгах 1920-х — 1930-х гг.: региональный аспект

Автор воссоздает вклад украинского краеведения 20-х — 30-х годов XX века в воспитание школьной молодежи на лучших образцах родной истории, языка, традиций. На примере таких регионов, как Подолье и Закарпатье, показан процесс создания учебников по краеведению, базирующихся на национально-культурных приоритетах.

Ключевые слова: *украинское краеведение, учебник, история, культура, язык, фольклор, родной край.*

Victor Suvchuk

Ukrainian Regional Studies in the Text-Books and Manuals in 1920s-1930s: Regional Aspect

The author reconstructs the contribution of the Ukrainian regional studies of the 1920s-1930s into the process of education of the school-children based on the best examples of native history, language, traditions. The process of creating textbooks in regional studies based on national and cultural priorities is demonstrated with an example of such regions as Podillia and Transcarpathian region.

Key words: *Ukrainian regional studies, text-book, history, culture, language, folklore, native land.*

УДК 908(477.82):329.7

Геннадій Бондаренко (м. Луцьк)

ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ — 20 РОКІВ

У публікації розповідається про 20 років діяльності Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, яка має важливі здобутки у краєзнавстві та краєзнавчій освіті. Відмічено роботу різних установ та організацій Волинської області: музеїв, архівів, бібліотек, навчальних закладів та членів Спілки. Накреслено завдання для подальшої роботи обласної організації.

Ключові слова: *Національна спілка Краєзнавців України, Волинська область, краєзнавство, волинезнавство, історія, культура, природа.*

Актуальність. Цю розповідь варто почати з тих подій, які засвідчили створення Національної спілки краєзнавців України 28 жовтня 2008 р.[1] і з пленуму Спілки, на якому були поставлені питання практичного входження у нову якість краєзнавчого руху і про завдання, які стоять перед кожною організацією і кожним краєзнавцем. 2008 і 2009 роки були важливими у визначенні спрямування краєзнавчого руху в цілому та його визнання в державі як творчої професійної спілки. Правління Спілки на чолі з Героєм України, академіком Петром Троньком, зробили все, щоб завершити організаційні проблеми її формування як національної, про що зазначалося у Звіті [2].

Мета і завдання статті показати, що волинські краєзнавці багато доклали зусиль до вивчення рідного краю. Вони були не лише дослідниками краю, а й організаторами краєзнавчого руху і краєзнавчої освіти.

Стан дослідження теми свідчить, що біля витоків краєзнавства у Волинській області були Олександр Цинкаловський, Анатолій Дублянський, Леон Пучковський, Микола Корзонюк, Василь Кмецинський, Назар і Ярослав Димничі, Роман Оксенюк, Олексій Михайлюк, Петро Смієн, Іван Гайдай, Павло Сєрпєнінов, Нестор Бурчак, Григорій Філіпович, Дмитро Остапюк, Зіновій Ярмолюк, за якими з'явилася наступна когорта, яка представляє більше 100 членів Волинської обласної організації НСКУ і серед них Григорій Аркушин, Степан Борисюк, Олексій Бренчук, Григорій Гуртовий, Віктор Давидюк, Олексій Златогорський, Федір Зузук, Емілія Ксендзук, Дмитро Корнелюк, Богдан Заброварний, Віктор Колесник, Олена Огнєва, Луїза Оляндер, Олександр Остапюк, Анатолій Силюк, Сергій Панишко, Наталя Пушкар, Вальдемар П'ясецький, Петро Хомич та інші.

Сьогодні є в обласній організації багато молоді, а отже і перспектива краєзнавчого руху, а саме: Віктор Баюк, Олена Бірюліна, Інна Гуцалюк, Микола Кузьмич, Павло Рудецький, Петро Ходань, Ігор Маркус, Володимир Савицький, Богдан Зек, Тетяна і Світлана Яцечки та інші.

Волинські краєзнавці брали участь майже в усіх конференціях серії "Велика Волинь", які започатковані з 1991 р. та відбувалися у Рівному, Луцьку, Житомирі, Бердичеві, Ізяславі, Новоград-Волинському, Старокостянтинові, Старій Синяві та інших містах.

33 конференції "Минуле і сучасне Волині та Полісся" беруть початок від 1985 і 1988 рр., коли відзначалися 900-річчя Луцька і 1000-ліття Володимир-Волинського, на той час був в обласному центрі клуб "Краєзнавець", при обласній науковій універсальній бібліотеці імені Олени Пчілки і почали об'єднуватися краєзнавці у районах. Лише під час третьої обласної історико-краєзнавчої конференції 17 листопада 1989 р. було створене Волинське обласне товариство краєзнавців, яке увійшло у 1990 р. у Всеукраїнську спілку. Змісти усіх конференцій надруковані у спеціальному випуску, присвяченому 20-річчю ВООНСКУ [3].

На той час організаторами його були різні установи і громадські організації. Втім, основну роль відіграли Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки, Інститут післядипломної педагогічної освіти, Волинський краєзнавчий музей, товариство "Знання" і Волинське відділення Українського фонду

культури на чолі з Миколою Онуфрійчуком, які забезпечили попервах роботу товариства.

Виклад матеріалу. Товариство з'явилося внаслідок "перебудовних" подій в тодішньому радянському суспільстві. Це слід підкреслити тому, що у часи сталінських репресій були розігнані краєзнавчі осередки і навіть репресовано керівництво Всеукраїнської спілки краєзнавців, до якого входили відомі вчені, у тому числі наш земляк академік Агатангел Кримський. Про ці події розповідає книга "Репресоване краєзнавство"[4]. На наших землях під Польщею відбувались трохи інші процеси. Особливого сприйняття, розуміння і підтримки українське краєзнавство на Волині з боку польської влади не мало, діяльність краєзнавців та прихильників українства обмежувалася, а організації, які створювались, мали сприяти поступовому ополяченню та асиміляції "східних кресів".

З'являються в часі майже разом краєзнавчі товариства у Рівненській і Житомирській областях. Фактично у 1990 р. на I з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців Велика Волинь була представлена організованими делегатами. На з'їзді від Волинської області виступав директор Торчинського народного музею, педагог і журналіст Григорій Олександрович Гуртовий, який поділився досвідом роботи як краєзнавець і музеєзнавець.

Звичайно, що волинське краєзнавство має чималі здобутки. Впродовж 20 років волинські краєзнавці робили свій посильний внесок у розвиток краєзнавства, і у тому, що сьогодні Спілка стала національною, є також частково їхня заслуга. Про це говорив П. Тронько на Четвертому з'їзді Національної спілки краєзнавців України[5]. Тепер Товариство має назву Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України.

Не випадково на Пленумі Правління Спілки у 2005 році заслухали звіти Волинської і Черкаської обласних організацій з метою вивчення досвіду в організації краєзнавчих досліджень і краєзнавчої освіти. Багато краєзнавців нагороджено державними урядовими і обласними нагородами. Серед них є орденоносці Ярослав Царук і Микола Кучерепа, заслужені працівники освіти і культури Богдан Заброварний, Олена Огнєва, Олекса Ошуркевич, Григорій Гуртовий, Григорій Охріменко, Ганна Маслай, Анатолій Силюк, Надія Пушкар та інші. Сім осіб одержали премію імені Дмитра Яворницького У Волинській області серед краєзнавців багато нагороджених обласними відзнаками. Зокрема, це стосується обласних премій в окремих номінаціях і в тому числі у номінації імені Миколи Куделі і Олександра Цинкаловського. У 2009 р. премію імені Олександра Цинкаловського отримав професор Волинського університету, історик і археолог Михайло Кучинко, імені Миколи Куделі — письменник з Нововолинська Степан Борисюк. Краєзнавці сьогодні мають значну підтримку у влади [6].

Відзначення копіткої і потрібної праці краєзнавців знайшло продовження і у наступних нагородах Спілки.

Заступник голови Правління НСКУ Григорій Клепак на ювілейному пленумі до 20-річчя обласної організації вручив від Спілки нагороди 16 особам, а 50 краєзнавців одержали членські квитки і нагрудні знаки.

У створенні та керівництві обласної організації відіграли визначну роль Олексій Михайлюк, Євген Франчук, Іван Кічий, Владислав Наконечний, Лідія Протас, Богдан Заброварний, Микола Онуфрійчук, Володимир Гика, Анатолій Силюк, Галина Марчук, Емілія Ксендзук, Ганна Маслай, Анатолій Шваб, Григорій Гуртовий (Торчин), Іван Сидорук (Ковель), Петро Хомич (Маневичі), Володимир Стемковський (Володимир-Волинський), Олександр Бобак (Нововолинськ), Олександр Остапюк (Любомль), бухгалтер — Раїса Левчук.

Варто підкреслити, що серед краєзнавців є почесні професори Волинського національного університету Григорій Гуртовий, Михайло Киричук, Володимир Рожко. Вони продовжують свою працю на ниві дослідження і вивчення рідного краю та поширюють знання про нього різними засобами, публікуючи наукові і науково-популярні праці, створюючи музейні експозиції та виставки, виступаючи на радіо і телебаченні.

Про історію та розвиток краєзнавчого руху, про діяльність краєзнавчих осередків і поширення краєзнавчої освіти у Волинській області від 1939 року докладно розповідає монографія Г. Бондаренка [7].

Сьогодні немає такого населеного пункту в області, до якого б не дійшли краєзнавці з своїми науково-дослідницькими інтересами і допитливістю. Їхня праця пошанована достойно у матеріалах багатьох конференцій, в експозиціях і фондах сотень створених державних і громадських музеїв в культурі, освіті,

окремих відомствах. Про цю роботу краєзнавчих осередків і краєзнавців варто говорити тому, що тільки таким шляхом можна відтворити минуле кожної малої батьківщини, району, населеного пункту, школи, церкви, підприємства, родини. Тільки таким чином можна створити енциклопедії та довідники, які б давали найбільш повну інформацію про кожний регіон і Україну. Ці нові видання мають бути створені на потребу української нації та Української держави і мають сприяти національно-патріотичному вихованню та подальшому єднанню суспільства.

70 років тому 1 квітня 1940 р. у Волинській області почав працювати Луцький учительський інститут, який 20 листопада 1951 р. був реорганізований у державний педагогічний, за рішенням Волинської обласної ради депутатів трудящих йому було присвоєно ім'я Лесі Українки.

Молодий вуз став готувати педагогічні кадри і здійснювати наукове керівництво краєзнавчими дослідженнями. Вуз почав проводити звітні наукові конференції, перша з яких у 1954 р. була присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією і на якій було заслухано і обговорено 29 доповідей у 4-х секціях. У той же рік в Берестечку відбулась обласна наукова конференція до згаданої ювілейної дати, у якій взяли участь викладачі інституту. Деякий час у 50-х роках видавались "Наукові записки Луцького педінституту", в яких вміщено праці викладачів історичного факультету, серед яких більшість представляють публікації історико-краєзнавчого характеру. Великою роботою для всіх краєзнавців і викладачів було написання тому "Історія міст і сіл УРСР. Волинська область", яка успішно завершилася у 1970 р.[8].

У вересні 1984 р. в Луцькому педінституті відбувалась Всесоюзна науково-практична конференція "Шляхи удосконалення навчально-виховного процесу і підвищення якості підготовки учителів історії і суспільствознавства в педвузі". В тому числі зверталась увага на проведення факультативних занять, спецкурсів та спецсемінарів на основі історико-краєзнавчих матеріалів. Тези доповідей і повідомлень склали збірник, який становив певний інтерес у практичній роботі викладачів вузів. Проведення такої конференції пожвавило історичні дослідження в краї, піднесло престиж історичної науки, викликало інтерес до історії та історичного краєзнавства.

Про історичні дослідження Волині викладачів кафедр історичного факультету Луцького педінституту від 50-х років розповідають публікації В. О. Кудя[9], Г. В. Бондаренка[10], які опубліковані в наукових збірниках історико-краєзнавчих конференцій та книга "Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки" [11].

Історичне краєзнавство багато років трималось на ентузіазмі викладачів і студентів у наукових дослідженнях матеріальної і духовної культури на основі археологічних розкопок, польових практик, фольклорних та етнографічних експедицій, що складає важливу сторінку "народної історії" і що може вважатись значною мірою вивченням історії повсякденності, як нових підходів в методології дослідження і вивчення історії краю та України. Студенти виконували курсові і дипломні роботи з історичного краєзнавства, збирали матеріали для майбутніх навчальних кабінетів і музеїв. На їх основі створено музей археології Волині, кабінет спеціальних історичних дисциплін та етнографії.

Важливу місію у створенні кадрового краєзнавчого потенціалу області відіграє Волинський університет. Випускники багатьох спеціальностей гуманітарного і природничого циклів, мистецтва і спорту стають тими, хто досліджує і вивчає свій край, фіксує його досягнення, зберігає історію, культуру, природу, вкладає це у твори літератури та мистецтва, наукові праці. Багато хто починає свій шлях від учнівської та студентської лави і подовжує краєзнавчі студії все життя. Важливе місце у популяризації краєзнавчих досліджень мають фахові збірники — Вісники Волинського університету. Працюють науково-дослідницькі інституції, які вивчають природу краю, історію та культуру, життя і творчість Лесі Українки, населені пункти та історичні постаті, долю краян різних поколінь за межами області. Ще з часів Луцького педінституту і потім в університеті краєзнавці завжди знаходили розуміння та підтримку. За ректора Нестора Бурчака [12] було створено ряд музеїв на різних факультетах, в тому числі Музей Лесі Українки і Музей археології Волині, якими він особисто опікувався, видано "Історію Волині з найдавніших часів" у 1988 р., підтримку краєзнавці мали за ректора Богдана Заброварного, коли було проведено у 1993 р. Шосту Всеукраїнську історико-краєзнавчу конференцію [13], що сприяла підне-

сенню краєзнавчого руху в Україні та у Волинській області. За ректора Івана Олексіюка продовжено роботу над творчою спадщиною Лесі Українки і налагоджено зв'язки з українською діаспорою, про що свідчить видання "Літопису Волині" [14], а у 1998 р., коли відзначалось 5 років ВДУ, було прийнято рішення створити Музей історії університету в навчальному корпусі № 1, який сьогодні вже діє.

Раніше існувала при Луцькому педагогічному інституті музейна кімната, яка висвітлювала життя і діяльність його викладачів, студентів і працівників, там зберігались нагороди і прапори, альбоми, один з яких був присвячений випускникам — відмінникам навчання. Теперішня експозиція розповідає не лише про традиції, а й про розвиток Волинського національного університету за 70 років, створення нових факультетів та відкриття нових кафедр, лабораторій і спеціальностей. Зібрано і представлено експонати, що розповідають про відомих у краї викладачів і науковців, про їхні заслуги і наукові праці. Багато матеріалів музею є оригінальними, отриманими від самих викладачів або від родин колишніх працівників навчального закладу. Особливу увагу приділено матеріалам, що розповідають про керівників найстарішого в області навчального закладу від директора учительського інституту І. Т. Сокура і до теперішнього ректора І. Я. Коцана. Висвітлюється громадське і спортивне життя викладачів і студентів. Музейна експозиція і фонди постійно поповнюються і свідчать про те, що Волинський національний університет імені Лесі Українки став справжнім науковим, освітнім і культурним центром не лише на Волині, відомим у державі та за її межами.

Кращі традиції краєзнавчих досліджень і краєзнавчої освіти продовжуються за ректора Ігоря Коцана, який сприяє діяльності наукових інститутів та лабораторій і важливим доробком має стати Волинська Універсальна Енциклопедія, нова історія міст і сіл Волинської області, глибокі дослідження природи Волині та Полісся і, зокрема, Шацького національного природного парку та інші.

Науковці і краєзнавці, викладачі і студенти проводили велику роботу щодо вивчення тих змін, які відбувались у краї не лише у давні часи. Об'єктом уваги ставали також ті процеси в краї, які впливали на зміни у соціально-економічному розвитку, зміни соціальної структури суспільства, ті, що впливали на економіку, культуру, природу Волині і Полісся, життя людей краю.

Сьогодні можна стверджувати, що в краєзнавстві Волині існують наукові школи, які очолюють професори і доценти Г. Аркушин, В. Баран, Г. Бондаренко, В. Бортніков, В. Давидюк, Б. Заброварний, Ф. Зузук, С. Гаврилюк, Л. Гайдай, О. Карліна, В. Колесник, М. Кучерепа, М. Кучинко, Л. Оляндер, П. Сміян, Я. Шабала та інші викладачі. Вони керують підготовкою кандидатських і магістерських дисертацій, студентських наукових робіт з проблем історії, культури, природи Волині й Полісся різних історичних періодів. Викладачі університету беруть участь в усіх авторських колективах, які готують публікації про край. Частиною наукової роботи у Луцькому педінституті і Волинському університеті стали теми, які виконувались за бюджетні кошти і госпрозрахункові, а саме: "Історія культури Волині" у 80-х роках, "Атлас історії культури Волинської області"[15], "Звід пам'яток історії та культури", "Західне Полісся: історія та культура", "Реабілітовані історією", які очолювали Г. Бондаренко і О. Михайлюк, Ф. Зузук, М. Півницький, В. Баран, М. Кучерепа.

Багато праці вкладено у лесезнавство як важливий напрям літературного і мистецького краєзнавства завдяки О. Рисаку, Н. Сташенко, Т. Скрипці [16]. Продовжуються програми наукових досліджень з історії міст і сіл області, місцевого управління та самоврядування, волинезнавства.

З утворенням Волинського університету формуються не лише нові напрями історико-краєзнавчих досліджень. Про перші п'ять років університету, про його історію розповідало українською і англійською мовами спеціальне ювілейне видання університетського видавництва "Вежа" — "Сторінки історії Волинського державного університету імені Лесі Українки" [17] і ювілейний буклет. На 10-річчя навчального закладу були випущені нові матеріали "Волинський державний університет імені Лесі Українки", які розповідають про університет та його перспективи [18].

Традиційними в Луцькому педінституті й у Волинському університеті стали Дні науки, під час яких своїми науковими здобутками діляться викладачі, аспіранти, наукові співробітники й студенти, відбуваються пленарні та секційні засідання наукових конференцій

на всіх факультетах. Аналіз доповідей і повідомлень тільки за останніх 20 — 25 років показує, які відбулися значні зміни у вивченні історії, культури та природи краю, наскільки розширилась і стала різноманітною тематика з історико-краєзнавчих досліджень. Це пов'язано з тим, що з утворенням університету почали працювати групи спеціалізації, гуртки і проблемні групи, спрямовані на вивчення історії та культури краю. Дослідження з історичного краєзнавства Волині стимулювала наявність аспірантури, відкриття спеціалізованих рад по захисту кандидатських дисертацій і, отже, можливість реалізувати свої інтереси тим, хто присвятив свої дослідження із шкільних та студентських років рідній землі.

За галузями знань почали виходити "Наукові вісники", які стосувались історії, філології, філософії та часто включали проблеми історії, культури і природи Волинського краю, питань теорії і практики історичного пізнання, історіографії. Періодично видається "Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету". У його випусках кожного разу присутній розділ "Дослідження з історії Волині", а це — десятки публікацій викладачів, науковців, студентів, аспірантів та докторантів, краєзнавців, які мали можливість сприяти всебічному науково-анлітичному підходу до комплексного вивчення історико-краєзнавчої спадщини Волино-Поліського краю. Історична топографія, топоніміка, геральдика, генеалогія та інші історичні науки поповнили знання про край і збагатили джерельну та історіографічну базу. Окремі проблеми історико-краєзнавчих досліджень стали темами докторських та кандидатських дисертацій, серед яких виділяються теми з історії Давньої Русі, населених пунктів, національних меншин тощо. Ряд наукових статей краєзнавчого спрямування друкуються у "Науковому віснику ВНУ". Це стосується таких серій: історичні науки, географічні, філологічні науки (лесезнавство), філософські, юридичні та економічні науки. Аналіз "Наукових вісників" свідчить, що історико-краєзнавчі матеріали друкуються з 2001 р. в окремих розділах, по мірі їх надходження до редколегії. Звичайно, що всі публікації важко навіть перелічити, але краєзнавча тематика вісників та інших видань Волинського університету є досить потужною. До них долучаються дослідження викладачів Луцького національного технічного університету, Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти та інших вишів різного рівня акредитації, про що розповідає об'ємне видання з історії вищої освіти у Волинській області[19].

Історико-краєзнавчі дослідження визначили не лише різну тематику дисертаційних досліджень і монографій, дипломних і курсових робіт студентів, а й сприяли появі краєзнавчих публікацій в окремих наукових збірниках. Зокрема, Волинське історичне молодіжне товариство за допомогою управління в справах молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму Волинської облдержадміністрації започаткувало збірник наукових праць, перший випуск якого побачив світ у 1996 р. Сім з десяти праць молодих істориків були присвячені Волині.

Грамотами і подяками Волинської обласної ради і обласної державної адміністрації, де краєзнавство має постійну підтримку в управліннях культури і туризму, освіти і науки, внутрішньої політики, було нагороджено 14 краєзнавців. Чотири нагороди від Луцької міської ради свідчать, що міська влада також постійно підтримує краєзнавців та краєзнавчі дослідження. У Луцьку проведено три конференції з історії, культури, працюють фінансовані міською радою програми, зокрема, з історії міського самоуправління і громадського самоврядування, дослідження історії формування і діяльності інтелектуальної еліти. Проведено за підтримки міських рад історико-краєзнавчі конференції у Ковелі — 3, Нововолинську — 2, Володимир-Волинському — 4. Серед районів області найбільше — 11 конференцій проведено у Маневицькому районі, в організації яких взяли участь разом з районними установами представники сільських рад і шкіл.

Багато чим у своєму розвитку краєзнавство області завдячує шкільному і вузівському краєзнавству. Краєзнавчі експедиції, різні акції учнівської молоді сприяють не тільки пошуковій роботі. Учнівська пошукова робота під керівництвом досвідчених наставників визначає важливі напрями нових відкриттів, проблеми збереження і відтворення історичної пам'яті. Достатньо навести приклад щодо конкурсу до 75-річчя голодомору в Україні. Учні і вчителі знайшли і опитали, записали спогади більше 400 очевидців тих жахливих подій. А скільки проведено пошукової роботи школами по увічненню пам'яті тих, хто заги-

нув і пропав безвісти у роки Другої світової і Великої Вітчизняної війни. Чимало учнівських наукових і конкурсних робіт засвідчують історію як існуючих, так і зниклих населених пунктів. З'являються глибокі дослідження, які передують сотням майбутніх магістерських і дипломних робіт, десяткам кандидатських і докторських дисертацій.

Важливо те, що сьогодні краєзнавство і краєзнавці потрібні суспільству і забезпечують національно-патріотичне виховання, яке має здійснюватися на глибоких знаннях про свій край, традиції, звичаї. У вищій і загальноосвітній школі цей напрям представлений волинезнавством, яким опікується управління освіти і науки, а також більшість викладачів і вчителів різних спеціальностей. Для курсу "Волинезнавство" видано експериментальну електронну версію, де вміщено матеріали на 2054 сторінках комп'ютерного тексту з ілюстраціями, картами, схемами[20]. Волинезнавство зв'язало систему знань про край бібліотекарів, музейних працівників, архівістів з копіткою працею учителів і викладачів. Їхня праця, їхні здобутки стали необхідними і потрібними у першу чергу в системі виховання та освіти. Краєзнавча освіта стрімко набула статусу необхідності. Знати багато про своє місто або село, про видатних земляків, про свій рід стало модно і престижно.

Краєзнавча робота позашкілля — це окрема краєзнавча сторінка, на якій багато прописано про різні історико-краєзнавчі і туристичні маршрути, де молодь не просто читає про край, а до всього може дійти ногами і доторкнутися руками, що створює неймовірно важливий ефект у патріотичному вихованні. А до цього доклалися душею і працею Леонід Толстіхін, Лариса Хмелярська, Любов Грабинська, Віталій Гнатюк та інші колеги.

З наукових секцій Малої Академії Наук, краєзнавчих гуртків і проблемних груп у краєзнавство прийшла молодь, зокрема, Ігор Маркус, Сергій Лис, Микола Кузьмич, Світлана Чибирак, Тетяна і Світлана Яцечки, Інна Гуцалюк, Богдан Зек, Людмила Грабинська, Микола Собуцький.

Науковці, краєзнавці, досвідчені та молодь мають величні завдання увіковічення минулого рідного краю і значні турботи щодо його дослідження, вивчення і популяризації. "Звід пам'яток історії та культури", "Волинська універсальна енциклопедія", "Волинезнавство", перспективні програми розвитку історико-культурних заповідників "Старий Луцьк" і "Старий Володимир", створення у Луцьку філії Музею Збройних Сил України, формування фондів та експозиції Музею Волинського лісу тощо. Велику справу у збереженні історичної пам'яті здійснюють історико-культурні заповідники "Старий Луцьк" і "Старий Володимир".

Великий обсяг роботи у краєнавчій освіті й у краєнавчих дослідженнях за 20 років спільної з товариством діяльності має ряд краєзнавчих установ і, у першу чергу, варто наголосити на діяльності музейних закладів на чолі з Волинським краєзнавчим музеєм. Спільні конференції, виставки, молодіжні і студентські краєзнавчі акції, експедиції та інші форми роботи показує літопис подій, у якому складно зафіксувати абсолютно все. А скільки створено нових експозицій у різних музеях! Серед музейних працівників не випадково відзначено нагородами Спілки краєзнавців Анатолія Квасюка, Олександра Вернидубова, Анатолія Силюка, Віру Комзюк та інших, про яких згадується у літописі обласної організації. Окремі відділи Волинського краєзнавчого музею перетворилися на важливі культурно-мистецькі та наукові центри, зокрема, Колодяженський літературно-меморіальний музей Лесі Українки, Музей Волинської ікони і художній музей у Луцьку. Саме їхня допомога сприяє проходженню студентських практик, особливо музейної та історико-краєзнавчої [21].

Державний архів Волинської області є також однією з тих установ, які сприяють розвитку краєзнавства, забезпечують документальну достовірність краєзнавчих досліджень. Працівники архівів беруть участь практично в усіх історико-краєзнавчих заходах, які проводяться в області.

Важливою частиною спільних досліджень краю є бібліотечне краєзнавство, без якого немає глибини і розмаїття діяльності дослідників. Краєзнавча бібліографія у каталогах і картотеках, у спеціальних бібліографічних випусках різних покажчиків та списків і, нарешті, у щорічному виданні "Календаря знаменних і пам'ятних дат" від 1991 року, що став необхідним атрибутом планування роботи на перспективу серед краєзнавчих, освітніх та інших установ і організацій. Волинська обласна наукова універсальна бібліотека імені Олени Пчілки, обласна юнацька бібліотека, міські та районні бібліотеки області постійно

намагаються тримати в центрі уваги ті новинки краєзнавчих публікацій, потік яких постійно зростає.

У краєзнавчій роботі значне місце посідає видавнича діяльність. Практично всі видавництва у Волинській області сприяють виданню краєзнавчої літератури, серед яких "Надстир'я", "Волинська обласна друкарня", "Терен", "Твердиня", "Мінотавр", "Волинська обласна друкарня", видавництво Волинського університету "Вежа", Ініціал, МЕДІА та інші.

У мистецькому краєзнавстві увесь Інститут мистецтв Волинського національного університету та такі колективи, як Торчинський "Колос", дитячі колективи Палацу учнівської молоді, фольклорно-етнографічний ансамбль "Родина" Луцького училища культури і мистецтв, фольклорні колективи у Камінь-Каширському, Луцькому, Ковельському, Любомльському, Маневицькому та інших районах, Зоя Навроцька, Анатолій Жупанюк, Олександр Каліщук, Віталій Бобицький, Мирослав Стефанишин та інші є тими, хто опікується духовною народною криницею краєзнавства, поповнює її. Особливе місце в мистецькому житті області має кіномистецтво. Сотні фільмів про наші міста і села, про відомих і талановитих людей, про різні важливі події історії краю розповідають фільми Бориса Ревенка. Серед них є ті, що стали лауреатами різних кіномистецьких конкурсів. А скільки цікавих документально-публіцистичних фільмів, і серед них про Данила Братковського, про В'ячеслава Липинського і Затурці, родину Косачів і Колодяжне, родину Левчанівських і Луцьк та інших! Цікаві публікації були представлені Вальдемаром П'ясецьким і Федосієм Мандзюком про Луцьк і в тому числі довідково-енциклопедичне видання про вулиці і площі Луцька [22; 23].

У царині філологічного, літературного краєзнавства Ніна Горик, Василь Гей, Віктор Лазарук, Петро Мах, Степан Борисюк, Григорій Аркушин, Віктор Давидюк, Луїза Оляндер, Людмила Бублейник, Надія Сташенко і майже весь філологічний факультет. Природничо-географічний напрям представляють Федір Зузук з картографічною лабораторію та унікальним "Атласом історії культури Волинської області" і факультети географічний та біологічний, Ярослав Мольчак, Людмила Василюк, Валентина Кудрик, Валерій Мельник та інші.

Краєзнавчі матеріали в актуальному режимі завжди подавали наші журналісти з "Волині", "Віче", але не тільки в обласних і районних газетах. Краєзнавча тематика знайшла місце на радіо і телебаченні. З 2009 року телекомпанія "Аверс" здійснює серію передач "Шляхами Волині", яка присвячена 70-річчю Волинської області. Отже, найбільш оперативна краєзнавча інформація належить, звичайно, журналістам. Навіть окремі історичні події, факти, постаті, які раптом стали актуальними, часто раніше всього подаються журналістами. Краєзнавці вдячні Валентині Штинько, Анастасії Філатенко, Петрові Боярчуку, Надії Гуменюк та іншим. Деякі з них мають краєзнавчі відзнаки Товариства. З Андрієм Бондарчуком і Миколою Якименком краєзнавці зустрічалися на більшості своїх конференцій, виставок, презентацій.

Висновки. Нарешті, і це є одним з головних питань у роботі Волинської обласної організації НСКУ, у її лавах збільшилася кількість молодих людей. Учні, студенти, аспіранти, які стали займатися краєзнавчими дослідженнями, зрозуміли зміст і значення, цінність і потрібність цієї ділянки роботи. Частина учнів стали вже нашими студентами, частина студентів пішли в аспірантуру і займаються саме краєзнавчою тематикою, а багато за 20 років діяльності товариства стали маститими краєзнавцями, дослідниками високої кваліфікації та носіями знань з історії, культури та природи рідного краю.

Отже, 20 років діяльності Волинської обласної організації НСКУ були плідними та потрібними суспільству, оскільки краєзнавство завжди сприяє патріотичному вихованню, стоїть біля витоків духовності та культури нації і держави. Нагороди, увага з боку суспільства і влади, які мали краєзнавці до ювілею, свідчать про те, що слід брати орієнтир на майбутні плани і здобутки.

Джерела та література

1 Інформаційне повідомлення про IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України // IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 р.). Матеріали та документи / Упоряд.: В. Дмитрук, Р. Маньківська, І. Савченко, А. Ситник. — Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д. Г., 2009. — С. 3–4.

2 *Тронько П. Т.* Звіт Правління Національної спілки краєзнавців України /Петро Тронько // IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 р.). Матеріали та документи / Упоряд.: В. Дмитрук, Р. Маньківська, І. Савченко, А. Ситник. — Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д. Г., 2009. — С. 29–43.

3 Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Спеціальний випуск. Матеріали до 20-річчя від часу створення / Упорядники Г. Бондаренко, Б. Заброварний, А. Силюк, В. Гика, А. Шваб. — Луцьк: Пульс, 2009. — С. 75–148.

4 Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К.; Хмельницький, 1991. — 480 с., іл.

5 IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 р.). Матеріали та документи / Упоряд.: В. Дмитрук, Р. Маньківська, І. Савченко, А. Ситник. — Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д. Г., 2009. — С. 33, 147–159.

6 Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Спеціальний випуск. Матеріали до 20-річчя від часу створення / Упорядники Бондаренко Г., Заброварний Б., Силюк А., Гика В., Шваб А. — Луцьк: Пульс, 2009. — С. 46–48.

7 *Бондаренко Г. В.* Історичне краєзнавство Волині. Кн. 1. / Бондаренко Г. В. — Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. — 248 с.; Кн. 2. — 218 с.

8 Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. — К.: УРЕ АН УРСР, 1970. — 747 с.

9 *Кудь В.* Регіональні краєзнавчі конференції на Волині / Кудь В. О. // VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність. Матеріали пленарного та секційних засідань. — Ч. 1. — К.: Рідний край, 1995. — С. 20–22.

10 *Бондаренко Г.* Шкільному і вузівському історичному краєзнавству — документальну основу / Бондаренко Г. В. // Сьома Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". Матеріали пленарного та секційного засідань. Ч.1. — К., 1995. — С. 73–74.

11 Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки / Авторський колектив: Заброварний Б., Кудь В., Михайлюк О. — Львів: Світ, 1992. — С. 88.

12 Людина, ректор, педагог. Спогади про Нестора Володимировича Бурчака / Укладачі О. Бурчак та ін. — Луцьк: РВВ "Вежа" ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. — 124 с., фото.

13 Шоста Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". Тези доповідей і повідомлень. — Луцьк, 1993. — 512 с.

14 Літопис Волині. Ч. 1. — Луцьк: Вежа, 2001. — 135 с. (Видано 6 номерів).

15 Атлас історії культури Волинської області / Відповід ред. Ф. В. Зузук — Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — 112 с.

16 Леся Українка. Бібліографічний покажчик праць викладачів, аспірантів та студентів ВДУ імені Лесі Українки (1957 — 2000). Укладачі: А. Гайда, О. Рисак. — Луцьк: Вежа, 2001. — 34 с. (До 130-річчя від дня народження Лесі Українки).

17 Сторінки історії Волинського державного університету імені Лесі Українки. 1993 — 1998 / Головний редактор І. Олексеюк. — Луцьк: Вежа, 1998. –108 с.

18 Волинський державний університет імені Лесі Українки. 65 років. Рекламно-презентаційний збірник / Головний редактор І. Коцан. — Луцьк: РВВ "Вежа", 2005. — 496 с.

19 Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Волинська область / Голова редколегії тому І. Коцан. — К.: Знання України, 2009. — 415 с.

20 Волинезнавство. Матеріали до факультативного курсу. Експериментальна електронна версія / Головний редактор Г. Бондаренко. — Луцьк, 2009. — 2054 с.

21 *Бондаренко Г.* Створення і діяльність регіональних музеїв Волині та їхня роль у збереженні пам'яток (1939 — початок XXI ст.) / Бондаренко Г. // Замосцько-Волинські зошити. "Минуле майбутньому". Роль польського і українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини пограниччя. — Замосць: Музей Заморських, 2006/2007. — С. 191–218.
22 *П'ясецький В.* Вулиці і майдани Луцька / П'ясецький В., Мандзюк Ф. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — 400 с., 48 кол. іл.
23 *Мандзюк Ф. Г.* У Луцькому замку / Ф. Г. Мандзюк. — Луцьк: Волинянин, 2008. — 157 с.

Геннадий Бондаренко

Волынской областной организации Национального общества краеведов Украины — 20 лет

В публикации рассказывается о 20-ти годах деятельности Волынской областной организации Национального общества краеведов Украины, которая имеет высокие достижения в краеведении и краеведческом образовании. Отмечено работу разных учреждений и организаций Волынской области: музеев, архивов, библиотек, учебных заведений и членов Общества. Определены задачи для дальнейшей работы областной организации.

Ключевые слова: *Национальное общество краеведов Украины, Волынская область, краеведение, волыневедение, история, культура, природа.*

Gennadiy Bondarenko

20 years of Volin regional organization of the National union of researchers of a particular region of Ukraine

In a publication told about 20 years of activity of Volin regional organization of the National union of researchers of a particular region of Ukraine which has important achievements in a study of a particular region and regional education. Work of different establishments and organizations of the Volin area is marked: museums, archives, libraries of educational establishments and members of Union. A task is drawn for subsequent work of regional organization.

Key words: *National union of Researchers of a particular region of Ukraine, Volin area, study of a particular region, history, culture, nature.*

IV
ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ: історико-теоретичні проблеми вивчення

УДК 904 (477.82) (1–24)

Віктор Баюк (м. Луцьк)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛУЦЬКА (ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ)

У статті на основі всебічного аналізу історіографії, польової документації та наукових звітів розглядається питання історії та сучасного стану археологічних досліджень древнього міста Лучеськ, його найближчих околиць та передмість.

***Ключові слова:** археологічні дослідження, монументальна архітектура, Луцьк, історія, історіографія.*

Постановка наукової проблеми. До середини XIX ст. в Луцьку, як і в інших невеликих містах України, спеціальні археологічні роботи не проводились. Дослідників цікавив насамперед південь — золото та коштовності скіфських царів та знаті засліплювали уяву та спрямовували на все нові роботи до Великого Степу. Його давнина манила, збірки, часто приватні, постійно поповнювались унікальними скарбами, здобутими примітивною методикою "речової" археології. Провінційне місто жило, затаївши свою історію у сутінках віків, а декотрі неминучі випадкові знахідки незвичних речей пояснювались сучасниками просто та безхитрісно. Поштовх до досліджень у цій ситуації міг відбутись лише при виявленні чогось, що вийшло б за рамки пояснень та розуміння лучан.

Виклад основного матеріалу. Перші спроби археологічних досліджень у місті були зумовлені відкриттям 1852 року, коли на території Верхнього замку поруч з церквою Івана Богослова було виявлено вцілілу гробницю, пов'язану сучасниками з особою луцького єпископа Кирила Терлецького. Інформація про розкопки не збереглась, відомо лише, що там працював київський дослідник Потапов[1]. Ця випадкова знахідка сприяла зацікавленню історією Луцька вчених Київської комісії з розгляду давніх актів, експедиція якої працювала протягом 1855–1856 років. Метою керівника робіт професора Миколи Іванишева визначався пошук "змерлих господарей християнських, великих князей русских"[2], найпевніше це стосувалось перевірки інформації про єпископа Терлецького та пошук місця спочинку князя Любарта Гедеміновича. Наступного року Іванишева змінив завідувач музею старожитностей при Київському університеті Св. Володимира Яків Волошинський. Експедиція під його керівництвом здійснила суцільне обстеження руїн храму, виявила у південній апсиді під підлогою одинарне підплиточне поховання. Результати робіт були без сумніву цікавими, виявлене поховання всередині храму могло належати його фундатору або визначному прихожанину, однак особливостей храму, його структурних рис не було простежено. Дослідник також не виконав чіткого плану споруди, було зроблено лише замальовки гробниці[3].

Значну роль у збереженні культурної спадщини міста відігравало Луцьке Хрестовоздвиженське братство, яке своїми силами організувало "древнехранилище" (збірку предметів старовини). До нього на збереження потрапляли передовсім культові церковні предмети, а також випадкові викопні знахідки. Діяльність братчиків дала змогу трохи систематизувати стародавні речі, однак переважна їх більшість у дусі часу продовжувала зосереджуватись у приватних колекціях та збірках.

Спробу систематизації всіх відомих йому археологічних матеріалів та об'єктів зробив В. Антонович, уклавши у 1901 р. "Археологічну карту Волинської губернії"[4]. Така робота стала можлива із зародженням наприкінці XIX ст. української національної історичної школи та зацікавленістю дослідників у історії своїх етнічних земель та власного народу. Зокрема в Житомирі 2 січня 1894 р. відбулось офіційне відкриття Волинського церковно-археологічного товариства (головою було обрано М. Барського), яке згідно зі своїм статутним завданням "розшукує й оприлюднює пам'ятки до цих пір невідомі, а також і збірки матеріалів церковно-історичних, церковно-археологічних і етнографічних, що зберігається в різних установах і в приватних осіб, дає їм оцінку і вирішує, яке може бути зроблене з

них, відповідно до мети товариства використання"[5]. Реальна його робота проявилась уже 1897–1898 рр., коли при сприянні товариства дружина професора Антоновича К. Мельник-Антонович провела перші фахові археологічні дослідження в місті Луцьк та його найближчих околицях. Зокрема на місті літописного кургану "Романсівка", в урочищі "Свята гора", нею було досліджено заглиблене житло типу Лука Райковецька, однак інформація Іпатіївського літопису щодо легендарного коня князя Андрія Боголюбського не підтвердилась[6]. Також в поле зору дослідниці потрапили курганні могильники — нею було розкопано значну кількість насипів поблизу сіл Гірка Полонка, Городище, Городок, Усичі, Крупа, Теремне, Вишнів, Борохів та Піддубці, описано речовий поховальний інвентар VIII–XIII ст. та здійснено описи курганних груп[7]. Цінність цих розкопок полягає в тому, що матеріали з них стали своєрідним еталоном у вивченні давньоруських могильників Волині в пізніший час[8].

Буремні події воєн та революцій затримали розвиток наукових досліджень, ситуація змінилася лише після деякої злагодженості суспільного життя Волині у складі польської держави. У 1920–1930 рр. новостворена Державна служба охорони пам'яток історії та культури здійснює систематичні нагляди за земельними роботами в місцях з цінним культурним шаром. Вони проводились М. Древком, Я. Фіцке, З. Леським, Л. Чикаленком у зв'язку з активною забудовою зони Старого міста, передмість Гнідава, Красне, Біваки. Поряд з рятівними роботами було розгорнуто діяльність по обстеженню пам'яток у приміських селах Вишкові, Кульчині, Жидичині за участю відомих дослідників з Варшави Р. Якимовича та С. Круковського. Роботі дослідників всіляко сприяв створений у 1929 році крайовий музей (з 1935 р. — музей при місцевому Товаристві прихильників наук)[9], куди від того часу і до сьогодення потрапляють знахідки з розкопок Волині. Музей дав змогу не лише накопичувати матеріали, а й виступав базою для їх подальшого наукового опису та досліджень.

Привертав увагу дослідників також величний Верхній замок. У зв'язку з реставраційними роботами 1933–1934 рр. у внутрішньому дворі поруч з В'їзною вежею було локалізовано та частково розкопано залишки княжого палацу, проведено обстеження давньої цегляної церкви твердині. Роботи проводив відомий дослідник дерев'яної архітектури Л. Маслов, наукова інформація якого вийшла вже перед самою війною[10]. У 1939 році були розпочаті розвідки і поруч з самою вежею (інженер Я. Захватович), однак Друга світова війна надовго перервала дослідження.

Загалом потрібно відмітити достатньо високий науковий рівень, виконаний у міжвоєнний проміжок робіт, їх науковість та спрямованість на всебічне вивчення історії Волині.

Війна, післявоєнна розруха та гострі суспільні проблеми надовго затримали розвиток археологічної науки. Лише після "хрущовської відлиги" та деякої українізації усіх рис життя науковці знову змогли повернутись до вивчення давнього Лучеська. Професійні роботи були проведені М. Кучерою лише у 1969 р. Окрім Гнідави, про що йтиметься нижче, київський науковець разом з місцевими краєзнавцями здійснили обстеження решток цегляної церкви Св. Дмитра в Окольному замку та заклали розвідкові шурфи біля її фундаментів[11]. Ці роботи дали якісний поштовх в дослідженнях, які протягом 1970 — поч. 80-х виходять на новий науковий рівень. Цьому сприяла також значна будівельна активність зазначеного періоду та розуміння втрати цінного культурного шару міста при цих роботах. Активно в зоні новобудов працюють М. Кучінко, Г. Охріменко, М. Говденко, зокрема в Старому місті на Ринковому пагорбі, в урочищі Яровиця та на вулиці Львівській.

Метод розкопок широкими площами в приміський зоні Луцька вперше був застосований Д. Н. Козаком у польових сезонах 1980–1982 рр.[12]. Його роботи в урочищі "Могилки" дали значний науковий матеріал для розуміння історії розвитку міста та його найближчих околиць, автором робіт також вперше було зроблено повну графічну реконструкцію цього дослідженого поселення[13].

У сфері досліджень монументальної архітектури середини 80-х рр. безперечно найважливішою подією були розкопки експедиції Ленінградського університету під керівництвом М. Малевської. Завдяки її роботам вдалось продатувати час спорудження ряду міських храмів[14], продовжити роботи Л. Маслова по дослідженню замкового палацу та повністю розкрити фундамент замкової церкви св.Івана Богослова[15]. Відтоді накрите місце розкопок стало справжньою окрасою Верхнього замку та цікавим туристичним об'єктом.

З кінця 1980-х рр. розкопками міста та околиць активно займалась спільна експедиція Луцького історико-культурного заповідника та Львівського історичного музею. Загони експедиції під керівництвом Г. Охріменка, С. Терського, П. Троневича[16], Б. Сайчука проводили дослідження на Гнідаві, на території Архімандричого подвір'я Нижнього замку, Ринковому пагорбі та середмісті, були проведені суцільні розвідки в зоні Старого міста по обох берегах Стиру[17].

Проведенню планомірних досліджень археологічної історії Луцька сприяє робота Волинської філії Охоронної археологічної служби Інституту археології НАНУ, працівники якої вже майже десятиліття працюють в місті та на його околицях.

У 2005 році В. В. Шкоропадом та С. Д. Панишком було повністю розкопане неукріплене поселення на південно-східній околиці Луцька над р. Жидувкою. На площі робіт 1188 кв. м було досліджено сім об'єктів: чотири споруди і три господарські ями X–XI ст. та багатий культурний шар давньоруського часу[18].

Рятівні археологічні дослідження були проведені у 2006 р. на місці відновлення оборонної стіни окольного замку поруч з в'їзною вежею у любартів верхній замок[19]. Траншеєю у 36 кв. м було досліджено культурний шар XIII–XVIII ст. (фрагменти кераміки, кахель та цегли-пальчатки), а також відкрито і досліджено частину первісних підмурків оборонної стіни луцького Окольного замку Литовської доби[20].

У районі легендарного кургану "Романсівка" (тепер центральна частина міста) були проведені роботи у 2007 році. Тут на площі 116 кв. м було досліджено яму культури типу Лука Райковецька, житло давньоруського часу X — поч. XI ст. та погріб XVII ст.[21]. Окрім цікавих археологічних матеріалів, що дивом збереглися посеред щільної забудови центру, знайдено ціле гарматне ядро періоду Визвольної війни 1648–1654 рр.[22].

Археологічні дослідження 2008 року проводились також в історичному районі "Яровиця", на корінному березі колись однойменної з урочищем річки. Тут, серед промислової зони вдалось дослідити частину споруди давньоруського часу, яму ТКК та культурний шар від епохи бронзи до пізньосередньовічного часу[23].

Значних результатів вдалось досягти також у дослідженні північного передмістя княжого Лучеська, а саме району літописного Жидичина та його околиць[24], який до цього лише був частково обстежений рядом фахівців[25,26].

Розкопками 2008 року поряд з іншими матеріалами вдалося дослідити колекцію керамічних сопел для залізоварного ремесла (4 цілих вироби та 17 фрагментів), унікальну для території України[27]. У 2009 році проводились дослідження на посаді літописного городища, досліджено культурний шар X–XIVст. та яму культури типу Лука Райковецька. Особливу увагу серед комплексу знахідок викликає значна кількість таврованого посуду[28], однотипного з виявленим С. Терським у середмісті та дитинці Лучеська[29]. Така спорідненість наштовхує на думку про суттєві економічні взаємовпливи центру та ремісничої периферії.

Особливо слід зупинитись на історії дослідження визначальної для питання формування міста унікальної пам'ятки археології в урочищі "Гнідавська Гірка".

Урочище "Гнідавська Гірка" знаходиться на південній околиці міста та займає високий лівий корінний берег р. Стир, обмежений із заходу р. Рудкою, з півночі — балкою, висотою до 12 м над рівнем заплави. Край берега інтенсивно розорюється уже впродовж 40 років XX ст., у 60-х ґрунт з корінного берега (а з ним і поселення) було використано для підсипки об'їзної автодороги. Археологічні обстеження на території урочища "Гнідавська Гірка" проводили у 1930-х рр. працівники Луцького музею: директор Ян Фітцке та науковий співробітник Зиґмунд Леський[30]. Ян Фітцке у сезоні 1935 р. виявив тут матеріали давньоруського часу, а пізніше З. Леський, який продовжив його дослідження, виявив, окрім давньоруських матеріалів, знахідки епохи неоліту (культура лінійно-стрічкової кераміки) і бронзи (тшинецька культура).

"Гнідавська Гірка" також відома в історіографії завдяки дослідженням М. П. Кучери, який у 1968–1969 рр. виявив, і частково дослідив залишки жител неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки[31] та ранньослов'янське поселення[32]. Важливість його робіт полягає у глибшому осмисленні пам'ятки та розглядання автором даного поселення уже в контексті становлення міста. Роботи М. Кучери дали змогу П. Толочку обґрунтовано досліджувати тему племінного етапу становлення давньоруських міст, в тому числі і на прикладі Лучеська[33].

В 1981 році Г. В. Охріменком розкопано кілька неолітичних жител[34,35,36]. Окрім неолі-

тичних матеріалів, в розкопах та на поверхні знайдено кераміку та крем'яні, кам'яні, кістяні вироби пізнього Трипілля (етап СІ за Т. Пассек), лендельської культури, кулястих амфор епохи енеоліту, шнурової кераміки, стжижовської, східно-тшинецької культур бронзового часу[37], ранньоскіфського часу, пшеворської, зарубинецької культур ранньозалізного віку, ранніх слов'ян (VI–VII ст. н. е.), Давньої Русі (XI–XIII ст.)[38] та пізнього середньовіччя. Крім того, тут виявлені поховання так званої лендельської та стжижовської культур та ранньослов'янське поселення, що має площу кілька гектарів — напівземлянки, майстерні, залізні та інші знаряддя, ювелірні прикраси, знайдено срібні монети та грошову гривню давньоруського часу, а в 1970 році розкопувався шляхетський будинок XVII ст.[39,40].

Починаючи з 2002 року, планомірні дослідження території урочища проводить дослідження експедиція ВФ ДП "ОАСУ" (у 2002–2006 рр. під керівництвом В. В. Шкоропада, у 2008 р. О. Є. Златогорського). Впродовж даного періоду закладено 9 розкопів — у центральній, південно-західній та східній частинах пам'ятки. Досліджено близько 700 м² площі поселення. У розкопах виявлено і досліджено житло раннього залізного віку, господарську яму стжижовської культури, три житла і господарську споруду ранньослов'янського часу Лука-Райковецької культури, чотири житла, дві печі поза спорудами, дві господарські споруди і яму давньоруського часу X–XIII ст. З матеріалами досліджень можна ознайомитись у формі звітів в науковому архіві Інституту археології[41,42,43], частина матеріалів була опублікована авторами робіт у наукових виданнях[44,45]. У польовому сезоні 2009 року розкопки широкою площею проводились на 600 кв. м, виявлено понад 50 різночасових об'єктів, в тому числі унікальні в історії досліджень поселення.

Виявлені багаторічною працею матеріали формують наукову базу щодо еволюції поселенської структури луцького мікрорегіону та є основоположними у питанні зв'язку міста зі своєю найближчою околицею. На польовий сезон 2010 року заплановані подальші роботи.

Висновки. Дослідження кількох поколінь науковців уможливлює стверджувати про відносно значний обсяг досліджених площ міської системи. Луцьк впевнено утримує лідерство серед міст Волинського князівства за ступенем вивчення, наукові матеріали дають змогу робити ґрунтовні висновки щодо шляхів становлення, еволюції та розвитку міської агломерації, починаючи з найдавніших часів. Заплановані широкі дослідження археології Лучеська, що проводяться зараз ДП "Волинські старожитності" ІА НАНУ за сприяння управління культури та туризму ОДА, вселяють впевненість про збереження та розвиток культурноохоронної справи міста.

Джерела та література

1 *Терський С.В.* Лучеськ X–XV ст. / *Терський С. В.* Лучеськ X–XV ст. — Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2006. — 252 с. — С.11.
2 *Левицкий О.* История одного древняго волынского храма / Левицкий О. История одного древняго волынского храма // КС. — Т. 80. — январь 1903. — С.70–90.
3 *Терський С. В.* Вказана праця. — С. 86–87.
4 Археологическая карта Волынской губернии / Складена В. Б. Антоновичем // Тр. XI АС в Киеве. — Т. 1. — М., 1901. — С.36–133.
5 *Гаврилюк С. В.* Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.) / Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.): Монографія. 2-ге вид., доп. — Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — 536 с. — С.187.
6 *Мельник Е. Н.* Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897–1899 гг. / Мельник Е. Н. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897–1899 гг. // Тр. XI АС в Киеве. — Т. 1. — М., 1901. — С. 497–513.
7 Там же. — С. 552–571.
8 *Кучінко М.* Відомі археологи — дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині / Кучінко М. Відомі археологи — дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. — Луцьк, 2009. — 292 с., іл. (серія

"Краєзнавча бібліотека Волині"). — С. 189–190.
9 *Завадська О.* Музейна робота польських краєзнавчих товариств на території Волинського воєводства у міжвоєнний період / Завадська О., Атаманенко В. Музейна робота польських краєзнавчих товариств на території Волинського воєводства у міжвоєнний період // Волинський музей: історія і сучасність. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 19–20 травня 2009 р. — Луцьк — Колодяжне, 2009. — С.71–80.
10 *Маслов Л.* Архітектура старого Луцька / Маслов Л. Архітектура старого Луцька. — Львів: "Наша Батьківщина", 1939. — 52 с. — С. 31.
11 *Кучера М. П.* Археологические исследования Волынского отряда / Кучера М. П. Археологические исследования Волынского отряда // Архологические исследования на Украине 1968 г. — Вип. 3. — К: Наук. думка, 1971. — С. 242–245.
12 *Козак Д. Н.* Раскопки поселений пшеворской культуры на Волыни / Козак Д. Н. Раскопки поселений пшеворской культуры на Волыни // АО 1981 года. — М.: Наука, 1983. — С. 297–298.
13 *Козак Д. Н.* Новые работы на поселении у с. Боратын / Козак Д. Н. Новые работы на поселении у с. Боратын // АО 1982 года. — М.: Наука, 1984. — С.274.
14 *Малевская М. В.* Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической експедиции в 1986г. // Науковий архів Луцького державного історико-культурного заповідника. — 25 с., 70 рис.
15 *Малевская М. В.* Исследования церкви XII в. в Луцком замке / Малевская М. В. Исследования церкви XII в. в Луцком замке // АО 1985 года. — М.: Наука, 1987. — С. 365.
16 *Троневич П. О.* Луцький замок / Троневич П. О. Луцький замок. — Луцьк, ДІКСОН, 2003. — 198 с.
17 *Терський С. В.* Вказана праця. — С.16.
18 *Панишко С.Д.* Звіт про охоронні археологічні дослідження, проведені в 2005 р. на давньоруській пам'ятці у с. Рованці Луцького району / Панишко С. Д., Шкоропад В. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження, проведені в 2005 р. на давньоруській пам'ятці у с. Рованці Луцького району. Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України.
19 *Шкоропад В. В.* Звіт про рятівні археологічні дослідження на території державного історико-культурного заповідника м. Луцька по вул. Кафедральній, 23. / Шкоропад В. В. Звіт про рятівні археологічні дослідження на території державного історико-культурного заповідника м. Луцька по вул. Кафедральній, 23. Науковий архів ІА НАНУ Ф29032
20 *Шкоропад В. В.* Про рятівні археологічні дослідження на території ДІКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 23 у 2006 році / Шкоропад В. В., Златогорський О. Є., Баюк В. Г. Про рятівні археологічні дослідження на території ДІКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 23 у 2006 році // Старий Луцьк, Науково-інформаційний збірник. Випуск IV — Луцьк, 2008. — 216 с. — С. 89–97.
21 *Шкоропад В. В.* Охоронні археологічні дослідження в центрі м. Луцьк / Шкоропад В. В., Баюк В. Г. Охоронні археологічні дослідження в центрі м. Луцьк // Археологічні дослідження в Україні, 2006–2007 рр. Збірник наукових праць // За ред. Д. Н. Козака. — К: ІА НАН України, Видавничий дім "Академперіодика", 2008, 369 с. — С. 360–362.
22 *Шкоропад В. В.* Охоронні археологічні дослідження у центрі міста Луцька 2007 року / Шкоропад В. В., Златогорський О. Є., Баюк В. Г. Охоронні археологічні дослідження у центрі міста Луцька 2007 року. Наукові записки з проблем волинезнавства. І випуск. Зб. наук. ст. та матер. присвячений 45-річчю від дня народж. С. Д. Панишка // Упоряд. О. Є. Златогорський. — Луцьк, 2008. — 472 с. — С. 104–110.
23 *Златогорський О. Є.* Польовий археологічний сезон 2008 року на Волині / Златогорський О. Є., Панишко С. Д, Баюк В. Г. Польовий археологічний сезон 2008 року на Волині // Волинський музей: історія і сучасність. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 19–20 травня 2009 р. — Луцьк-Колодяжне, 2009. — С. 375–380.

24 Полное собрание русских летописей. — Ипатиевская летопись. — М.: Изд-во восточной литературы, 1962. — Т. 2. — 938 с. — С. 571.
25 *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. — Л.: Наука, 1967. — № 14. — 241 ст. — С. 38–39.
26 *Кучінко М. М., Охріменко Г. В.* Археологічні пам'ятки Волині / Кучінко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995. — 167 с. — С. 125.
27 *Златогорський О. Є.* Звіт про результати археологічних досліджень у с. Жидичин поблизу Луцька 2008 року / Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень у с. Жидичин поблизу Луцька 2008 року. Науковий архів ІА НАНУ.
28 *Баюк В. Г.* Дослідження північного передмістя Луцька у 2008–2009 роках / Баюк В. Г. Досліженя північного передмістя Луцька у 2008–2009 роках // Західне Полісся: історія та культура. Науковий збірник. Випуск III / Редактор А. Українець. — Рівне: Видавець О. Зень, 2009. — 160 с.: 49 іл. — С. 9–13.
29 *Терський С. В.* Вказана праця. — С. 148–149, рис. 128, 129.
30 *Фітцке Я.* Цьогорічні археологічні дослідження на Волині / Фітцке Я. Цьогорічні археологічні дослідження на Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — С. 99–100.
31 *Кучера М. П.* Поселення волинян на околиці м. Луцька / Кучера М. П. Поселення волинян на околиці м. Луцька // Археологія. — 1975. — № 15. — С. 98–104.
32 *Кучера М. П.* Звіт про роботу Волинського загону Інституту археології АН УРСР та Луцького педінституту ім. Л. Українки у 1968 р. / Кучера М. П. Звіт про роботу Волинського загону Інституту археології АН УРСР та Луцького педінституту ім. Л. Українки у 1968 р. Науковий архів ІА НАНУ Ф 5172.
33 *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город / Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К.: Наук. думка, 1989. — 256 с. — С. 66–67.
34 *Охріменко Г. В.* Волинська неолітична культура / Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. — 154 с. — С. 97.
35 *Охріменко Г. В.* Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині / Охріменко Г. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. — 137 с. — С. 120.
36 *Охрименко Г. В.* Раскопки в окрестностях г. Луцк / Охрименко Г. В. Раскопки в окрестностях г. Луцк // Археологические открытия 1983 года. — М.: Наука, 1985. — С. 210.
37 *Свєшніков І.* Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині / Свєшніков І. Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині // Studia archeologia. — 1993. — № 1. — С. 23–26.
38 *Терський С. В.* Вказана праця. — С. 150.
39 *Кучінко М. М.* Давньоруське поселення на Гнідавській гірці у Луцьку / Кучінко М. М. Давньоруське поселення на Гнідавській гірці у Луцьку // Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 100–105.
40 *Кучинко М. М.* Исследования в Луцке / Кучинко М. М. Исследования в Луцке // Археологические открытия 1973 года. — М.: Наука, 1974. — С. 297–298.
41 *Златогорський О. Є.* Звіт про охоронні археологічні дослідження, проведені в 2008 р. на багатошаровому поселенні в урочищі "Гнідавська Гірка", село Рованці Луцького району / Златогорський О. Є. Звіт про охоронні археологічні дослідження, проведені в 2008 р. на багатошаровому поселенні в урочищі "Гнідавська Гірка", село Рованці Луцького району. Науковий архів ІА НАНУ № 2009/1.
42 *Шкоропад В. В.* Звіт про охоронні археологічні дослідження, проведені в 2002–2003 рр. на багатошаровій пам'ятці в с. Рованці Луцького району Волинської області в урочищі Гнідава. 2002–2003/240. / Шкоропад В. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження, проведені в 2002–2003 рр. на багатошаровій пам'ятці в с. Рованці Луцького району Волинської області в урочищі Гнідава. № 2002–2003/240. Науковий архів ІА НАНУ Ф 28774.
43 *Шкоропад В. В.* Звіт про рятівні археологічні дослідження в селі Рованці, урочище "Гнідавська Гірка" Луцького району / Шкоропад В. В. Звіт про рятівні археоло-

гічні дослідження в селі Рованці, урочище "Гнідавська Гірка" Луцького району. Розкоп 5. № 2006/260. Науковий архів ІА НАНУ Ф29031.
44 *Шкоропад В. В.* Охоронні дослідження на багатошаровій пам'ятці в с. Рованці (урочище Гнідава), що на Волині / Шкоропад В. В. Охоронні дослідження на багатошаровій пам'ятці в с. Рованці (урочище Гнідава), що на Волині // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.: Збірка наукових праць. — Київ: ІА НАНУ, 2004. — Вип. 6. — С. 365–367.
45 *Златогорський О. Є.* Про результати рятівних археологічних досліджень на багатошаровому поселенні в урочищі "Гнідавська Гірка" 2008 року / Златогорський О. Є., Баюк В. Г. Про результати рятівних археологічних досліджень на багатошаровому поселенні в урочищі "Гнідавська Гірка" 2008 року // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск, присвячений 70-річчю М. М. Кучінка. // За ред. С. В. Гаврилюк. — Луцьк: "Вежа", 2009, 390 с., іл. — С.73–79.

Виктор Баюк

Археологические исследования Луцка (история и современность)

В статье на основании всестороннего анализа историографии, полевой документации и научных отчётов рассматриваются вопросы истории и настоящего времени археологических исследований древнего города Луческа, его ближайших окрестностей и предместий.

Ключевые слова: *археологические исследования, монументальная архитектура, Луцк, история, историография.*

Viktor Bayuk

Archaeological researches of Lutsk (history and nowadays)

In the article on the basis of comprehensive analysis of historiography, field document and scientific reports the question of history and modern state of archaeological researches of ancient city Luchesk, its nearest fences and suburbs surrounding village is considered.

Key words: *archaeological researches, monumental architecture, Lutsk, history, historygrafi.*

УДК 334.782 (477.53)"17"

Оксана Коваленко (м. Полтава)

РЕМІСНИЧІ ЦЕХИ м. ПОЛТАВИ XVIII ст.

У статті розглядаються ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. Простежено динаміку чисельного розвитку об'єднань. Розглянуто розселення ремісників у місті та встановлено його дисперсний характер. Проаналізовано податково-видатковий аспект фінансової діяльності цехів XVIII ст.: грошові та натуральні збори на користь старшини, міських урядовців, утримання військ, торгівельні відрахування. Порушено також питання взаємовідносин міської та полкової адміністрації із цехами.

Ключові слова: *Полтава, цех, місто, фортеця, форштадт, населення, ремісники, видатки, грошові та натуральні збори.*

Світ ремісничих цехів Лівобережної України XVIII ст., за незначним винятком, залишається малодослідженою ділянкою історичних знань. Проте незаперечним є факт, що неможливо скласти вірне уявлення про досліджувану територію: місто чи село без вивчення соціального, професійного, національного складу населення, його чисельності, міґрації та розселення, станово-професійної структури. Згідно з поодинокими відомостями, у Полтаві в 50–60-х рр. XVII ст. існували шевський, ткацький та кравецький цехи[1]. Так, на Мостовій вулиці (сучасна Жовтнева) знаходився "цех шевскій" — очевидно, цеховий будинок цього ремісничого братства[2]. На жаль, відомостей про чисельний і персональний склад ремісників та про місця їхнього проживання немає. Єдиним іменем, що дійшло до нас, є ім'я цехмістра шевського цеху Юська Харлаченка, який очолював ремісників до 1658 р.[3].

Натомість для відтворення ремісничої палітри Полтави XVIII ст. є вже чимало різноманітних джерел, переважно матеріалів фіскального, адміністративного і господарського обліку, що включали облік населення, об'єктів промислового виробництва й сільського господарства. Це ревізії та компути (1718, 1721, 1732, 1734, 1735 рр.), податкові відомості, описи, перечневі табелі тощо. Провідне місце серед них, безумовно, посідає "Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.", більш відомий як "Румянцевський опис Малоросії", оскільки включає в себе опис усіх домогосподарств та їхніх мешканців, а відтак дає детальне та повне уявлення про місто як систему.

З них дізнаємося, що в місті існувало 10 цехів: кравецький, різницький, шевський, ковальський, гончарський, ткацький, кушнірський, бондарський і колісницький та наприкінці століття до них додався ще й цех музик. На основі ревізій 1718, 1721, 1722, 1766, 1798 рр. можна також встановити зміни в кількості цехових ремісників упродовж XVIII ст., які представлені у таблиці 1.

Як показує наша вибірка, чисельність членів цеху ніколи не була сталою. Дані навіть за відносно незначний проміжок часу — 4 роки (1718–1722) — засвідчують, наскільки варіативною вона була. Зокрема, зменшення кількості ремісників і зникнення ремісничих братств можна, на нашу думку, пояснити зростаючою тенденцією до втечі з цехів[5], а також зростанням тиску місцевої адміністрації на цехи. Адже козацька старшина, яка до кінця XVII ст. поступово еволюціонувала від військово-ленного до спадково-землевласницького соціального стану, в першій половині XVIII ст. посилила експлуатацію міщан та цеховиків[6].

Узагальнюючі дані про кількість ремісників та динаміку їхнього зростання по цехах міста такі: перше місце за кількістю майстрів посідав шевський цех, дру-ге — ткацький, третє — різницький, четверте — кушнірський, п'яте — кравецький, шосте — колісницький, сьоме — ковальський, восьме — бондарський, дев'яте — гончарський (див. таблицю 1). Як бачимо, традиційно найчисельнішим був шевський цех, а найменшими, якщо не рахувати цеху музик, який з'явився лише у другій половині століття, — гончарський та бондарський.

Таблиця 1

Кількість ремісників м. Полтави XVIII ст.[4]

Цех	1718	1721	1722	1765–1766	1798–1800 (в тому числі з позацеховими ремісниками)
Кравецький	48	—	60	37	46
Різницький	26	35	20	28	32
Шевський	39	78	30	53	197
Ковальський	7	31	25	38	38
Гончарський	12	21	13	9	11
Ткацький	31	31	27	18	34
Кушнірський	1	81	—	3	46
Бондарський	8	14	10	7	20
Колісницький	21	—	—	—	—
Музик	—	—	—	2	13

Після шевського цеху, який, незважаючи на конкуренцію позацехових майстрів, лідирував за темпами зростання, відносно рівномірним був розвиток ткацького цеху: у першій половині XVIII ст. кількість майстрів тут стабільна — до 30 осіб, хоча у 60-х рр. значно скорочується — до 18 осіб. Причиною цього, очевидно, стало те, що ткацькі цехи в другій половині XVIII ст. скрізь втратили частину ринку через попит на мануфактурні та імпортні тканини. Доказом, серед іншого, може слугувати й те, що у склепових похованнях заможних полтавців 70–80-х рр. XVIII ст., які було виявлено під час археологічних розкопок на Успенському цвинтарі, переважає одяг з шовкових, оксамитових та парчових тканин переважно імпортного виробництва, але місцевого пошиття[7].

Доволі постійною була також чисельність різницького цеху, незначне зростання різників пропорційно залежало від загальних змін кількості міського населення. Натомість стрибкоподібно розвивався кушнірський цех. Дані ревізій показують, що станом на 1718 р. у ньому працювала 1 особа, у 1722 р. — жодної, у 1721 р. — аж 81, а через 45 років — знову лише 3. Порівнюючи кількість ремісників Полтави та інших містечок Полтавського полку, відмітимо, що такі різкі коливання були притаманні лише полковому місту[8].

Доволі чисельним був кравецький цех. Так, у 1718 р. він налічував 43 особи, а в 1722 р. — 60. Проте з середини XVIII ст. кількість майстрів тут зменшилася, що, очевидно, слід пов'язати із конкуренцією позацехових кравців[9]. Натомість ковальський цех, навпаки, демонструє у ці ж роки виразне зростання. З 4 осіб у 1718 р. його чисельність збільшується до 38 у 1766 р. й на цьому рівні залишається до кінця століття[10]. Найвірогіднішою причиною цього служив розвиток артилерії та розгортання будівництва, особливо церков, яке потребувало спеціалістів по металу. Традиційно малочисельним був бондарський цех, коливаючись у межах 8–20 осіб. Порівняно сталою, хоча незначною, залишалася кількість гончарів. Зокрема, станом на 1718 р., їх налічувалося 12, а наприкінці століття — 11 (їх відносили до категорії "горшечники и печники"). У 1806 р. гончарів стало ще менше — дев'ять чоловік з-поміж 447 усіх "душ мастеровых людей"[11]. У цілому ж, як бачимо, Полтаву XVIII ст. навряд чи можна назвати значним виробничим осередком, проте цехове ремесло функціонувало безперервно.

Варто звернути увагу й на такі особливості, як розміщення ремісничих домогосподарств у житловій міській забудові. Полтавське цехове ремесло XVII–XVIII ст. мало дисперсний характер. Міські ремісники не мали спеціальних приміщень — цехових будинків, виробництво концентрувалося у домогосподарствах власників, де розміщувалися їхні майстерні та необхідні виробничі знаряддя. Реконструкцію розміщення таких домогосподарств спробуємо здійснити на основі "Генерального перепису 1765–1766 р.". Як уже зазначалося, найчисельнішим у ці роки був шевський цех, що налічував 53 майстри. Однак лише дві садиби шевців знаходилися у межах фортеці, на ву-

лиці Хрестовій — це ділянка Нової фортеці, прилегла до схилу Мазурівки[12]. Більшість же, 20 домогосподарств, локалізується на семи вулицях форштадту: на Подолі, Павленках, ділянці північно-західного, прилеглого до фортеці платового передмістя, в середньому по два-чотири домогосподарства на вулицю[13]. Зафіксований єдиний випадок проживання шевців по сусідству. Не відмічено також і сусідського проживання родичів, за єдиним винятком — спільного господарства шевців братів Біличенків[14]. Загалом же розселення на форштадті можна пояснити тяжінням ремісників цієї категорії до споживача.

На другому місці за чисельністю майстрів у 1765–1766 рр. знаходився ковальський цех — 38 осіб. Усі ковалі проживали на форштадті, в цілому займаючи 11 вулиць — від 1 до 7 на вулицю. Найбільшим місцем зосередження ковальського ремесла виступали дві сусідні вулиці — Костянтинівська та Володимирівська (район сучасних вул. Коцюбинського та ділянки вул. Шевченка). Усього на Володимирівській вулиці розташовувалося 37 домогосподарств, у тому числі: 2 підварки, 1 порожнє дворове місце, 6 дворів посполитих, по двору кравця та шевця, 3 двори цехових ковалів, які на цій же вулиці мали окремі кузні, 1 двір коваля полкової артилерії та 22 кузні цехових ремісників, де лише при двох були бездвірні хати, в яких ремісники й проживали[15]. Усі ковалі, що мешкали на Костянтинівській вулиці, мали кузні на сусідній, Володимирівській вулиці; решта проживала на форштадті на різних вулицях, але зазвичай недалеко від ковальського осередку. Принагідно зауважимо, що ковальському цехові були притаманні традиційні родинні зв'язки: серед ковалів — багато родичів, відмічено також три випадки спільного проживання братів, у тому числі й такі, коли з двох братів-ковалів один володів двором, інший — кузнею. Всього ж у місті станом на 1766 р. існувало 29 домогосподарств, у складі яких знаходилася кузня, 17 кузень розміщувалися окремо (див. таблицю 2, складену на підставі "Генерального перепису 1765–1766 р.").

До кінця століття ця кількість зменшилася. Так, на межі XVIII–XIX ст. у Полтаві налічувалося лише 11 кузень і 19 котлярень[16]. Серед інших виробничих об'єктів, пов'язаних з обробітком заліза, "Генеральний опис" фіксує 2 дзвонарні. Вони знаходилися поряд у дворах на Михайлівській вулиці. Перша належала козаку Григорію Дзвоннику, друга — полковому пушкарю Андрію Дублянському[17]. Потреба в їхній продукції була викликана розгортанням у цей час будівництва мурованих церков. Саме тому дзвонарні, на відміну від кузень, знаходилися поряд зі старою частиною фортеці, що забезпечувало зручність транспортування виробу до новоспоруджених храмів. Як бачимо, ковальське виробництво займало чітко окреслену ділянку в місті. Така концентрація пояснювалася необхідністю винести виробничі приміщення за межі фортеці, на форштадт, подалі від основної забудови, аби зменшити пожежонебезпеку й уникнути підвищеного шуму та забруднень.

Що стосується кравців, то вони розселялися по місту довільно, переважно на форштадті. У межах фортеці їхні двори були лише у мазурівській та миколаївській частинах нової фортеці, на шести вулицях. На форштадті (Подолі, Павленках, північно- та південно-західних ділянках платового передмістя) вони од-

Таблиця 2

Структура домогосподарств ковалів XVIII ст.

Структура домогосподарства	Форштадт							
	Двір		Підварок		Бездвірна хата		Дворове місце	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
хата 1, кузня 1	2	0,3	1	0,65	5	8,9	—	—
хат 2, комор 2, кузня 1	1	0,15	—	—	—	—	—	—
хат 2, кузня 1	1	0,15	—	—	—	—	—	—
хат 3, комора 1, сараїв 2, кузня 1	1	0,15	—	—	—	—	—	—
хат 3, комор 2, кузня 1	1	0,15	—	—	—	—	—	—
кузня 1	—	—	—	—	17	30,3	—	—
Всього	6	0,9	1	0,65	22	39,2	0	0

ноосібно мешкали на 23 вулицях. Лише на двох із них було по два кравецьких двори, ще на двох — по три. У жодному з випадків садиби не розташовані по сусідству, не фіксуються і випадки проживання поруч родичів. Таке розселення, очевидно, визначалося близькістю до споживача та, меншою мірою, до шляхів.

Ремісничим кутком була Різницька гора, де проживали різники й знаходилися м'ясні лавки. Сучасні мешканці, як і раніше, називають цю ділянку північного виступу Іванової гори Різницькою горою, хоча м'ясні торгівельні ряди були перенесені до Нового базару ще в 20-х рр. XX ст.[18]. Усього в місті у 1760-х рр. проживало 28 різників, приписаних до цеху. Їхні домогосподарства розміщувалися на 15 вулицях. Найбільша концентрація спостерігалася на чотирьох: Матвіївській (Поділ) — чотири, Павленківській (Павленки) — п'ять, Київській (сучасна вул. Жовтнева) — два, Андріївській (частина сучасного пров. Андріївського та вул. Верховинця) — п'ять господарств. Переважно на одній, або на сусідніх вулицях проживали родичі, які займалися різництвом. Крім того, на Філіпповій вулиці існувало компактне розміщення двадцяти м'ясних лавок, власниками яких здебільшого були майстри-різники[19].

Переважна більшість домогосподарств майстрів ткацького цеху розташовувалася на форштадті (на дев'яти вулицях) і лише на одній — у межах фортеці. На двох вулицях — Київській та Костянтинівській — проживало по три ремісники, на Катерининській, Самійлівській та Соломонівській — по два ткачі. Слід відмітити, що три двори на Київській вулиці належали трьом братам — Никифору, Леонтію та Герасиму Серковським[20], тобто їх сусідське розміщення обумовлювалося не корпоративною солідарністю, а родинними зв'язками.

Гончарі, як і решта ремісників, працювали у власних садибах. На 1766 р. вони фіксуються на: Стрітенській — дві, Михайлівській — чотири, Спаській, Архангельській, Самойлівській — по одній особі[21]. Таким чином, усі двори гончарів знаходилися на одній ділянці північно-західного передмістя, біля Панянки. Всі згадані вулиці розміщені поряд із Михайлівською вулицею, на якій проживало найбільше гончарів. Її можна співвіднести із Гончарним провулком XIX ст. (сучасний провулок Капельгородського)[22], що проходив від сучасної вулиці Паризької Комуни до Димного провулку, який зберіг свою назву. Траса його проходження на сучасній карті міста трохи не відповідає плану 1900 р.[23]. Він був прокладений дещо північніше і спрямований на Стрітенську церкву. Отже, є підстава говорити про компактне місце замешкання гончарів, хоча лише ним розселення по території Полтави не обмежувалося. За археологічними дослідженнями гончарних горнів XVIII ст. можна локалізувати ще одне таке місце — у межах нової фортеці, неподалік фортифікаційної лінії, по трасі якої нині проходить Першотравневий проспект[24]. Місцезнаходження усіх виявлених горнів не випадкове — на межі фортеці за валом, що передбачало зменшення пожежонебезпеки у місті.

Як уже зазначалося, одним із найменших був бондарський цех, який 1766 р. об'єднував лише 7 майстрів. Усі вони проживали на форштадті, у тому числі на такій віддаленій ділянці, як вулиця Лугова, а майже половина — три особи — мешкала на Катерининській вулиці[25].

Отже, домінуючим у місті практично до кінця XVIII ст. залишалося цехове ремесло, хоча тоді вже з'явилися промислові об'єкти іншого типу — свічний завод та цегельні. Відповідно до функціонування ремісничих цехів (у місті їх існувало дев'ять — кравецький, різницький, шевський, ковальський, гончарський, ткацький, кушнірський, бондарський, колісницький цехи та цех музик), а також розвитку ґуральництва та млинарства, на території Полтави нами зафіксовано такі промислові об'єкти: майстерні ремісників, горни, цегельні, кузні, котлярні, дзвонарні, воскобійні, скотобійні. Матеріальне становище цехів було різним: якщо різницький, шевський, кушнірський цехи виглядають економічно стабільними, то гончарські, бондарські стабільно перебуваючими у скруті. Ця особливість простежується не лише за видатками з цехів, але й за чисельністю ремісників у цеху, яка напряму залежала від економічного положення організації.

Розселення ремісників у місті мало дисперсний характер. Вони проживали на форштадтах, переважно навколо основних шляхів, — на північно-західному передмісті, Подолі, Павленках. Лише домогосподарства гончарів, ковалів та різників розміщувалися більш скупчено, оскільки їхні виробничі приміщення були розташовані подалі від основного масиву забудови.

Джерела та література

1 Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века. Справы поточные 1664–1667 годов / [ред. и прим. В. А. Модзалевский]. — Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. — Вып. I. — С. 45, 115; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: [у 3 т.]. — М.: АН СССР, 1954. — Т. 3. — С. 539; Полтаві 800 років: 1174–1974.: зб. документів і матеріалів / [упоряд.: П. Х. Білий, П. Н. Ємець, В. Н. Жук та ін.]. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 20, 21.

2 Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века. Справы вечистые 1672–1680 годов / [ред. и прим. В. А. Модзалевский]. — Чернигов: Типография Г. М. Веселой, 1914. — Вып. III. — С. 46.

3 Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века. Справы поточные 1664–1667 годов / [ред. и прим. В. А. Модзалевский]. — Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. — Вып. I. — С. 91.

4 Таблиця складена на підставі: Компут Полтавського полку 1718 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. І: Лазаревського. — Спр. 54480. — Арк. 2–10; Компут полка Полтавского 1721 р. — // ІР НБУВ. — Ф. І: Лазаревського. — Спр. 54481. — Арк. 2–11 зв.; Ревизкая книга Полтавского полка. 1732 р. // ІР НБУВ. — Ф. І: Лазаревського. — Спр. 54335. —Арк. 2–19; 257–278 зв.; Ревизия Полтавского полка. 1735 р. // ІР НБУВ. — Ф. ІІ: Історичні матеріали.— Спр. 734. — 8 арк.; Показания жительствующих в городе Полтаве разного звания людей ревизорам поданные на их владения. 1 листопада 1765 — 2 лютого 1766 р. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК) — Ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. —Оп. 2.— Спр. 1. — 390 арк.; Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 гг. // Описи Лівобережної України / [упоряд. Т. Б. Ананьєва, ред.: П. П. Сохань, Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко] — К.: Наукова думка, 1997. — С. 64.

5 *Єршов А.* До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII в. / А. Єршов // Записник Ніжинського Інституту народної освіти. — Ніжин: [Б. м.], 1929. — Кн. IX. — С. 123.

6 Приклади див.: Пошивайло О. Етнографія українського гончарства / Олесь Пошивайло. — К.: Молодь, 1993. — С. 89–91; Єршов А. Вказ. праця. — С. 132; Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII ст. / П. Пиріг // Київська старовина. — К., 1999. — № 5. — С. 161.

7 *Маєвська С. В.* Костюм заможної міщанки з Полтави XVIII ст. (попереднє повідомлення) / С. В. Маєвська // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2000. — Ч. 1/2. — С. I.; Коваленко О. В. Звіт про охоронні дослідження на місці відновлення Свято-Успенського собору у Полтаві в 2000 році. Машинопис. — Полтава, 2001 р. // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської державної обласної адміністрації. — Ф. І.: Експедицій. — Спр. 337: текстова частина, Спр. 338: альбом ілюстрацій. — Арк. 38–40; Коваленко О. В. Цвинтар XVII–XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві / О. В. Коваленко // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2001. — Ч. 1. — С. 146–149.

8 *Коваленко О. В.* Видатковий аспект економічної діяльності цехів Полтавського полку початку XVIII ст. / О. В. Коваленко // Вісник Міжнародного науково-технічного університету: зб. наук. праць. — К., 2007. — Т. І., № 1. — С. 98.

9 Челобитные цехмистра шевского мастерства с братьями полтавскому полковнику о запрете заниматься этим ремеслом людям, не состоящим в цехе и указ полковой канцелярии. Копія. 1745 р. // ІР НБУВ, ф. І: Лазаревського, спр. 58148, 2 арк.

10 ЦДІАК, ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., оп. 2, спр. 1, арк. 255–263; ІР НБУВ. — Ф. І: Лазаревського, спр. 54480, арк. 9; Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 гг. // Описи Лівобережної України — К., 1997. — С. 63.

11 Полтаві 800 років: 1174–1974. — К., 1974. — С. 25.

12 ЦДІАК. ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., оп. 2, спр. 1, арк. 97–98 зв.

13 ЦДІАК. — Ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., оп. 2, спр. 1, арк. 118 зв., 120, 144–145 зв., 152, 161, 167, 177, 228 зв., 229, 381, 286 зв., 288, 289 зв., 290, 300, 301 зв., 302 зв.
14 Там само, спр. 1, арк. 121.
15 Там само, арк. 255–263
16 Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 гг. // Описи Лівобережної України — К., 1997. — С. 64.
17 ЦДІАК, ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., оп. 2, спр. 1, арк. 215 зв., 216.
18 *Гейдельберг М. Б.* Історія вулиць міста Полтави. Рукопис. — Полтава, 1987 р. // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, ф. 3: Археологія, історія дореволюційного періоду, спр.19. арк. 3.
19 ЦДІАК, ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., оп. 2, спр. 1, арк. 173 зв.
20 Там само, арк. 228, 229 зв., 231 зв.
21 Там само, арк. 175 зв., 177 зв. 182–183 зв., 201–201 зв., 206, 210, 212 зв. 213, 214, 214 зв. 306.
22 *Гейдельберг Н.* Методические материалы по теме: “Улицы старой Полтавы” / Николай Гедельберг. — Полтава: Знання, 1988. — С. 13.
23 План г. Полтавы и окрестностей к Братской могиле. 1900 р. // Російський державний історичний архів в м. Санкт-Петербург, ф. 1118: Шереметьева А. Д., оп. 3, спр. 222. — 1 арк.
24 *Коваленко О.* Матеріали до історії гончарства Полтави XVIII століття / Оксана Коваленко // Український керамологічний журнал. — Опішне, 2004. — № 1 (11). — С. 90–96; Ханко О. В. Пізньосередньовічне горно з Полтави / О. В. Ханко // Полтавський археологічний збірник: зб. наук. праць. — Полтава: Археологія, 1999. — Ч. 5. — С. 68–73; Супруненко О. Б. Дослідження посаду літописної Лтави. Інститутська гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, К. М. Мироненко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк, В. А. Яремченко. — Київ-Полтава, 2009. — Частина друга. — С. 76–91.
25 ЦДІАК, ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., оп. 2, спр. 1, арк. 365 зв.-368.

Оксана Коваленко

Ремесленные цехи г. Полтавы XVIII в.

В статье рассматриваются ремесленные цехи Полтавы XVIII в. Прослежена динамика количественного развития данных объединений. Рассмотрено расселение ремесленников в городе, установлен его дисперсный характер. Анализируется налогово-расходный аспект финансовой деятельности цехов XVIII в.: вопросы денежных и натуральных сборов в интересах казацкой старшины, городских чиновников, уплаты на содержание войск, торговые отчисления, а также взаимоотношений городской и полковой администрации с цехами.

Ключевые слова: *Полтава, цех, город, крепость, форштадт, население, ремесленники, расходы, денежные и натуральные сборы.*

Oxana Kovalenko

The workshops of the Poltava XVIII century

In the article, the workshops of the Poltava XVIII century are considered. The dynamics of quantitative development are analyzed. Moving of the handicraftsmen on the city territory is considered, its disperse character is established. The tax-expense aspect of financial activity of the workshops is analyzed. In particular, the questions of money and natural in behalf of cossack petty officer are considered, city officials, payments on maintenance of troops, sale deductions.

Key words: *Poltava, workshops, city, fortress, suburb, planning, population, handicraftsmen, expenses, monetary and natural gathering.*

V
КРИМОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 903:502.8

Дмитро Ломакін (м. Сімферополь)

ЦЕНТРАЛЬНІ ДЕРЖАВНІ РЕСТАВРАЦІЙНІ МАЙСТЕРНІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСУ МУСУЛЬМАНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XIII–XV СТОЛІТЬ У СТАРОМУ КРИМУ

Проаналізовано роль Центральних державних реставраційних майстерень у дослідженні мусульманських пам'яток історії та культури XIII–XV століть у Старому Криму. Розглянуто організацію експедицій 1926 та 1927 років під керівництвом Б. М. Засипкіна та І. Е. Грабаря. Висвітлені основні етапи наукових робіт на території давнього Солхата та, частково, за його межами. Також у статті підбито підсумки дослідницьких робіт, здійснена спроба аналізу цих робіт для відновлення історії Кримського улусу Золотої Орди.

Ключові слова: *Центральні державні реставраційні майстерні, Крим, пам'ятка історії та культури, археологічне дослідження.*

Однією з показових сторінок у справі вивчення й охорони культурної й історичної спадщини в країні стала робота Центральних державних реставраційних майстерень (ЦДРМ), яка розгорнулася в 1918–1934 роках. Створені 10 червня 1918 року при Відділі зі справ музеїв й охорони пам'яток мистецтва й старовини народного комісаріату освіти РСФРР. ЦДРМ кілька разів змінювали назву — Всеросійська реставраційна комісія, Всеросійська комісія зі справ реставрації. У 1924 році була закріплена остаточна назва, що підкреслює винятковий статус організації в межах країни[1]. Роботу очолив видатний російський мистецтвознавець Ігор Еммануїлович Грабарь (1871–1960).

При зміні назв незмінними залишалися завдання роботи ЦГРМ — вони мали два напрямки: реєстрація й обстеження пам'яток архітектури, живопису, скульптури, декоративного й прикладного мистецтва й чиста консервація, яка зводилася до ремонту, реставрації й охорони пам'яток від псування й руйнування[2].

9 квітня 1926 року відбулося засідання при Реставраційному підвідділі Музейного відділу Головнауки. У його роботі взяли участь: П. Д. Барановський, Б. М. Засипкін, Д. П. Сухов, від КримОХОРИСу з питання про стан пам'яток архітектури Криму доповідав П. І. Голландський[3]. У протоколі наради зафіксована наступна думка його учасників щодо інформації, озвученої П. І. Голландським: "Нарада констатує повну відсутність систематичної охорони архітектурних пам'яток Криму й технічного нагляду за ними. У цих умовах здійснюються лише окремі ремонтні роботи випадкового характеру, причому виконання цих робіт покладається на осіб, що не володіють належною науковою кваліфікацією"[4]. Нарада вважала за доцільне тимчасово обмежити розкопки й дослідницькі роботи, направивши всі зусилля й засоби на охорону й збереження пам'яток від руйнування, необхідність докладного фотографування найбільш давніх з них, видання збірки графічних матеріалів. Всі роботи зі збереження пам'яток в регіоні, на думку учасників наради, повинні були координуватися П. І. Голландським[5].

Реакцією КримОХОРИСу на подану резолюцію став лист його завідувача О. І. Полканова, у якому вказувалося на постійну апеляцію кримських дослідників до столичних організацій у питаннях охорони пам'яток, і пропонувалися конкретні заходи щодо подолання хаосу в цій сфері[6]. Передбачалися наступні кроки: увести до штату КримОХОРИСу архітектора-реставратора на постійній професійній основі; взяти на фінансове утримання центру найбільш великі пам'ятки загальнодержавного або світового значення (Інкерман, Мангуп-Калє, Судак, Чуфут-Калє); відпустити спеціальний кредит на обмірювання, фотографування й складання археологічної карти Криму; припинити фінансування розкопок, замість цього відпустити кредит на ремонт й охорону пам'яток[7].

З метою вивчення пам'яток Криму керівництвом ЦДРМ уживалися масштабні заходи. У серпні-вересні 1926 року за завданням ЦДРМ у Крим був спрямований архітектор Борис Миколайович Засипкін (1891–1955).

До його завдань входило ознайомлення з архітектурними пам'ятками кримських міст, аналіз їхнього стану й вироблення пропозицій щодо їхнього захисту й вивчення[8]. З 9 по 24 серпня 1926 року У. А. Боданинський разом з Б. М. Засипкіним об'їхали основні центри, де були зосереджені пам'ятки історії й культури кримських татар. Почали дослідження з пам'яток Бахчисараю (Ескі-Дюрбе, Еміль-Джамі, Дюрбе Ненекеджан у Чуфут-Калє, Дюрбе Азіса, Зінджирли-медресе, Дюрбе Хаджи-Гірея, Дюрбе Діляри-Бікеч, давні лазні Сари-Гузель та, звичайно, Ханський палац). Маршрут експедиції був таким: Бахчисарай — Чуфут-Калє — Сімферополь — Карасубазар — Євпаторія — Херсонес — Алупка — Феодосія — Колечь — Каракози — Старий Крим — Ель-Бузли — Судак — Керч. Першорядна увага в ході поїздки приділялася пам'яткам доби Кримського ханства[9].

21 серпня 1926 року комісія в складі директора Бахчисарайського палацу-музею У. А. Боданинського, представника КримОХОРИСу архітектора П. І. Голландського й представника ЦДРМ архітектора Б. М. Засипкіна оглянула зроблені науковою експедицією з вивчення татарської культури в Криму розкопки руїн медресе з метою з'ясування їхнього технічного стану й вживання заходів щодо їхньої охорони й підтримки. Ознайомившись із результатами археологічних робіт і вислухавши пояснення П. І. Голландського, краєзнавці склали спеціальний акт, у якому були відзначені такі положення:

– "цокольні частини приміщення з кам'яної тесаної кладки із профілями й карнизами, розкриті розкопками 1925–1926 років, перебувають у сильно пошкодженому стані. Обрізи всіх розкритих частин нерівні, У деяких частинах будівельний камінь став застарілим, розсипається на дрібні шматки;

– крім розкопаних частин, від будинку медресе понад землею збереглися зі зводами південна й північна ніші-аудиторії й частина зводів келій, які примикають до них. Всі ці залишки перебувають у сильно пошкодженому вигляді, зверху покриті шаром землі з рослинністю;

– вся ділянка розкопок перебуває на погано обгородженій ділянці мечеті, самі ж розкопки нічим не обгороджені"[10].

Для порятунку пам'ятки учасниками експедиції були запропоновані такі заходи: "1. Весь західний бік із трьома великими приміщеннями, одне з яких зайнято дюрбе й 4-ма дрібними приміщеннями й всім східним боком з 6-ма приміщеннями прикрити навісом із черепичним дахом. 2. Частини, які збереглися зі зводами, після очищення від землі й ремонту зводів і підтримувані кладкою на глині, залити водонепроникним розчином. Для збереження загального виду асфальтове змащення покрити фарбою відповідного тону. 3. Шви кам'яної кладки з вивітрених сторін залити вапняним розчином. 4. Особливо важливо по закінченні робіт подбати про видалення із площі пам'ятки атмосферних вод, що вимагає розробки спеціального проекту. 5. По закінченні розкопок необхідно пам'ятку огородити капітальною кам'яною огорожею"[11].

На випадок ускладнення з тих або інших причин здійснення запропонованих заходів були розроблені тимчасові й екстрені прийоми для підтримки пам'ятки: "1. Поверхню верхніх частин відкритих стін, пілонів й ін. змазати шаром жирної глини з додаванням соломи. 2. Над приміщеннями західного боку влаштувати навіс із дахом. 3. Огородити ділянку розкопок колючим дротом"[12].

Одночасно з оглядом результатів роботи археологічної експедиції У. А. Боданинський і Б. М. Засипкін займалися вивченням пам'яток кримськотатарської старовини й виробленням заходів з їхньої охороні. У Старому Криму їм допомагали представник КримОХОРИСу Е. Я. Бер й О. Н.-А. Акчокракли.

24 серпня 1926 року Б. М. Засипкін, О. Н.-А. Акчокракли, У. А. Боданинський і П. І. Голландський оглянули 26 пам'яток історії й архітектури міста й у відповідному акті зафіксували міри й заходи щодо їхньої охорони. У числі оглянутих об'єктів були: імовірні руїни палацу, мечеть Куршун-Джамі й Узбека, медресе, залишки валу, стіни. Характерною рисою майже всіх був зруйнований стан, тому практично єдиною вимогою комісії стало введення посади охоронця. Особливо в акті зверталася увага влади на "хижацтво місцевих мешканців", що продовжували розбирати давні руїни для господарських, будівельних й інших потреб[13]. Результатом спільних досліджень О. Н.-А. Акчокракли, У. А. Боданинського, Е. Я. Бера й Б. М. Засипкіна став акт про огляд й обстеження історичних місць у Старому Криму, у якому були запропоновані заходи з підтримки кожної з оглянутих пам'яток й їхньої охорони й зафіксовані такі положення:

1. Місце імовірних руїн палацу. Учасниками експедиції була вислухана розповідь власниці земельної ділянки Чеканової Софії. За її словами, тут 20 років тому була 4-кутна вежа, розібрана батьком власника, і підземелля, де зберігся посуд. Незважаючи на це, було виявлено лише багато будівельного сміття й уламків гончарного поливного посуду. Місце обгороджене й перебувало на території приватного володіння. Підлягало охороні як місце археологічного значення.

2. Руїни мечеті в північно-східному напрямку від мечеті Узбека. "Залишки 4-х стін і міхраба, орієнтованого на південь із малим ухилом на схід. У північно-східному куті сліди мінарету. Загальні зовнішні розміри 14,80 х 18,75 м. Товщина стін 0,89 м, кладка стін неправильна бутова. Усередині північної стіни виносна кам'яна плита для арки. Зовні біля стін багато насипної землі й будівельного сміття. З південного боку сліди давнього цвинтаря. Зовні зі східної сторони на стінах залишки штукатурки й гнізда для балок. Кладка розібрана разом з кам'яною обробкою віконних і дверних прорізів"[14]. Були запропоновані наступні заходи охорони: дротове огородження і змащення стін водотривким розчином.

3. Куршун-Джамі — свинцева мечеть. Руїни релігійної мусульманської споруди. Тромпи складені з тесаного каменю із прокладкою у два ряди квадратною цеглою, що вказувало на існування монументального купольного перекриття. У північно-західному куті були виявлені залишки мінарету. Будинок ділився на дві основні частини: вхідна частина з порталом мала три приміщення, перекритих коробовими напівциркулярними зводами, і основна частина, — квадратна в плані, вінчалася куполом. Але відсутність ясно вираженого міхрабу, присутність з трьох боків аналогічних ніш, масивне купольне покриття позбавляло будинок значення мечеті, тому було вирішено продовжити розкопки на цій ділянці для з'ясування точної характеристики будинку. Усі залишки стін були обдерті від тесаного каміння, яке збереглося тільки в обробці правого вікна північної стіни. У внутрішніх кутах стін, на глибині 19 сантиметрів, були виявлені закладені вертикально гончарні труби діаметром 12 сантиметрів невідомого призначення. "Стіни укріплені контрфорсами: по два зі східної й західної сторони й одного з південної сторони. З північної сторони залишилися частини пілонів монументального порталу. Слід зазначити загальне явище хижацького ставлення місцевого населення до пам'ятників старовини. З усіх руїн виламане тесане каміння і залишене одне бутове зведення. Залишки стін і зводів у сильно зруйнованому стані. На внутрішніх стінах сліди білої штукатурки. Зовні навкруги пам'ятки й усередині багато насипної землі. Біля північно-східного кута будинку провалений звід над невідомим приміщенням. У північно-східній частині огорожі бугор зі слідами купольного поховання". З огляду на катастрофічний стан пам'ятки, були запропоновані наступні заходи охорони: огородити всю ділянку колючим дротом довжиною 100 метрів, підкласти найнебезпечніші частини кам'яною кладкою на глині, зробити очищення усередині від землі й сміття під археологічним наглядом[15].

4. Площа перед Мартиновим фонтаном. На площі були виявлені сліди кругових виїмок і фундаменти кам'яних споруджень. За словами місцевих мешканців, тут існували давні будівлі. При огляді була знайдена срібна монета й кілька шматочків гончарного поливного посуду. Підлягало охороні як місце археологічного значення.

5. Руїни в саду Самсоні. До моменту огляду збереглася одна стіна неправильного бутового зведення зі слідами штукатурки на внутрішній поверхні й гніздами для балок. У східній частині від стіни було видно свіжі сліди хижацьких розкопок. Підлягало охороні як місце археологічного значення.

6. Кяшене, місце біля гори Таз-Агармиш при в'їзді до міста. Б. М. Засипкіним були виявлені численні сліди скопаних розграбованих руїн. Часто траплялися шматки з бірюзовою глазур'ю, шматки цегли і гончарного посуду. Місце впритул прилягало до давньої стіни й повинне було, на думку учасників експедиції, містити в собі залишки численних і багато оброблених дюрбе із блакитними куполами, від яких траплялися окремі лицювальні цегли. До того ж археологічною розвідкою експедиції І. М. Бороздіна 25-го й 26-го серпня 1926 року були розкриті частина кріпосної стіни й фундаменти невідомого будинку (40 х 15,80 м.)[16]. Місце підлягало охороні як місце виняткового археологічного значення.

7. Місце мечеті Місс-Джамі. При огляді місця передбачуваного знаходження мечеті учасниками експедиції слідів монументальних будівель виявлено не було.

8. Залишки й сліди рову, валу й стіни з вежами. Найбільш важливі сліди до моменту огляду збереглися на місцевості під горою Таз-Агармиш. Тут також були помітні сліди хижацького розбирання залишків стін і фундаментів. Підлягало охороні як місце виняткового археологічного значення.

9. Мечеть 1314-го року, т. зв. мечеть Узбека. До моменту огляду мечеть у достатній мірі була досліджена експедицією з вивчення татарської культури в Криму 1925 й 1926 років[17] і підтримувалася у відносному порядку.

10. Розкопки медресе поруч із мечеттю 1314 року. Складено особливий технічний акт[18].

11. Руїни караван-сараю. Руїни в 1925 році були докладно обстежені вищезгаданою експедицією[19]. Збереглася лише частина стін неправильного бутового походження, частина прямокутної вежі із трьома бійницями. Стіни мали сліди-гнізда від дерев'яних балок 2-го поверху. Підлягало охороні як місце археологічного значення.

Особливе враження на учасників експедиції справило "небачене хижацтво місцевих мешканців, які дотепер продовжували розбирати давні споруди й відвозити з цвинтаря надгробки". Тому комісія вважала за необхідне посилення охорони пам'яток шляхом введення до штату спеціального сторожа[20].

Підсумками досліджень у сфері кримських старожитностей, своїми знахідками й розчаруваннями Борис Миколайович Засипкін поділився з колегами з Центральних державних реставраційних майстерень, куди він подав звіт[21]. Б. М. Засипкін констатував тяжкий й аварійний стан багатьох пам'яток. До того ж у Старому Криму не була організована охорона розкопок, зроблених експедицією 1925–1926 років під керівництвом І. М. Бороздіна. Предмети старовини розграбовувались місцевим населенням. При обстеженні пам'яток було зроблено близько 300 фотографій, 70 архітектурних обмірювань і складені технічні акти й описи.

Для знайомства з результатами науково-дослідних робіт у Солхаті Музеєм східних культур за підтримкою історико-етнографічного відділу Наукової асоціації сходознавства при ЦВК СРСР була відкрита виставка. На ній були представлені: колекція татарських монет (починаючи з XIII століття), численні зразки золотоординської кераміки (центром виробництва якої був Солхат), плани й креслення, виконані співробітниками експедиції, а також численні естампи й фотографії надгробків з написами арабською й старотатарською мовами[22].

1926 року, з 5 по 10 вересня, відбулася Всесоюзна археологічна конференція, присвячена сторіччю Керченського музею старожитностей[23]. Вона мала чотири секції: доісторичну, ірано-еллінську, середньовічну й тюрксько-татарську. У конференції взяли участь 135 делегатів, заслухано 70 доповідей[24]. З особливим інтересом була зустрінута доповідь П. І. Голландського "Медресе й мечеть Абдуль-Азіза у Солхаті"[25]. Б. М. Засипкін виступив з докладною доповіддю "Стан татарських пам'яток у Криму"[26].

Результатом поїздки Б. М. Засипкіна до Криму стала підготовка вичерпного на той момент нарису "Пам'ятки архітектури кримських татар", у якому дослідник зробив класифікацію пам'яток татарського зодчества періоду середньовіччя в Криму, виділив у ньому етапи з характерними рисами[27]. Звітуючи про відрядження перед Музейним відділом Головнауки, Б. М. Засипкін накреслив плани подальшої роботи з матеріалами кримських пам'яток. Він виявив готовність до створення більше 50 креслень пам'яток Бахчисарая, Євпаторії, Карасубазара, Старого Криму, Судака, Феодосії й Херсонесу[28]. Для публікації ним була представлена стаття "Подорож Кримом; Нарис про стан археологічних пам'яток"[29]. У 1927 році на сторінках журналу "Новий Схід" з'явився скорочений варіант представленого Б. М. Засипкіним для друку нарису[30].

За результатами експедиції У. А. Боданинський також підготував дослідження "Карасубазарська старовина". Опублікував він його під псевдонімом Усейн Абдель-Рефі[31]. Джерело інформує про хід пам'яткознавчих розвідок У. А. Боданинського й Б. М. Засипкіна, перелічує й характеризує найбільш вагомі археологічні пам'ятки різних народів.

Експедиційні дослідження пам'яток у різних частинах півострова, проведені Б. М. Засипкіним разом із краєзнавцями Криму, продемонстрували не тільки розмаїтість унікальних старожитностей різних народів і культур на півострові, але й практично повну відсутність заходів щодо їхньої охорони й реставрації[32]. Повідомлення, зроблені Б. М. Засипкіним у Реставраційному підвідділі Центральних державних реставраційних майстерень,

подальші звернення У. А. Боданинського до різних інстанцій із проханням про сприяння в організації охорони пам'яток кримськотатарської старовини сприяли ухваленню рішення організувати наукову експедицію до Криму для обстеження, охорони й реставрації пам'яток архітектури й живопису. Очолив експедицію завідувач реставраційним підвідділом ЦДРМ Ігор Еммануїлович Грабар.

У доповідній записці від 31 січня 1927 року на ім'я завідувачки музейним відділом Головнауки Наркомату освіти РСФРР Н. І. Троцької (Седової) І. Е. Грабар писав: "Кримська експедиція 1927 року була спланована Реставраційним Підвідділом після доповідей, зроблених у Вченій Раді Центральних Державних Реставраційних Майстерень архітектором Б. М. Засипкіним і завідувачем Бахчисарайським палацом-музеєм У. А. Боданинським. Ці доповіді розкрили таку картину руйнування пам'яток найдавнішої художньої культури Криму, яка вимагала вживання термінових заходів для їхнього зміцнення. Серед цих пам'яток є фрескові розписи знаменитого Феофана Грека, майстра XIV ст. Ще більш важливі пам'ятки найдавнішої мусульманської культури, подібно до згаданих фресок, дотепер зовсім невідомі, незважаючи на їхнє світове значення. Відкриття цих пам'яток вже саме по собі є подією, що повинна схвилювати увесь учений світ Європи, ужиття ж заходів щодо врятування їх від руйнування є обов'язком Головнауки. Таким чином, ціль поїздки не просто наукове обстеження, а обстеження, поєднане зі зміцненням живопису. У експедиції повинні взяти участь 1 архітектор, 1 фахівець зі зміцнення живопису, 1 фотограф й 1 історик мистецтва. Одна вартість проїзду становить уже понад 150 рублів, добові до 500 рублів; якщо платити 350 рублів на витрати з влаштування <нрзб>, оплату особистої праці робітників й <нрзб> поїздок на конях, то мінімальна сума, що може забезпечити роботу протягом 3–4 тижнів, буде 1000 рублів"[33].

Експедиція під керівництвом І. Е. Грабаря відбулася у квітні — травні 1927 року. Учасники оглянули пам'ятки християнської й мусульманської архітектури середньовічного періоду в Бахчисараї, Старому Криму, Карасубазарі, Херсонеському городищі, Інкермані, Судаку, Феодосії, Керчі, "печерних містах" півострова. Ознайомлення з пам'ятками спонукало керівництво ЦДРМ до виділення матеріальних коштів на ремонт і реставрацію Ханського палацу в Бахчисараї, стін турецької фортеці Єні-Калє у передмісті Керчі, зміцнення середньовічних будівель Херсонеського городища[34]. У 1928 році відбувся ремонт купольних мечетей у селах Карагоз і Колечь Феодосійського району, мечеті Єшиль-Джамі й деяких будівель Ханського палацу в Бахчисараї, Воронцовського палацу в Алупці, інших колишніх "дворянських гнізд" Південнобережжя[35] [10, с. 146].

Завдяки науковій діяльності ЦДРМ та Б. М. Засипкіна зокрема у 1926 році була проведена перша комплексна експедиція, яка ставила собі за мету не тільки дослідження пам'яток історії та культури, а й розробку та прийняття різноманітних заходів з їх охорони. Організовані й проведені ЦДРМ дослідницькі експедиції у 1926–1928 роках значно урізноманітнили знання радянської та світової науки з історії та етнографії народів Криму.

Джерела та література

1 *Непомнящий А. А.* "Поки оберігаємо та рятуємо, де можна, але це дуже важко…": Невідомі матеріали з історії пам'яткоохоронної роботи в Криму за матеріалами листування А. І. Маркевича та С. Ф. Платонова // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України; УТОПІК. — 2008. — Вип. 13. — С. 201–226; Вип. 14. — С. 133–156.
2 *Грабарь И. Э.* Восемь лет реставрационной работы // Вопросы реставрации: Сб. ЦГРМ / Под ред. И. Э. Грабаря. — М., 1926. — С. 5.
3 Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: Исследования и документы / Авт.-сост. А. В. Хлівнюк; Под ред. А. А. Непомнящего. — Симферополь: СГТ, 2008. — С. 11. — (Библиография крымоведения; Вып. 11).
4 Центральний муніципальний архів Москви (ЦМАМ), ф. Р-1, оп. 1, д. 505, арк. 7.
5 Там само.
6 Охрана и изучение… — С. 11.
7 ЦМАМ, ф. Р-1, оп. 1, д. 509, арк. 28.
8 Охрана и изучение… — С. 13.
9 ЦМАМ, ф. Р-1, оп. 1, д. 509, арк. 18.

10 Там само, д. 516, арк. 3.
11 Там само, арк. 3.
12 Там само.
13 Охрана и изучение… — С. 26.
14 ЦМАМ, ф. Р-1, оп. 1, д. 516, арк. 1.
15 Там само, арк. 1–2 об.
16 *Бороздин И. Н.* Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму: Работы археологической экспедиции 1926 года. — М., 1927. — 21 с.
17 *Бороздин И. Н.* Новейшие открытия в области татарской культуры в Крыму // Педагогическая жизнь Крыма. — 1925. — № 9/10. — С 17–20; Его же. Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму: Работы археологической экспедиции 1926 года. — М., 1927. — 21 с.; его же. Солхат / Научная ассоциации востоковедения при ЦИК СССР. — М., 1926. — 32 с.
18 ЦМАМ, ф. Р–1, оп. 1, д. 516, арк. 3.
19 *Бороздин И. Н.* Солхат / Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР. — М., 1926. — 32 с.
20 ЦМАМ, ф. Р-1, оп. 1, д. 516, арк. 1–2.
21 Там само, д. 509, арк. 18–18 об.
22 *Бороздин И. Н., Башкиров А. С.* Выставка научно-исследовательских работ экспедиция по изучению татарской культуры в Крыму 1925–1926 гг. / Музей восточных культур. — М., 1927. — 7 с. См. также: Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения. Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. — Симферополь, 2008. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 12). — С. 345–404.
23 ГААРК, ф. Р-3812, оп. 1, д. 3, арк. 1–8.
24 Там само, арк. 34.
25 *Маркевич А. И.* Керченская конференция археологов // Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). — С. 324–326.
26 *Засыпкин Б. Н.* Состояние татарских памятников в Крыму // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. — 1926. — 7 сент.
27 *Засыпкин Б. Н.* Памятники архитектуры крымских татар Крым // Крым. — 1927. — № 2. — С. 113–168.
28 *Хливнюк А. В.* Неизвестные страницы памятникоохранительной работы в Крыму в 20-е — начале 30-х годов XX века: По материалам архивов Москвы и Санкт-Петербурга // Историческое наследие Крыма.– 2007. — № 17. — С. 12.
29 ЦМАМ, ф. Р-1, оп. 1, д. 509, арк. 2–14.
30 *Засыпкин Б. Н.* Обследование памятников архитектуры Крыма // Новый Восток. — 1927. — № 18. — С. 277–278.
31 [*Боданинский У. А.*] Карасубазарская старина // Красный Крым. — 1926. — 3 сент. — Изд. под псевд.: Усейн Адель-Рефи.
32 *Хлівнюк О. В.* Охорона і вивчення культурної спадщини кримських татар (20–30-ті роки XX ст.) // Праці Центру пам’яткознавства / НАН України; УТОПІК. — 2006. — Вип. 10. — С. 82–93.
33 ЦМАМ, ф. Р-1, оп. 1, д. 509, арк. 22.
34 Охрана и изучение… — С. 15.
35 *Козлов В. Ф.* Охрана исторических памятников в Крыму (1920–1941 гг.) // Художественное наследие: Хранение, исследование, реставрация. — М., 1994. — Вып. 15. — С. 146.

Дмитрий Ломакин

Центральные государственные реставрационные мастерские и исследование комплекса мусульманских памятников XIII–XV веков в Старом Крыму

Проанализирована роль Центральных государственных реставрационных мастерских в изучении комплекса мусульманских памятников истории и культуры XIII — XV веков в Старом Крыму. Рассмотрена организация экспедиций 1926 и 1927 годов под руководством Б. Н. Засыпкина и И. Э. Грабаря, детально освещен ход исследовательских работ на территории древнего Солхата и, частично, за его пределами. Также в статье подведены итоги экспедиционных работ, предпринята попытка анализа значения этих работ для воссоздания истории Крымского улуса Золотой Орды.

Ключевые слова: *Центральные государственные реставрационные мастерские, памятник истории и культуры, археологическое исследование.*

Dmitry Lomakin

Central state resoring workshops and studing compex of muslem historical and cultural monuments of XIII–XV centuries in the Old Crimea

The article is devoted to analysis Central state resoring workshops` role in study compex of muslem historical and cultural monuments of XIII — XV centuries in the Old Crimea. Organization of the expedition under direction of B. N. Zasypkin and I. E. Grabar in 1926 have been examined. Partial progress of research work on the territory of ancient Solhat and partly outside of it have been described in details. The article contains totals of expeditionary researches. Attempt of analysis of these research efforts` significance in reconstruction of Golden horde`s Crimean ulus history have been undertaken.

Key words: *Central state resoring workshops, compex of historical and cultural monuments, archaeological research.*

УДК 281.9+323.35:351.853 (477.75)

Володимир Каліновський (м. Сімферополь)

МОНАСТИРІ КРИМУ В СТУДІЯХ ДУХІВНИЦТВА ТАВРІЙСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (XIX — ПЕРША ЧВЕРТЬ XX ст.)

У статті розглянуто основні праці представників кримського духівництва про монастирі єпархії. На основі аналізу місцевої єпархіальної преси та церковних видань висвітлені заходи, пов'язані з вивченням, охороною та популяризацією цих пам'яток. Дана оцінка роботи священиків — подвижників науки.

Ключові слова: *Таврійська єпархія, духівництво, охорона пам'яток історії та культури.*

Монастирі — один з найважливіших інститутів Православної церкви. Від самого зародження християнства та від хрещення Русі вони були осередками церковного духовного життя. Зберігаючи свій величезний авторитет завдяки подвижництву чернецтва, монастирі суттєво впливали на всі галузі суспільного життя, насамперед на культуру, політику та економіку. Особливо помітно це на прикладі кримських обителей. Сьогодні, у час відродження православної духовності, важливим є вивчення історії цих релігійних центрів. У період відновлення монастирів, що почалося в 90-х роках XX ст., таке дослідження особливо актуальне.

Незважаючи на серію публікацій, присвячених окремим аспектам життя обителей, що з'явилися після здобуття Україною незалежності, досі не існує спеціального дослідження, яке б характеризувало пам'яткознавчі праці та описи монастирів, що були складені представниками місцевого духівництва в дорадянський період. Тому цілком доречним, на наш погляд, буде огляд цих праць.

Відновлення в Таврійській єпархії ранньохристиянських пам'яток і монастирів традиційно пов'язують з призначенням в 1848 р. на посаду головного духовного обличчя Херсонської і Таврійської єпархії архієпископа Інокентія (Івана Олексійовича Борисова) (1800–1857), чиєю мрією було створення в Криму "Російського Афона", де були б зосереджені найголовніші християнські святині. Архієпископ, що добре знав і тонко розумів історію, бажав ввести у відроджених монастирях порядки за взірцем чину грецьких обителей, заснованих на горі Афон в VII столітті.

Очоливши єпархію, Інокентій поступово об'їхав увесь Крим. Щиро полюбивши цей край, він ретельно збирав різноманітні відо-

мості про зруйновані церкви і монастирі в гірському Криму, згадки про похованих в Криму святих[1]. Його стараннями були відтворені Свято-Георгіївський монастир у Балаклаві, Успенський скит у Бахчисараї, кіновія Святого Климента в Інкермані, кіновія Святого Стефана Сурозького у Кізілташі, кіновія Святих Козьми та Даміана поблизу Алушти та ряд інших обителей.

Якісно новий рівень дослідження монастирів розпочався за часів перебування на Таврійській кафедрі архієпископа Гурія (Карпова). Саме у цей час був створений часопис "Таврические епархиальные ведомости" (далі — "ТЕВ"). Журнал виходив близько п'ятдесяти років. Це одне з небагатьох кримських дорадянських видань, що мали таку довготривалу історію. Ініціатива створення єпархіального часопису належить архієпископові Таврійському Гурієві (Карпову). 1 вересня 1869 року побачив світ перший номер "ТЕВ". Першими редакторами видання стали протоієрей Г. Брюховський і священик Г. Дєтський. У затвердженій Святішим Синодом програмі часопису в розділі "Єпархіальна статистика, археологія та історія" одним з пунктів був опис "давніх соборів, монастирів, церков та церковного начиння, особливо чудових"[2].

Значна частина публікацій "ТЕВ" була присвячена історії окремих церков і інших культових споруд єпархії. У нарисах наводилися дані про їхнє спорудження, архітектурні особливості, розміщувалися списки настоятелів приходів. Надруковані журналом матеріали про монастирі базуються на втраченій для істориків православної церкви джерельній базі.

Оскільки Крим був місцем прийняття християнства на Русі, то цілком зрозуміло увагу редакції "ТЕВ" до висвітлення цього питання. Публікації на цю тему, як правило, були приурочені до яких-небудь ювілейних датах. Першочергову увагу при цьому приділялося основі і діяльності Херсонеського чоловічого монастиря[3]. У цих публікаціях достовірні історичні факти сусідили з релігійно-міфологічними сюжетами. Іноді повідомлялися відомості про життя монастиря, пов'язані з розвитком історичної науки, зокрема про заснування при обителі давньосховища для приміщення в ньому священних предметів, знайдених при розкопках[4]. Урочистості, присвячені святкуванню в Херсонеському монастирі 900-річчя хрещення Русі був повністю присвячений здвоєний випуск єпархіального журналу. Він містить значну кількість вітальних промов і телеграм, докладно описаний хід святкових заходів[5]. Крім цього, на сторінках "ТЕВ" ми знаходимо досить докладний опис убрання Свято-Володимирського собору в Херсонесі[6].

Православною обителлю, чия історія детально висвітлювалася на сторінках друкованого органу Таврійської єпархії був Успенський скит Бахчисараю. Одним із матеріалів про цю обитель була замітка "Панагія, або Успенський скит"[7]. У ньому детально описується відновлення монастиря, хоча значно більше місця приділяється навколишній природі.

Проте не тільки про цей монастир писали в єпархіальному часописі. Відома стаття П. І. Руднєва про Космо-Даміановську кіновію[8]. Деякі моменти історії зародження в Криму християнства були своєрідно викладені священиком М. Феофіловим[9]. Спираючись на відомості з релігійних переказів, житій та популярної роботи В. Х. Кондараки "Історія християнства в Криму", він висвітлював діяльність на півострові багатьох християнських проповідників, особливо акцентуючи увагу на створенні і функціонуванні обителей — Інкерманської кінові, скиту в Бахчисараї та Георгіївського монастиря.

Одним із священиків-краєзнавців, які писали про "печерні міста", що знаходилися на території монастирів, був Олександр Накропін. Він був одним з постійних авторів єпархіальних відомостей. Першою його публікацією стала надрукована в 1875 році замітка "Кримські печери"[10]. Називаючи предмет свого дослідження "видимими чудовими пам'ятками тутешньої християнської давнини", автор наводить відомості про найбільш значні з них: Інкерман, Бахчисарайську печерну скелю та підземні печери Херсонеса.

Згодом, в 1880–1881 рр., на сторінках журналу з'явився докладний цикл статей О. Накропіна під загальною назвою "Кримські печери". Він охоплює такі матеріали: "Тепе-Керман", "Печерна скеля Бахчисарайського Успенського скиту", "Херсонес", "Святий Іоанн, єпископ Готський. Готи й Мангуп-Кале"[11]. У них священик істотно розширив своє дослідження, доповнивши його багатьма цікавими фактами.

Важливим джерелом до історії монастирів Криму в XIX ст. є "Статистико-хронологіко-

історичний опис Таврійської єпархії" кафедрального протоієрея М. К. Родіонова[12]. У четвертому розділі, який є найбільш значним в роботі священика і називається "Приватний опис селищ і міст в алфавітному порядку", М. К. Родіонов наводить відомості про 277 населених пунктів, що входили до складу Таврійської єпархії, особливу увагу приділяючи історії культових споруд єпархії, всім їхнім видозмінам. У п'ятому розділі книги — "Про православні монастирі, кінові та скити Таврійської єпархії" — М. К. Родіонов розповідає про кримські святині, що складали "Російський Афон". Описи, які містяться у книжці, докладно відображають історію та вигляд цих пам'яток.

Секретар Таврійської духовної консисторії та дійсний член Таврійської вченої архівної комісії (далі — ТВАК) Олександр Васильович Гроздов також займався вивченням історії монастирів. Всі його публікації присвячувалися найважливішим подіям з минувшини Таврійської єпархії. У п'ятому випуску "Известий Таврической ученой архивной комиссии", який був присвячений 900-літтю Хрещення Русі, всі статті були тематично пов'язані з історією Херсонеса Таврійського. Дві публікації підготував й О. В. Гроздов. У першій з них, "Історичній записці про Херсонеський, святого рівноапостольного великого князя Володимира, монастир"[13], розповідалося про устрій кінові на місці хрещення Володимира Великого та перетворення її на монастир, про події Кримської (Східної) війни, що були пов'язані з життям обителі, про візити до Херсонесу царствених осіб та високопосадовців. Велику зацікавленість викликає другий матеріал О. В. Гроздова — "Архівні документи, що стосуються до історії Херсонеського монастиря"[14]. Використовуючи матеріали з архівів Таврійської духовної консисторії, канцелярій Таврійського губернатора, Севастопольського військового губернатора та інших джерел, дослідник простежив розвиток обителі. Найбільш цінними наведеними документами є "Записка про відновлення стародавніх святих місць у горах кримських", що була складена архієпископом Інокентієм, та документи, що стосувалися розшуку старожитностей в Херсонесі.

О. В. Гроздов до 40-річчя відкриття Бахчисарайського Успенського скиту підготував до друку "Відомості про бахчисарайську Успенську церкву, що була облаштована у кам'яній скелі"[15], складені на основі рукопису протоієрея Михайла Кононовича Родіонова. Цей рукопис був виявлений у паперах єпископа Іркутського Парфенія і, за думкою О. В. Гроздова, був презентований архієпископу Інокентію під час його робіт зі створення у Криму "Російського Афону" — декількох монастирів, за устроєм подібних до відомих грецьких обителей. У статті наводилися усний народний переказ про початок шанування церкви з боку місцевого грецького населення, свідоцтва пов'язаних зі спорудою чудес. Висловлювалися також гіпотези щодо часу створення церкви. Автор відносив цю подію або до часу подорожі Кримом апостола Андрія Первозванного, або до часу діяльності Папи Римського Климента.

З 1905 по 1910 рр. Таврійською єпархією керував архієпископ Олексій (Молчанов)[16]. Він виступив з пропозицією щодо необхідності видання єпархіального органу на нових засадах. Зважаючи на назрілі питання церковно-суспільного життя, вирішено було розширити програму єпархіального друкованого органу та перейменувати його неофіційну частину в "Таврический церковно-общественный вестник" (далі — "ТЦОВ")[17]. Він сподівався на активну участь духівництва у виданні через співпрацю в ньому.

10 лютого 1907 р. Алексій звернувся до Таврійської духовної консисторії з ідеєю належного святкування 50-річного ювілею самостійної Таврійської єпархії. Консисторія постановила створити ювілейну комісію з розробки історичних пам'яток, яку очолив протоієрей О. Назаревський. Невдовзі відбулися збори з вироблення проекту святкувань. Були присутні представники сімферопольського духівництва, духовно-навчальних закладів та авторитетні вчені. Зокрема, на зборах були історики та члени ТВАК Ф. Ф. Лашков та А. І. Маркевич. Вирішено було видати збірник нарисів з історії єпархії. Особлива увага при цьому приділялася монастирям і церквам. Карту єпархії, з позначеними пам'ятками церковної історії, повинен був скласти викладач духовного училища Микола Соколовський[18].

Одну з пропозицій щодо засобів охорони пам'яток можна знайти у рапорті настоятеля Херсонеського монастиря архімандрита Мелхіседека на ім'я преосвященного Олексія[19]. Чернець доповідав Таврійському архієрею, що у 6–7 верстах від Херсонеса, в Козачій бух-

ті, знаходиться маленький острів з руїнами древнього храму й невеликим колодязем у вигляді стародавнього водоймища. За переказами тут прийняв смерть Св. Климент. Цю точку зору поділяв відомий історик та археолог А. Л. Бертьє-Делагард. Для гідного вшанування пам'яті святого Мелхіседек пропонував викупити землю острова за рахунок Херсонеського монастиря і побудувати на місці стародавнього храму невелику церкву "в дусі перших часів християнства", кошти на яку передбачалося отримати в результаті спеціальної підписки. Преосвященний Олексій схвалив це починання.

Зовсім іншому прикладу ставлення до історичних пам'яток у духовних колах присвячена стаття І. Воскресенського "Храм Св. Великомученика и Побѣдоносця Георгія в Балаклавському Георгіївському монастирі"[20]. Документами при складанні цього нарису слугували невеликий архів монастиря, написи в самому храмі і усні повідомлення деяких ченців-старожилів обителі. Оскільки в монастирському архіві не було особливої справи про будівництво храму, то неможливо визначити ні дня закладення храму, ані дня його освячення. Автор називає Балаклавський Георгіївський монастир "найстарішою з православних російських обителей". Основне місце в нарисі приділяється роботі настоятелів монастиря з реконструкції церкви Св. Георгія, що за переказами була побудована першими ченцями. Це "відновлення" добре ілюструє ситуацію, коли благі наміри церковних діячів призводили до руйнування старовинних церков. Ігумен Анфим в 1802, 1803 і 1806 рр. клопотав про виділення 14 тисяч карбованців на монастирські будівлі у зв'язку з ветхістю церковного даху і навколо храму. Єпархіальне начальство відмовило в проханні, наказавши обійтися виключно монастирськими коштами. У 1807 р. новий настоятель архімандрит Діонісій звернувся до консисторії з проханням розширити церкву і збільшити вівтар. Дозвіл було отримано, але через смерть Діонісія проект не був реалізований. У липні 1908 настоятелем монастиря став грецький митрополит Хрисанф, який вирішив не реконструювати храм, а збудувати на його місці новий, що і було виконано.

Особливим видом краєзнавчої літератури були так звані описи монастирів. Зазвичай вони виконували функції своєрідних путівників для паломників[21]. Найчастіше авторами цих праць були настоятелі обителей. На сьогодні нами виявлено близько двадцяти таких видань. Подібні книги почали з'являтися майже одразу після відновлення монастирів, в 60-ті роки XIX ст. Першою такою працею стало "Короткий опис Інкерманської кіновії та давнього її храму в нововідкритій Таврійській єпархії"[22], складене ієромонахом Єфремом та видане в Москві 1861 р. Приділивши значну частину тексту життю Св. Климента, Єфрем розповів про устрій інкерманських церков та закликав небайдужих людей допомогти в їхньому благоустрої. Структура опису була стандартною: обов'язкова історична довідка, де підкреслювалося, які святі були в цих місцевостях, описи найвизначніших споруд, декілька світлин з зображенням монастирських будівель, маршрут проїзду до обителі. Наприклад, у роботі "Катерлезський Свято-Георгіївський спільножитний монастир"[23] подається детальна інформація про всі зміни в житті духовного центру, про внесок настоятелів у розвиток монастиря. Ігумен Херсонеського монастиря Св. Володимира Анфим підготував історичну записку про цю обитель[24] та помістив дослідження на сторінках "Записок" Одеського товариства історії та старожитностей. Стаття вміщувала відомості про будівництво монастиря та зміни в його статусі, про візити до Херсонеса коронованих осіб. Коли описи виходили поза межами Таврійської єпархії, то вони у першу чергу запрошували читачів відвідати обителі. "Всякому, хто приїжджає до Криму — до Севастополя — вкажуть на Інкерман як на цікаве історичне місце, що заслуговує на неодмінне відвідування мандрівника..." — так починається книга "Інкерман та Інкерманський Священномученика Климента монастир в Криму"[25], що була надрукована в Одесі та витримала три перевидання. На замовлення монастирів видавалися також поштові листівки з зображенням їхніх будівель та місцевих краєвидів. Традиційно кошти, отримані від продажу таких праць, йшли на користь обителей.

Монастирі використовувалися Таврійським єпархіальним керівництвом у якості екскурсійних об'єктів. Начальство Таврійської духовної семінарії усвідомлювало величезне освітньо-виховне значення екскурсій. За традиційно заведеним звичаєм вони майже завжди здійснювалися протягом великодніх канікул. Наприклад, 9 квітня 1914 р. 42 особи з релігійних учбових закладів виїхали на екс-

курсії до південно-західного Криму[26]. Метою огляду були Херсонес, Інкерман і Балаклава. Окрім монастирів, у Балаклаві були оглянуті генуезька фортеця і грот, в Севастополі — музей, акваріум, панорама, броненосець "Св. Єфстафій". Зрозуміло, що екскурсії до монастирів супроводжувалися богослужіннями та регулярними молитвами. Також проходили паломництва до обителей разом з пов'язаними з Православною церквою громадськими організаціями. Так, 25 травня 1914 р., в день Святої Трійці, пройшов хресний хід сімферопольських непитущих до Бахчисарайського монастиря, який очолив керівник Товариства тверезості священик Олександр Ендека[27]. Подібні заходи завжди освітлювалися в єпархіальній періодиці.

Таким чином, ґрунтовною джерелознавчою базою для дослідників історії Церкви, духовного та суспільного життя, економічного становища православних громад можуть стати праці таврійського духівництва щодо виникнення та діяльності монастирів. Необхідну допомогу при відновленні церков у першоствореному вигляді можуть надати тільки архівні або письмові джерела, серед яких і праці духівництва Таврійської єпархії. Велика кількість опублікованих служителями культу матеріалів є єдиними, важливими відомостями про кількість та розміщення культових будівель у монастирях, про їхні архітектурні особливості.

Джерела та література

1 *Непомнящий А. А.* Церковное краеведение в Крыму и краеведческая библиография // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — Київ, 2000. — Вип. 6. — С. 123–147.

2 Программа издания "Таврических епархиальных ведомостей" в 1870 // Таврические епархиальные ведомости (далі — ТЕВ). — 1869. — № 3. — С. 82–85.

3 Херсонес Таврический, крещение в нем св. равноапостольного князя Владимира в Херсонесе Таврическом и Херсонесский монастырь как памятник этого события // ТЕВ. — 1888. — № 9/10. — С. 422–487.

4 [Об учреждении при Таврическом Херсонесском монастыре древлехранилища для помещения в оном предметов, находимых при раскопках] // ТЕВ. — 1899. — № 17. — С. 1187–1188.

5 Юбилейное торжество в Херсонесском св. Владимира монастыре в день 900-летия со времени крещения равноапостольного князя Владимира и русского народа в 988 году по Рождестве Христовом // ТЕВ. — 1888. — № 15/16. — С. 652–819.

6 Херсонесский храм во имя святого равноапостольного князя Владимира // ТЕВ. — 1891. — № 19/20. — С. 817–824.

7 Панагия, или Успенский скит // ТЕВ. — 1890. — № 6. — С. 231–256.

8 [*Руднев П. И.*] Космодамиановская киновия в Крыму и воспоминания о первом настоятеле оной иегумене Макарии // ТЕВ. — 1882. — № 3. — С. 133–146; № 4. — С. 172–192.

9 *Феофилов М.* Исторический очерк христианства в Крыму (Инкерманская киновия, Георгиевский монастырь и Бахчисарайский скит) // ТЕВ. — 1898. — № 22. — С. 1464–1473; № 23. — С. 1583–1593; 1899. — № 5. — С. 347–358; № 9. — С. 603–615.

10 *Накропин А.* Крымские пещеры // ТЕВ. — 1875.– № 1. — С. 21–33.

11 *Накропин А.* Тепе-Керман: Крымские пещеры // ТЕВ. — 1880. — № 1. — С. 36–44; *Накропин А.* Пещерная скала Бахчисарайского успенского скита: Крымские пещеры // ТЕВ. — 1880. — № 2. — С. 82–90; *Накропин А.* Херсонес: Крымские пещеры // ТЕВ. — 1880. — № 16. — С. 767–773; *Накропин А.* Святой Иоанн, епископ Готский. Готы и Мангуп-кале: Крымские пещеры // ТЕВ. — 1881.– № 16. — С. 794–812.

12 *Родионов М. К.* Статистико-хронологикоисторическое описание Таврической епархии: общий и частный обзор. — Симферополь, 1872. — 269 с.

13 *Гроздов А. В.* Историческая записка о Херсонисском Св. равноапостольного князя Владимира монастыре // ИТУАК. — 1888. — № 5. — С. 76–80.

14 *Гроздов А. В.* Архивные документы, относящиеся к истории Херсонисского монастыря // ИТУАК. — 1888. — № 5. — С. 81–105.

15 *Родионов М*. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале / Подг. А. В. Гроздова // ИТУАК. — 1890. — № 9. — С. 62–67.
16 Десятилетие архиерейства преосвященного Алексия, епископа Таврического // Таврический церковно-общественный вестник (далі — ТЦОВ). — 1910. — № 27. — С. 1101–1104.
17 От редакции // ТЦОВ. — 1906.– № 1. — С. 1–7.
18 К 50-летию со дня открытия Таврической епархии // ТЦОВ. — 1909. — № 10. — С. 395–403.
19 Священное место в Крыму (Рапорт его преосвященству настоятеля Херсонесского монастыря архимандрита Мелхиседека) // ТЦОВ. — 1907. — № 31. — С. 1296–1297.
20 *Воскресенский И*. Храм Св. Великомученика и Победоносца Георгия в Балаклавском Георгиевском монастыре (К столетию его построения. 1810–1815 гг.) // ТЦОВ. — 1910. — № 18. — С. 823–828; № 19. — С. 870–878; № 20. — С. 916–922; № 21. — С. 960–966.
21 *Алексий*. Описание киновии св. исповедника Стефана Сурожского (Судакского), или Кизильташ, в Крыму. — Феодосия, 1889. — 30 с.; Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии. — Симферополь, 1897. — 34 с.; Краткое историческое описание Георгиевского Балаклавского первоклассного монастыря в Крыму. — Севастополь, 1893. — 29 с.; *Никанор*. Херсонисский монастырь в Крыму: История его и настоящее состояние. — Варшава, 1907. — 30 с.; *Никон*. Балаклавский Георгиевский первоклассный монастырь. — Чернигов, 1862. — 23 с.
22 *Ефрем*. Краткое описание Инкерманской киновии и древнего ее храма в новооткрытой Таврической епархии. — М., 1861. — 24 с.
23 КатерлезскийСвято-Георгиевскийобщежительный монастырь. — М., 1900. — 15 с.
24 *Анфим*. Историческая записка о Херсонисском св. Владимира монастыре // ЗООИД. — 1877. — Т. 10, отд. 3. — С. 427–430.
25 Инкерман и Инкерманская священномученика Климента киновия в Крыму: В пользу Инкерманской обители Климента в Крыму. — Одесса, 1901. — 28 с.
26 Участник. Экскурсия воспитанников Таврической духовной семинарии в монастыри южного берега Крыма // ТЦОВ. — 1914. — № 11–12. — С. 380–384.
27 Зритель. Паломничество симферопольских трезвенников в Бахчисарайский монастырь // ТЦОВ. — 1914. — № 17. — С. 526–553.

Владимир Калиновский

Монастыри Крыма в исследованиях духовенства Таврической епархии (XIX — первая четверть XX в.)

В статье рассмотрены основные работы представителей крымского духовенства о монастырях епархии. На основе анализа местной епархиальной прессы и церковных изданий освещены мероприятия, связанные с изучением, охраной и популяризацией этих памятников. Дана оценка работы священников — подвижников науки.

Ключевые слова: *Таврическая епархия, духовенство, охрана памятников истории и культуры.*

Volodymyr Kalinovskyi

Monasteries of the Crimea in studies of the clergy Taurical diocese (XIX — first quarter XX Century)

The article deals with the main representatives of the Crimean clergy of the monasteries of the diocese. Based on the analysis of the local diocesan press, and church publications covered activities related to the study, protect and promote these sites. Assesses the work of priests, devotees of science.

Key words: *Taurical diocese, the clergy, the protection of monuments of history and culture.*

УДК 351.853:371.233(477.75)

Євгенія Молочко (м. Сімферополь)

ВИВЧЕННЯ, ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ТА ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СЕВАСТОПОЛЯ: ЕКСКУРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Формами роботи по вивченню пам'яток історії та культури Криму у другій половині XIX — на початку XX століття стали виїзди до місць їх розташування, організація екскурсій з метою їх обстеження. У статті висвітлений внесок навчальних закладів Таврійської губернії в популяризацію пам'яток історії та культури Севастополя. Проаналізовані головні напрями пам'яткоохоронної діяльність Кримсько-Кавказького гірського клубу відносно історико-культурної спадщини міста бойової слави.

Ключові слова: *пам'ятки історії та культури, Севастополь, Крим, охорона культурної спадщини, екскурсії.*

У другій половині XIX століття почала розвиватися туристично-екскурсійна діяльність в Криму. Цьому сприяли: 1) лікувальні властивості півострова; 2) значна кількість пам'яток історії та культури Криму; 3) туристські маршрути, які поєднували пішохідний, сухопутний та морський види транспорту. Розвиток екскурсійних турів був безпосередньо пов'язаний з економічними, транспортними, соціально-політичними тенденціями розвитку півострова. Спочатку це були, як правило, шкільні поїздки, які проводилися переважно для вивчення навколишньої природи та по історичних місцях. Подальше поширення екскурсій як форми краєнавчого руху супроводжувалося відкриттям природознавчих, історичних і культурних пам'яток, ансамблів, музеїв.

В літературі проаналізований внесок навчальних закладів Таврійської губернії в розвиток екскурсійної справи в Криму. Основні аспекти діяльності Кримського гірського клубу по організації екскурсій відображені в спеціальних працях (К. В. Голоцван, Г. П. Долженко, В. С. Савчук, А. А. Непомнящий, І. Л. Чопп). Серед джерел важливе місце посідають опубліковані матеріали — періодичні видання (статті та звіти про проведення екскурсій в "Записках Крымского горного клуба", місцевих газетах і журналах), путівники.

Метою роботи є дослідження по матеріалах екскурсій вивчення та охорони пам'яток історії та культури Севастополя у другій половині XIX — на початку XX століття.

Перші краєнавчі екскурсії для учнів в Криму організувала Сімферопольська чоловіча казенна гімназія, яка впродовж всього дорадянського періоду була найбільшим навчальним закладом Таврійської губернії. З другої половини 80-х років XIX століття екскурсійна діяльність гімназії набула організованих форм. Взагалі роль екскурсоводів виконували викладачі гімназії, серед яких були відомі краєнавці Криму, — Ф. Ф. Лашков, А. І. Маркевіч. Організовував і керував екскурсіями директор гімназії Григорій Іванович Тимошевський — член-кореспондент Московського Археологічного товариства[1]. Під час поїздок учні вели спеціальні щоденники, в які заносили свої спостереження.

У серпні 1886 року здійснені масові екскурсії гімназистів у супроводі їх викладачів до Севастополя, Херсонеса, Балаклави, Інкермана. Восени 1886 року був опублікований звіт інспектора Сімферопольської чоловічої казенної гімназії про екскурсію до Севастополя, в якому висловлено побажання видати повніший звіт, до якого увійшло б усе, що повідомлялося учням[2]. 1889 року завдяки фінансовій підтримці сімферопольського купця Б. Топалова був опублікований детальний звіт про екскурсію до Севастополя[3]. З'явилася серія книг, в яких докладно описані екскурсії гімназії. Авторами нарисів в цих краєнавчих збірках були: Ф. Ф. Лашков, А. І. Маркевіч, Г. І. Тимошевський та інші. Кримознавча цінність цих видань полягає в тому, що в них поміщені статті — тексти доповідей, зроблених

для екскурсантів під час навчальних екскурсій. Особлива увага в них приділена питанням історії, археології, етнографії Криму та охорони археологічних пам'яток.

У другій половині XIX — на початку XX століття в педагогічній практиці навчальних закладів Криму поширення набули навчальні екскурсії, різноманітні по географічній побудові маршруту й характеру об'єктів, які відвідували, наприклад, 1911 року учні Євпаторійської чоловічої казенної гімназії здійснили п'ятиденну екскурсію до Севастополя, Бахчисарая та їх околиць.

Чимала кількість екскурсій доводилася на початкові школи та училища губернії. 1913 року з пам'ятками Севастополя ознайомилися екскурсанти початкових училищ Сімферополя, приватної безкоштовної професійної школи, Туатайської, Бешаранської та Эскі-Ординської шкіл, національних єврейських й караїмських початкових навчальних закладів[4].

Наприкінці XIX століття популярності набули екскурсії-паломництва церковно-приходських шкіл і духовних училищ до православних святинь Криму. Після приєднання Криму до Росії більшість християнських храмів і монастирів знаходилися в запустінні. Завдяки старанням Херсоно-Таврійського архієпископа Інокентія в середині XIX століття почалося їх відродження. Він влаштував такі обителі: Херсонеську, Бахчисарайську Успенську, Інкерманську св. Климента, Козьмодаміановську, Кизилташську св. Стефана Сурожського, Катерлезську Георгіївську поблизу Керчі, Анастасієвську на річці Кача[5]. Найбільш відвідуваними об'єктами екскурсій в околицях Севастополя були Херсонеський монастир Святого Володимира, Балаклавський Георгіївський монастир, Інкерманська кіновія. Екскурсанти знайомилися з храмовими спорудами, монастирськими пам'ятками, закладеними на місці середньовічних православних обителей, а також з витворами церковного мистецтва та реліквіями.

Активна діяльність по проведенню екскурсій з метою вивчення пам'яток Криму належала Сімферопольському реальному училищу імператора Миколи II, відкритому 1898 року. За ініціативою його директора організовувалися тематичні екскурсії по півострову. У травні 1900 року була здійснена поїздка, приурочена до століття з дня смерті О. В. Суворова[6]. Проводилися художні екскурсії в околиці Севастополя, під час яких учні робили зарисовки відвідуваних об'єктів. При училищі стараннями вихованців був організований "кабінет екскурсій", де зберігалися зібрані екскурсантами колекції мінералів та зразки місцевої флори і фауни, зроблені ними фотознімки й малюнки, довідкова та краєзнавча література[7]. 1907 року Є. І. Свіщов видав збірку з описом поїздок вихованців цього навчального закладу по Криму[8].

На початку XX століття проводилися багатоденні шлюпочні походи уздовж побережжя Кримського півострова із зупинками для огляду історичних пам'яток. Наприклад, у червні 1911 року група учнів Севастопольської чоловічої гімназії під керівництвом викладача історії І. І. Смоленського здійснила сімнадцятиденну екскурсію на шлюпках "Первісток" і "Тюлень" уздовж Південного берега Криму. Гімназисти відвідали Балаклаву, Ласпі, Форос, Алупку, Ялту, Гурзуф, Алушту[9]. 1911 року для учнів Ялтинської Олександровської гімназії була проведена морська екскурсія до Севастополя[10].

На розвитку екскурсійної діяльності навчальних закладів Таврійської губернії негативно відбилася Перша світова війна. Кількість відвідуваних пам'яток Криму значно скоротилася в порівнянні з довоєнним періодом. Основними об'єктами навчальних екскурсій стали пам'ятки історії та культури і музеї, розташовані в рідному місті або його околицях. Не дивлячись на це, окремі екскурсії проводилися до 1918 року[11]. За період 1914–1916 років відомі екскурсії початкових училищ, земських, професійних і національних шкіл Сімферопольського повіту[12].

Найбільшою в Криму екскурсійною організацією був Кримський (Кримсько-Кавказький) гірський клуб. У 80-х роках XIX століття серед ялтинської інтелігенції виникла ідея організації екскурсійної справи. За ініціативою місцевих вчителів, лікарів, інженерів був створений Гурток любителів природи, гірського спорту та Кримських гір, який став основою організованого 1890 року Кримського гірського клубу. Члени гуртка почали проводити екіпажні, верхові й пішохідні екскурсії, участь в яких брали вони самі, їх родини та знайомі. Під час перших туристичних походів, які тривали від одного дня до десяти діб, краєзнавці збирали інформацію для складання цілого ряду маршрутів[13].

Кримський гірський клуб з адміністративним центром в Одесі почав свою діяльність

6 травня 1890 року. Ялтинський гурток любителів природи був перетворений у відділення клубу. Проте датою заснування Кримського гірського клубу прийнято вважати 25 січня 1890 року, коли товариш міністра внутрішніх справ генерал-лейтенант Шебеко затвердив статут, розроблений членами-засновниками клубу ботаніком Ф. М. Каменським і геологом Ю. О. Лістовим[14]. За весь час існування клубу було прийнято чотири статути (1890, 1894, 1901, 1905 рр.). Серед цілей клубу визначалося не лише вивчення Кримських гір, але і прилеглих до них степів і морів. У статутах Кримського гірського клубу 1890[15] і 1895[16] років містився спеціальний параграф, в якому один з напрямів його діяльності полягав в "охороні рідкісних гірських видів рослин і тварин, історичних пам'яток". Це завдання впродовж всього існування клубу залишалося пріоритетним.

Екскурсії ретельно опрацьовувалися правлінням клубу (маршрути подорожей, зупинки, привали). Клуб часто заздалегідь клопотав перед директорами місцевих гімназій про надання приміщення для зупинки екскурсантів на відпочинок або ночівлю. З року в рік маршрути екскурсій удосконалювалися. Керівниками екскурсій зазвичай були, відмінно знаючі місцевість, члени клубу — справжні знавці історії Кримського півострова. У екскурсіях могли брати участь студенти вищих навчальних закладів та учні трьох старших класів середніх навчальних закладів. В учнівських екскурсіях керівниками досить часто були викладачі даного навчального закладу[17]. Бувало, що маршрут екскурсії поступав на затвердження попечителю Одеського навчального округу, який розглядав зупинки на нічліг в різних навчальних закладах, клопотав за екскурсантів.

Клубу вдалося поставити на належний освітній рівень свою екскурсійну діяльність. Екскурсанти збагачувалися знаннями з минулого Кримського півострова. У перший сезон члени Кримського гірського клубу провели вісім екскурсій, серед яких була екіпажна екскурсія через Севастополь у фортецю Черкес-Кермен.

Найбільш поширеними були екскурсії по класичному маршруту Одеса — Крим — Одеса. Подорож до Криму починалася в Одесі, куди туристи потрапляли залізничною дорогою. Після прибуття в Севастополь на пристані екскурсантів нерідко зустрічав представник клубу, який допомагав їм влаштуватися в якій-небудь навчальній установі міста. Потім учасники екскурсії приступали до огляду пам'яток Севастополя. По кількості туристичних об'єктів, які привертали увагу, місто не мало собі рівних в Криму. Перш за все це були пам'ятки оборони Севастополя під час Кримської війни 1853–1855 рр. Екскурсанти також оглядали Графську пристань, побудовану 1846 року і пам'ятник на честь подвигу брига "Меркурій" під час Російсько-турецької війни 1829 року, відкритий через десятиріччя. У другій половині XIX століття уряд, військові та міські власті прийняли заходи по збереженню та охороні історичної спадщини міста. Севастопольська міська Дума 1875 року прийняла рішення не забудовувати зруйновані бастіони й батареї, а розбити на їх місці бульвари, які нагадували б про битви, що відбулися тут. На жаль, лише на місці четвертого бастіону з'явився Історичний бульвар і батареї відзначили гранітними пам'ятками. Після 40-річного ювілею оборони почалося спорудження нових пам'яток. 1895 року на Малаховому кургані був споруджений пам'ятник адміралові Корнілову та пристосовані для огляду екскурсантами залишки фортеці. У Севастополі до ювілею Синопської битви відкрили пам'ятник адміралові П. С. Нахімову. До 50-ліття оборони Севастополя було зведено більше двадцяти монументів, завершена реконструкція Малахова кургану і Історичного бульвару, де побудована Панорама Севастопольської оборони. 1905 року був відкритий пам'ятник затопленим кораблям, а 1909 — військовому інженерові Е. І. Тотлебену. Екскурсанти відвідували на Північній стороні севастопольської бухти Братський цвинтар, де 1870 року був споруджений собор. Місця поховань були прикрашені архітектурними спорудами та утримувалися в порядку[18].

Великий інтерес у екскурсантів викликали околиці Севастополя. У селі Чоргун оглядали залишки турецького укріплення. Потім добиралися до Херсонеса, де завідувач розкопками Карл Казимирович Косцюшко-Валюжиніч проводив екскурсію по руїнах античної та візантійської фортеці з відвідинами музею Імператорського Археологічного суспільства. Екскурсанти знайомилися з планами древніх церков і епіграфічними пам'ятками. Обов'язковому огляду підлягав храм Святого Володимира[19]. Далі екскурсія зазвичай прямувала по Чорній річці до Інкермана для знайомства з Інкерманським монастирем, відродженим піс-

ля Кримської війни, довколишніми печерами та руїнами середньовічної фортеці. Як правило, цим закінчувався перший день подорожі, учасники екскурсії поверталися до Севастополя.

Наступного дня екскурсанти відвідували Балаклаву, де оглядали генуезьку фортецю Чембало, після слідували до Георгіївського монастиря і на мис Фіолент. Перша пам'ятка привертала увагу як одна з якнайдавніших християнських святинь, а друга — як легендарне язичеське святилище. По відомостях Страбона на цьому мисі знаходився знаменитий храм Діани-Деви. За ці два дні екскурсанти встигали оглянути Володимирський собор, "Тотлебенський" Військово-історичний музей і Малахов курган, що супроводилося ґрунтовною лекцією про Кримську війну. Оглянувши Севастополь, екскурсія наступного дня слідувала до Бахчисарая. Зазвичай після знайомства з Південним берегом Криму подорож закінчувалася, екскурсанти вирушали назад в Одесу через Ялту і Севастополь. Проте не всі екскурсії дотримувалися описаного маршруту. Так, після Севастополя і Балаклави маршрут через Байдари та Форос міг пролягати по Південному берегу Криму, а Гірський Крим залишався наостанок[20].

Активну участь в проведенні екскурсій брало Севастопольське відділення Кримсько-Кавказського гірського клубу, відкрите 16 квітня 1891 року. Воно займалося виключно організацією екскурсій. Проте, з 1897 по 9 квітня 1902 року діяльність Севастопольського відділення була припинена. Потім воно продовжувало працювати до 1908 року, після чого було остаточно закрито[21]. За перший сезон ним було проведено сім екскурсій для двохсот екскурсантів. Влітку 1903 року в 39 екскурсіях брало участь більше семисот туристів[22]. Відділення організовувало одноденні та дводенні екскурсії з Севастополя в Георгіївський монастир та Балаклаву.

Центральним і найактивнішим відділенням клубу впродовж всієї його діяльності було Ялтинське, відкрите 22 квітня 1891 року. З усіх відділень лише Ялтинське проіснувало від моменту зародження клубу до його закриття. На 1 січня 1892 року воно вже налічувало 44 члени[23]. Це відділення зайнялося широкою екскурсійною діяльністю, організацією численних екскурсій по найцікавіших місцях Криму, а також пам'ятко-охоронною діяльністю.

Екскурсійний сезон тривав зазвичай шість місяців, з квітня по жовтень, а якщо дозволяла погода, то і довше. Екскурсії поділялися на пішохідні, верхові і екіпажні, одноденні і багатоденні. Окрім екскурсій, за розкладом можна було влаштувати і подорож за бажанням. За довідками потрібно було звертатися до доктора Ф. Д. Вебера, який завідував екскурсіями, а потім відкрив власне екскурсійне бюро[24].

З 1894 року Ялтинське відділення почало надавати екскурсійні послуги широким кругам публіки. Пішохідні екскурсії, порівняно з екіпажними, користувалися значно меншою популярністю, тому число екскурсантів в них вагалося від року до року і не перевищувало 150 осіб. Інколи частину маршруту можна було здійснити за допомогою коней, використовуючи екіпажі або лінійки. Екіпажні екскурсії клубу вперше почали функціонувати з 1894 року і завоювали велику популярність. 1895 року була розроблена і опублікована детальна програма екскурсійних маршрутів[25]. Розклад екскурсій вивішувався в будівлі Ялтинського відділення, на пароплавах Російського товариства пароплавства і торгівлі та у всіх готелях Південного берега Криму. 1913 року було створено бюро пішохідних екскурсій, а в березні 1914 року перейменовано в секцію пішохідних екскурсій Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу. Тоді була розроблена інструкція цієї секції під керівництвом Г. І. Гробовського[26]. Перед секцією ставилися такі завдання: 1) планомірна організація пішохідних екскурсій в Криму; 2) виправлення старих і розробка нових пішохідних маршрутів; 3) установка на стежках знаків гірського клубу; 4) організація зборів бажаючих здійснити екскурсії за сприянням клубу; 5) підготовка дослідних провідників.

Особливе значення надавалося розвитку краєзнавчого туризму серед учнів. Перш за все було залучено до роботи клубу учнів Ялтинської гімназії та Ялтинського комерційного училища. Вони спочатку збиралися в клубі по неділях, чистили колекції монет, упорядковували креслення і мінералогічні колекції, брали участь в екскурсіях. Ялтинське відділення клубу розробляло маршрути учнівських екскурсій і виділяло спеціально підготовлених екскурсоводів. Освітні екскурсії ставили за мету ознайомити учнів з історичними та природними пам'ятками Криму. Продовжува-

лися вони від 5 до 16 днів, як правило, в канікулярний час. Слідом за екскурсіями гімназій до Криму вирушили екскурсії земських шкіл, реальних, комерційних, педагогічних училищ, а також слухачів учительських, фельдшерських і інших курсів. Різна професійна орієнтація навчальних закладів вимагала включення до навчально-освітніх походів екскурсії на виробництва. У Севастополі учні відвідували суднобудівний завод і військові кораблі Чорноморського флоту, у Балаклаві — завод по вирощуванню мідій, у Бахчисараї — кустарні татарські виробництва, а учні сільськогосподарських шкіл оглядали плантації виноградників, сади та дослідні ділянки[27].

Кримський гірський клуб наприкінці XIX — на початку XX століття займався рекламно-видавничою діяльністю, яка сприяла популяризації пам'яток історії та культури Криму. Для туристів, які вибирали екскурсії клубу, його членами були підготовлені спеціальні путівники. По виданому членом правління Кримського гірського клубу М. П. Мельниковим путівнику можна було "поверхнево ознайомитися з Кримом"[28]. Детальний опис 18 екіпажних маршрутів та 50 пішохідних і верхових екскурсій по Південному берегу Криму, а також 13 кругових комбінованих поїздок пропонував путівник, складений членом Клубу В. А. Меркуловим[29]. У вказаних довідкових виданнях також містилася інформація про археологічні та історичні пам'ятки півострова.

У роки Першої світової війни, незважаючи на численні труднощі, екскурсійна діяльність клубу дещо ослабла, але не припинилася. Було заборонено відвідини деяких багатих пам'ятками місцевостей, серед яких був й Севастопольський укріплений район. Восени 1920 року, після остаточного встановлення на півострові Радянської влади, Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу припинило свою діяльність[30].

У другій половині XIX століття значного поширення набули всі види екскурсій по Криму. Важливою складовою частиною популяризаторської спрямованості різноманітних екскурсій навчальних закладів Таврійської губернії та Кримського гірського клубу було вивчення та охорона історико-культурної спадщини Криму, серед якої значне місце посідали пам'ятки історії та культури Севастополя.

Джерела та література

1 *Попов А. Д.* Симферопольская мужская казенная гимназия и ее учебные экскурсии [Текст] / А. Д. Попов // Историческое наследие Крыма. — 2006. — № 12/13. — С. 117.

2 *Попов А. Н.* Поездка с учениками Симферопольской гимназии для осмотра достопримечательностей в городе Севастополе и его окрестностях (28, 29, 30 и 31 августа 1886 г.) [Текст] / А. Н. Попов. — Симферополь, 1886. — С. 36.

3 Первая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Севастополь и его окрестности [Текст] / Сост. А. Н. Попов. — Симферополь, 1888. — 204 с.

4 Государственный архив в Автономной Республике Крым (ГААРК), ф. 212. оп. 1, д. 285, л. 3, 7, 9, 13, 25, 28, 35, 36, 50.

5 *Мальгин А. В.* Русская Ривьера: Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху империи; конец XVIII — начало XX века [Текст] / А. В. Мальгин. — Симферополь: Сонат, 2006. — С. 301.

6 *Свищов Е.* "Суворовская" образовательная экскурсия воспитанников Симферопольского императора Николая II реального училища [Текст] / Е. Свищов // Естествознание и география. — 1900. — № 9. — С. 40–41.

7 *Попов А. Д.* Туризм и экскурсии в учебных заведениях Таврической губернии на рубеже XIX–XX вв. [Текст] / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 246.

8 *Свищов Е.* Полуденная Таврида: путевые заметки [Текст] / Е. Свищов. — Симферополь, 1907.

9 *Попов А. Д.* Туризм и экскурсии в учебных заведениях Таврической губернии на рубеже XIX–XX вв. [Текст] / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 247.

10 N. Морская экскурсия учеников Ялтинской Александровской гимназии в Севастополь [Текст] / N. // Русская Ривьера. — 1911. — 24 июня.

11 *Попов А.Д.* Туризм и экскурсии в Крыму во время Первой мировой войны [Текст] / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження/ Ін-т туризму ФПУ. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 380.

12 ГААРК, ф. 212, оп. 1, д. 297, л. 1–50.

13 *Непомнящий А.А.* Кримський гірський клуб в Криму і розвиток краєзнавчого туризму (к. XIX — поч. XX ст.) [Текст] / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. — К., 1998. — Вип. 1: Мат-ли III Всеукраїнської конф. "Туризм в Україні: економіка та культура": у 2 ч. — Ч. 2. — С. 150.

14 *Листов Ю.* Альпинизм и Крымский Горный Клуб [Текст] / Ю. Листов. — Одесса, 1891. — С. 7.

15 Устав Крымского горного клуба [Текст] // Записки Крымского горного клуба. — 1891. — Вып. 1. — С III.

16 Устав Крымского горного клуба [Текст] // Записки Крымского горного клуба. — 1895. — Вып. 10. — С. 5.

17 Основания для организации ученических экскурсий в Крым, устраиваемых Крымским горным клубом [Текст] // Записки Крымского горного клуба. — 1892. — С. 11–14.

18 *Мальгин А.В.* Русская Ривьера: Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху империи; конец XVIII — начало XX века [Текст] / А. В. Мальгин. — Симферополь: Сонат, 2006. — С. 144–146.

19 Сообщение Е. В. Князева о II-ой ученической экскурсии в Крым, совершенной в июне 1895 года под его руководством [Текст] // Записки Крымского горного клуба. — 1896. — Вып. 2. — С. 6.

20 *Голоцван К.В.* Крымско-Кавказский горный клуб [Текст] / К. В. Голоцван // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 18. — С. 168.

21 *Непомнящий А.А.* Кримський гірський клуб ... — С. 151.

22 Севастополь в кармане. Необходимая книжка каждому туристу. Практический путеводитель [Текст]. — Одесса, 1904. — С. 42–43.

23 Отчет о состоянии и деятельности Ялтинского отделения Крымского горного клуба за 1891 год [Текст] // Записки Крымского горного клуба. — 1892. — Вып. 2. — С. 24.

24 *Вебер Ф.Д.* История развития и деятельности Ялтинского отделения Крымско-Кавказского горного клуба [Текст] / Ф. Д. Вебер // Юбилейный сборник Крымско-Кавказского горного клуба 1890–XXV–1914 / под ред. М. А. Познанского. — Одесса, 1915. — С. 47–63.

25 Расписание экскурсий, устраиваемых Ялтинским отделением Крымского горного клуба в мае и июне месяцах 1895 года // Записки Крымского горного клуба. — 1895. — Вып. 5. — С. 6–10.

26 Инструкция секции пешеходных экскурсий Ялтинского отделения Крымско-Кавказского горного клуба [Текст] // Отчет о деятельности Ялтинского отделения Крымско-Кавказского горного клуба в 1914 году. — Ялта, 1915. — С. 35–37.

27 *Непомнящий А.А.* Кримський гірський клуб в Криму... — С. 153.

28 [*Мельников Н.П.*] Н. П. М. Краткий путеводитель-картинка по Крыму. Составлено Н. М. П. для туристов. [Текст] / Н. П. Мельников. — Одесса, 1899. — 37 с. — Изд. под псевд.: Н. П. М.

29 *Меркулов В.А.* Путеводитель по горам Крыма. Подробное описание пешеходных и верховых экскурсий Крымского горного клуба [Текст] / В. А. Меркулов. — СПб., 1903. — 72 с.

30 *Попов А.Д.* Экскурсионная жизнь Ялты накануне и во время Первой мировой войны [Текст] / А. Д. Попов // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 5. — С. 429.

Евгения Молочко

Изучение, популяризация и охрана памятников истории и культуры Севастополя: экскурсионная деятельность во второй половине XIX — в начале XX века

Формами работы по изучению памятников истории и культуры Крыма во второй половине XIX — начале XX века стали выезды к местам их расположения, организация экскурсий с целью их исследования. В статье показан вклад учебных заведений Таврической губернии в популяризацию памятников истории и культуры Севастополя. Проанализированы главные на-

правления памятникоохранительной деятельности Крымско-Кавказского горного клуба относительно историко-культурного наследия города боевой славы.

Ключевые слова: *памятники истории и культуры, Севастополь, Крым, охрана культурного наследия, экскурсии.*

Evgenia Molochko

By the forms of work on the studied of historical and cultural monuments of Crimea in the second half XIX — early XX centuries departures became to the places of their location, organization of excursions with the purpose of research

In the article the contribution of educational establishments of the Tavrida province is rotined to popularization of historical and cultural monuments of Sevastopol. Main directions are analyses of protection activity Crimean-Caucasian mountain club in relation to the cultural heritage of city of battle glory.

Key words*: monuments of history and culture, Sevastopol, Crimea, of protection of cultural heritage, excursions.*

VI
КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

УДК 94. (477) (092)

Нінель Клименко (м. Київ)

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА СПАДЩИНА ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

У статті досліджується краєзнавча діяльність відомого історика Івана Крип'якевича в Східній Галичині першої половині ХХ ст. Розглядаються форми і методи гурткової роботи як з учнями, так і з дорослим населенням, а також висвітлюється праця ученого по збереженню пам'яті про людей, які загинули в обороні Батьківщини, популяризації історико-культурної спадщини.

Ключові слова: *історичний гурток, екскурсії, краєзнавство, українське краєзнавче товариство "Плай", "Кружок любителів Львова", "Комітет охорони воєнних могил".*

Могутнім і невичерпним джерелом духовності, моральності і культури суспільства є любов до рідного краю, його безцінних багатств, глибока пошана до історії та віковічних традицій свого народу. Високе поняття Вітчизни починається від рідного міста, села, вулиці, від рідного порогу. Воно передається з покоління в покоління з молоком матері, чарівною мелодією народної пісні, поетикою рідної мови. Любов до малої Вітчизни — це те, без чого неможливі ні справжній всеукраїнський патріотизм, ні пов'язана з ним повага до інших народів, до загальнолюдських цінностей та ідеалів.

Але мало любити свій край — його ще треба знати. Знання рідного краю не просто збагачує і звеличує людину, воно служить своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями прийдешніми. Пошана до традицій давньої культури та славного минулого творить тривкі основи теперішності й є запорукою майбутнього.

Важливого значення вивченню минулого рідного краю надавав найвидатніший український історик М. С. Грушевський. У статті "Історія й її соціально-виховуюче значіннє" він писав: "… того, що може дати рідна історія в сфері морального, соціально виховуючого впливу, його безпосередности і власти над почутєм, не може дати ніяка иньша. Тому було б невдячним ділом усувати її чи штучно зменьшувати її місце і ролі в історичнім научуванню, тим меньше — в історичнім вихованню, в широкім значінню слова. Навпаки се джерело мусить бути використане в повній мірі. З нього повинні бути зачерпнені можливо повно всі вартости, цінні з становища тих виховуючих ідей, які має висунути історичне научаннє. Рідна історія повинна бути розвиненою найбільш повно й деталічно, й на її матеріалі, найбільш близько і повно звіснім, повинна бути переведена та методична, формальна сторона вироблення історичного мишлення — методольогії історії"[1].

Визначний теоретик і організатор краєзнавства, учень М. С. Грушевського І. П. Крип'якевич вважав виховання в учнів високих почуттів любові до рідного краю, його безцінних багатств, глибокої пошани до віковічних традицій свого народу. На його думку, мало любити свій край — його ще треба знати. Знання рідного краю не просто збагачує і звеличує людину, воно служить своєрідним містком, що єднає покоління. Пошана до традицій давньої культури та славного минулого стає основою сучасності і є запорукою майбутнього. У статті "Про вагу місцевої історії" І. П. Крип'якевич зазначав: "Коли… розсипані останки минулого збережемо, пояснимо їх і навчимо шанувати — історія України не буде чимсь далеким і тільки святочним, а стане живою частиною світогляду й основою національних почувань"[2].

У зв'язку з цим він наголошував на необхідності використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі і практично поклав початок практиці шкільного краєзнавства в Галичині.

Блискучі педагогічні здібності І. П. Крип'якевича, любов до свого предмету, толерантність, і в той же час палкий патріотизм, спонукали учнів шостого класу філії Академічної гімназії до глибшого вивчення історії України та Львова. У березні 1917 р. було організовано історичний гурток під керівництвом Івана Крип'якевича. Програма гуртка на 1917 рік

включала різноманітні форми позашкільної роботи: лекції, дискусії, підготовку учнями рефератів, збирання стародруків та монет для українських збірок, екскурсії. Для поглиблення знань з рідної історії програмою було передбачено ознайомлення з такими темами: "Княжі часи"; "Історія Львова"; "Пам'ятки штуки і старини"[3].

Бажанню навчити дітей історії Львова не могли перешкодити навіть воєнні лихоліття. До гуртка належало 14 учнів, які, немов би у мирний, спокійний час, оглядали пам'ятки львівської архітектури, пограбовані під час російської окупації, дискутували над історією заснування Львова. Всього за півроку, протягом якого діяв гурток (він припинив свою діяльність через мобілізацію учнів-старшокласників, у тому числі і голови гуртка Іллі Барана), відбулося п'ятнадцять його зібрань.

На першому засіданні історичного гуртка І. Крип'якевич познайомив учнів з основною метою, завданням та програмою його роботи. Як свідчать записи, що зберегтись, одного з членів гуртка, пріоритетне значення надавав І. Крип'якевич вивченню своєї рідної історії[4]. На засіданнях він розповідав гімназистам про княжу добу історії України (закордонну політику та торгівлю Київської держави), пам'ятки старовини (рукописи, стародруки, гравюри, медалі, монети, печатки тощо) та, найбільше, про історію Львова, його культуру, стилі в архітектурі. Серед тем засідань гуртка були такі: "Про початки Львова", "Львів у середніх віках", "Українське міщанство у Львові XVI ст.", "Татарський набіг на Львів 1695 р.,", "Львів 1809 р." тощо[5].

Учні також знайомилися і з Всесвітньою історією. Були розглянуті такі теми, як "Французька революція", "Наполеон" тощо. І. Крип'якевич, проводячи заняття, наголошував на те, що особливе значення при вивчені історії мають інші дисципліни, такі як малювання, іноземні мови, археологія. Іван Крип'якевич писав у той час: "щоби пізнати історію іншого народу, мусимо вчити ряд чужих мов, бо на нашій мові нема відповідних підручників. Для того повинні ми класти велику вагу на науку чужих мов, а се німецької, французької, англійської, італійської та інших. До історії також потрібна наука рисунків. При помочі рисунку можна представити розвиток культури і штуки якогось народа. Рисоване може заступити також фотографія"[6]. Однак найважливіше значення, — наголошував І. Крип'якевич, — має вивчення місцевої історії, оскільки вона підготовлює учнів до загальної історії. "Коли чоловік добре пізнав давній вигляд і устрій свого міста, легше буде йому зрозуміти про оповідання про Київ; коли бачив який небудь замок. Легше уявить собі, як виглядала давніше війна, татарські напади, козацькі форти і ин.", — писав він[7].

Велику увагу надавав він екскурсіям, які були ретельно продумані та введені в річний план. Пізнання місцевого матеріалу в поєднанні з історією українського народу, на його думку, повинно довести молоді її тісний зв'язок, а знання минулого допоможе розвивати почуття любові до рідного краю і народу, гордість за приналежність до нього, пошану до його традицій, та дати елементарну підготовку до виконання в майбутньому громадянських обов'язків.

Одного разу учні на чолі з І. Крип'якевичем спільно оглянули центр міста — здійснили екскурсію через площу Ринок, Руську, Вірменську, Краківську і Жовківську вулиці. Він наголошував учням, що про історію міста можна дізнатися, навіть не маючи ніякої писаної історії, — матеріал для оповідання дає саме місто, — його вулиці, площі, укріплення, будови та інші історичні пам'ятки. "Вже сама назва вулиці часто містить в собі історичну пам'ятку. Імена, як "Замкова вулиця", "Валова", "Вали", "Підвалє", "Підзамче" вказують на давніші фортифікаційні міста; "Старий Ринок" означає, де був найдавніший центр міста; улиці "Кравецька", "Шевська", "Гончарська" се ремінісценції давнього цехового устрою; "Вірменська", "Руська", "Сербська" свідчать про поділ давнього міста на національні дільниці", — наголошував І. Крип'якевич[8]. Він також звертав увагу учнів на те, що для пізнання історії великого значення має збирання монет, ілюстрацій, старих книжок, портретів, документів. Цій формі роботи надавав І. Крип'якевич важливого значення, оскільки "коли взяти ті історичні пам'ятки разом, обговорити їх систематично, віднайти в тих дрібницях їх загальне значення, — перед слухачем отвориться новий широкий світ, якого він дотепер не знав" [9].

Підготовка рефератів, опрацювання історичної літератури, виступи з ними учнів — ще один із напрямків роботи гуртка. Це стало предметом другого засідання, де Іван Петро-

вич давав поради учням щодо форми та змісту реферату, його мету, завдання, етапів його написання, давав рекомендації щодо опрацювання літератури. Він наголошував, що "відчит повинен зачинатися описом границь сеї країни, про котру реферуеться. Дальше треба звернути увагу на положення власти і заграничну політику того народу. Треба зважати на культуру, яку описуваний нарід витворив. До культури зачисляемо релігійне життя, шкільництво і штуку". Перший реферат був підготовлений і прочитаний учнем Трильовським про Ярослава Мудрого. Учасники історичного гуртка готували реферати на історичні теми, список яких був складений та запропонований І. Крип'якевичем. Історичну літературу він щедро роздавав з своєї бібліотеки для опрацювання її учнями вдома. Так були підготовлені і виголошені реферати як: М. Грушевський — "Про Богдана Хмельницького" (читав Турвив,); С. Томашівський — "Похід Хмельницького до Галичини" (читав Гупало); М. Костомаров "Українська історія в життєписах" (читав Григорів); В. Антонович – "Виклади про козацькі часи" (читав Григорів) тощо[10].

Іван Крип'якевич був не просто громадянином Львова, він з юнацьких років став його літописцем й історіком, дослідником як архівних документів про місто, так і реальних залишків минулого: будинків, церков, "реліктових" вуличок у центрі і передмістях. Зусиллями І. П. Крип'якевича восени 1921 р. при Товаристві "Просвіта" виник "Кружок любителів Львова" (голова І. Крип'якевич), члени якого ставили за мету плекати любов до міста Львова через поширювання знання його історії, старовини й культури живим словом, письмом, у пресі й окремими виданнями. До роботи в гуртку були залучені відомі українські діячі того часу: Й. Застирець, Б. Барвінський, Й. Сліпий, В. Децикевич, Я. Колтуняк, Д. Коренець, І. Свєнціцький, І. Труш, С. Федак, О. Степанів, М. Голубець, І. Копач, В. Левицький, С. Шах та ін. Гурток працював два роки і розпався у зв'язку з переслідуванням поліції, яка заарештувала члена гуртка Ольгу Басараб, звинувативши її в шпигунстві.

Стараннями Івана Крип'якевича, багатьох з названих краєзнавців, а також С. Старосольського та К. Паньківського у жовтні 1924 р. у Львові було засновано українське крайове краєзнавчо-туристичне товариство "Плай", яке працювало до 1939 р. і мало філії у Перемишлі, Самборі, Стрию і Тернополі. Товариство розгорнуло широку екскурсійну, видавничу і пропагандистську діяльність. Систематично проводились екскурсії спочатку по Львову, пізніше по ближчих і дальших околицях міста. Був організований спеціальний курс львовознавства, який включав цикл лекцій з археології, геології, історії та мистецтва Львова.

У приватному архіві Івана Крип'якевича збереглись записи історика щодо екскурсійної роботи. В них йшлося: "Новозасноване українське-краєзнавче товариство "Плай" розпочало свої прогулянки невеликим проходом по старім княжім Львові, обійшли місця, оглянули її докладно, обновити давню минувшину й утвердити її в пам'яті гуртка, що рішився піти на недалеку прогульку. Прогульки почалися з осені 1924, більше розв. весняні місяці. Відбулися такі прогульки:

№ з/п		
1.	26 жовтня 1924	Гора Льва, Личаків
2.	2 листопада 1924	Княжа гора, Замкова вулиця, гора Льва
3.	1 лютого 1925	Губернаторські вали
4.	22 лютого 1925	Княжа гора, Замкова вулиця
5.	26 марта 1925	Медова Печера
6.	29 марта 1925	Медова Печера
7.	3 квітня 1925	Замарстинів, Голосько, Клепарів, гора Льва, Кайзервальц, Кривчицький ліс
8.	5 квітня 1925	Гора Льва, Кайзервальц, Кривчицький ліс
9.	7 квітня 1925	Глинські, Н Скварява, Камяна гора, Мокротин, Магішин
10.	10 квітня 1925	Бруховичі, Брикавиця, Зашків
11.	12 квітня 1925	Чортівська скала
12.	13 квітня 1925	Бруховичі, Гамулець, Чорна гора
13.	14 квітня 1925	Н. Грибовичі, Замарстинів
14.	15 квітня 1925	Кривчиці, табори Хмельницького

З 14 екскурсій — 6 для широкого загалу, решта мали більш детальний характер. Повідомлення про екскурсії були вміщені в газеті "Діло" з п'ятниці на суботу. Для членів гуртка екскурсії були безплатними"[11].

Тривалий час товариство намагалося заснувати власний друкований орган. Уже на початку 1925 р. під редакцією І. Крип'якевича вийшло три числа під назвою "Туристика і краєзнавство" як додаток до "Нового часу".

Але через брак коштів випуск додатка було припинено. Лише у 1937 р. товариство спромоглося на видання окремого часопису “Наша Батьківщина”. Журнал виходив протягом трьох неповних років за редакцією відомого українського літературознавця Степана Щурата.

Редакція часопису у першому номері так визначила свою мету: “Відкрити громадянству красу й живописність рідних земель, показати йому їх багатства й можливості господарського й культурного розвитку, зв’язати сьогочасність із минулим — на те, щоб воно навчилося подивляти й цінити Батьківщину, любити її й жити для неї, поширити туристичний рух й вложити його в рями доцільности, спрямовуючи заінтересування громадянства в першу чергу на рідну країну, а потім на чужину, звернути увагу чужинців на велич своєї власної Батьківщини, що має надзвичайно велике пропагандивне й господарське значення”[12].

Не маючи жодного платного працівника і платних дописувачів, редакція, усвідомлюючи роль краєзнавства й туризму у вихованні національно свідомих громадян, наполегливо й цілеспрямовано йшла до визначеної мети.

Можливо, саме під час організації гурткової роботи як для дітей, так і для дорослих у великого історика з’явилася ідея написати та видати історико-краєзнавчу розвідку про Львів, придатну і для фахівців, і для туриста аматора.

Саме сьогодні неабияку цінність має для нас науково-популярний нарис І. Крип’якевича “Історичні проходи по Львові” (Львів, 1932) — краєзнавчо-народознавча праця, що знайомить читача з найважливішими подіями, що відбувалися там протягом XIII — першої третини XX ст.

Слід звернути увагу на те, що про старовинне місто є немало літератури. Однак Іван Крип’якевич запропонував неповторну й оригінальну книжку не лише за наявністю в ній фактичного матеріалу, а й за формою викладу. Написана як путівник, книга-нарис розкриває маловідомі факти з історичного минулого, характеризує найпомітніші та найцінніші з естетичного боку пам’ятки, пов’язує воєдино дві культури: матеріальну й духовну — через оцінки діяльності багатьох забутих, але талановитих постатей.

Авторові пощастило тут використати численні рукописні джерела й на їх основі подати характеристику демографічної ситуації українського селянства, його участі в економічному й політичному житті, довести український характер міста, його нерозривний зв’язок з Україною.

Слід згадати про копітку роботу Івана Крип’якевича як члена товариства “Просвіта” по збору матеріалів до історії національно-визвольних змагань в 1914–1920 рр. З метою збереження історичної традиції Головний відділ товариства планував видрукувати їх. Цю його мету започаткувала згодом українська кооперативно-видавнича спілка “Червона калина”, що спеціалізувалася на виданні літератури, присвяченої славним сторінкам історії українського народу. У зв’язку з цим “Просвіта” закликала українське громадянство збирати відомості про “тих, що положили голови за волю України”[13], їх знімки, документи, спогади, зайнятися охороною і впорядкуванням їх могил. Пізніше був створений окремий громадський комітет, а з нього пізніше розвинулося статутове товариство “Краєве товариство охорони воєнних могил” у Львові з філіями в краю.

На установчих зборах Львівського “Товариства охорони воєнних могил” був виголошений реферат, в якому зазначалося, що цвинтарі та могили — це не тільки місце спочинку померлих. Їх значення для кожного народу є далеко більше — оскільки це одна з багатьох ланок, яка об’єднує живу частину народу з її предками, минулим. Це частина історії народу, на якій виховуються нові покоління. Тому охорона та культурне плекання могил, а зокрема могил людей, які загинули в обороні Батьківщини, віддзеркалює зрілість нації[14].

Розуміючи значення поховань та їх силу, Іван Крип’якевич боляче сприймав той факт, що по всій Галичині були розкидані забуті та занедбані могили січових стрільців. Тому він наголошував, що “важна повинність наша не лишати їх без опіки, а впорядковувати і все опікуватися ними”[15].

Це завдання почав виконувати Крайовий комітет охорони могил, в якому плідно працював І. Крип’якевич. Необхідно зазначити, що активну участь у його діяльності брала також і його дружина Марія Крип’якевич та її сестра Савина Сидорович.

В своїх спогадах Іван Петрович пише: “…В 1921–22 рр. я брав участь у комітеті для опіки над воєнними могилами. Завдання його було впорядкувати могили з часів визвольної бо-

ротьби. Багато таких самотніх могил було в околиці Львова, і громадні могили на Личаківському і Янівському цвинтарях”[16].

І. Крип'якевич в листі до І. Кревецького від 29 грудня 1921 р. повідомляє, що “... у Львові є Кр[айовий] Комітет охорони могил, в якому я працюю, що опікується могилами теперішньої війни. Переведено доволі широку працю в цілій Галичині; свіжі пам'ятники побудовано в ріжних місцях”[17].

Крайовий комітет був справжнім координаційним центром щодо пошуку, відновлення, впорядкування військових могил січових стрільців, проведення святкових процесій-обходів в день зелених свят, щоб віддати пошану борцям за волю, що поховані на цвинтарях. Крайовий комітет проводив неабияку роботу щодо збирання пожертвувань українського народу для проведення відповідних робіт та заходів. Пожертвування збирав безпосередньо через Крайовий комітет або через тов. “Дністер” кн. ч.13180.

Слід зазначити, що із самих перших днів відзначилася своєю матеріальною підтримкою Українська Греко-Католицька церква. Нею було пожертвувано в фонд Крайового комітету 35000 корон[18] [16, арк.1]. Фінансову допомогу надавала вона Краєвому комітету і надалі. Не стояли осторонь і відомі громадські та політичні діячі. Так, наприклад др. Волошин пожертвував у фонд Краєвому комітету 1000 корон[19].

Іван Крип'якевич мав вже неабиякий досвід блискучого організатора, скрупульозного фінансового директора. Він зарекомендував себе таким ще з часів його головування в Бюро культурної допомоги визволених земель під час Першої світової війни. Саме завдяки систематичній праці Бюро в окупованих повітах Волині й Полісся, вдалося організувати десятки українських народних шкіл. Відбулося це, насамперед, завдяки великій праці І. Крип'якевича.

Крайовий комітет охорони військових могил за участю Івана Петровича вів постійне листування з місцевими жителями, організаторами-пошуковцями, які з'ясовували імена полеглих. Там вирішувалися всі важливі справи — від пошуку забутих та занедбаних могил до організації перепоховання загиблих. Крім того, І. Крип'якевич весь час вів фінансові документи, де зазначалося надходження коштів у Крайовий комітет від пожертвувань та використання їх. Так справа 49 фонду 357 ЦДІА у Львові містить Книгу записів прибутків і видатків, яку особисто вів І. Крип'якевич, оформлював списки про видачу грошей за виконану роботу. Книга (учнівський зошит з 8 аркушами акуратних розрахунків І. Крип'якевича) розпочата 2 червня 1921 року і завершена 17 квітнем 1926 року. В кінці запис: “Рахунки вирівняні і покінчені”, підпис — І. Крип'якевич[20]. Хоча Книга закінчена 1926 р., основний фінансовий обіг припадає на 1921 — 1922 рр., тобто час найактивнішої діяльності Крайового Комітету. За 1923–1926 рр. є 2 записи — 1.01.1923 р. про закупку 30 доларів, та 17.04. 1926 р. про передачу їх на руки С. Левицького на упорядкування могил у Львові[21]. Фінансові документи — посвідки, поквитування, квитанції і т. п. від різних осіб про отримання грошей, розрахункові папери зберігаються і в домашньому архіві І. Крип'якевича в папці № 326[22].

Головне завдання Крайового комітету охорони військових могил полягало в перенесенні розкиданих по всій Галичині стрілецьких могил на більші цвинтарі та упорядкування їх. Відповідальним адміністратором — урядником був Б. Гнатевич, який, як свідчать фінансові документи, отримував щомісячну платню. Ймовірно, це був Богдан Гнатевич, який безпосередньо перебував під час Першої світової війни в легіоні УСС із 1914 р., брав участь у карпатській воєнній кампанії, в боях на Маківці, під Семіківцями, на Лисоні[23]. Йому була властива ініціативність, відвага, організаторські здібності. Пізніше він стає співавтором “Історії українського війська” І. Крип'якевича. Саме Б. Гнатевичу належить розділ “Українські Січові Стрільці”. Підсумовуючи його, він писав: “Мала це була жмінка, що станула до нерівної боротьби з могутньою Росією; дрібна краплинка у бурхливому морі світових змагань, але сильна своїми ідеалами й готовністю на жертви”[24].

Не випадково для виявлення могил та їх упорядкування було відправлено ряд експедицій на чолі з Б. Гнатевичем, безпосереднім учасником визвольних змагань, та січовим стрільцем Микетюком. Так в червні 1921 р. було організовано 4 експедиції: 21.06. та 24.06. на чолі з Микетюком, і 29.06. та 30.06. на чолі з Б. Гнатевичем. На ці експедиції було витрачено 7100 корон[25].

Були також упорядковані могили в Ч. Острові, на горі Маківці, могили у Львові на Личаківському та Яновському цвинтарях.

Крайовий комітет тісно співпрацював з друкарнею Ставропігії у Львові, в якій друкувались "Вказівки" місцевим комітетам по упорядкуванню могил, "Листок померлого" (5000 прим.), було надруковано одноднівку "На вічну пам'ять", розпродаж якої значно поповнював бюджет Краєвого комітету. Відповідальним за художні роботи був В. Сіцінський, який робив ілюстрації, вінетки. Працювали проф. Л. Білецький, Р. Купчинський. Своїми творами "Лицарева смерть в піснях" і "Задушний день", вони прославляли героїзм воїнів-стрільців[26].

Про обсяг роботи, яка була здійснена Крайовим комітетом, І. Крип'якевич у своїх спогадах писав: "Зроблено евіденцію прізвищ і впорядковано могили, а пізніше поставлено однородні кам'яні хрести. На Зелені свята відбувались маніфестаційні походи, процесії з вінками на цвинтарі, священики виголошували промови. Видали ми одноднівку На вічну пам'ять героям (1921); дав я статтю в Українському Віснику "На сирітських могилах"[27].

Однією із важливих ланок роботи Крайового комітету була допомога Львівським та місцевим комітетам. Він постійно друкував "Вказівки" щодо упорядкування могил та розсилав їх членам місцевих комітетів. Одна із рекомендацій містила такий текст: " Табличка мусить бути з блахи або металю на ній букви написі змальовані трівкою краскою, або накладені (на металевій). Зміст написі мусить містити: назвисько та ім'я Героя, військовий чин — в скорочені (прим. віст., дес., вістун, десятник і т. п.). Військова частина (прим. 2 Г. П. -2-й гарматний полк, III бригада і т. п) тут треба засягнути поради в бувши військових; дати уродження та смерті (прикл.4. III. 1894, 21. VIII. 1919), в кінці число могил. Кожна могила мусить одержати своє порядкове число. Для проведення евіденції могил мусять члени місцевих комітетів зрисувати плян своєї громади і на йому зазначити точне місце і число могил. До кожного пляну мусить бути долучений список полеглих після порядкового числа зазначеного на могилах"[28].

Великого значення Іван Петрович надавав виявленню імен загиблих та похованих, оскільки, на його думку, всі повинні знати і пам'ятати імена своїх героїв. Бо майже ніхто не знав про їх життя, боротьбу та смерть. Тому І. Крип'якевич звертався до всіх громадян із закликом "...Кождий хто знає що-небудь про тих невідомих героїв з Личаківського двірця, з Ялівця, з Пасік повинен подати це до загальної відомості. Важне знати ім'я і назвисько, дату і місце уродження, військовий ступінь і частину, до якої полеглий належав, його ролю в боротьбі за Львів, день і ближчий спис смерті. Незвичайно цінні фотографії і інші пам'ятки по наших героях. Важна кожна найменша звістка"[29].

26 червня 1921 р. в день зелених свят в провідну неділю, за ініціативою членів читальні "Просвіта" на Личакові та за фінансової підтримки Крайового комітету, відбулась урочиста процесія — обхід так званих сирітських могил — могил тих героїв, що загинули біля Львова. Процесія почалася з церкви Петра і Павла під проводом 3-х священиків. Були відвідані п'ять могил українських стрільців та покладено вінки з дубового листя — традиційна прикраса військових могил. Високо оцінюючи такий захід, І. Крип'якевич писав: "П'ять самотніх хрестів — п'ять пам'ятників недавньої боротьби за волю. Хоч у малій частині сповнено обов'язок супроти тих, що склали за нас життя"[30].

Крайовий комітет активно співпрацював з місцевим комітетом охорони військових могил в селі Товстенькім. За його допомогою там були впорядковані могили січових стрільців. На цей захід було використано 3870 корон (рисунки та оформлення 3-х могил, оправа образів)[31].

Для увіковічення пам'яті героїв-захисників, повітовими комітетами було вирішено призначити другий день Зелених свят — днем для шанування борців за Україну для всієї Гусятинської землі. Свято пам'яті героїв було відзначене на могилі в селі Товстенькім. До нього готувались заздалегідь: готували програму, вінки, одяг. Програмою було передбачено, що кожне село організовує свій похід на могилу в с. Товстеньке на 11 годину. В святкуванні взяли участь біля 3000 чоловік. В листі невідомого до Краєвого комітету охорони військових могил зазначалося: "... До панахиди на могилі стануло 20 священиків. В часі: "Вічная память" похилилися в діл близько дві сотні прапорів, опісля оркестру, дужих інструментів села Васильковець, відіграла гімн: "Ви жертви в бою..". У сей час близько сотні вінців зложено на могилу. Найкрасивіший вінець зложила громада Нижбірок — новий; "тернина і червоні ленти з написею!" Подібний вінець з білими лентами зложило село: Васильків. Вінець з жовтих колосів, котрий

відбивав перед всіми із зелени, зложила громада Кривенькe…”[32].

В листі Остапчука Василя з с. Кривенького до Краєвого комітету охорони військових могил була докладно викладена програма святкування цього заходу. В кінці він зазначив, що “…другий день Зелених свят буде днем свята для всіх грядущих поколінь всього повіту. День цей буде днем паломництва цілого повіту на могилу в Товстенькім. Могила в Товстенькім буде місцем науки для грядучих поколінь, місцем скріплення надії і сил для всіх нас теперішних”[33].

У діяльності І. Крип'якевича в Краєвому комітеті охорони військових могил простежується зусилля ученого по збереженню пам'яті про людей, які загинули в обороні Батьківщини, популяризації історико-культурної спадщини. Хоча Комітет проіснував недовго (був заборонений польською владою), він став найавторитетнішою установою, яка зуміла створити осередок пам'яті, пам'яті української історії для майбутніх поколінь.

Сьогодні, у добу нелегкого становлення державності України, коли одним з найважливіших обов'язків освітян є плекання національного патріотизму, значення історичного краєзнавства важко переоцінити. По-перше, завдяки йому ми зможемо подолати почуття своєї меншовартості, відродити ідею самоцінності отчого краю, виховати синівські почуття до батьківської домівки, пісні і мови, до традицій і обрядів. По-друге, виховний потенціал краєзнавчого матеріалу полягає у його конкретності, наочності і переконливості, стимулює самостійну пошукову роботу, формує вміння робити висновки і здійснювати практичні дії, допомагає визначити місце свого краю в історії України, світовій історії, відчути себе, як писав І. Франко, “живим і свідомим членом свого народу”[34]. По-третє, всебічне дослідження історії краю, особливо його замовчуваних і сфальшованих сторінок, суттєво збагатить арсенал історичної науки, стане основою написання новітньої правдивої історії села, міста, району, області, України.

Розвиток краєзнавства немислимий без глибокого вивчення і осмислення досвіду його організації нашими попередниками, відродження кращих його традицій.

Джерела та література

1 Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підг. текстів та фотоматеріалів, комент., прим. А. П. Демиденка; [Вступ. Слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка]. — К.: Веселка, 1992. — 552 с.

2 *Крип'якевич Ів.* Про виклади з історії України // Письмо з Просвіти. Орган товариства “Просвіта” у Львові. — Львів, 1912, ч. 10. — С. 301.

3 Звіти дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові, за шкільний рік 1916–1917, Львів 1917. — С. 35–36.

4 Архів Івана Крип'якевича, папка № 148. “Історичні гуртки”.

5 Звіти дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові, за шкільний рік 1916–1917. — Львів, 1917. — С. 35–36.

6 Архів Івана Крип'якевича, папка № 148. “Історичні гуртки”.

7 *Крип'якевич Ів.* Про виклади з історії України // Письмо з Просвіти. Орган товариства “Просвіта” у Львові. — Львів, 1912. — Ч. 10. — С. 301.

8 *Крип'якевич І. П.* “Про вагу місцевої історії” // Український голос. — 1927. — № 5, 30 січня.

9 *Крип'якевич Ів.* Про виклади з історії України // Письмо з Просвіти. Орган товариства “Просвіта” у Львові. — Львів, 1912. — Ч. 10. — С. 301.

10 Архів Івана Крип'якевича, папка № 148. “Історичні гуртки”.

11 Наша Батьківщина. Львів, 1937. — Ч. 1. — С. 3.

12 *Франко І.* Галицьке краєзнавство. Збір. Творів у 50 тт. — Т. 46. — Ч. 11. — С. 116.

13 Краєвий комітет охорони воєнних могил. Секція Українського горожанського комітету. Звернення до української суспільності з приводу зібрання і збереження пам'яток по полеглих героях. — Львів, 1921. — 8 с.

14 *Німчук Ів.* Культ полеглих героїв: Реферат на установчих зборах “Товариства воєнних могил” у Львові. — Львів. Накладом “Товариства воєнних могил”, 1927. — 29 с.

15 *І. Крип'якевич*. На сирітських могилах стрільців // Український вісник. — 1921. — Ч. 127. — С. 3.
16 *І. Крип'якевич*. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 120.
17 ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 995, арк. 25.
18 Там само, ф. 357, оп. 1, спр. 49, арк. 1.
19 Там само.
20 Там само, ф. 357, оп. 1, спр. 49, арк. 29–34.
21 Там само, арк. 8.
22 Домашній архів І. Крип'якевича, папка № 326.
23 *Лазарович М. В*. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. — Тернопіль: Джура, 2005. — С. 462.
24 *Б. Гнатевич*. Історія Українського війська. Ч.ІІІ: Українські Січові Стрільці. — Видання Івана Тиктора. — Львів, 1936. — С. 356.
25 ЦДІА України у Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 49, арк. 1.
26 Там само, арк. 2.
27 *І. Крип'якевич*. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 120.
28 ЦДІА України у Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 49, арк. 9 зв.
29 *І. Крип'якевич*. На сирітських могилах стрільців // Український вісник. — 1921. Ч. 127. — С. 3.
30 Там само.
31 ЦДІА України у Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 49, арк. 2.
32 Там само, арк. 29–34.
33 ЦДІА України у Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 49, арк. 35–37.
34 *Франко І*. Галицьке краєзнавство. Збір. Творів у 50 тт. — Т. 46. — Ч. 11. — С. 116.

Нинель Клименко

Историко-краеведческое наследие Ивана Крипякевича

В статье исследуется краеведческая деятельность известного историка Івана Крипякевича в Восточной Галиции первой половины XX ст. Рассматриваются формы и методы кружковой работы как с учениками, так и со взрослым населением, а также освещается работа ученого по сохранению памяти о людях, которые погибли, защищая Родину, популяризации исторического и культурного наследия.

Ключевые слова: *исторический кружок, экскурсии, краеведение, украинское товарищество "Плай", "Кружок любителей Львова", "Комитет охраны военных могил".*

Ninel Klymenko

Regional history heritage of Ivan Krypyakevych

The regional activity of the known historian Ivan Krypyakevych is examined in the article in East Galicia on the first half of XX century. Forms and methods of group work as with students so with a grown man population and also efforts of scientist light up on the maintenance of memory about people, which perished in the defensive of Motherland, popularization of historical and cultural legacy, are also examined in the article.

Key words: *a historical group, excursions, study of a particular region, Ukrainian-regional society "Pluy", "Group of Lviv enjoyers", "Committee of guard of soldiery graves".*

УДК [001:930 “18/19”] (477.75) — 057.4

Андрій Непомнящий (м. Сімферополь)

НЕВІДОМИЙ РУКОПИС АРСЕНІЯ МАРКЕВИЧА: НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ВИДАТНОГО КРАЄЗНАВЦЯ

Невідомий рукопис лідера кримського наукового краєзнавства виявлений професором А. А. Непомнящим у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки. Він належить до одного з маловивчених періодів творчості вченого. У 155-ту річницю з дня народження А. І. Маркевича її перша публікація стане гідним внеском до увічнення пам'яті кримознавця.

Ключові слова: *А. І. Маркевич, рукопис, Сімферопольська чоловіча гімназія, пам'ятки історії та культури.*

2010 року виповнюється 155 років з дня народження найвідомішого краєзнавця Криму, історика, бібліографа, члена-кореспондента Академії наук СРСР Арсенія Івановича Маркевича. Досі найменш вивченим залишається початковий період його біографії, що охоплює докримський період життя та перші роки перебування в Сімферополі. Так нещодавно нам вдалося атрибутувати невідому біографічну статтю краєзнавця, видану в часописі “Київська старовина” під псевдонімом[1], яка проливає світло саме на цей період життя вченого. Будь-який новий документ, що стосується життя та діяльності вченого, становить особливий інтерес для історії кримознавства та української історіографії в цілому.

Арсеній Маркевич народився 30 березня 1855 року[2] в Брест-Литовську в родині священика. Мати його, уроджена Сєрно-Солов'євич, була дочкою протоієрея, настоятеля собору в Бересті. Дід по батькові — магістр богослов'я Віленського університету. Таким чином, юнак ріс у середовищі, де шанувалися освіта, книга, високі моральні норми. Освіту Арсеній Іванович отримав у Брестському повітовому училищі, а потім — у прогімназії. Старші класи гімназії він пройшов у містечку Бєла, Седлецької губернії. Відзначаючи, що “Склад багатьох вчителів і в Бересті, й в Бєлі був гарним, і багатьом з них я дуже зобов'язаний у своєму розвитку”, А. І. Маркевич виділяв з них директора гімназії Є. М. Крижанівського та її інспектора П. Г. Рубльовського[3]. У 1872–1876 рр. Арсеній Іванович продовжував свою освіту на історико-філологічному факультеті (слов'яно-російське відділення) Варшавського університету. У різних автобіографічних списках А. І. Маркевич називає різний склад професорів цього вузу, що здійснили на нього найбільший вплив. Це історик Микола Якович Арістов (1834–1882), філолог, професор російської мови і словесності Митрофан Олексійович Колосов (1839–1881), славіст, професор за кафедрою слов'янської літератури Вікентій Васильович Макушев (1837–1883); історик Олександр Іванович Никитинський (1842–1886), славіст Осип Осипович Первольф (1841–1911), професор філософії Генріх Єгорович Струве (1840–?), професор російської словесності Іван Володимирович Цветаєв (1847–1913), філолог, біографіст, професор кафедри російської мови та словесності Володимир Олексійович Яковлєв (1840–1896)[4].

Саме в цей час професором Варшавського університету був і археолог, архівіст, історик російського права Дмитро Якович Самоквасов (1843–1911)[5], який влаштував там музей зі знахідок своїх археологічних розкопок, а доцент Федір Іванович (Франтішек Ян) Ієзбера (1829–1901)[6] — відкрив етнографічний музей при університеті. Саме ці вчені, за спогадами А. І. Маркевича, “укріпили” в ньому інтерес до пам'яток старовини.

Випускний кандидатський твір А. І. Маркевича — історико-літературний нарис “Юрій Крижанич і його літературна діяльність” був визнаний одним з кращих. Праця була опублікована в “Варшавских университетских известиях”[7], а також була випущена окремим накладом друкарнею Варшавського навчального округу. Ця студія стала першою в слов'янознавчій літературі монографією про Юрія Крижанича. Арсеній Іванович відзначав у спогадах, що, закінчуючи університетський

курс, "працював багато і <...> мав підстави думати про наукову кар'єру". Проте його плани про вчені терені не здійснилися "через матеріальні обставини", що привело його на вчительську стезю[8].

Після закінчення університету А. І. Маркевич 1876 р. отримав місце викладача російської мови, словесності та історії у Холмському Маріїнському училищі, де служив протягом трьох років. Він напише через півстоліття: "Служба тут мала для мене інтерес, головним чином, в тому відношенні, що дала мені можливість добре познайомитися з побутом та ідеологією населення, російського, точніше українського за походженням і мовою, і я його гаряче полюбив"[9]. Разом із тим розподіл до глушини після великого, культурного міста, яким була Варшава, не залишали в ньому думки про продовження наукової кар'єри. Адже такими свіжими були спогади про Університет, про улюблених професорів!

Арсеній Іванович з 1 серпня 1879 р. "Пропозицією попечителя Віленського навчального округу" від 30 липня 1879 р. за № 4730 призначений учителем російської словесності в Шавельську гімназію[10]. У Литві він прослужив чотири роки. Арсеній Іванович згадував потім, що "Робота тут була важкою, тому що учні складалися, головним чином, зі жмудинів, які погано знали російську мову"[11]. Спокійний перебіг провінційного життя дозволяв молодому викладачеві займатися подальшою самоосвітою. У ці роки він вивчав литовську та жмудську мови. У місцевому єпархіальному виданні з'явилася ще одна його публікація, присвячена ігумену Брестському Афанасію Філіповичу[12].

Як відзначав Арсеній Іванович у своїх автобіографіях, приводом до його переводу на службу до Криму було різке погіршення здоров'я через місцевий клімат. Але не виключено, що позитивна відповідь на пропозицію попечителя Одеського навчального округу Петра Олександровича Лавровського, який знав Арсенія Івановича по Варшавському університету, була пов'язана також навіяною ще в дитячі роки романтикою цього краю. Отже, Арсеній Іванович "пропозицією попечителя Одеського навчального округу від 1 березня 1883 р. за № 1278 призначався на посаду вчителя російської словесності Сімферопольської гімназії з 1 липня 1883 р."[13]. Він згадував потім, що "Крим полонив мене не лише природою і відродившим мене кліматом, але ще більшою мірою своєю історією та старожитностями. Я став ретельно вивчати їх та літературу про Крим"[14].

Першим, хто запалив у нового викладача Сімферопольської чоловічої гімназії інтерес до минулого Тавриди, був гімназійний лікар Микола Володимирович Плешков (1823–1900) — один з найосвіченіших та найцікавіших людей старого Сімферополя[15]. Арсеній Іванович близько зійшовся з родиною Плешкова. Незабаром він одружився на дочці доктора Ганні Миколаївні[16]. До практичних занять з вивчення кримських старожитностей О. І. Маркевича підштовхнув його колега — історик, архівіст, археограф Федір Федорович Лашков (1858–1917)[17]. А. І. Маркевич і Ф. Ф. Лашков за допомогою директора гімназії Григорія Івановича Тимошевського організували при цьому навчальному закладі археологічний гурток, при якому був відкритий музей для збереження археологічних знахідок[18].

Влітку 1884 р. Арсеній Іванович здійснив подорож до Константинополя, Греції, Єгипту, Палестини та Малої Азії — земель, безпосередньо пов'язаних своїм минулим з історією Криму. Це дозволило йому, як сам він зауважив, з'ясувати ще більшою мірою історичне минуле Криму.

У цей час він не переривав також літературознавчих студій. 1884 р. у варшавському часописі "Русский филологический вестник" була надрукована його бібліографічна замітка "Листи І. С. Тургенєва"[19].

Арсеній Іванович згадував, що в перший час після переїзду в Крим доводилося працювати дуже багато. Вже 20 грудня 1885 р. "За відмінну і старанну службу та особливі труди" його було нагороджено орденом Святого Станіслава III ст.[20]. 1885 р. з'являється і перша велика друкована праця історика, що написана в Криму. Нарис "Святі Кирило і Мефодій, їхні життя, діяльність та заслуги" публікують "Таврические губернские ведомости"[21]. З однойменною промовою 6 квітня 1885 р. автор виступив на загальних зборах Сімферопольської чоловічої гімназії.

Саме до цього періоду життя А. І. Маркевича належить виявлений нами у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки рукопис вченого "Навчальна екскурсія Сімферопольської чоловічої гімназії до м. Севастополя і його околиць для огляду історичних пам'яток, що знаходяться там"[22]. Стаття була

написана 23 вересня 1886 р. та призначалася для публікації в газеті “Новое время” і збереглася в одному з листів Арсенія Івановича С. М. Шубинському.

Найцікавішим біобібліографічним джерелом для відновлення етапів творчості Арсенія Маркевича є його листування з відомим колекціонером, істориком-белетристом Сергієм Миколайовичем Шубинським (1834–1913) за 1885–1886 й 1904 роки, яке відклалося в особовому архіві останнього. С. М. Шубинський з 1879 по 1913 роки редагував у видавництві “Новое время” журнал “Исторический вестник”. Невідомо, де життєві шляхи Маркевича та Шубинського перетнулися, але тон листів свідчить про те, що вони були добрими знайомими. Відправлений 1885 року А. І. Маркевичем з Сімферополя для публікації в “Историческом вестнике” матеріал стосувався історії старожитностей західних областей, де він народився та служив до переїзду в Крим.

30 січня 1885 р. Арсеній Іванович вислав С. М. Шубинському “замітку для “Исторического вестника” про ікону, свідка церковної унії 1595 року в м. Бересті-Литовському”[23]. Вже з наступного листа А. І. Маркевича до того ж адресата стає зрозумілим, що статтю взяли до друку. “Вдячний за згоду помістити в “Историческом вестнике” замітку про Берестейську ікону”, — пише кримський краєзнавець і додає, — “надішліть мені 10–15 відбитків”[24]. 3 серпня 1885 р. він знову відправив у “Исторический вестник” свої матеріали: “Посилаю при сім свою статтю бібліографічного характеру про VIII випуск “Пам’яток російської старовини у Західних губерніях”, який нещодавно вийшов[25]. У посланні від 24 вересня 1886 р., яке А. І. Маркевич відправив до редакції газети “Новое время”, він писав: “Додаю замітку про екскурсію Сімферопольської чоловічої гімназії до Севастополя, хоча я спізнився з відсиланням її до друку, але думаю, що вона представляє достатню суспільну зацікавленість, що її можна надрукувати. Під статтею прошу поставити тільки ініціали мого імені та прізвища А. М. Я просив би надіслати мені 3 примірники “Нового времени”, де буде надрукована моя замітка. Якщо відмовите, то перешліть до редакції “Исторического вестника”[26]. На листі стоїть резолюція: “Відмовити. Надіслати до “Историч. вестн.”.

Стаття Арсенія Івановича Маркевича, що так і залишилася в рукописі, є цікавим джерелом не лише про його творчість, але й про розвиток пам’яткоохоронної справи в Таврійській губернії, історії екскурсійного руху в Криму.

УЧЕБНАЯ ЭКСКУРСИЯ СИМФЕРОПОЛЬСКОЙ МУЖСКОЙ ГИМНАЗИИ В г. СЕВАСТОПОЛЬ И ЕГО ОКРЕСТНОСТИ ДЛЯ ОБОЗРЕНИЯ НАХОДЯЩИХСЯ ТАМ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

В нашем обществе часто слышатся нарекания на “безжизненность” нашей средней школы, на “узкий”, мертвящий формализм, который будто бы всецело в ней господствует. Подобные нападки опровергались не раз; они, к счастью, начинают опровергаться и новыми, заслуживающими повышенного внимания явлениями в нашей школьной жизни, которые наглядно свидетельствуют, что школа наша чужда мертвенности, что она жива и хорошо понимает свое призвание — воспитывать в детях будущих граждан. Один из подобных отрадных фактов имел место и в нашей Симферопольской гимназии. Мы разумеем здесь учебную экскурсию Симферопольской гимназии в город Севастополь и его окрестности для обозрения и разъяснения находящихся там исторических памятников. Подобные экскурсии, весьма распространенные в Западной Европе, у нас до последнего времени представляли редкое явление, несмотря на явную пользу, которую они могут приносить учащимся. Счастливая мысль Симферопольской гимназии об экскурсии в Севастополь, столь богатый замечательными историческими памятниками, вызвала живой интерес в здешнем обществе, а особенно в детях. Экскурсия происходила в канун минувшего августа, от 28 до 31 числа. В ней участвовали ученики трех старших классов гимназии под руководством директора и преподавателей. Программа занятий во время экскурсии была составлена заранее, и, благодаря общему интересу участвовавших лиц, экскурсия совершена вполне удачно и привела к самым утешительным результатам.

Занятия начались 28 августа обозрением Инкермана. Здесь, прежде всего, обойдены и осмотрены были многочисленные пещеры, причем сообщены были ученикам сведения о доисторической эпохе жизни человека, в каменном, бронзовом, железном веках, о пещер-

ном человеке, свайных постройках, о пещерных городах в Крыму, к которым принадлежит и Инкерман; затем осмотрена была Инкерманская киновия, причем ученикам сделаны сообщения о возникновении христианства в Крыму, о подвигах Св. Климента папы Римского, сосланного сюда императором Траяном, и других подвижниках, о развитии здесь христианства и борьбе с язычеством, далее осмотрены были развалины генуэзской крепости, возникшей на месте таврских укреплений, причем даны были ученикам сведения о древнейших обитателях Крыма, наконец, рассказано было ученикам о посещении Инкермана императрицей Екатериной Великой во время путешествия в Крым и о сражениях во время Крымской войны у Инкермана — на Мекензиевых горах и Черной речке. Второй день экскурсии (29 авг.) посвящен был, главным образом, обозрению Херсонеса. По остаткам древнейших стен и на основании дошедших до нас описаний Херсонеса Таврического, был восстановлен приблизительно план его, затем осмотрены были подробно раскопки, уцелевшие памятники и остатки старины в Херсонесском музее, причем прочитаны и объяснены были древние надписи, наконец, строящийся великолепный храм, на месте того храма, где, как предполагают, произошло крещение Св. Владимира. Преподавателями были сделаны при этом сообщения ученикам: о греческих колониях в Крыму и в частности о Херсонесе и его истории, об общественной и частной жизни древних херсонитян, об их верованиях и прочем; затем сообщены были сведения о греческом искусстве и архитектурных стилях дорическом, ионическом и коринфском; далее говорилось о христианском периоде Херсонеса, о византийской церковной архитектуре и базиликах; о посещении Херсонеса Свв. Кириллом и Мефодием и крещении Св. Владимира. В тот же день осмотрены были Севастопольский военный музей гр. Тотлебена с соответственными объяснениями ученикам.

В третий день совершены экскурсии в Балаклаву и Георгиевский монастырь (в окрестностях Севастополя). В Балаклаве осмотрены были развалины знаменитой генуэзской крепости и сообщены были ученикам сведения о генуэзских и венецианских колониях в Крыму в Средние века, Георгиевский монастырь, кроме важной своей роли в истории христианства в Крыму, представляет особый интерес в том отношении, что на этом месте, как думают ученые, находится знаменитый храм Дианы Таврической и что к этому месту приурочивается известный миф об Ифигении. После осмотра монастыря и молебствия, все участвовавшие в экскурсии и посторонние лица отправились к морскому берегу, где в виду живописных скал и моря были сделаны ученикам разъяснения о культе Дианы у греков и тавров и истории мифа об Ифигении, а затем учениками VIII класса прекрасно сыграна была трагедия Еврипида “Ифигения” на греческом языке и в греческих костюмах, с хорами, которые пели на русском языке.

Четверг и последний день экскурсии (31 августа) всецело посвящен был Севастополю. В т. наз. Лазаревском адмиралтействе, у подножия памятника Лазареву сообщен был ученикам очерк русского судоходства по Черному морю и истории Черноморского флота; на Малаховом кургане изложен был подробно ход Севастопольской обороны и отслужена панихида по павшим воинам; наконец, на Братском кладбище директор гимназии разъяснил значение Крыма и, в частности, и изученного в экскурсии Трахейского полуострова в истории и подвел, таким образом, итог четырехдневным занятиям. И здесь была отслужена панихида по убиенным воинам. Затем побывали у памятника Казарскому, в строящемся соборе четырех адмиралов, и занятия экскурсии окончились.

Во время экскурсии ученики вели дневники и делали заметки обо всем виденном и слышанном. Вообще экскурсия удалась лучше, чем можно было даже ожидать, и оставила во всех участвовавших самое лучшее воспоминание, не говоря уже о пользе, какую она принесла учащимся. Остается пожелать, чтоб эта экскурсия послужила хорошим примером, а на широком пространстве русской земли много есть замечательных мест в историческом отношении, обозрения которых учащимся юношеством, сопровождаемые толковыми объяснениями, имели бы важное воспитательное значение, много способствовали бы изучению детьми родной истории и развитию в них гражданского долга и патриотизма.

А. М.

Симферополь. 23 сентября 1886

Джерела та література

1 *Непомнящий А.А.* Неизвестная автобиографическая статья Арсения Маркевича: История одной находки // Историческое наследие Крыма.– Симферополь, 2006. — № 14. — С. 197–201.

2 У всіх своїх біографічних документах, у т. ч. і написаних у 20-ті — 30-ті рр. XX століття, А. І. Маркевич вказував саме цю дату, яку ніколи не наводив за новим стилем. Загальноприйнятою практикою є вказувати дати від 14 лютого 1918 р. за старим стилем.

3 ПФАРАН, ф. 827, оп. 4, спр. 343, арк. 4.

4 Див.: *Есипов В.В.* Материалы к истории императорского Варшавского университета: биографические очерки. — Варшава, 1913.– 63 с.

5 Див. про Д. Я. Самоквасова: *Дубровіна Л.А.* Самоквасов Дмитро Якович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: у 3 вип.– К., 1999. — Вип. 1.– С. 292–295; *Щавелев С.П.* Историк Русской земли: Жизнь и труды Д. Я. Самоквасова. — Курск: Изд-во Курского мед. ун-та, 1998. — 279 с.

6 Див. про Ф. И. Ієзберу: Словарь членов Общества любителей российской словесности при Московском университете (1811–1911). — [М., 1911]. — С. 123–124; *Цамутали А.Н.* Иезбера Франтишек Ян // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь.– М.: Наука, 1979. — С. 165–166.

7 *Маркевич А.И.* Юрий Крижанич и его литературная деятельность: Историко-литературный очерк // Варшавские университетские известия.– 1876. — № 1. — С. I–X, 1–122; № 2. — С. 1–103.

8 ПФАРАН, ф. 827, оп. 4, спр. 343, арк. 4.

9 Там само, арк. 5.

10 ДААРК, ф. 49, оп. 1, спр. 5469, арк. 11 зв.

11 ПФАРАН, ф. 827, оп. 4, спр. 343, арк. 5.

12 *Маркевич А.И.* Афанасий Филипович, игумен Брестский: Историко-библиографический очерк // Холмско-Варшавский епархиальный вестник. — Варшава, 1879. — № 22. — С. 372–378; № 24. — С. 411–418; 1880. — № 2. — С. 33–36; № 6. — С. 88–92.

13 ДААРК, ф. 49, оп. 1, спр. 5469, арк. 11 зв. — 13 зв.

14 ПФАРАН, ф. 827, оп. 4, спр. 343, арк. 5.

15 Див.: *Маркевич А.И.* Памяти Николая Владимировича Плешкова // Салгир.– Симферополь, 1900. — 24 сент.; *Маркевич А.И.* Памяти Николая Владимировича Плешкова: Некролог // Таврические епархиальные ведомости. — Симферополь, 1900. — № 24. — С. 1768–1775; 1901. — № 1. — С. 49–54.

16 ДААРК, ф. 49, оп. 1, спр. 5469, арк. 24.

17 Див. про Ф. Ф. Лашкова: *Непомнящий А.А.* Лашков Федір Федорович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: У 3-х вип. — К., 1999. — Вип. 1. — С. 186–187; *Шарапа В.Ф., Непомнящий А.А.* Кримський краєзнавець Ф. Ф. Лашков (1858–1917): За новими архівними документами // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог; Нью-Йорк, 1999. — С. 525–533.

18 Див. про це детальніше: *Непомнящий А.А.* Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX — начале XX века. — Симферополь: Таврида, 1998. — С. 75–84, 129–150, 202.

19 *Маркевич А.И.* Письма И. С. Тургенева: Библиографическая заметка // Русский филологический вестник. — Варшава, 1884. — № 4, отд. педагогич.– С. 17–34.

20 ДААРК, ф. 49, оп. 1, спр. 5469, арк. 12 зв.

21 *Маркевич А.И.* Святые Кирилл и Мефодий, их жизнь, деятельность и заслуги // Таврические губернские ведомости. — 1885. — 20, 24, 27, 30 апр., 2, 4, 8 мая.

22 РНБ ВР, ф. 874 (Архів С. М. Шубинського), оп. 1, спр. 34, арк. 148–150.

23 РНБ ВР, ф. 874, оп. 1, спр. 31, арк. 170.

24 Там само, арк. 171–172.

25 Там само, арк. 173–174.

26 Там само, спр. 34, арк. 147.

Андрей Непомнящий

Неизвестная рукопись Арсения Маркевича: новые материалы к биографии выдающего краеведа

Неизвестная рукопись лидера крымского научного краеведения выявлена профессором А. А. Непомнящим в Отделе рукописей Российской национальной библиотеки. Она относится к одному из малоизученных периодов творчества ученого. В год 155-й годовщины со дня рождения А. И. Маркевича ее первая публикация станет достойным вкладом в увековечивание памяти крымоведа.

Ключевые слова: *А. И. Маркевич, рукопись, Симферопольская мужская гимназия, памятники истории и культуры.*

Andriy Nepomnyashchij

Unknown Manuscript of Arseniy Markevitch: New Data on the Biographies of Eminent Local Lore

An unknown manuscript of the scientific leader of the Crimean regional studies identified by Professor A. Nepomnyashchij in the Manuscript Division of the Russian National Library. It belongs to one of the neglected periods of creativity of the scientist. In the year 155 anniversary of the birth of A. I. Markevich its first publication will be a worthy contribution to the perpetuation of the memory of the student of Crimean history.

Key words: *A. I. Markevich, manuscript, Simferopol Male High School, monuments of history and culture.*

VII
МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

УДК 069.041 (477.75)

Ірина Стельмах (м. Сімферополь)

КРИМСЬКІ МУЗЕЇ ПРИРОДНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (КІНЕЦЬ XIX — ПОЧАТОК XXI ст.)

Природа Криму, одного з найбагатших і оригінальніших у природному відношенні регіонів України, знайшла своє гідне відображення в експозиціях провідних профільних музеїв на громадських засадах, а також в розділах більшості краєзнавчих осередків півострова. Провідні музеї Криму природно-історичного профілю були створені при академічних науково-дослідних інститутах та станціях, вищих та середніх навчальних закладах і природничих заповідниках.

Ключові слова: *природа Криму, природничі музеї.*

Крим займає 4,4 % площі України і є одночасно одним з найбільш оригінальних і багатих у природному відношенні регіонів країни, визнаним природним музеєм. На півострові зібрано в мініатюрі не тільки багато характерних ландшафтів Землі, але й єдині у своєму роді географічні, геологічні, гідрологічні, ботанічні, зоологічні та інші природні пам'ятки[1]. Значну роль у популяризації пам'яток природи відведено музеям.

Профільну групу природничо-наукових музеїв, зібрання яких документують процеси, що відбуваються в природі, взаємодію природи й суспільства, а також розвиток природничо-наукових дисциплін, було визначено досить точно ще у 80-ті роки XX ст. Музеї природничого профілю вивчають і експонують різноманітні природничі матеріали — геологічні, петрографічні, мінералогічні, ботанічні, палеонтологічні, зоологічні та інші[2]. Відповідно, до природничо-наукових відносяться антропологічні, біологічні, ботанічні, геологічні, зоологічні, мінералогічні, палеонтологічні, ґрунтові й інші музеї, ботанічні сади й зоопарки, а також музеї природи й відділи природи краєзнавчих музеїв[3]. Слід зауважити, що специфіка краєзнавчих музеїв полягає в тому, що вони мають широкий діапазон експозицій, поєднують риси музеїв історичного й природничо-наукового профілів[4]. Час не вніс особливих коректив у визначення й зміст природничо-історичних музеїв, вони, як і раніше, збирають, зберігають, вивчають та експонують різноманітні природничі матеріали й розповідають про найновітніші досягнення природничих наук[5].

Переважно такі музеї тісно пов'язані й створюються при академічних науково-дослідних інститутах та станціях, вищих навчальних закладах, геологорозвідувальних експедиціях, їхня діяльність має як наукову, так і навчальну мету. У зв'язку з таким походженням в основному музеї мають вузьку спеціалізацію: одні з них відображають флору краю, другі — його фауну, треті — корисні копалини. І навпаки, часто науково-дослідні цілі музею можуть значно розширити географічні рамки експозиції.

Своєрідним природничим музеєм є Севастопольський акваріум Інституту біології південних морів — один зі старіших природничих музеїв не тільки нашої країни, а й світу. Будь-якої пори року тут можна побачити 40 видів чорноморських тварин та екзотичну тропічну фауну: акул, скатів, крабів, губок, молюсків[6]. Історія музею тісно пов'язана із Севастопольською біологічною станцією, створеною в 1871 році з ініціативи відомого мандрівника й етнографа М. М. Міклухо-Маклая. Акваріум засновано при біостанції у 1897 році. У роки Великої Вітчизняної війни музей сильно постраждав і був знову відкритий тільки у 1951 році. Експозиція акваріума складається з чотирьох залів, у яких демонструється близько 150 видів безхребетних, риб і плазуючих. У 8 пристінних акваріумах і центральному басейні обсягом 150 т демонструються мешканці Чорного моря — султанка, або барабуля, кефалі — лобань, сингиль, гостроніс, середземноморський морський минь, камбала, скорпена, луфар, чорноморська акула-катран, скати — морський кіт і морська лисиця. Особливий інтерес у відвідувачів викликають найбільш древні мешканці Чорного моря — понтичні релікти — осетрові, бичок-кругляк й оселедець-чорноспин-

ка. В 1999 році було відновлено найстаріший зал музею, де знаходяться акваріуми з рибами прісних водойм Африки, Південної Америки, а також тераріуми й акватераріуми з амфібіями й рептиліями. Підводний світ тропіків включає колекцію морських коралових риб — мурен, крилаток, спиноргів, помацентрових риб і безхребетних — креветок, актиній, морських їжаків і зірок. Після тривалої підготовки в 2003 році було відкрито нову експозицію — живий кораловий риф, сформований 15 видами коралів. Незмінною популярністю у відвідувачів користуються екзотичні мешканці — морські черепахи, крокодили, ігуани. Крім живих мешканців, у експозиції представлено колекції коралів, губок, черепашок молюсків, ракоподібних, морських їжаків і зірок[7].

Цікаву колекцію зібрано в Музеї морської фауни і флори Південного науково-дослідного інституту ПівденНІРО. Музей створено при Південному науково-дослідному інституті рибного господарства та океанографії у м. Керч у 1959 році. Сьогодні у фондах музею налічується близько 2 тис. експонатів, зібраних у різних куточках Світового океану. Розділена на систематичні групи, колекція відображає морську флору й фауну в усьому її різноманітті — водорості, губки, корали, молюски, ракоподібні, голкошкірі, риби, рептилії, морські птахи, ссавці. У музеї представлено колекцію щелеп акул, а також опудала акули-лисиці й колючої акули-катрана, що живе у Чорному морі[8].

Історія Наукового музею Никитського ботанічного саду тісно пов'язана із Національним науковим центром Української Академії аграрних наук. Музей було засновано в 1892 році при Ботанічному саді, закладеному 1812 року неподалік м. Ялта. Сучасна експозиція привертає увагу відвідувачів до рідких та зникаючих видів рослин, пропонує ознайомитись з оригінальними муляжами плодів власної селекції, цікавими гербарними зразками.

Відповідно до поставлених навчальних завдань далеко за межі Криму вийшла експозиція Зоологічного музею Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського у м. Сімферополь. Експонати збирали співробітники кафедри в численних наукових експедиціях у різні райони планети, у тому числі в найбільш важкодоступні акваторії Арктики та Антарктики. Музей було створено на базі кафедри зоології у 1965 році. Сьогодні експозиція займає два зали — відділи безхребетних і хребетних тварин. Особливий інтерес представляють 8 високомистецьких озвучених діорам: "Арктика", "Антарктика", "Командори", "Пінгвіни", "Африка", "Тропічний острів", "Морське дно", "Кримський природний заповідник". Всього у музеї зібрано понад 3700 експонатів. Серед них — тихоокеанський морж, арктичні й антарктичні тюлені, командорські морські котики, південні морські леви, калан, ладозька, каспійська і байкальська нерпи, леви, леопард, зебра, макака, дикобраз. Широко представлено мешканців кримського лісу: благородного оленя, козулю, вепра, борсука тощо. Багата колекція морських і прісноводних риб: акули, скати, тропічні риби коралових рифів. Експозиція музею постійно поповнюється й удосконалюється, за останні роки встановлено 4 акваріуми, оформлено біогрупи "Кораловий риф", "Лисиці", "Єнотоподібний собака і великий бугай", "Бобер біля водойми"[9]. Зібрана колекція й науково-просвітня діяльність Зоологічного музею були високо оцінені на Першому Всеукраїнському конкурсі на кращий суспільний музей, що проходив у вересні 2009 року. У номінації "Краща просвітницька діяльність" Зоологічний музей ТНУ зайняв третє призове місце[10].

Також учасником Першого Всеукраїнського конкурсу на кращий суспільний музей став Міжшкільний краєзнавчий музей ім. Є. Н. Овена, створений у м. Севастополь у 1968 році. У його фондах зберігається понад 20 тисяч експонатів. Розділ експозиції "Нежива природа" знайомить відвідувачів з тектонікою, рельєфом, геологічною будовою й корисними копалинами Кримського півострова. У вітринах представлено рідкісні мінерали — халцедони, агати, сердоліки, яшми, гагати, цеоліти з погаслих вулканів — Кара-Дагу й мису Фіолент, а також мінерали, вперше знайдені на півострові — керченіт, босфорит, алуштит, геракліт. Поруч з ними розміщено найбільш типові гірські породи. Великий інтерес представляють палеонтологічні знахідки: окам'янілі черепашки амонітів, белемнітів, наутілусів, гігантських устриць тощо. Гордістю музею є фрагмент черепа чотирирогої антилопи, зуби мамонта й мастодонта. Окремий розділ присвячено поверхневим і підземним водам Севастопольського району, мешканцям річок і водойм. Діорама "Карстова печера" наочно показує зовнішній вигляд і

натічне оздоблення типової карстової порожнини гірського Криму. Розділ експозиції "Чорне море" знайомить відвідувачів з природними умовами унікального куточка Світового океану[11].

Шкільний Музей природної історії в м. Керч було відкрито у січні 1988 року. В основу лягла особиста колекція родини Беспоместних, що включила в себе експонати по мінералогії, палеонтології й археології. У розділі "Мінерали" представлено аметисти, гірський кришталь, гранати, халцедони, агати, кварци, кальцити, пірити, малахіти, берили, астрофіліти, аквамарини, обсидіани й керченіти. Найбільш повно розкрито теми "Світ морів та океанів", "У світі каменю" і "Корисні копалини Криму". З мешканцями підводного світу можна познайомитися в акваріумах, де утримуються 50 видів риб, червоновухі американські черепахи і європейські тритони. Музеї природи також було відкрито в школах м. Євпаторія й села Ярке Джанкойського району.

Сучасна мережа заповідних територій Криму налічує понад 160 об'єктів, що займають близько 5 % площі півострова. Серед особливо охоронюваних територій — 6 природних заповідників (Кримський, Ялтинський, Мис Мартьян, Карадазький, Казантипський, Опукський — третина наявних у країні), 35 ландшафтних, гідрологічних, ботанічних, орнітологічних заказників, 74 пам'ятки природи, 38 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва і 9 заповідних урочищ[12]. Різноманітні природничі матеріали заповідних територій, діяльність, спрямовану на їх збереження та охорону, також відображено в музейних експозиціях.

Музей природи Кримського природного заповідника було створено в 1926 році. Незважаючи на значні руйнування в роки Великої Вітчизняної війни музей було відновлено. Сучасна експозиція існує з 1976 року. Її розміщено у двох залах і вона охоплює 39 розділів, що розповідають про природу, рослинний і тваринний світ першого і найбільшого за площею кримського заповідника. 11 діорам ілюструють різноманітні ландшафти заповідника: "Буковий ліс", "Дубовий ліс", "Сосновий ліс", "Нікітська яйла", "Лебедячі острови", "Кримське передгір'я 20–30 млн. років тому". Представлена в експозиції тема "Рослинний світ" показує рослинні співтовариства й найбільш характерні рослини, що зустрічаються в цих зонах. Окремий розділ присвячено філіалу Кримського природного заповідника — Лебедячим островам. Це найбільше місце гніздування й зимівлі морських і водно-болотних птахів, що зустрічаються в прибережній зоні Каркінітської затоки. У всій розмаїтості представлено тваринний світ заповідника. В 1981 році при музеї відкрився дендрозоопарк, де відвідувачі можуть побачити найбільш типових представників тварин і птахів гірничо-лісового Криму в їхньому природному середовищі перебування[13].

В 2004 році у приміщенні лабораторного корпусу Карадазького природного заповідника НАНУ відкрилася оновлена експозиція Музею природи Карадагу. Окремий розділ присвячено історії Карадазької наукової станції й Карадазького природного заповідника. Унікальними геологічними зразками представлено геологію й мінералогію Карадазької вулканічної групи. Велика частина експозиції розповідає про ландшафтні комплекси заповідника і його мешканців. Біогрупа — "Тетерев'ятник, що нападає на фазана", опудала лебедя, чорного грифа, чаплі, коровайки, численних горобиних, пеганки та інших качиних, є зразком токсидермічного мистецтва[14].

Створюються природничо-наукові музеї на основі приватних колекцій. В основу музейної експозиції приватного Музею шедеврів природи нашої планети та її стародавностей, що відкрився у 2001 році у с. Партеніт, лягла колекція, яку протягом багатьох років збирав О. Г. Куліш. Колекції з палеонтології, мінералогії, археології й декоративно-прикладного мистецтва налічують понад 4500 експонатів. На початку експозиції відвідувачі знайомляться з колекцією мінералів з різних родовищ земної кулі: чорний опал з Австралії, аметистова жеода з Бразилії, кварци, турмаліни, хризопрази, сердоліки. Окремим комплексом представлено кримські мінерали, переважно агати і яшми. У наступному розділі представлено розмаїтість форм і квітів тропічного підводного світу — корали, морські зірки й опудала риб. Великий інтерес представляють колекції морських молюсків і комах. Особливою визначною пам'яткою музею є галерея мініатюрних природних картин "Восьме чудо світу". Це картини на зрізах агатів та яшм, які треба розглядати під лупою.

Природа рідного краю є органічною складовою кожного краєзнавчого музею. Суспіль-

ні музеї незалежно від профілю мають краєзнавчий характер[15]. Так, наприклад, Лебедячим островам, їхньому пернатому населенню присвячено основну частину експозиції Славненського краєзнавчого музею в Роздольненському районі. Степи, серед яких розташоване село Славне, безпосередньо підступають до моря, а біля узбережжя розкидано так звані Лебедячі острови. Це невеличкі острівці, які облюбували для своїх гніздувань і зупинок під час перельотів поряд з безліччю інших птахів лебеді. У 1949 році острови було оголошено заповідними. Особливо вражає в експозиції діорама Лебедячих островів. Також у музеї висвітлено дуже важливу для посушливого Північно-Західного Криму тему "Води краю"[16].

Краєзнавчі музеї Криму посідають друге місце за чисельністю. Цікаві експозиції на базі органічно укомплектованих колекцій, що постійно поповнюються, створені в музеях при органах місцевого самоврядування: Історико-краєзнавчому музеї м. Армянська, Історико-краєзнавчому музеї Нижньогірського району, Історико-краєзнавчому музеї Совєтського району, Історико-краєзнавчому музеї Білогірського району, Джанкойському районному історико-краєзнавчому музеї, Красногвардійському районному краєзнавчому музеї, Красноперекопському районному історико-краєзнавчому музеї. Музеї ведуть активну роботу по вивченню й популяризації природи та історії рідного краю[17].

В експозиції Історико-краєзнавчого музею м. Армянська поряд з 270-річною історією представлено природу краю: діорама "Берег біля Сиваша", колекція мінералів і корисних копалин, гербарні зразки й опудала тварин. У рамках науково-просвітньої діяльності музею проводяться екскурсії на теми "Тваринний світ Перекопського валу", "Рослини Армянська". На Першому Всеукраїнському конкурсі на кращий суспільний музей в 2009 році в номінації "Історія рідного краю" музей посів друге призове місце[18].

Окремий розділ експозиції Історико-краєзнавчого музею Совєтського району присвячено природі Присивашшя, розмаїтості рослинного й тваринного світу. Зразки ґрунтів, опудала різних тварин, документи та фотографії, панорама узбережжя Сиваша наглядно демонструють природну привабливість краю, куди з'їжджаються мисливці та риболови з усього Криму[19].

Постійно поповнюється природнича експозиція Красногвардійського районного краєзнавчого музею: цікава колекція метеликів, 15 опудал птахів та тварин[20]. Двома великомасштабними картами починається експозиція Історико-краєзнавчого музею Білогірського району, одна з них — географічна, друга — з позначенням всіх пам'яток археології, історії й культури. Окремий розділ присвячено природним умовам району.

Понад 20 шкільних музеїв мають краєзнавчу спрямованість, та, на жаль, їх діяльність зосереджено в основному в історичному напрямку.

Багатий і різноманітний матеріал про природні багатства Кримського півострова зібрано у фондах державних краєзнавчих музеїв. Наприклад, Тарханкутський півострів є одним з найцікавіших природно-ландшафтних об'єктів Криму, у межах якого розташовано території, що потребують особливого відношення з боку людини. Це північно-східна окраїна озера Донузлав (ландшафтний заказник місцевого значення — 800 га), Атлеш (заповідне урочище — 10 га), ділянка цілинного степу на захід від сіла Красносільське (ботанічний заказник місцевого значення — 100 га), Джангульське зсувне узбережжя (заповідний ландшафтний заказник місцевого значення — 100 га), балка Великий Кастель (заповідне урочище — 20 га). На Тарханкуті в межах Джангуля й Великого Кастеля збереглися майже в незмінному вигляді фрагменти справжніх і петрофітних степів[21]. Про своєрідність природи півострова розповідає частина експозиції Історико-археологічного заповідника "Калос Лімен", створена на базі Чорноморського історико-краєзнавчого музею, що ввійшов до складу заповідника на правах відділу у 2001 році[22].

Історія Центрального музею Тавриди сягає корінням Музею старожитностей Таврійської вченої архівної комісії і природничо-історичного музею Таврійського земства. "У музеї широко представлено природу Криму, його флору, фауну й геологію; тут є будь-які представники птахів, звірів, гадів, копалин, комах і рослин"[23]. У сучасній експозиції представлено історію розвитку Кримського півострова в різні геологічні періоди. У великій кількості представлено скам'янілості вимерлих організмів. Представлено типові й унікальні для півострова мінерали й гірські породи; фотографії цікавих форм рельєфу і результатів деяких геодинамічних процесів (грязьовий вулканізм

тощо). Окремий зал присвячено територіям і об'єктам Кримського півострова, які перебувають під особливою охороною[24].

В одному з найстаріших музеїв світу, заснованому як Музей старожитностей у 1811 році — Феодосійському краєзнавчому музеї, в 1996 році відкрито зал "Природа Південно-Східного Криму", що знайомить відвідувачів з географічним положенням, геологією, палеонтологією, флорою й фауною, кліматичними особливостями регіону. Яскраві діорами в напівкруглих арках дають уявлення про розмаїтість ландшафтів. Підлогу в залі природи з картою півострова виконано у техніці розпису кольорових цементів з використанням феодосійських красильних глин.

Музей історії грязелікування м. Саки, створений на базі історико-краєзнавчого музею, знайомить відвідувачів з історією грязелікування й особливостями головної лікувальної бази курорту — Сакського озера, його грязей і ропи, мінеральної термальної води. Викликає інтерес колекція зразків флори і фауни степового Криму і Чорного моря, представлена в розділі, присвяченому природі північно-західного Криму.

Природничу історію степової частини Північно-Західного Криму та узбережжя Каламитської затоки яскраво й насичено представлено в експозиції Євпаторійського краєзнавчого музею. У зібрання відділу природи увійшли колекція чорноморських молюсків, опудала морських риб та птахів північно-західного регіону[25].

Один з найбагатших і найоригінальніших у природному відношенні регіонів України знайшов гідне відображення в експозиціях музеїв Криму. Експозиції 9-ти музеїв при установах та організаціях і одного приватного музею присвячено вивченню й експонуванню різноманітних природних матеріалів, сучасній мережі заповідних територій Криму. Відділи природи суспільних і державних краєзнавчих музеїв ведуть активну діяльність, спрямовану на вивчення й збереження природи рідного краю.

Джерела та література

1 *Ена В. Г., Ена Ал. В., Ена Ан. В.* Заповедные ландшафты Тавриды. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2004. — С. 1.
2 *Мезенцева Г. Г.* Музеєзнавство (На матеріалах музеїв Української РСР). — Київ: Вища школа, 1980. — С. 57.
3 *Пищулин Ю. П.* Музейные термины: научная разработка проблемы лабораторией музееведения Центрального музея революции СССР / Ю. П. Пищулин, П. Я. Букшпан, М. Б. Гнедовский, Л. Н Годунова // Терминологические проблемы музееведения: сб. науч. тр. / Центральный музей революции СССР — М., 1986. — С. 53.
4 *Мезенцева Г. Г.* Вказана праця. — С.48.
5 *Рутинський М. Й., Стецюк О. В.* Музеєзнавство: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — С.59.
6 Там само. — С.60.
7 Музеи Крыма: Справочник-путеводитель / Авт.-сост. А. В. Зубарев, С. Н. Пушкарев, Е. Б. Вишневская, В. П. Пересунько — Симферополь: ОАО СГТ, 2009. — С. 162.
8 Там само. — С.110.
9 Зоологический музей: Фотобуклет / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2009. — 6 с.
10 Перший Всеукраїнський конкурс на кращий громадський музей. Програма конкурсу / Нац. спілка краєзнавців України. — К., 2009. — С. 23.
11 Музеи Крыма: Справочник-путеводитель... — С. 166.
12 *Ена В. Г., Ена Ал. В., Ена Ан. В.* Вказана праця. — С. 422.
13 Музеи Крыма: Справочник-путеводитель... — С. 19.
14 Там само. — С. 249.
15 *Маньковська Р. В.* Громадські музеї в історичній трансформації // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції "Актуальні питання історії науки і техніки" (м. Очаків, 17–19 жовтня 2009 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К., 2009. — С. 305.
16 *Буланый И. Т., Явтушенко И. Г.* Музей на общественных началах. — М.: Профиздат, 1985. — С. 121.
17 *Стельмах И. Ф.* Негосударственные музеи Крыма: проблемы изучения и популяризации // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції "Актуальні питання історії науки і техніки" (м. Очаків, 17–19 жовтня 2009 р.) / Центр пам'яткознавства

НАН України і УТОПІК. — К., 2009. — С. 310.
18 Перший Всеукраїнський конкурс на кращий громадський музей… — С.7.
19 Советский районный историко-краеведческий музей: Краткий путеводитель / Авт.-сост. Л. Стороженко. — [б. м.]: [б. и.], 2007. — С.11.
20 Информация об участии Красногвардейского районного краеведческого музея в Республиканском конкурсе общественных музеев на лучшую организацию работы по краеведению / Авт.-сост. А. Н. Волик // Поточний архів відділу музеєзнавства Центрального музею Тавриди.
21 *Савчук И. А.* О состоянии заповедных урочищ Тарханкутского полуострова // Калос Лимен — Ак-Мечеть — Черноморское — 2400 лет: 1 Межд. науч-практ. конф.: сб. науч. тр. / Ист.-археол. заповедник “Калос Лимен”. — Черноморское, 2008. — С.135.
22 *Юдина Е. Д.* Черноморский историко-краеведческий музей: вчера — сегодня — завтра // Калос Лимен — Ак-Мечеть — Черноморское — 2400 лет: 1 Межд. научно-практ. конф.: сб. науч. тр. / Ист.-археол. заповедник “Калос Лимен”. — Черноморское, 2008. — С.147.
23 *Москвич Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. — 14 изд. — Одесса, 1905. — С.33.
24 Центральный Музей Тавриды. Экспозиция. — http://www.tavrida.museum.crimea.ua. — (проверено 09.04.10).
25 Евпаторийский краеведческий музей: Буклет. — Евпатория, 2008. — С. 4.

Ирина Стельмах

**Естественно-историческая тематика крымских музеев
(конец XIX — начало XXI ст.)**

Природа Крымского полуострова, одного из наиболее богатых и оригинальных в естественно-историческом отношении регионов Украины, нашла достойное отражение в экспозициях профильных общественных музеев и разделах природы большинства краеведческих центров. Ведущие музеи Крыма естественно-исторического профиля были созданы при академических научно-исследовательских институтах и станциях, высших и средних учебных заведениях, природных заповедниках полуострова.

Ключевые слова: *природа Крыма, естественно-исторические музеи.*

Irina Stelmakh

**Natural history theme of Crimea museums
(end XIX — beginning XXI)**

The nature of Crimea peninsula which of most rich and original in natural history, attitude to region of Ukraine and takes its reflection in exposition of 10 profile museums and sections the nature of the most local lore museums.

Key words: *Natural history, Crimea, profile museums.*

УДК: 79.14(2)78

Лариса Гайда (м. Кіровоград)

УЧНІВСЬКА КРАЄЗНАВЧА ЕКСПЕДИЦІЯ ЯК ФОРМА ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛЬНОГО МУЗЕЮ

У статті розкриваються складові та зміст процесу підготовки й проведення краєзнавчої експедиції з учнями, її роль у процесі залучення дітей до вивчення і збереження культурної спадщини краю.

Ключові слова: *експедиція, джерела інформації, пам'ятки історії та культури.*

Дослідницька діяльність у формі мандрівок з краєзнавчими завданнями, а також експедицій є одним з найулюбленіших занять дітей. Оскільки, з одного боку, вони звільняють учнів від рутинної шкільної обстановки, від якої упродовж навчального року школярі стомлюються, а з другого — роблять їх повноправними учасниками і виконавцями конкретних дій, самостійними і відповідальними за свої рішення. Таким чином, діти можуть реалізовувати себе, розкриваючи і розвиваючи свої здібності, привчатись до спілкування та життя у польових умовах. Це сприяє формуванню навичок співпраці у колективі, взаємодопомоги і підтримки. Реальне залучення учнів до конкретних природоохоронних чи пам'яткоохоронних справ дає їм можливість відчути свою причетність до проблем рідного краю, виховує почуття відповідальності та регіонального патріотизму і, водночас, сприяє формуванню музейних зібрань і колекцій пам'яток історії та культури.

Розробкою методики організації та проведення експедицій з учнями займались Н. Ганнусенко, М. Костриця, О. Корнєєв, Г. Матюшин, А. Остапець, В. Обозний, Ю. Омельченко, І. Прус, М. Струнка, Я. Треф'як, але їх праці на сьогодні є малодоступними. Враховуючи те, що ці питання викликають у педагогів значні труднощі, ми пропонуємо рекомендації, які, сподіваємось, допоможуть як при підготовці самої експедиції, так і у використанні її елементів під час занять дослідницьких груп, гуртків й творчих об'єднань учнів.

У процесі організації та проведення експедиції умовно можна виділити три етапи, які ми послідовно розглянемо.

I етап — підготовка

Головним складником успіху експедиції є вибір теми. Не варто обирати тему, яка вже достатньо вивчена, особливо якщо цим займались відомі краєзнавці, вчені. А коли й обирати, то її новий аспект, аби внести щось своє, раніше невідоме, маловивчене, не узагальнене, не систематизоване. При цьому слід зазначити, що саме вивчено попередниками і який внесок у дослідження цієї теми хочете зробити ви під час експедиції.

Тема має бути цікавою дітям і одночасно актуальною для місцевої громади, мати позитивний суспільний резонанс. Значну роль відіграє особиста життєва позиція вчителя, його авторитетність, фаховість, впевненість, закоханість у свою справу, вміння захопити ідеєю організації дослідницько-краєзнавчої експедиції дітей, педагогів, батьків та представників громади і влади. Постійне проведення експедицій з учнівською молоддю збагачує вчителя, сприяє його професійному і творчому зростанню.

Доцільною буде розробка перспективного проекту або комплексної теми та її поетапного дослідження. Бажано, щоб обрана тема відображала особливості регіону, краю, його невідомі або маловивчені сторінки, аби в результаті оновити, поповнити як фонди, так і експозиції музею навчального закладу. Цінується розробка вузької теми, яка досить глибоко і всебічно розглядається і досліджується.

Досвід роботи педагогів різних категорій у цій галузі свідчить, що найбільша ефективність досягається при синхронізації вивчення тем з історії України чи інших навчальних дисциплін з одночасним дослідженням певних подій чи об'єктів на місці. Відпрацювання дослідницьких навичок учнів може здійснюватись під час уроків, позакласних заходів, екскурсій, подорожей.

Розпочинати підготовку експедиції радимо з визначення конкретної мети і завдань, які залежать від рівня розвитку і підготовки дітей, потреб у дослідженні теми чи об'єкта, від

району подорожі тощо. Інколи, навпаки, мета визначає район експедиції (один або декілька) для дослідження певної теми.

Метою експедиції може бути: всебічне ґрунтовне вивчення рідного краю як складової нашої держави, розвиток учнівського інтересу до дослідництва, формування у школярів практичних навичок цілеспрямованого краєзнавчого пошуку, прагнення до самовдосконалення і саморозвитку, збір та систематизація краєзнавчих матеріалів у музеях при навчальних закладах.

Серед завдань експедиції можуть бути:

- обґрунтування, приведення у хронологічну відповідність зібраної з різних джерел інформації;
- створення археологічної характеристики місцевості (із залученням фахівців);
- збір необхідної інформації для природно-географічного опису навколишньої місцевості;
- знайомство з культурними подіями краю, визначення мистецької цінності архітектурних пам'яток, ремісничих виробів місцевих жителів;
- вивчення традицій господарювання та економічного розвитку регіону на різних етапах його існування;
- опис елементів побуту та етнографії;
- вивчення освіти та духовного життя краю;
- збір конкретних матеріалів для оновлення експозицій чи підготовки тематичних виставок у музеї.

Наступним суттєвим складником на цьому етапі є формування і <u>підготовка складу учасників</u> експедиції. Процес комплектування групи є тривалим і копітким. Варто пам'ятати: чим раніше група буде укомплектована, тим успішнішою буде підготовка експедиції. До її складу можуть входити як діти з одного класу, класів з паралелі, так і учні з різних класів, але різниця у віці не може перебільшувати 1–2 роки. Вікові особливості у фізичній і психологічній підготовці, різні інтереси можуть значно ускладнити подорож, що не буде сприяти виконанню завдань експедиції. Кількісний склад групи залежить від завдань експедиції та району досліджень і може коливатись від 5 до 12–15 осіб.

Керівник має добре знати дітей, бути обізнаним зі станом їх здоров'я. Всі діти обов'язково повинні пройти медичний огляд.

Важливою складовою підготовки є поетапне залучення дітей до формування групи, яка могла б здійснювати дослідження (психологічно, фізично, інтелектуально, духовно, організаційно). Рекомендуємо такі форми роботи: розповіді, обговорення, проблемні ситуації та пошук шляхів вирішення, різні варіанти занять і тренувань учнів з метою якісного підбору групи та її підготовки. При цьому слід враховувати загальновідомий принцип — чим менше часу в експедиції витрачається на побут, тим більше приділяється дослідженням. Тренувальні прогулянки та походи з елементами краєзнавчих досліджень, спостережень, конкретні завдання дають можливість відпрацювати навички дослідницької роботи і одночасно спостерігати за дітьми, реалізацією їх здібностей і зацікавлень. У такий спосіб формується психологічний клімат у групі, відбувається розподіл обов'язків відповідно до уподобань дітей, відпрацьовуються навички орієнтування на місцевості, організації руху групи, процес харчування у польових умовах тощо. Доцільною є розробка і виконання конкретних краєзнавчих завдань, наприклад: виміряти висоту та діаметр кургану, дослідити стан збереженості валів по їх периметру, встановити наявність охоронних табличок, навчитись заповнювати польовий щоденник, збирати і зберігати зібрані в експедиції речі тощо. Наголошуємо, що у багатоденну подорож група може вирушати лише тоді, коли вона достатньо підготовлена.

Наступним етапом є складання <u>плану підготовки</u> експедиції. Педагог повинен розробити план (проект) експедиції. Процес планування передбачає вивчення літератури про район подорожі та організацію мандрівок, проведення консультацій, формування списку об'єктів для дослідження. Здійснення заходів планується паралельно і поетапно (чим детальніше, тим краще). Планування має включати різні напрями:

1. Організація розподілу обов'язків. Бажано підбирати "посади" для учнів з урахуванням їх бажання і здібностей. Зміст обов'язків в експедиції досить добре розроблений у методично-туристській літературі і включає перелік "посад", який моделюється залежно від особливостей експедиції (командир групи; відповідальні за харчування, спорядження; скарбник; майстер з ремонту спорядження; медик; фотограф; відповідальний за щоденник тощо), а також краєзнавчих доручень. Діти повинні чітко розуміти і знати: хто і чим буде займатись під час експедиції,

відпрацьовувати необхідні навички на практиці.

2. Розробка маршруту, визначення його типу (концентричний, лінійний, радіальний, запасні варіанти тощо). Рекомендуємо детально вивчити район експедиції відповідно до обраного маршруту, отримати консультації у різних фахівців, підібрати різні типи картографічних матеріалів.

3. Підготовка графіка руху групи. При його складанні необхідно ретельно розрахувати не лише час переміщення групи, час для досліджень, а й “запасний” час, оскільки передбачити всі складові подорожі, а особливо дослідницької роботи, на маршруті неможливо.

4. Підготовка документів групи, керівника, листів до навчальних закладів про сприяння та допомогу по лінії маршруту, отримання письмових завдань державних установ та громадських організацій про дослідницьку роботу. Консультації щодо оформлення документів можна отримати у районному (міському) відділі освіти, а також на станції (у центрі) юних туристів, де мають діяти маршрутно-кваліфікаційні комісії.

5. Підбір спорядження для експедиції (туристичне, побутове, спеціально-дослідницьке тощо). Перелік залежить від змісту та району експедиції — якщо вона відбуватиметься у польових умовах, то необхідне спорядження для перебування групи на природі (намети, спальники, килимки, рюкзаки, казани, сокира тощо), у випадку проживання у школі або на турбазі слід підібрати спорядження для харчування та проживання у приміщеннях залежно від пропонованих умов.

6. Підготовка кошторису витрат, який складається після розробки маршруту та плану-графіка руху. До нього рекомендуємо включити дві частини: прибуткова, де вказуються джерела фінансування експедиції, та витратна — включає вартість проїзду як до місця експедиції і назад, так і в її межах; добові керівникам; господарські витрати; придбання матеріалів для упаковки колекцій; вартість харчування; оплата за відвідування музеїв, копіювання матеріалів тощо.

7. Підготовка програми збору і систематизації краєзнавчих матеріалів під час експедиції. Враховуючи вікові особливості дітей та тему, яка досліджується, варто визначити краєзнавчі об’єкти, ознайомитись з різними джерелами, скласти план, де визначити зміст і обсяг досліджень, орієнтовні терміни виконання робіт, необхідне спорядження. Важливим фактором є науково-методичне забезпечення досліджень: складання різних типів запитальників, спеціальних зошитів, таблиць тощо. Рекомендуємо ознайомитись з матеріалами музеїв, місцевою краєзнавчою літературою, започаткувати листування з навчальними закладами району експедиції, встановити зв’язки з місцевими архівами, станціями та центрами дитячого туризму, краєзнавцями та колекціонерами.

8. Доцільною є співпраця з державними та громадськими краєзнавчими організаціями, їх допомога у формулюванні теми та отриманні завдань.

9. Завершальним етапом підготовки є збір групи перед експедицією, на якому вирішуються організаційні питання.

Експедиція — це постійна напружена робота педагога не тільки у навчально-освітньому, розвивальному аспекті, а й у виховному. Суттєвим чинником її успіху є не тільки організаційні питання, а й створення сприятливої, теплої, дружньої атмосфери у групі. Реалізація завдань експедиції залежить також і від урахування особливостей спілкування з місцевими жителями.

II етап — проведення

Проводити експедиції радимо в межах ступеневих туристичних походів (до 75 кілометрів), коли спортивна частина не є основною. Ми подаємо лише краєзнавчо-експедиційний аспект експедиції, не торкаючись організації побуту та життя групи, оскільки це досить добре розроблено у навчально-методичній літературі вчителями географії, історії, керівниками гуртків та музеїв.

На маршруті варто насамперед дотримуватись складових плану експедиції, видів роботи, їх терміну. Важливо аналізувати проміжні результати та вчасно коригувати дослідження. У ході експедиції учитель здійснює огляд краєзнавчих об’єктів на місці, конкретизує завдання для учнів, розподіляє дітей на групи. Особливу увагу слід приділити фіксації результатів досліджень, веденню польових документів та щоденника. Доцільним є щоденне підбиття підсумків досліджень, обговорення їх результатів та визначення завдань на наступний день.

Форми і методи досліджень повинні бути зрозумілими, простими, доступними для дітей і водночас захоплюючими; вони мають давати учням відчуття радості першовідкриття

та підкреслювати значимість виконуваної роботи.

Рекомендуємо використати такі форми дослідницької роботи:

1. Фотофіксація (у блокнот записується номер фото з описом "прив'язки" на місцевості).
2. Диктофонний запис (на початку ви повинні зафіксувати час, місце запису, прізвище, ім'я, по батькові опитуваного, а далі — сам запис).
3. Заповнення дитячих записників, запитальників, таблиць під час опитування жителів, зустрічей з цікавими людьми тощо.
4. Самостійне обстеження і опис об'єкта (вчитель разом з дітьми обстежує та описує об'єкт, діти ведуть запис).
5. Збір рухомих пам'яток, речей побуту (опис, фіксація, упаковка, оформлення етикетки разом з пам'яткою тощо).
6. Опрацювання літератури в місцевих бібліотеках.
7. Відвідування музеїв.
8. Складання таблиць, схем, простих картосхем.
9. Нанесення на карту невідомих та маловідомих краєзнавчих об'єктів і пам'яток.
10. Збір статистичних даних (у сільській раді, інших органах самоврядування та державних установах).
11. Виготовлення малюнків, ескізів, замальовок, складання та удосконалення схеми дослідження тощо.
12. Окремо може бути досліджений та описаний етнографічно-побутовий комплекс.

Подаємо зразки описів деяких джерел, які можуть бути використані у ході експедиції.

Опис письмового джерела: назва, автор, зміст, мова, час і місце видання, оригінал чи копія, датуючі записи (печатки, штампи), зображувальні елементи (заставки, схеми, карти), матеріал, техніка друку, розмір, ступінь збереженості, джерело і час надходження.

Зображувальне джерело: назва, матеріал, техніка, датуючі записи, розмір, авторські підписи, клейма; тексти, пов'язані з сюжетом; ступінь збереженості, реставрація, джерело та час надходження.

Опис речового джерела: назва речі, практичне призначення, авторська назва, час і місце виготовлення, матеріал і техніка виготовлення (ручна чи механічна), розміри, діаметр, вага, фабричні знаки, клейма, зображення, автор предмета, речі, легенда чи історія речі, опис форми, кольору тощо, час і місце надходження, стан збереження та потреба у реставрації.

Предмет нумізматики: місце і час чеканки, призначення, техніка виготовлення, вага металу, проби, стан предмета (потертість, отвори, стан зображень, цільність), походження тощо.

Опис археологічної пам'ятки: обстежити пам'ятку, сфотографувати, позначити на карті маршруту, зробити опис, зібрати підйомний матеріал (найчастіше це уламки кераміки); здійснити заміри (розміри, діаметр); скласти план місцевості пам'ятки, визначити межі подальших досліджень, проаналізувати причини вибору місця для поселення саме на цій території, спробувати визначити взаємозв'язок з іншими відомими у цих місцях археологічними об'єктами.

III етап — підбиття підсумків

Хоча експедиція і закінчилась, але робота групи продовжується. Рекомендуємо організувати її підсумковий збір, де підбити підсумки експедиції, провести анкетування, проаналізувати результати, обговорити перспективи подальшої діяльності. Умовно у післяекспедиційній роботі можна виокремити такі елементи:

- Складання загального звіту — включає в себе обробку зібраних матеріалів. Потрібно ретельно проаналізувати (по кожному краєзнавчому об'єкту окремо), що саме зібрано, про що це свідчить, що треба доопрацювати, як оформити. За результатами аналізу складаються описи об'єктів дослідження.
- Аналіз виконання завдань, отриманих від зацікавлених державних установ та громадських організацій, оформлення звіту, отримання відгуків.
- Підготовка матеріалів для публікацій у засобах масової інформації (місцевих, обласних та профільних), розміщення на сайтах місцевих органів влади.
- Формою презентації результатів експедиції може бути оформлення виставок зібраних матеріалів, проведення підсумкової конференції.
- Окремих учнів можна залучити до підготовки творчих робіт, їх захисту в школі, позашкільному закладі (на занятті гуртка).

- Матеріали досліджень можуть бути представлені для участі у Міжнародних та Всеукраїнських конкурсах.
- Проведення анкетування учасників дасть можливість визначити її результативність та громадське значення.
- Зібраний матеріал рекомендуємо оформити, передати до музею, представити в оновлених експозиціях. У такому разі на кожен предмет складається опис-анотація, а записані у подорожі спогади свідків подій приводяться у порядок — уточнюються, редагуються, переписуються.
- Особливо важливо залучати дітей до різних форм підбиття підсумків експедиції (виготовлення фотографій, альбомів, малюнків, доопрацювання етюдів, замальовок тощо). Варто доручити їм написання сценарію та підготовки підсумкового туристського вечора, використовуючи форму роботи в групах. Діти самі можуть виготовити запрошення для друзів і батьків, учителів. До програми рекомендуємо включити: фотомонтаж, музичні заставки, репортажі з маршруту, нагородження всіх учасників експедиції оригінальними, власноруч виготовленими подарунками та різними сюрпризами, виставку знахідок та зібраних матеріалів, складені у поході вірші та пісні, кумедні записи польового щоденника, змагання для учасників та гостей, конкурси тощо. До початку заходу рекомендуємо підготувати стінгазету-репортаж про найцікавіші пригоди під час експедиції.
- Проект-презентація звіту про подорож у школах перед ровесниками та на батьківських зборах.

Педагогам, керівникам краєзнавчих гуртків та музеїв радимо проаналізувати усі аспекти та складові проведеної експедиції, а саме: визначити її результативність, позитивні напрацювання, коло проблем, причини нереалізованого (що не враховано при підготовці, які помилки були допущені на кожному етапі), окреслити шляхи їх подолання, розробити рекомендації для наступних експедицій.

Джерела та література

1 *Гайда Л.* Музеєзнавство у закладах освіти: Навчальний посібник. — Кіровоград: КОІППО, 2006. — 108 с.

2 *Ганнусенко Н.* Етнохудожнє виховання школярів у позаурочний час. — К.: ТОВ “ХІК”, 2004. — 96 с.

3 *Ганнусенко Н., Омельченко Ю.* Зміст і форми роботи краєзнавчих музеїв навчальних закладів у сучасних умовах (Методичні рекомендації). — К.: Науково-дослідний інститут педагогіки України, 1992. — 36 с.

4 *Єфімова В., Пономарьова Н.* Методичні рекомендації щодо проведення навчальної практики. — Х.: Основа, 2004. — 142 с.

5 Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко. — К.: Либідь, 2002. — 488 с.

6 *Корнєєв О.* Методика шкільного географічного краєзнавства. — Х.: Основа, 2007. — 144 с.

7 *Кострица М., Обозний В.* Шкільна краєзнавчо-туристська робота. — К., 1995. — 228 с.

8 *Майданець І.* Комплексні краєзнавчі дослідження в умовах сільської школи // Краєзнавство. Географія. Туризм. — 2002. — № 34. — С.21–23.

9 Музей и школа. Пособие для учителя /Под общ. ред. Т. А. Кудриной. — М.: Просвещение, 1985. — 192 с.

10 Музейная педагогика: Из опыта методической работы. / Под. ред.. А. Н. Морозовой, А. В. Мельниковой. — М.: ТЦ Сфера, 2006. — 416 с.

11 *Наровлянський О.Д.* Шкільний туризм / О. Д. Наровлянський, М. Д. Наровлянська, В. О. Пустовойт. — К.: Шк. світ, 2009. — 128 с. — (Бібліотека “Шкільного світу”).

12 *Обозний В.* Краєзнавство. — К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1997. — 265 с.

13 *Омельченко Ю.* Шкільні музеї. — К.: Радянська школа, 1981. — 128 с.

14 *Остапец А.* На маршруте туристы-следопыты. — М.: Просвещение, 1987. — 128 с.

15 Програми для туристсько-краєзнавчих гуртків позашкільних закладів /За ред. Д. Омельченка. — К.: Інститут змісту і методів навчання, 1996. — 124 с.

16 Ребенок в музее: новые векторы детского музейного движения. — М.: Академический проект, 2006. — 176 с.
17 *Столяров Б.А.* Музейная педагогика: история, теория, практика. — М.: Высшая школа, 2004. — 216 с.
18 *Струнка М.Л.* Організація пошукової роботи з етнографії у шкільних краєзнавчих музеях. — К.: "Радянська школа", 1989. — 38 с.
19 *Треф'як Я.* Методика краєзнавчої роботи в національній школі. — Івано-Франківськ: "Симфонія форте", 2002. — 106 с.
20 Туризм в школе: Книга руководителя путешествия / Верба И., Голицын С., Куликов В., Рябов Е. — М.: Физкультура и спорт, 1983. — 160 с.

Лариса Гайда

Ученическая краеведческая экспедиция как форма деятельности школьного музея

В статье раскрываются составляющие и содержание процесса подготовки и проведения краеведческой экспедиции с учащимися, ее роль в системе краеведческой работы и приобщении детей к изучению и сохранности культурного наследия края.

Ключевые слова: *экспедиция, источники информации, памятники истории и культуры.*

Larissa Gaida

Regional History School-aged expedition form of activity in school museum

The article reveals the ingredients and the preparation and content of local history of the expedition with students, her role of local history work and enable children to study and preserve the cultural heritage of the region.

Key words: *forwarding information sources, historical and cultural monuments.*

VIII
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 658.6/.9:664.66(477.7)“17/18”

Олег Гордуновський (м. Черкаси)

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА, МИТНА СИСТЕМА Й ОРГАНІЗАЦІЯ ХЛІБНОЇ ТОРГІВЛІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У XIX ст.

У статті охарактеризовано суть протекціоністської політики царського уряду Російської імперії в галузі хлібної торгівлі на території Південної України, ставлення регіонального чиновництва до професійних проблем місцевого купецтва, а також принципові зміни, які відбулися в державній митній справі та акцизних зборах протягом XIX ст.

Ключові слова: *митна система, хлібна торгівля, Південна Україна.*

Вже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. перед царським урядом повстала особливо нагостра проблема — організація прискорення освоєння та заселення неозорих просторів Новоросії, що насамперед передбачало й розвиток місцевого продуктивного землеробства, його товаризацію. Одним із напрямів діяльності влади в цій галузі стало переселення. Значною мірою воно стосувалося розорених селян з інших регіонів України, які не знаходили роботи в рідних краях і змушено шукали її за сотні верст — у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, а також на території Земель Війська Донського. Конкурентами їм у цьому ставали безпосередні виробники з Росії, зокрема Курської, Орловської, Тульської губерній. Нерідко для заробітчан оранння, сівба, збирання хліба, косіння сіна та участь у реалізації врожаю ставали посезонною справою. Починалася вона десь з ранньої весни й тривала до осені, в міру зникнення потреби в робочих руках. Саме тоді, як зазначив А. Скальковський, всі південні шляхи “вкриваються” тимчасовими емігрантами, чоловіками та жінками з косами й серпами в руках, які лишаються тут на місяць або два, іноді все літо, а восени повертаються додому[1].

У 1804 р. царський уряд видав спеціальний указ про обов’язкове приймання до розгляду в усіх відповідних установах прохань від бажаючих переселитися козаків і державних селян з Лівобережжя на Південь. У 1808 р. побачив світ офіційний дозвіл на цілеспрямоване переселення з Полтавської та Чернігівської губерній 25 тис. козаків у райони Причорномор’я, а також 250 сімей на Тамань. Протягом 1809–1811 рр. з названих губерній перейшли на проживання в Причорномор’я 22,2 тис. чоловіків і 19,3 тис. жінок[2].

У 1820 р. царський уряд знову видав указ про переселення з Лівобережжя в Причорномор’я ще 25 тис. козаків. Цей акт активізував масову міграцію населення в цьому напрямку. Протягом 1820–1825 рр. з Полтавщини та Чернігівщини сюди перейшло жити 25,6 тис. чол. і 22,8 тис. жін. У 1831 р. 1 тис. сімей переселилася з Лівобережжя в Анапу та її околиці[3].

Про кількість новоприбулих у південні райони в другій половині 30-х — 40-х років узагальнені дані відсутні, а тому скористаємося відомостями про видачу таким паспортів або “білетів”, що її здійснювали повітові казначейства. Так, за даними семи повітових казначейств (з 11) Харківської губернії, стало відомо те, що в 1836 р. тимчасовий “письмовий вид” на проживання в Новоросії отримало близько 14 тис. осіб. З Полтавщини протягом 40-х років таких прибуло до 90 тис. Причому тисячами переселялися саме державні селяни[4].

Тільки 1843 р. паспортів і білетів терміном дії від півроку до 3-х років було видано в Полтавській, Харківській, Чернігівській, Катеринославській, Київській, Херсонській, Подільській, Волинській губерніях 60229 штук. Найбільше в Полтавській — 28492 і Харківській — 14788, а найменше у Волинській — 226 і Подільській 357[5].

Протягом 1845–1850 рр. з територій Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній мігрувало в Причорномор’я 8,5 тис. чол. і 7 тис. жін.

За 1854–1855 рр. з Полтавської губернії “вийшло” в південному напрямку 127 тис. чол., а з Харківської в 1853–1854 рр. — 124 тис. чол.[6].

Почасти з метою примусової відправки на сільськогосподарські роботи в маєтки новоросійських поміщиків неспроможних особисто сплanувати податки селян було створено Міністерство державних маєтностей. Так, у 1854 р. згідно з розпорядженням царського

уряду названа установа організувала "вихід" з Полтавщини та Харківщини близько 40 тис. працівників на господарства Новоросії. В майбутньому з них передбачалось повернути в казну податкову недоїмку[7].

Протягом 1839–1863 рр. сюди з Полтавської губернії переселилося всього 13166 сімей державних селян, серед них 33568 осіб чоловічої статі[8]. А з Чернігівської губернії в 1839–1859 рр. — 15 тис. державних селян і козаків.

Маючи далекосяжні політичні наміри, керівництво Російської імперії періодично (коли на те складалися міжнародні обставини) влаштовувало переселення із західних областей всякого роду люду. Наприклад, за 1841–1855 рр. у Катеринославську та Херсонську губернії емігрувало 7482 селян однодворців, у той час як в інші райони — всього 186. У південних степах окремо створювалися єврейські колонії землеробів. На початку XIX ст. таких у Новоросії уже проживало близько 600 сімей (або 3640 осіб обох статей). Їх кількість невпинно зростала. І в 1859 р. тільки в Херсонській губернії євреїв-землеробів налічувалось майже 40 тис.[9]. Часто єврейські сімейства селили на колишні "гайдамацькі ділянки", а чиновники стежили за тим, щоб всі вони були наділені певною кількістю землі (1869–1870 рр.)[10].

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії царський уряд час від часу організовував і звідси переселення, особливо державних селян, на Південь. Цей масовий людський потік, у тисячі осіб, захоплював із собою вихідців із Лівобережжя та Росії. Так, протягом 1816–1858 рр. у Херсонській губернії новоприбулих проживало близько 181 тис. чол. і 156 тис. жін.[11].

Зрозуміло, чим більше людей переселялося в південні регіони та обирало для існування вид праці землеробство, тим більшими ставали обсяги його реалізації та товаризації.

Приєднання Криму й Правобережної України, а також опанування Північного Причорномор'я та Приазов'я наприкінці XVIII ст., ба, навіть уся міжнародна ситуація навколо цих регіонів, не могли не спонукати царський уряд до активних дій у справі налагодження постійного торгового транзиту між ними, проведення специфічної економічної політики й, зокрема, стосовно розчленованої й пограбованої внаслідок трьох поділів Речі Посполитої. Щодо останньої ще в іменному указі Сенату від 18 листопада 1784 р. наголошувалося: "Пособствуя распространению торгу на Чорном море, мы снабдили оной разными выгодами и облегчениями не только в пользу верных наших подданных, но и для иностранных народов, особливо же таких, с коими или особенные постановления Мы имеем, или же которым по искренней дружбе между государствами отличным образом Мы доброхотствуем. В числе сих народов Польша обращала всегда наше внимание и радение о добре ея, ... дабы торговля ея от разных сторон стесняемая, воспользовалась возможным облегчением. Видев же, что все то было недостаточно, старалися Мы открыть сей соседственной и дружественной с нами державе, посредством собственных наших владений. Способы надежные и выгодные, обращать избытки тамошние в пользу ея, и получать нужное из чужих земель, доводом тому служит учреждение о транзитном, или переходном торге через Ригу, в тарифе сентября 27-го 1782 года изданное и статья при означенном тарифе изображенная, которую Мы после и на Екатеринославское наместничество распространили, но дабы вящее подать еще ободрение *Польскому торгу* чрез Екатеринославское наместничество и Черное море, Мы ныне признали за благо сделать ..."[12].

А зроблено було безпосередньо таке:

1. Порівняно з 1782 р. зменшено митний тариф на експорт і імпорт товарів через чорноморсько-азовські порти в 1,4 раза для всіх тих іноземних купців, з державами яких існували чи будуть у майбутньому підписані вигідні угоди, "в замену приобретаемых от них выгод и облегчения для русской торговли".

2. На кордонах імперії при в'їзді в Росію скасовано митні збори з жителів "малоросійських" і білоруських на всі сільськогосподарські продукти та вироби й, зокрема, "*всякой хлеб*", а також провіз "зверей". Причому, "для выгоды жителей наместничества Екатеринославского и для доставления удобнейших средств, таковые припасы и вещи отправлять в пользу торговли морем и далее, силу статьи во всем ея разумении распространяем и на границы означенного наместничества".

3. Місто-порт Херсон визначався єдиним місцем, де мав відбуватися "перевозной или транзитный торг" для всіх видів товарів, які надходили з Речі Посполитої або туди імпортувалися.

4. На розгляд катеринославського або таврійського генерал-губернатора мали встанови-

ти одну особливу "пограничную таможню", через яку б "польські товари" (а також українських і білоруських жителів, що мешкали на території Речі Посполитої) "для отпуска за море привозиться будут в Екатеринославское наместничество; равным образом и привозимые заморские товары в Херсон чрез ту ж пограничную таможню в Польшу выпускаемы быть долженствуют".

5. Якщо за "іноземні товари" при ввозі на територію імперії сплачувався весь необхідний податок, то при вивозі їх з Херсона за море казна залишала з нього лише 1/8 частину, інші ж гроші поверталися тому, "кто привез и отпускает оные". Термін виплати — не більше одного року.

Далі мова йшла про порядок збору податку, заборону перевозу "потаенным образом товары" тощо[13].

Разом з тим, незважаючи на конкретні заходи царського уряду, транзит хліба та європейських товарів до чорноморських портів наприкінці XVIII ст. не отримав належних правових підстав для незалежного функціонування.

На початку XIX ст. царський уряд в основному відійшов від заборон чорноморсько-азовської торгівлі, відмовившись від політики Павла I, який недооцінював її значущість[14]. Спеціальними указами заохочувався вивіз за кордон хліба, "горячого вина", шкір і тонкої овечої вовни[15]. В травні 1803 р. відновили дію попереднього закону про зменшення мита в чорноморсько-азовських портах на експорт і імпорт на 1/4 порівняно з іншими портами імперії[16].

Через брак належної кількості грошей у Новоросії було видане державне розпорядження про тривале зберігання в складах-магазинах у чорноморських портах всіляких товарів без сплати податків. Спочатку таке право отримала Одеса (1804 р.), а потім Феодосія і Таганрог (1806 р.)[17].

Крім того, поміщики отримали офіційний дозвіл на оптову торгівлю на суднах, які вони збудували за власні кошти (1802 р.)[18]. Це, безперечно, сприяло місцевому суднобудівництву.

Широкі можливості для міжнародного транзиту передбачалися в указі від 5 березня 1804 р. А вже 25 листопада того ж року був офіційно затверджений його маршрут через Правобережжя до Одеси[19]. Одночасно з метою контролю руху транспорту по Дністру встановили митницю в Маяках, поблизу Овідіополя[20].

Указами від 16 травня 1806 р. і 12 червня 1808 р. значно підвищили роль у транзиті Феодосії, яка здобула декілька важливих пільг у торгівлі, що до того вже мала Одеса[21]. В 1809 р. місто-порт отримало й можливість 1/5 частину митних зборів використовувати на власні потреби, замість попередньої 1/10. А указом 16 квітня 1809 р. до Феодосії дозволено ввозити товари за мито "по їх ціні"[22].

На дії царського уряду дуже сильно впливала міжнародна ситуація. Адже російсько-турецька війна й погіршення взаємовідносин з Францією не могли не позначитися на торгових обігах, зокрема експорті хліба. Континентальна ж блокада перервала економічні зв'язки Росії з Англією. Разом з тим перемир'я між Російською імперією та Оттоманською Портою, що настало після Тильзитського договору, зумовило пожвавлення торгових операцій між ними. Вже в 1807 р. у Константинополь з Одеси була відправлена на суднах перша партія зерна (через неможливість це здійснити за допомогою Єгипту та Дарданелл)[23]. Такі поставки продовжувалися і в ході війни, окрім 1810 р., коли царський уряд спробував створити штучний голод у Константинополі й припинив транспортування сюди хліба.

Одночасно континентальна блокада, позбавивши багато країн можливості отримувати товари через балтійські й середземноморські порти, примусила їх уряди звернутися до Росії з надією виправити таку ситуацію завдяки чорноморській торгівлі. Тому значна частина збіжжя з Одеси транзитом через Радзивіллів і інші пункти надходила в Австрію, а вже звідти розходилася по всій Західній Європі, включаючи Францію.

Проте вже в кінці 1810 р. царський уряд почало непокоїти "надмірне" надходження імпорту, а тому 19 грудня побачило світ нове "Положение о нейтральной торговле на 1811 г. в портах Белого, Балтийского и Азовского морей и по всей Западной сухопутной границе". Зокрема в ньому йшлося про доцільність створити перешкоду привозу іноземних товарів й заохочення розвитку купівлі-продажу власних сільськогосподарської продукції й промислових виробів[24]. Передбачалося скорочення портів, до яких могли привозитися іноземні вироби: на Білому морі — Архангельськ; на Балтійському — Петербург, Рига, Ревель, Лібава; на Чорному та Азовському морях — Одеса, Феодосія (всього 8). Митниці на західному

сухопутному кордоні мали функціонувати (всього три) такі: Палангенська, Радзивіллівська, Дубоссарська.

Одночасно вище керівництво імперії почало посилювати контроль на кордонах країни. 4 січня офіційно були затверджені рекомендації військового міністра про влаштування військової влади по всій демаркаційній лінії західних губерній. Головна їх мета — запобігання контрабанді. До сторожової служби залучалися козаки Донського та Бузького війська. Вона безпосередньо мала пильнувати ділянку від Палангена до Ягорлика. Від останнього кордон по р. Дністер до Чорного моря зобов'язали охороняти військовій варті на чолі з А. Рішельє. В межах Наддніпрянщини кордон пильнували підрозділи донських козаків генерал-майорів Іловайського та Чорнозубова, а також 2-й і 3-й полки бузьких козаків. Отже, було створено своєрідний західний "митний фронт".

Царський "Маніфест" від 24 червня 1811 р. визначив правила на західному митному кордоні й встановив 11, відповідно до районів, округів: Радзивіллівський (охоплював митниці та застави від Брест-Литовського до Ісаковецька), Дубоссарський (від однойменної митниці до Овідіополя включно), Одеський (простягся від Одеської митниці через застави Маяківську, Херсонську, Миколаївську), Феодосійський (від митниці Феодосійської через Євпаторійську, Керченську до Бугазької), Таганрозький (охоплював територію від Таганрога до Маріупольської застави). Кожному з начальників округів підпорядковувалася відповідна "митна варта" — одна команда на 15 верст сухопутного кордону[25].

В результаті цього на транзитному шляху по західному кордону до Одеси залишилися лише дві митниці — Дубоссарська та Радзивіллівська, а провіз товарів до Могильова-Подільського й Кринської митниці заборонявся.

Маніфест від 25 червня 1811 р. визначив нові засади міністерств, а частину з них ліквідував. Зокрема, замість Міністерства комерції був створений Департамент зовнішньої торгівлі при Міністерстві фінансів. Транзитна торгівля, що приносила казні значні прибутки, заслуговувала на особливе "піклування" з боку уряду, який, в свою чергу, мав усувати будь-які перешкоди під час ввезення та вивозу товарів[26].

Разом з тим ні ці, ні інші організації не поліпшували фінансове становище всередині країни. Податковий тиск на населення різних регіонів помітно зростав. Але найменшим він залишався для Новоросії, особливо Таврійської губернії. З метою забезпечення необхідним продовольством діючої армії в ході російсько-турецької війни 1806–1812 рр. жителям західних, південно-західних і центральних українських ("малоросійських" губерній тимчасово дозволяли навіть виплачувати державні податки не грошима, а хлібом в їх еквіваленті[27].

Після завершення "наполеонівських війн" вище керівництво Російської імперії й особисто Олександр I не припиняли пошуків можливостей поліпшити торгівельну справу як у межах держави, так і в експорті. Підписання миру на Віденському конгресі (1814 р.) і неврожаї в Західній Європі відкрили нові горизонти для російської та української торгівлі й, зокрема, хлібної. В цьому аспекті найліпшими стали 1816 і 1817 рр. Так, 16 квітня 1817 р. побачив світ "Манифест о создании в Одессе порто-франко", в якому зазначалося: "Усматривая *из опытов многих лет,* какую удобность представляет Порт Одесский к отпуску всякого рода произведений, *коими изобилуют полуденные области империи нашей, и желая доставить новые способы и облегчения к распространению внешней торговли* и к обогащению государства... повелели внести на уважение Государственного Совета предложения о введении Порто-франков на Черном море, начиная с города Одессы". В §3 "Маніфесту" йшлося про правила вивозу з міста іноземних товарів, що мали продаватися в країні: "...Дозволяется токмо чрез две таможенные заставы, устроенные при воротах на черте Порто-франко, по правилам общего тарифа и учреждений...". Безпосередньо про влаштування двох нових митниць (§6) маємо таке: "В Одессе должны состоять сверх заставы со стороны моря, две заставы, вне рва, которым город будет окружен для ограничения Порто-франко. *Все привозимое в Одессу морем или сухопутно* из внутренности государства, пропускается чрез сии заставы, свободно и беспошлинно, но при погрузке товаров для заграничного отпуска взимается пошлина, учрежденная общим тарифом, по *примеру прочих портов,* на основании существующих таможенных постановлений". Крім того, сухопутний привіз і вивіз товарів мав відбуватися "не иначе, как чрез учрежденные две заставы при воротах рва окружаещего город Одессу". А тому категорично заборонялося використання суден, човнів і

плотів для перепливання місцевих лиманів — Дальницького та Куяльницького, а в разі замерзання їх не дозволялося "всем и каждому, не исключая и поселян ближних деревень, переходить или переезжать оные под каким бы то предлогом ни было"[28].

5 серпня 1818 р. у північній столиці Росії був підписаний "Додатковий акт" до російсько-австрійського трактату від 21 квітня 1815 р. Згідно нього, на території українських "провінцій", що до поділів входили до складу Речі Посполитої, створювалася "зона вільної річкової торгівлі" аж до самого Чорного моря. А 14 серпня того ж року імператор затвердив "Положение о транзитном торге от Европейской границы до Одессы", яким дозволялося всім купцям країни, що користувалися правом іноземного торгу, відправляти свої товари з Одеси в Молдову, Австрію, Пруссію і назад. Провіз товарів транзитом мав відбуватися через митниці — Радзивиллівська, Устилузька, Брест-Литовська, Гродненська, Юрбурська, Дубоссарська, Могильовська на Дністрі та Одеська. Крім того, перевірки товарів могли здійснювати й в спеціально призначених містах. Так, на шляху між Одесою та Радзивилловим вони відбувалися в Балті, Брацлаві, Проскурові[29].

14 грудня 1819 р. був оприлюднений новий "Митний статут для Європейського кордону". Відповідно до його положень у контексті митного контролю залишалися сформовані округи (в європейській частині імперії їх налічувалося 12). Серед них продовжили своє існування Радзивиллівський і Одеський. Всі митниці були поділені на чотири "класи" (або розряди, категорії) відповідно важливості їх прерогатив при "складуванні" (збереженні) товарів. До першого (найвищого) розряду зараховувалися ті з них, які могли не тільки "пропускати" незаборонені іноземні товари в країну, а й усім купцям надавати можливість їх складування терміном до восьми місяців, іншим же торговим людям — до шести місяців без сплати так званого ввізного податку. Такі митниці ще називали "складськими". До другої категорії митниць ("головних") належали такі, що могли утримувати товари до двох місяців. До митниць третього розряду — "декларацiйних" — передбачалося привозити тільки іноземні товари, котрі в спеціальному реєстрі позначалися літерою "А" й термін їх складування не перевищував один місяць. На всіх інших митницях — 4 класу — заборонялося складування[30].

За цим митним статутом також можна було, за бажанням власника, відправити його товари з митниць 1, 2 або 3 класу до іншої з відстрочкою сплати податку.

Завдяки такій системі складування на митницях Російської імперії утвердилися більш-менш сприятливі умови для транзиту, що позитивно оцінювала й тогочасна громадськість[31].

У жовтні 1827 р., з метою спростити управління в сфері торгівлі, поліпшення контролю та карантинного захисту в чорноморських і азовських містах-портах, одеського, феодосійського, таганрозького й керч-єнікалійського градоначальників підпорядкували херсонському військовому губернатору. Відтоді останній мав особисто опікуватися торгівлею, зокрема й хлібом[32].

12 лютого 1824 р. і 12 червня 18288 р. були санкціоновані "Правила" для провезення товарів з Одеси (відповідно і назад) через Бессарабську область та територію Молдовського князівства та сухопутним шляхом до Тифліса[33].

У 1830 р. новоросійський генерал-губернатор М. Воронов запропонував "перетворити" Азовське море в більш "практичне", щоб у галузі торгівлі воно приносило мешканцям краю якомога більше прибутків. Він прагнув налагодити в його басейні каботажне мореплавство, розвинути торгівлю в Керчі, а жителям Південної України поліпшити транспортування виробів до центральних районів Росії й у зворотному напрямку. Проте міністр фінансів Є. Канкрін зумів переконати царський уряд у недоцільності таких заходів[34].

У вересні того ж таки року була перенесена "митна лінія" з Дністра на Прут і Дунай. А на території Бессарабії виникли два митних округи — Верхньодубоссарський (або Скулянський), від кордону з Подільською губернією до Ізмаїльського повіту, та Нижньодубоссарський, від кордону Ізмаїльського повіту до гирла Дунаю, далі морським узбережжям до Акермана й кінця Дністровського лиману. Наступного року, за непотребою, ліквідували митниці Дубоссарського округу та Маякську і Парканську застави в Одеському окрузі. Таким чином, Бессарабію було включено до загальноімперської митної системи[35].

Ще одним важливим актом у галузі міждержавної торгівлі слід вважати підписання 28 червня 1847 р. між Росією та Австрією "Протокола", згідно якого з володінь останньої (зокрема, Галичини) обумовлювався вивіз

збіжжя, будівельного лісу та вугілля тощо Дністром і Прутом у Одесу. Причому, австрійська сторона просила про зменшення мита в 30 коп. за пуд хліба, але російський уряд відмовив, мовляв, це призведе до шкоди інтересів "Південних провінцій"[36].

На початку 50-х років державна митна політика зазнала деяких змін у бік "поміркованого" протекціонізму. Зокрема, уряд Російської імперії запланував зменшення податку на імпорт і експорт. У свою чергу, він очікував зустрічних кроків від правителів іноземних країн. А саме з боку Австрії зменшення ввізних мит на зерно та худобу[37].

Негативно на розвиток торгівлі в південних регіонах вплинули події Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. Вже 17 лютого 1854 р. Сенат видав указ про заборону на півроку вивозити хліб за кордон з одеського та всіх чорноморських і азовських портів[38]. Причому уряд пильно стежив за його виконанням. Так, з 8 березня по 28 травня того ж року тривало слідство в Одесі з приводу порушення місцевим портовим керівництвом "запрещения вывоза за границу пшеницы в связи с Крымской войной"[39].

В циркулярі № 8 від 1 серпня 1854 р. "по управлению генерал-губернатора" конкретно йшлося про заборону вивозу жита, ячменю та вівса через кордон з Австрією[40].

7 вересня знову з'явився указ Сенату про заборону експорту збіжжя[41].

Ці вимушені заходи царського уряду завдали помітного "удару" по прерогативах вітчизняного хліба не лише на європейських ринках, а і в межах Південної України, де після війни інтереси західного капіталу стали вельми упривілейовані. І як писав О. Оглобін, місцевому "господареві" довелося дорожитися навіть на дрібницях, щоб не перепустити їх до рук переможного "гостя"[42].

31 березня 1859 р., згідно "Положення" Державної ради, затвердженого Олександром II, було остаточно скасоване одеське портофранко. А ще напередодні (1857 р.) припинив своє функціонування й одеський транзит[43].

Наприкінці 50-х — 60-х рр. домінування імпорту над експортом викликало ще більше занепокоєння в урядових колах, ніж раніше. Попередні заборона багатьох товарів на ввіз до країни та високі мита на інші бажаних наслідків не давали. Крім того, "процвітала" контрабанда, з якою з перемінним успіхом боролися вище керівництво імперії й відповідні служби. Разом з тим, нові митні тарифи 1857 і 1868 рр., більш ліберальні стосовно "вільної" торгівлі, засвідчили: *митна політика в Росії поступово еволюціонувала від крайнього протекціонізму до поміркованого обмеження та контролю.* На думку О. Пилипенка, швидкому розвитку буржуазних відносин у пореформений період сприяло насадження урядом "патронату" в сфері економіки та промисловості[44].

Важливого значення при цьому набули "Положення" стосовно мита за право торгівлі та заняття промисловою діяльністю, які побачили світ 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. Згідно їх "статей" відтоді торгівлею і промисловою діяльністю могла займатися вільно будь-яка особа, придбавши лише відповідне свідоцтво[45].

70-ті — 80-ті роки позначилися новими пошуками на самому вищому рівні можливостей покращення врегулювання тенденцій в народному господарстві й, зокрема, землеробстві та торгівлі. Проте митний протекціонізм продовжував "панувати". Це яскраво проявлялося в діях Міністерства фінансів під керівництвом М. Бунге (1881–1886 рр.), а потім і І. Вишнеградського. Перший спробував змінити тарифну систему, а другий розробив спеціальне законодавство щодо неї (1889 р.)[46]. Відтоді розпочався новий етап державного регулювання в сфері тарифної політики, підпорядкованої загальноімперському протекціоністському курсу. Останнє помітно розширило можливості для експорту українського хліба. Цю тенденцію зміцнив митний тариф 1891 р.[47].

При обох керівниках міністерства неодноразово обговорювалося питання про підвищення мита на збіжжя. Так, у 1884 р. на вимогу уряду новоросійський губернатор спеціально підготував звіт про вивіз через одеський порт і австрійський кордон хліба, цукру, спирту та лісу, що транспортувалися з Подільської губернії[48]. Причому, заходи стосовно розмірів мита розглядалися й керівництвом західноєвропейських країн. Складність вирішення проблеми на міжнародному рівні не дозволила, наприклад, М. Бунге в 1885 р. збільшити останнє на експортований український і російський хліб. Більш активну позицію в цьому аспекті зайняв І. Вишнеградський, для котрого вивіз зерна мав нерозривний зв'язок з політикою протекціонізму.

Владні корективи в ситуацію, що склалася в цілому в сільському господарстві й торгівлі імперії, зробив голод 1891 р., який призвів до

смерті мільйонів людей, розорив тисячі господарств. Наслідком стало зниження тарифів, у першу чергу на залізницях, на транспортування продуктів у середині країни з регіонів багатих на зерно. Планувалася навіть повна заборона вивозу хліба за кордон. Заходи Міністерства фінансів під керівництвом І. Вишнеградського та деяких інших високих посадовців зумовили багатомісячну відсутність українського хліба на ринках Західної Європи, ледь не спричинили паніку в фінансових колах імперії.

Однак, уже в червні 1892 р. будь-які обмеження права на такий експорт, під тиском українських поміщиків, уряд ліквідував[49]. Разом з тим на початок 90-х років тарифні ставки в країні, порівняно з їх нормативами 1868 р., збільшилися в декілька разів[50]. Зросли розміри мита на хліб з України та Росії в деяких західно-європейських державах, що звичайно не могло не загострити стосунки між ними в цій галузі.

Зокрема, набули нового імпульсу протиріччя Росії з Австрією та Німеччиною. Наприклад, остання настільки підняла мито в 1892 р. на імпорт українського збіжжя, що фактично "перекрила" йому шлях на свої ринки (до 38 коп. на пшеницю та жито, 30 коп. — на ячмінь і овес з пуду)[51]. Одночасно Німеччина уклала угоди фактично з усіма державами — "конкурентами" Росії, за якими мито на більшість сільськогосподарських продуктів (у тому числі й хліб) було знижено на 30–40 %. На російські ж товари тариф підвищено на 50 %. Це призвело до того, що за українську пшеницю сплачувалося мито 7,5 марок за 100 кг., а з інших постачальників — всього 3,5 марки (тобто менше ніж у 2 рази!).

Отже, на кінець XIX ст. експорт українського хліба опинився у досить складній ситуації через непродуману, часто-густо непослідовну, політику царського уряду та потужну конкуренцію на світовому ринку. За оцінкою І. Гуржія, *зовнішня політика в галузі хлібної торгівлі, котру здійснював уряд Росії на практиці "часто мала характер голодного експорту"*[52].

Такий стан речей дивував і сучасників — представників широких кіл громадськості. Наприклад, дописувач у газету "Неделя" зазначив: "Серед відомостей про голод[53] і неможливість дістати хліб потребуючим, вкрай негативно діє повідомлення про те, що в тих чи інших місцевостях хліб лежить у великій кількості або вивозиться за кордон... У даний час ще сильний відпуск хліба від нас в Австрію... Майже всі станції Києво-Брестської залізниці завалені хлібом. У другу прикордонну з Австрією станцію Підволочиськ недавно було підвезено по Одеській залізниці 95 тис. пудів хліба, а через Гусятине в межі Австрії, також у перших числах листопада, близько 38 тис. пудів хлібного товару. Проте найбільш дивним є те, що хліб вивозиться навіть з Самарської губернії — із тієї самої губернії, де люди гризуть землю"[54].

Система ярмаркової торгівлі в межах Південної України розвивалася в міру колонізації краю, а тому давніх осередків — до Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. і приєднання Криму — існувало обмаль. Ще за наявності Запорозької Січі вони були розосереджені на місці майбутнього Катеринослава, сіл Мишурін Ріг, Дніпровокам'янка та деяких інших населених пунктів. На початку ж XIX ст. їх кількість помітно зросла і лише в Катеринославській губернії перевищила 50[55]. У 1817 р. на території губернії вже налічувалося 79 торгових осередків, де протягом року відбувалося до 220 ярмарків. 27 з останніх — тільки в Олександрівському повіті, розташованому на березі Дніпра (на початку століття всього 7). У містах і містечках функціонувало 9 постійних осередків, у казенних селах — 44, поміщицьких маєтках — 26. В окремих пунктах кожний рік збиралося по декілька ярмарків, які тривали від одного до семи днів[56]. Переважно вони проходили в неділю, або приурочувалися до релігійних свят. Нерідко на них влаштовувалися різні веселощі і дійства, особливо активно продавалося "хлібне вино". Як правило, найбільше людей прибувало на ярмарки восени — після збору врожаю, коли було багато чого продавати, а виробники звільнялися від нагальних сільськогосподарських робіт. Часом на 2–3 сотні корінних жителів якогось населеного пункту припадало 2–3 тис. тих, хто приїздив купувати-продавати.

Зокрема в містечку Нікополі, де 1802 р. діяло 32 дерев'яні лавки, поряд з ярмарковою торгівлею відбувалися щотижневі базари[57]. Цікаво, що сюди поставляли товари головним чином на судах вантажністю від 4 до 7 тис. пудів по Дніпру. А надходили вони з Київської, Мінської та інших губерній. Пристань для розвантаження знаходилася в центрі містечка. Крім хліба та борошна, привозили будівельний ліс, дерев'яний посуд, скло, дьоготь,

вугілля тощо[58]. Все це давало можливість споживачам набувати необхідні їм продукти і вироби протягом усього року.

Зрозуміло, що в містах, за наявності більш заможного купецтва, торгові операції здійснювалися на значніші суми, ніж у містечках і селах. Причому постачання до останніх могло мати й *певну "спеціалізацію"*. Так, на початку XIX ст. у с. Катеринівка (Катеринославська губернія) — власності поміщиці О. Літто, що знаходилася в північній частині Великого Лугу, поблизу шляху на Олександрівськ, Катеринослав і Маріуполь, негоціанти привозили тканини, хустки та сукно, а селяни навколишніх місцевостей — хліб, мед, сало, посуд, дьоготь[59]. У поміщицьких селах Вищетарасівське та Покровське, а також казенних поселеннях Романівка, Кочережки та Токмаківка в основному продавали хліб і худобу. Причому, завдячуючи тому, що в них ярмарки відбувалися в різні дні, торговці встигали скупитися на більшості з них, а потім хліб і худобу збути в центральних губерніях імперії або ж за її межами.

В 1817 р. на території Херсонської губернії значилося 11 торгових осередків. Найменший, як це не дивно, був у губернському центрі — Херсоні, де мешкало 12,5 тис. жителів. У двох з них — Єлисаветграді та Павловську проходили ярмарки і базари: в першому тричі на тиждень, а в другому лише по неділях. Тільки торги мали місце в Григоріополі, Дубоссарах і Архангельську (посад). Ярмарків, яких всього налічувалося в губернії 34, тривали від одного до п'яти днів. Найдавніші серед них існували в Єлисаветграді, Крилові та Петриковці (посад). До Херсона, на той час, "сторонніх" купців майже не прибувало, в основному ярмарок відвідували місцеві городяни. Обіг купівлі-продажу на ньому товарів становив до 5 тис. крб. на рік. У той же час на щорічні чотири ярмарки в Єлисаветграді "красного" товару, пушнини, худоби, хліба тощо привозилося на величезні суми (до 1,5 млн. крб.), а продавалося на місці на 250 тис. крб.[60]

Важливо зазначити, що на кордоні Херсонської та Подільської губерній знаходилося село Олежки[61], поміщик якого Піньковський, користуючись вигідним економічним положенням маєтку, пробував, усупереч діючим законам, влаштувати "власні" базари і ярмарки[62]. Мало того, в усьому повіті спостерігалася тенденція до штучного заниження курсу "звонкой монети"[63].

Через віддаленість від промислових центрів свою специфіку в торгівлі мала Таврійська губернія, де 1817 р. існувало 11 торгових осередків і відбувалося 37 ярмарків. На відміну від Катеринославської та Херсонської губерній, тут фактично не продавали "красні" та залізні вироби, а тільки — хліб, мед, масло, вовну, полотно. "Главнейший торг" був, поряд із зерном, рогатою худобою, вівцями та кіньми. Свого збіжжя постійно не вистачало, тому потреба в ньому перманентно зростала як для місцевих поселенців, так і розквартированого в Криму російського війська. *Тому основними постачальниками хліба стали фурщики,* котрі приїздили на Кримський півострів за сіллю з "хліборобних губерній"[64].

Специфічний вигляд безпосередньо бахчисарайського базару зафіксувало джерело 1801 р.: вздовж головної проїжджої вулиці міста тягнулись два ряди крамничок (всього їх було 487), у яких "купцы торгуют и отправляют свои рукоделья: один точает ножи, другой полирует кожи; тот шьет шапки, сапоги, иной точит на станке, другой отбивает на наковальне железо; все в движении... Базар есть сборище всего мужского полу; но женщин никогда на нем не увидишь". Крім крамничок, на східному базарі діяло багато кав'ярень і "бузен". В останніх продавали виготовлений з пшона чи суміші різних круп дешевий хмільний напій — "бузу"[65].

Понад 1 тис. крамниць налічувалося тоді в Євпаторії[66]. На початку XIX ст. торгівля в Одесі зовні помітно відрізнялася від традиційної, середньовічної кримської, що пояснювалося заселенням міста численним новоприбулим православним людом. У 1805 р. тут існували 501 крамниця і 36 складів-магазинів для пшениці й інших товарів[67].

Тоді ж виникло питання про заснування ярмарку в Феодосії, відсутність якого до 1809 р. нерідко змушувала іноземних купців повертатися звідси в свої країни з порожніми суднами. Тут їх економічні інтереси зосереджувалися головним чином на пшениці, шкірі, овечій вовні, коров'ячому маслі тощо[68].

Загалом же, коли порівняти умови функціонування, кількість торгових осередків і обіг коштів на них у межах Південної України з європейською частиною Росії в першій чверті століття, то вони виглядали більш ніж "скромно". Проте число ярмарків у Новоросії постійно зростало, збільшувалася й мережа постійної торгівлі — базарів.

У 1844 р. тільки на території сільських державних поселень Катеринославської губернії відбулося 139 ярмарків і 26 щотижневих торгів, на які було завезено різної продукції на суму 800 тис. крб. У 1849 р. у межах цієї губернії зафіксовано проведення 315 ярмарків, з котрих 27 мали місце в містах, 176 у казенних і 112 у поміщицьких селах. Причому, всього на 43 ярмарках привіз товарів трохи перевищив 10 тис. крб. На інших він був набагато меншим. У 1859 р. відбулося 357 ярмарків, з них привозом[69]:

до 5 тис. крб. — 149
від 5 до 10 тис. крб. — 65
від 10 до 20 тис. крб. — 67
від 20 до 30 тис. крб. — 34
від 30 до 40 тис. крб. — 20
від 40 до 50 тис. крб. — 6
від 50 до 100 тис. крб. — 8
понад 100 тис. крб. — 8.

Отже, від початку XIX ст. до кінця 1850-х років, хоча ярмарки покривали густою мережею південні регіони України, більшість з них були дрібними і обслуговували головним чином сільські господарства. На той час схожий характер мали навіть невеликі міські торги та базари, не кажучи вже про містечкові й сільські. Здебільшого на них привозили хліб, сіль, сукно, полотно, віск, тютюн тощо, а також приганяли коней, овець, рогату худобу.

Починаючи з 40-х років, життя-буття казенних селян Південної України[70] мала дещо покращити, а також трохи вивільнити з "опіки держави" їх торгівлю організація представниками місцевої влади тз. в. допоміжних і ощадних кас. Їх практична діяльність відбувалася при волосних управліннях із залученням коштів сільських громад, "господарського капіталу" та добровільних внесків. Апріорі такий захід міг, наприклад, дозволити селянинові більш незалежно розпоряджатися своїм врожаєм хліба й продавати його тоді, коли ціна була найвища. Проте мізерність сум у допоміжних і ощадних касах аж ніяк не змінила становище на краще, адже кошти перебували в державних установах, які кредитували поміщики[71]. Так, у 1857 р. на території Катеринославської губернії налічувалося всього 35 допоміжних кас, а в них оборотного капіталу 397,5 тис. крб. (тобто на одну касу приходилося в середньому трохи більше 11 тис. крб.). А в межах Херсонської губернії їх було ще менше: 15 кас з оборотним капіталом у 108,1 тис. крб. (тобто в середньому в одній касі знаходилося близько 7,2 тис. крб.). Коли врахувати загальне число казенних селян, то, зрозуміло, що такої допомоги більшість з них взагалі не могла б отримати[72]. Більш того, можновладці нерідко не давали безпосереднім виробникам порук на одержання позики, або ж під різним виглядом підмовляли тих не брати грошей, ніби в організованих "на лихо людям" касах.

Важливо зазначити, що *вже на середину XIX ст. фактично склався своєрідний замкнутий ярмарковий ланцюг*, в якому найбільші торги постачали товарами середні й дрібні осередки. Причому, така *цілісна система* охоплювала різні населені пункти та регіони не тільки України, а й Росії. Зокрема, українські й російські купці, за свідченням І. Аксакова, з своїми товарами могли рухатись у такому напрямку: Введенський ярмарок у Сумах — Хрещенський у Харкові — Маслянський у Ромнах — *Георгіївський у Єлисаветграді* — Троїцький у Харкові — Корінний у Курську — Іллінський у Полтаві — Покровський у Харкові і т.д.[73]. Тому придбані ними партії хліба, скажімо в Полтаві, поповнювалися в Харкові, а реалізовувались в Єлисаветграді (чи в зворотному порядку). Часом не обов'язково було практично набувати зерно на якомусь ярмарку, бо завжди існувала можливість укладання угоди на його поставку в певні місця та чітко визначені терміни. Так, у 1853 р. катеринославський губернатор у своєму "звіті" зазначив: хліб на місцеві міські ярмарки привозиться з Нижегородського макарівського, Полтавського іллінського, Харківського хрещенського ярмарків. Причому, тут збіжжя та сільські вироби на той час були "найголовнішими предметами торгівлі"[74].

Від середини століття стали більш-менш регулярними й звіти губернаторів про кількість ярмарків і базарів, обсяги оборотів грошей, номенклатуру товарів і, зокрема, хліба на підпорядкованій їм території. Про це, наприклад, йшлося в "Отчете" херсонського губернатора за 1883 р.[75].

Окрім основних, існували також "додаткові", або спеціалізовані ярмарки: "чорні" (для простолюдин), "кінні", "хлібні" та ін. Вони, як правило, відбувалися за кілька днів до початку основного в якому-небудь з міст. Номенклатура товарів на них була дуже обмежена: рогата худоба, табунні коні, зерно, дерев'яні вироби[76].

Безпосередньо на статус осередку і розвиток торгівлі на ньому впливали такі три головні чинники: 1) зручність вибраного часу (коли саме найкраще продається-купується певний товар); 2) місце розташування (віддаленість від інших населених пунктів); 3) облаштованість шляхів[77].

За функціонуванням ярмарку та базару спостерігали спеціально призначені владою міста чи села особи або місцеві урядовці, які й збирали певну суму за користуванням місцем. Чим більшим був базар або ярмарок, тим вищим ставав податок з продажу (за кожний віз, бочку тощо). Якість зерна, а отже й відповідну ціну за нього, з урахуванням кон'юнктури, встановлював фахівець при участі власника чи довіреної особи. Коли ж сторони не приходили згоди, або купець пропонував невигідну угоду, хазяїн товару шукав інших ринків збуту.

Причетні до контролю за якістю товару службовці, в тому числі й представники санітарного нагляду, часто зловживали своїм становищем: привласнювали частину зібраних грошей, вимагали більшу за встановлену плату, вводили, так би мовити, "місцеві" побори тощо. Так, у листопаді 1886 р. одеському генерал-губернатору доповіли "о вымогательстве с торговцев денег *смотрителем и надзирателем*" базару м. Миколаєва (Херсонська губернія) Федотченком і Іванісовим, а також лікарем Ковалевим-Рунським[78].

У багатьох містах і селах право на торгові збори могло передаватись якійсь заможній людині на термін до кількох років.

Коли ж до торгівлі хлібом на місцях долучалися іноземні фірми ("дома"), то їх представники могли розраховувати на всебічну підтримку на самому вищому рівні, принаймні генерал-губернаторів. Наприклад, у 1834 р. новоросійський і бессарабський генерали-губернатори "оказывали содействие в заготовке продовольствия" представнику "торгового дома Штигліц і К" Мазесу Горбаосу[79].

Треба також зазначити і той факт, що *хліб все ж таки найчастіше збувався не на ярмарках, а на базарах і безпосередньо в поміщицьких і селянських господарствах.* І хоч між ними до реформи 1861 р. існував тісний і постійний зв'язок[80], то пізніше стаціонарна торгівля, в міру свого розвитку, перетворилася на антипод ярмарковій. Саме перша, трансформуючись, набула в другій половині століття яскраво виражені буржуазні риси. Разом з тим, і ярмарки південних регіонів сприяли включенню України у всеросійський ринок.

Напередодні відміни кріпацтва в Російській імперії на перше місце, за своєю значущістю, вже вийшла постійна стаціонарна торгівля, тим самим сильно потіснивши ярмаркову. "Вихідним пунктом збуту місцевих виробів, — зазначили упорядники "Списка населенных мест по сведениям 1859 года. Херсонская губерния", — куди вони надходять безпосередньо з рук сільських виробників, переважно малоросів, стали головним чином численні базари і торги, які існують майже в усіх містах і багатьох містечках губернії. Сюди звозяться всі предмети сільського господарства як для місцевого вжитку, так і для продажу їх тим торговцям, особливо євреям, які купують невеликими частинами і, складаючи більш-менш значні партії того чи іншого товару, збувають їх оптовим покупцям"[81].

Найбільш значні базари-торги на той період у губернії мали місце в містечках Березівці (Олександрівці), Валегоцуловому, Новій Празі, Новій Українці, Ново-Воронцовці, Ревуцькому, Кантакузівці, Северинівці, Янівці, а також у с. Шестерні. Головним товаром на них були хліб і інша сільськогосподарська продукція. Чимало реалізувалося сушеної риби, солі та дьогтю. Причому обсяги обігу грошей на базарах аж ніяк не поступалися ярмарковим, хоч за кількістю останніх існувало набагато більше[82].

За підрахунками І. О. Гуржія, на підставі "Списка населенных мест Российской империи" в 1859 р. у Херсонській губернії базари збиралися в 45 містечках і 20 селах[83], причому 9 з містечок належали казні й 36 поміщикам. У Катеринославській губернії налічувалося таких 32 містечка та села. Протягом року базари тут збиралися понад 1600 разів. 4 містечка з 8 належали казні, інші — поміщикам. З 24 сіл 21 належало казні, а 3 — поміщикам[84].

Як правило, базари відбувалися раз на тиждень, рідше — два рази, у дні, які не збігалися. Такі села, як Токмак (Бердянський повіт), де мали місце *щоденні базари*, швидше слід вважати винятком, ніж правилом. Це найчастіше відбувалося навесні і влітку, коли через цей та схожі населені пункти проходили тисячі заробітчан з Катеринославської, Курської, Полтавської та Чернігівської губерній. Деякі з працівників так "прив'язувалися" до функціонування місцевого торгового осередку, що жили "від базару до базару".

“Красні торги”, що проходили в деяких південних містах (наприклад, Єлисаветграді, Катеринославі), мали особливо значні обіги, бо збиралися напередодні великих релігійних свят (Різдво, Великдень). Безпосередньо у свята базари, як правило, не працювали. Цієї традиції притримуються й нині літні люди, які збувають свою продукцію на сільськогосподарських ринках. Так, член Одеського товариства історії й старожитностей зазначив стосовно м. Єлисаветграда, що в ньому “бувають щотижня по середах, п’ятницях і неділях торги, котрі називаються повсюди в краї “базарами”. На них збираються навколишні жителі, які привозять інколи верст за п’ятдесят свої сільські вироби, збут їх становить винятковий предмет базарів, що бувають нерідко дуже багатолюдними, особливо перед великими святами”[85]. Саме завдячуючи таким обставинам, щорічний оборот базарної торгівлі в місті в кінці 50-х — на початку 60-х років досяг 2 млн. крб.[86].

Організації та функціонуванню на місцях хлібної торгівлі в 60–70-х роках значною мірою почала сприяти створена *капіталістична кредитна система.* В ряді міст України діяли філіали-контори Державного банку, заснованого в 1860 р. Наприкінці 90-х років його підрозділи видавали позики “під товари” вже від 2 до 5 млн. крб. На початку 70-х років на Півдні України активно діяли Одеський комерційний банк, Одеське міське товариство взаємного кредиту та інші установи. Особливо великими обсягами операцій серед інших виділялися Одеська, Єлисаветградська та Миколаївська біржі. Причому, дві останні спеціалізувалися на реалізації хліба.

У 1872 р. було прийняте урядове рішення про заснування ярмарків у Павлограді[87].

Важливо зазначити, що з початком 70-х років на території деяких регіонів помітно зменшується кількість виданих торгових посвідчень і білетів, зростання числа яких до того часу переконливо свідчили про невпинне збільшення торгуючих осіб. Проте таке явище аж ніяк не означало згортання купівлі-продажу на місцях. Навпаки, в багатьох великих населених пунктах торгівля, зокрема і зерном, розвивалася прискореними темпами. Таке відбувалося, на думку полтавського губернатора, через проведення залізниць від Одеси й Києва до Кременчука та від Москви до Харкова. “Взяття ж у меншій кількості торгових посвідчень і білетів, — наголосив він, — відбувається переважно від зосередження торгівлі в руках великих капіталістів, конкурувати з якими трудно дрібним торговцям, через що багато з них залишають торгівлю” (1870 р.)[88].

Значно поліпшити організацію торгівлі мало вдосконалення зерносховищ. На початку 70-х років почали діяти спеціалізовані комісії стосовно необхідності наведення більшого порядку в хлібній торгівлі й налагодження розгалуженої мережі механізованих елеваторів. Було внесено ряд пропозицій, які передбачали, зокрема, спорудження при портах, пристанях і залізничних станціях амбарів зі зернопідйомними механізмами для перевантаження, оснащенням для зважування та очищення збіжжя тощо. Причому це планувалося здійснювати за рахунок прибутків з експлуатації шляхів і використання транзиту. Так, на кошти казенної Курсько-Харківсько-Севастопольської дороги відкрили два елеватори ємкістю по 0,4 млн. пудів (у Харкові й при станції Лозова). При Південно-західній залізниці діяло 4 елеватори вмістимістю до 1,5 млн. пудів кожний. Головні функції зерносховищ на той час вбачали фахівці, а також міністр фінансів, у правильній організації торгівлі, “знеособлюванні” та класифікації хліба. Багато з зацікавлених у їх будівництві осіб вбачали в цьому “панацею в справі врегулювання хлібної торгівлі”[89].

При реалізації хліба все більшого значення набувала стаціонарна торгівля. На кінець XIX ст. вона виявилася найбільш розвинутою в трьох українських губерніях: Херсонській, Київській і Харківській. Причому за своїм рівнем вона мало в чому поступалася в російських губерніях. Так, у 1898 р. на їх території налічувалося 31,5 тис. гільдійських закладів[90] із сумарним обігом коштів у 2993 млн. крб.[91]. В одній Одесі функціонувало декілька тисяч магазинів. На той же час у Росії стаціонарна торгівля особливо вирізнялася в шести губерніях, серед них — у Петербурзькій і Московській. Тут налічувалося 904,6 тис. таких закладів з обігом коштів до 7305 млн. крб.[92].

Для Херсонщини на той період характерним стало і те, що товарообіг базарів домінував над ярмарковим, який мав тенденцію до зменшення.

“Набиранню обертів” купівлі-продажу хліба неабияк сприяла належним чином налагоджена інформативність: де краще, вигідніше і швидше торгувати. Цьому питанню приділялась велика увага як з боку урядовців, відпові-

дальних за цю справу, так і з боку керівництва всіляких закладів, установ, товариств тощо. Так, у березні 1841 р. побачила світ спеціально видрукувана Лачиневим "Таблица о ходе торговли при одесском порту"[93]. А в 1849–1852 рр. розглядалася справа "*О правилах продажи хлеба* в г. Одессе на рынках"[94]. 21 липня 1891 р. з'явилося "Циркулярное извещение *Киевского общества сельского хозяйства* об учреждении в г. Одессе Комитета по продаже хлеба"[95]. Одеська та інші контори Ф. Терещенка щорічно спеціально повідомляли про продаж ними пшениці[96]; а також зернових культур[97]. Одночасно оприлюднювалась інформація про дозвіл на торгівлю іноземним фірмам. Зокрема, це стосувалося представників австрійської торгової фірми "М. Вейнреб і К°" (м. Лемберг) на проведення відповідних операцій у Москві, Києві та Одесі (1899–1900 рр.)[98].

У 90-х роках, за своїми обсягами товарооборотів, на території південних регіонів ще продовжували вирізнятися ярмарки Петропавлівський у Катеринославі, Миколаївський (весняний) і Покровський у містечку Каховці (Таврійська губернія). Проте, порівняно з попередніми періодами, вартість привезених на них товарів невпинно знижувалася, що пояснювалося зміцненням і розширенням постійної торгівлі в південних містах, містечках і селах: хліб вже здебільшого йшов за кордон через чорноморсько-азовські порти, минаючи ярмарки.

Цікаво зазначити, що навіть Ф. Енгельс у цьому контексті звернув увагу на "державницькі інтереси" торговців зі значними капіталами. Він писав: "Велика буржуазія Петербурга, Москви, Одеси, яка розвинулася з нечуваною швидкістю за останні десять років, особливо завдяки прокладанню залізниць, і яка дуже відчутно зачеплена останньою кризою, всі ці експортери зерна, конопель, льону й сала, всі діла яких будуються цілком на злиднях селян.., — хіба всі ці впливові і швидко зростаючі елементи населення не заінтересовані в існуванні Російської держави?"[99]

Таким чином, одним із заходів царського уряду стосовно південних регіонів стала організація прискорення освоєння та заселення цілинних просторів Новоросії, яка об'єктивно та безпосередньо впливала на розвиток місцевого продуктивного землеробства, а потім і на його товаризацію. Важливим напрямом діяльності влади в цьому контексті було масове переселення різних категорій людності як в етнічному, так і соціальному відношенні. Такий процес особливо активно проходив з кінця XVIII ст. до 60-х років XIX ст. Отже, хліб на продаж тут продукували головним чином землероби та поміщики, котрі особисто чи їх найближчі предки "вийшли" з інших областей України, а також Росії й іноземних держав.

Унаслідок приєднання Криму та Правобережної України, а також опанування Північного Причорномор'я і Приазов'я керівництво імперії вдалося до цілеспрямованих активних дій по налагодженню постійного торгового транзиту, що практично поєднав усі українські регіони (в тому числі частково і західні) в справі постачання та реалізації зерна, вивозу його за кордон.

Вже на початку XIX ст. царський уряд фактично відійшов від заборон у сфері чорноморської й азовської торгівлі, тим самим відмовившись від політики Павла I, який недооцінював її значущість для економіки імперії в цілому.

Протягом усього століття на внутрішню й зовнішню торгівлю збіжжям неабияк впливала міжнародна ситуація: російсько-турецькі війни, погіршення (чи, навпаки, поліпшення) економічних зв'язків з Францією, Австрією, Німеччиною та іншими державами, стан і розвиток землеробства в Західній Європі тощо. Міжнародна ситуація навколо Півдня Російської імперії в багатьох випадках визначила і розміри мита та податків з обігу хлібної купівлі-продажу, різкі стрибки цін і т.д.

Не завжди послідовним було царське законодавство в цьому аспекті, адже воно досить довго "еволюціонувало" від крайнього протекціонізму до поміркованого обмеження та контролю, насадження "патронату". Причому помітну роль тут відігравав і особистий фактор, а саме генерал-губернатор Новоросії, міністри фінансів (М. Воронцов, Є. Канкрін) та інші державні діячі.

Як засвідчили першоджерела, до початку XIX ст. у межах Південної України торгових осередків налічувалися одиниці, головним чином на території колишньої Запорозької Січі. Протягом же 1800–1820-х років їх число в окремих губерніях досягло до сотні одиниць, а ярмарків у них відбувалося вже понад 200. Переважно базари, торги та ярмарки проходили в недільні дні, або ж приурочувалися до релігійних свят. Нерідко в якомусь населеному пункті, де вони мали місце, на 200–300 корінних жителів припадало 2–3 тис. таких, що приїхали купувати-продавати товари.

Всезростаюча періодичність збирання базарів і ярмарків в другій половині XIX ст. фактично давала змогу споживачам набувати необхідні їм продукти та вироби протягом усього року. Спостерігалася певна спеціалізація продажу товарів на них. У дореформений період значну специфіку мала Таврійська губернія, де відбувалася порівняно незначна кількість ярмарків і існувало обмаль осередків. Це пояснювалося насамперед її віддаленістю від промислових центрів.

У співвідношенні умов функціонування, кількості та обігів коштів торгові осередки південних регіонів загалом дуже поступалися базарам і ярмаркам Європейської Росії (особливо в першій чверті століття). До кінця 50-х років, хоча місцеві “торги” й покривали густою мережею міста, містечка і села, більшість із них вважалася дрібним і обслуговувала в основному сільські господарства.

Організації та функціонуванню хлібної торгівлі на місцях у 60–70-х роках помітно почала сприяти *капіталістична кредитна система*, в обігу якої перебувало декілька мільйонів карбованців. Поліпшувало її також збільшення та технічне вдосконалення зерносховищ. Розширювали можливості регіональної торгівлі т. зв. “додаткові”, або спеціалізовані ярмарки: “чорні” (для простолюдин), “хлібні”, “кінні” та ін. За всіма ними “доглядали” спеціально призначені владою міста чи села особи або ж місцеві урядовці. На статус осередку та розвиток торгівлі на ньому впливали три головні фактори: 1) зручність вибраного часу; 2) місце розташування; 3) облаштованість шляхів.

Джерела та література

1 *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. 2. — С. 70.
2 ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 23. — № 22902; Труды ПУАК. — Вып.13. — С. 156–159; Кубанское казачье войско. — Воронеж, 1888. — С. 59.
3 *Середонин С.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. — СПб., 1902. — Т.II. — Ч. 1. — С. 218; *Бодянский П.* Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. — Полтава, 1865. — С. 323–324.
4 Материалы для статистики Российской империи. — СПб., 1839. — С. 143–150; *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии. — Полтава, 1849. — Ч. 2. — С. 365.
5 ЖМГИ, 1844. — № 12. — Отд. III. — Ведомость № 15.
6 Архив истории труда в России. — Петроград, 1923. — Кн.10. — С. 13, 135.
7 Полтавские губернские ведомости, 1844. — № 23. Часть неофициальная; Сборник Херсонского земства, 1889. — № 1 — С.64–69.
8 *Бодянский П.* Указ. соч. — С. 323–324.
9 Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. — СПб., 1888. — Ч. 2. — С. 25; *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи... — С. 328.
10 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 48, спр. 24, арк. 1–7.
11 *Шмидт А.* Херсонская губерния. — СПб., 1857. — Ч. 1. — С. 592, 593.
12 ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т.22. — № 16093. — С. 243–244.
13 Там само.
14 *Злотников М. Ф.* Континентальная блокада и Россия. — М.; Л., 1966. — С. 115.
15 ПСЗРИ. — Собр.1. — Т.26. — № 19803; Т.27. — № 20313, 20885; Т. 28. — № 21741.
16 Там само. — Т. 27. — № 20738.
17 Там само. — Т. 28. — № 21197; Т. 29. — № 22062, № 22078; Т. 30. — № 23087.
18 Там само. — Т. 27. — № 20493.
19 Там само. — Т. 28. — № 21196. — С. 192–195; № 21530. — С. 712.
20 Там само. — Т. 28. — № 21670. — С. 900.
21 Там само. — Т. 30. — № 23087. — С. 321.
22 Там само. — Т. 30. — № 23573. — С. 904; № 23584. — С. 912.
23 Sicard. Zetters sur Odessa. St. — Petersbourg, 1812. — P. 35.
24 ПСЗРИ. — Т. 31. — № 24464. — С. 486, 487–491.
25 ПСЗРИ. — Т. 31. — № 24684. — С. 681, 682.
26 Там само. — Т. 31. — № 24686. — С. 740–754.
27 Министерство финансов 1802–1902: Экспедиция заготовления государственных бумаг. — СПб., 1902. — Ч. 1. — С. 76.
28 ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 35. — № 27478.

29 Там само. — Собр. 1. — Т. 35. — № 27479. — С. 449 — 453.
30 Там само. — Собр. 1. — Т. 36. — № 28030. — С. 418–421.
31 О складочных таможнях // Одесский вестник, 1927 г., 23 ноября.
32 ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 37. — № 28774; № 28776. — С. 873, 874.
33 Там само. — Т. 39. — № 29785. — С. 96; Собр. 2. — Т. 3. — № 2093. — С. 621, 622.
34 Там само. — Собр. 2. — Т. 5. — Отд. 1. — № 3733. — С. 636, 648.
35 *Томулец В.Н.* Торговое законодательство и торговля Бессарабии с другими губерниями России в дореформенные десятилетия (1812–1861 гг.): Рукоп. дис.… к. и. н. — Кишинев, 1998. — С. 63–70.
36 Собрание трактатов и конвенций. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 550–560.
37 Там само. — Т. 4. — Ч. 2 — С. 615.
38 ЦДІАУК, ф. 422, оп. 160, спр. 42. — Ч. 1. — Арк. 471; ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 29. — Отд. 1. — № 27934. — С. 186.
39 Там само, ф. 1252, оп. 1, спр. 115, арк. 1–41.
40 Там само, ф. 422, оп. 1, спр. 11293, арк. 15.
41 Там само, оп. 160, спр. 42. — Ч. 2. — Арк. 39.
42 *Оглоблін О.* Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. — К.,1928. — Т. 9. — С. 44.
43 ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 34. — Отд. 1. — № 34316. — С. 254; *Миллер П.* Русская транзитная торговля в XIX веке // Русское экономическое обозрение, 1903. — № 6. — С. 85.
44 *Пилипенко О.* Назв. праця. — С. 73.
45 ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 38. — № 39118; Т. 40. — № 41779.
46 *Кафенгауз Л.Б.* Эволюция промышленного производства России (1870–1930). — М., 1994. — С. 42.
47 Свод законов Российской империи (далі: СЗРИ). — СПб. — Т. 6. Уставы таможенные. — Гл. 2.
48 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 538, спр. 202, арк. 18.
49 Сборник узаконений и циркуляров по таможенному делу. — СПб., 1902. — С. 80–83.
50 СЗРИ. — Т. 6. — Гл. 2. — П. 11; *Покровский С.А.* Внешняя торговля и внешняя торговая политика. — М., 1947. — С. 269.
51 *Покровский В.И.* К вопросу о последствиях для внешней торговли России торгового договора 29 января (10 февраля) 1894 г. — СПб., 1900. — С. 19.
52 *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку... — С. 141.
53 Мова йде про неврожаї й локальний голод в окремих губерніях імперії, зокрема Самарській.
54 “Неделя”. — 1873 р., 2 грудня.
55 ЦДАДА Росії (Москва). — Ф. 1355. Економічні примітки генерального межування. Катеринославська губернія, спр. 360. — Арк. 177–180.
56 Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 18, оп. 4, спр. 129, арк. 137 зв. — 154; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970. — С. 320.
57 Джерела XVIII–XIX ст. стосовно України містить терміни “базар” і “торг”, які нерідко мали тотожне значення. Інколи торгами називали тільки “великі” базари. Тюркською мовою “pazar” (базар) означає місце торгівлі, недільний торг, неділя.
58 ЦДАДА Росії (Москва), ф. 1355, спр. 360, арк. 177–185.
59 Так само, спр. 364, арк. 4.
60 *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 325.
61 В описуваний період належало Балтському повітові Подільської губернії.
62 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 148, спр. 191 (б.), арк. 1–2.
63 Там само, оп. 1, спр. 8562, арк. 1–32.
64 *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 326.
65 *Щекатов А.* Словарь географический Российского государства... — М., 1801. — Ч. 1. — С. 317, 318.
66 Там само. — М., 1804. — Ч. 2. — С. 334.
67 Там само. — М., 1805. — Ч. 4. — С. 802.
68 Там само. — М., 1809. — Ч. 7. — С. 430.
69 *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи... — С. 236, 237.
70 Тоді ж цей процес розпочався й на Лівобережжі, а на Правобережжі — з 1850 р.
71 ЖМГИ, 1854. — №.53. — Отд. II. — С. 66.
72 Там само. — 1857. — № 66. — С. 248, 249.
73 *Аксаков И.* Исследование о торговле на украинских ярмарках. — СПб., 1858. — С. 14, 47.
74 *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні... — С. 93
75 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 537, спр. 150, арк. 8 зв. — 9.

76 *Павлович В.* Екатеринославская губерния. — СПб., 1862. — С. 253.
77 *Шмидт А.* Херсонская губерния. — СПб., 1863. — Ч. 2. — С. 491.
78 ЦДІАУК, ф. 356, оп. 1, спр. 291, арк. 1–3.
79 Там само, ф. 442, оп. 66, спр. 121, арк. 1–3.
80 Военно-статистическое обозрение Российской империи. — СПб., 1850. — Т. XI. — Ч.4. Екатеринославская губерния. — С. 141.
81 Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния. — СПб., 1868. — С. 74.
82 *Шмидт А.* Назв. соч. — С. 527; *Скальковский А.* Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края // ЖМВД, 1855. — № 4. — Отд. III. — С. 103.
83 Всі села були казенними.
84 *Гуржій І. О.* Назв. праця. — С. 119.
85 *Соколов Г.* Описание города Елизаветграда // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 395.
86 Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. — СПб., 1863. — Ч.2. Херсонская губерния. — С. 14, 29.
87 ЦДІАУК. — Ф. 2164. — Оп.1. — Спр.3181. — Арк. 1.
88 Цит. за: *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку ... — С. 100.
89 Харьковское общество сельского хозяйства. — Харьков, 1902. — С. 35; *Пилипенко О.* Назв. праця. — С. 222, 223.
90 Хазяї цих закладів зобов'язані були брати патенти, а тому чітко фіксувалися.
91 Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России/ Под. ред. В. И. Покровского. — СПб., 1902. — Т.1. — С. XLIV.
92 *Струмилин С. Г.* Очерки советской экономики. — М. — Л., 1928. — С. 243, 250.
93 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 150, спр.207, арк. 1–2.
94 Там само, оп.82, спр. 25, арк.1–27.
95 Там само, оп. 544, спр. 1, арк. 1.
96 Там само, ф. 830, оп. 1, спр. 488, арк. 31–32.
97 Там само. — Спр.487.
98 Там само, ф. 442, оп. 629, спр. 541, арк. 1–8.
99 *Енгельс Ф.* Емігрантська література // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т.18. — С. 518.

Олег Гордуновский

Государственная политика, таможенная система и организация хлебной торговли на Юге Украины в XIX в.

В статье характеризуется сущность протекционистской политики царского правительства Российской империи в отрасли хлебной торговли на территории Южной Украины, отношение регионального чиновництва к профессиональным проблемам местного купечества, а также принципиальные изменения, произошедшие в государственном таможенном деле и акцизных сборах на протяжении XIX ст.

Ключевые слова: *таможенная система, хлебная торговля, Юг Украины.*

Oleg Gordunovskyi

State policy, custom system and organization of cereal trade on the South of Ukraine in the 19-th century

In clause basic changes what have taken place in the state customs business and duties on extent XIX of an item are in details characterized essence of a protectionist politics of the imperial government of Russian empire in branch of grain trade on territories of Southern Ukraine, the relation regional official to professional problems of local merchant class, and also.

Key words: *custom system, cereal trade, South of Ukraine.*

УДК 94 (477.46)"19":908 (477.46)

Василь Мельниченко (м. Черкаси)

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ЧЕРКАЩИНІ: ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТРАДИЦІЙ

У статті висвітлюється зародження та розвиток традицій вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на його батьківщині — Черкащині. Робиться висновок про те, що, пройшовши нелегкі випробування часом, вони набули нового розвитку в роки незалежності України. Вагомий внесок у сучасну шевченкіану роблять і краєзнавці Черкащини, досліджуючи і популяризуючи духовну спадщину свого земляка.

***Ключові слова**: Т. Г. Шевченко, Черкащина, пам'ять, творчість, шевченкіана, краєзнавство.*

Серед проблем, пов'язаних з дослідженням регіональної історії сьогодні особливої актуальності набуває розкриття ролі такого важливого чинника формування національної самосвідомості, як традиції вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, передусім на його батьківщині — Черкащині.

Рух за вшанування і увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині, як і по усій Україні, на початку XX ст. розгортався в умовах заборонної політики царського уряду і намагань витравити з народної свідомості навіть саму згадку про поета. Однак внаслідок революційних подій 1905–1907 рр. відбулися певні послаблення репресивного тиску все частіше з ініціативи найбільш свідомої частини населення, передусім інтелігенції, відбуваються заходи по вшануванню пам'яті Т. Г. Шевченка, які, як правило, приурочувалися до дат його народження і смерті.

Зокрема, 26 лютого 1906 року у соборі міста Звенигородки вперше було відправлено панахиду по великому поету, а напередодні місцева комісія Київського комітету грамотності на своєму засіданні прийняла рішення про спорудження у Звенигородці народного дому в пам'ять Т. Г. Шевченка[1].

Вшанування Т. Г. Шевченка відбулося тоді і в селі Колодистому Звенигородського повіту (нині — Тальнівський район). Гурток селян вирішив, що усі бажаючі односельчани щороку будуть вносити по карбованцю, щоб на зібрані гроші заснувати в селі шевченківську бібліотеку і укомплектувати її творами Шевченка та інших найкращих українських письменників. А ще під впливом шевченківських ідей виникла серед селян Колодистого думка заснувати в селі школу, де б можна було вчити дітей грамоті українською мовою[2].

Того року за інформацією журналу "Рідний край", редагованого О. Косач (Оленою Пчілкою) — матір'ю Лесі Українки, народні шевченківські заходи відбувалися навесні: "На Тарасовій горі під Каневом відбулося 4 квітня святкування 45-х роковин смерти Шевченка. Людей було душ 200. Казали промови, проказували його вірші, співали пісні. У вечері на човнах роз'їхалися до дому. Найбільш було селян з окружних сіл: Прохорівки, Келеберди, Ліплявого, Койлова та інших"[3].

Далі в цьому ж часописі невідомий автор під псевдонімом "Мандрівець" знайомить читачів з книгою записів на Тарасовій горі: "тут побачите не хитро вилиту малограмотною рукою журбу-жалобу злиденного хлібороба-українця; побачите щиро-журливу запись молодесеньких юнаків-дівчат та хлопців, що не бачили ще скрути життєвої, напись, що чистою рукою немов вплітає у лавровий вінок на Тарасовій голові пахучу, чисту квітку рожевих мрій та обіцянок служити народу; тут прочитаєте проймаючий все наскрізь короткий поклик до бою борців за кращу будучину..."

"Пильно продивившись книгу, — зазначає автор, — можна запримітити, що під час Клечальних святок наші селяне найбільше одвідують гору. Зрозуміти се легко — се найбільш вільна пора у хлібороба. Дай-же Боже щоб се увійшло у закон — і тоді наші селяне щороку будуть мати всеукраїнський празник — празник одвідування домовини Тараса, празник, на який зіходитимуться на пораду убогі діти України"[4].

А дописувач із села Демки Золотоніського повіту (нині — Драбівського району) писав до цього популярного тоді серед селян журналу: "Хоч наше село й закинуте в глухім краї, та все таки промінь національної свідомости тор-

кнувся наших односельчан. 22-го травня одпразнували роковини незабутнього співця України, Т. Г. Шевченка”. Виїхали на беріг Дніпра, де співали “Заповіт”, декламували твори Т. Г. Шевченка, говорили про його життя. Вирішили вшановувати Кобзаря кожного року[5].

Журнал “Рідний край” у 1906 році повідомляв і про перешкоди, які чинила царська влада поширенню шевченківських ідей серед народу. Так, згадуваний вже автор під псевдонімом “Мандрівець” писав із села Прохорівки Золотоніського повіту: “Народові дуже потрібні лекції про Тараса — про життя і значіння його. У нас намірявся один інтелігент зробить се діло на масницю, та в день смерти поета, але чорна хмара, що зараз наполягла на все, — вихватила його і заслала за Аральське море... в ті місця, де був і Тарас у засланні”[6].

У 1911 році, коли відзначалися 50-ті роковини смерті Шевченка, в багатьох містах та селах краю відправлялися панахиди по поетові, виголошувалися промови про нього. Багатолюдно проходили вони в Черкасах, Каневі, Умані, Смілі та в інших містечках і селах. В Черкасах 26 лютого панахида по Шевченкові правилася в Свято-Миколаївському соборі, а після отправи гарну промову сказав священник отець Кудрицький.

У Каневі, як писав журнал “Рідний край”, “по запросинах канівських українців, священник канівської Преображенської церкви, отець Л. Опоков, з усим причтом, одправив панахиду на могилі Шевченковій і сказав до присутніх щире слово про Кобзаря”[7]. В селі Керелівці на панахиді були присутні родичі поета — Трохим, Андрій, Іван і Петро Шевченки, що приходилися племінниками Тарасові. Була й інша рідня. Співали панахиду учні місцевої школи. Коли заспівали “Вічну пам’ять”, то усі присутні стали на коліна[8].

З поширенням творів і волелюбних ідей Шевченка вшанування його пам’яті набувало все гострішого суспільно-політичного характеру. Особливо це проявилося напередодні і в час відзначення 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка у 1914 році. Царські власті, боячись революціонуючого впливу творчості Кобзаря та антиурядових виступів, робили все, щоб не допустити масового відзначення ювілею.

Влада вдавалася до всіляких заборонних заходів. Зокрема, міністерство освіти заборонило учням брати участь у шевченківських урочистостях. На місцях освітянське начальство пішло ще далі. В Чигиринському повіті Київської губернії місцевий справник навіть не дозволив постановку вистави “Назар Стодоля”, боячись, щоб вона не викликала “демонстрацій”.

Не менш “заборонно” було налаштоване і духовне відомство. В селі Козацькому Звенигородського повіту священики відмовили селянам в панахиді, причому один з них рекомендував обмежитись відправленням телеграми єпархіальному начальству, а другий — записанням “раба Божого Тараса” в поминальну книжку. Проте телеграму не відправили, оскільки дізналися про заборону панахиди в самому Києві.

У 1913 році полтавський губернатор заборонив золотоніському товариству вишуканих мистецтв проводити публічну лекцію про Шевченка[9]. А наступного року в Черкасах міський голова Кулеша навіть не поставив на обговорення думи заяву жителів міста про вшанування пам’яті Шевченка. У цьому, з багатьма підписами документі, висловлювалися такі побажання: назвати Смілянську вулицю Шевченко-Тарасівською; найменувати міську реміснючу школу Тарасівською; організувати у травні екскурсії учнів і вчителів міських шкіл на могилу поета; уповноважити кількох гласних міської думи покласти під час екскурсій вінок до могили Кобзаря; видати на кошти міста не дороге видання торів Шевченка і роздати його усім учасникам цих екскурсій. Звернення відмовилася друкувати тодішня міська газета “Голос Приднепровья”[10].

Не була прийнята, як повідомляє “Украинская жизнь”, постанова про святкування шевченківського ювілею й уманською міською думою, внаслідок чого було припинено підготовку до ювілею, що велася місцевим літературно-художнім гуртком. Канівський справник Жежелевський заборонив проведення заходів по вшануванню Шевченка. А його “колега” — чигиринський справник заборонив навіть виставу “Назар Стодоля”.

На заваді відзначення шевченківського ювілею в Черкасах стало й видане попечителем Київського учбового округу розпорядження від 24 січня 1914 року про заборону вчителям та учням середніх і народних шкіл брати участь у святкуванні цієї дати. Своїм циркуляром, адресованим завідувачам училищ, це розпорядження 4 лютого продублював і черкаський інспектор[11].

За часів царизму твори нашого видатного земляка зазнавали цензурних переслідувань, з'являлися переважно незначними тиражами і були малими за обсягом. Перший виданий у Черкасах видавництвом "Вік" шевченківський збірник датується 1900 роком. Він називався "Малий Кобзар" і мав усього 7 сторінок. Друкувалася книжка у відомій тоді черкаській друкарні, яка носила назву "Лито-типография В. В. Колодочки, прот. Городской больницы"[12].

Після падіння самодержавства шевченківські дні в Україні стали відзначатися вільно і розкуто. 6 березня 1918 року Рада народних Міністрів УНР прийняла рішення про те, що "день 27 лютого (9 березня. — *Авт.*) (Шевченківське свято) святкується як національне свято. В цей день всі урядові установи повинні бути закриті. У всіх школах повинні бути улаштовані лекції, бесіди і концерти на тему про Шевченка в національному, громадському і соціальному значенні. Всі урядові установи і будинки на Україні повинні бути украшені прапорами"[13].

Того ж року під час шевченківських днів члени артистично-співочого гуртка товариства "Просвіта" із села Слобода-Царська поблизу Черкас організували для односельчан читання біографії Т. Г. Шевченка і його творів та поставили п'єсу "Назар Стодоля"[14].

Твори Т. Г. Шевченка починають видаватись масовими тиражами і поповнювати фонди бібліотек, включатися до навчальних програм, репертуару професійних і самодіяльних митців. Зокрема, у 1920 році в Черкасах кооперативом "Допомога школі" Черкаської повітової вчительської спілки видано окремою книжкою поему "Наймичка"[15]. Ім'я Т. Г. Шевченка було присвоєне створеному у травні 1918 року краєзнавчому музею, який мав тоді таку офіційну назву — "Черкаський історико-педагогічний ім. Т. Г. Шевченка музей, заснований в 1918 році Черкаським товариством "Просвіта" м. Черкаси на Київщині"[16]. Приблизно в цей же час іменем Т. Г. Шевченка почав називатися і місцевий театр (колишній Ярового, а потім Лева)[17].

У рішенні Черкаського повітвиконкому від 23 лютого 1921 року зазначалося: "В пошану до пам'яті славетного і незабутнього народного поета-борця за долю пригноблених народів, батька й Кобзаря України Т. Г. Шевченка [повітвиконком] наказує всім радянським установам, фабрикам, заводам, професійним спілкам, всьому робітництву та селянству міста й повіту урочисто й велично святкувати день 9 і 10 березня як народне, державне, культурне і революційне свято. Усе місто повинно бути прикрашене червоними прапорами, робітництво і селянство, спілки та державні установи повинні подбати про улаштування по шкільних, народних та робітничих аудиторіях урочистих вистав і літературно-вокально-музичних ранків з читанням рефератів про життя та діяльність Т. Г. Шевченка"[18].

Ім'я Т. Г. Шевченка посідає все помітніше місце у різних сферах життя краю. За новим адміністративно-територіальним поділом Черкаси у березні 1922 року стають центром Черкаської округи, яка в 1927 році була перейменована в Шевченківську[19]. Нерідко в пресі і навіть в офіційних документах того часу територія округи називалася Шевченківщиною[20].

Важливою подією у культурно-мистецькому житті Черкас стало перебазування сюди у 1933 році утвореного роком раніше в Білій Церкві драматичного театру. Поява в місті колективу професійних митців сприяла підвищенню рівня поширеного в той час самодіяльного драматичного жанру і популяризації серед населення міста творчості Т. Г. Шевченка засобами театрального мистецтва, яке стало невід'ємною частиною духовного життя черкасців.

У 1939 році до 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка драматичний театр здійснює постановку надзвичайно популярної серед черкасців п'єси "Назар Стодоля". В цьому ж році колектив отримує таку офіційну назву — "Другий Київський пересувний робітничо-колгоспний театр імені Т. Г. Шевченка"[21].

Перервана війною діяльність театру була відновлена відразу після звільнення Черкас від німецько-фашистських окупантів. За чотири місяці 1944 року театр імені Т. Г. Шевченка показав глядачам 85 вистав, з них у Черкасах — 20[22]. А вже 1 квітня того ж року відновили навчання майбутні пропагандисти творчості Шевченка — студенти мовно-літературного та інших факультетів Черкаського педагогічного інституту[23].

Можливості для популяризації творчості і увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка в Черкасах розширилися у зв'язку з наданням місту статусу центру утвореної в січні 1954 року Черкаської області. Тон у започаткуванні своєрідної черкаської шевченкіани почали задавати

письменники міста. В 1961 році Микола Негода завершує роботу над драматичною поемою "Дума про Кобзаря", присвяченою останньому перебуванню Т. Г. Шевченка в рідному краї. Прем'єра драми відбулася в обласному музично-драматичному театрі. Його ж перу належить і пісенний диптих "Тарасова мати" і "Тарасова верба". До шевченківської тематики в різні роки зверталися черкаські письменники В. Захарченко, В. Кузьменко, П. Линовицький, С. Носань, В. Пахаренко, Л. Тараненко та інші майстри пера.

Наприкінці 1950-х в Черкасах на папір лягли поетичні рядки Василя Симоненка, які стали крилатими:

Ми чуємо тебе, Кобзарю, крізь століття,
І голос твій нам душі окриля[24].

У репертуарі черкаського обласного музично-драматичного театру, який носить ім'я Т. Г. Шевченка, постійними стали шевченківські вистави. Крім згадуваної "Думи про Кобзаря", показаної до 100-річчя з дня смерті поета в 1961 році, в наступні театральні сезони колектив здійснив постановку таких спектаклів за творами Шевченка, як "Мати-наймичка", "Назар Стодоля", "Гайдамаки", "Титарівна". Долі самого поета присвячені історико-біографічні п'єси Андрія Малишка "Тарас Шевченко" та Юрія Щербака "Стіна"[25], літературно-музична композиція Сергія Носаня "Та не однаково мені". Роль Шевченка в спектаклях останніх років виконували народний артист України В. Ігнатенко і заслужений артист України І. Клименко.

Образи Т. Г. Шевченка та його літературних героїв знайшли втілення в багатьох живописних, графічних і скульптурних творах черкаських митців. Серед них — картини "Шевченко серед дітей", "Село Моринці — батьківщина Кобзаря", "Шевченко в Корсуні" І. Кулика, "Шевченко в Черкасах", "Шевченко і кобзар", "Шевченко в Млієві" В. Клименка, "Пісня Кобзаря" О. Дяченка, "Т. Г. Шевченко" О. Жури, портрети Шевченка В. Нестерова і В. Сірого, гобелени "Шевченко", "Шевченко в солдатчині" А. Недосєко, скульптурні твори В. Кравченка, С. Грабовського, А. Шилімова. Вкладав душу й талант у художнє оформлення і постановку спектаклів шевченківської тематики на сцені обласного музично-драматичного театру Д. Нарбут. Шевченківські мотиви самобутньо і неповторно інтерпретують у вишивці і пластиці Микола і Олександра Теліженки, а у розписах — Т. Гордова. Оригінальними за своїм вирішенням є екслібриси, присвячені пам'яті Т. Г. Шевченка, у виконанні А. Алексєєва. Творчість Шевченка стала невичерпним джерелом творчого натхнення і для інших черкаських художників[26].

Поетичне слово і естетичний світогляд Т. Г. Шевченка відігравали і відіграють виняткову роль у становленні та розвитку музично-хорового мистецтва Черкащини, а твори Кобзаря посідають важливе місце в репертуарі професійних і самодіяльних художніх колективів, окремих виконавців. Насамперед такого відомого далеко за межами краю, як Черкаський академічний заслужений український народний хор, чия творча біографія нерозривно пов'язані із шевченківською тематикою.

Впродовж усіх років існування в репертуарі хору, його солістів різних років народних артистів України Р. Кириченко, О. Павловської, заслужених артистів України Т. Власенко, В. Гнилокваса, В. Захарова, Є. Крикун, М. Тихоненка, І. Черненка, В. Чорнодуба — "Заповіт", "Реве та стогне Дніпр широкий", "Думи мої, думи", інші пісні та концертні програми на Шевченкові вірші[27].

Пам'ятною і давноочікуваною подією для жителів Черкас і області стало відкриття в 1964 році до 150-річчя від дня народження поета пам'ятника Т. Г. Шевченку в обласному центрі, який композиційно завершив одноймену площу біля обласного музично-драматичного театру. Автори пам'ятника — скульптори М. Вронський і О. Олійник, архітектор — В. Гнєзділов. Бронзову скульптуру Т. Г. Шевченка заввишки 3 м було виготовлено в київських майстернях Худфонду України і встановлено на гранітному постаменті заввишки 4 м. Нижня частина пам'ятника доповнена висіченою з граніту скульптурною композицією персонажів шевченківських творів — сліпого кобзаря, Катерини і Прометея. У верхній частині постаменту викарбувано напис: "Т. Г. Шевченко. 1814 — 1861"[28].

Велич Т. Г. Шевченка, його духовної спадщини особливо відчутною стає в роки незалежності України. Народна любов та повага до геніального поета і художника знаходить своє вираження не тільки у літературних, пісенних, монументальних та художніх творах, а й у масових шевченківських заходах, що традиційно проводяться на Черкащині і є складовою частиною різнопланової просвітни-

цько-виховної роботи щодо популяризації історичної постаті великого Кобзаря.

Одним з таких заходів останнього часу стала організована обласною організацією Національної спілки краєзнавців України Четверта науково-краєзнавча конференція "Черкащина в контексті історії України", яка відбулася у лютому 2009 року і присвячувалася 195-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. Особливість цієї конференції полягає в тому, що в ній разом з науковцями взяли участь представники краєзнавчих осередків з усіх міст і районів області, надавши цьому заходу справді всенародного характеру. У своїх виступах і повідомленнях краєзнавці висвітлювали різні сторінки життя і творчості Кобзаря, пов'язані з його рідним краєм. Конференція стала не тільки гідним продовженням традицій вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині, а й своєрідним прологом до відзначення краєзнавцями краю майбутнього 200-річного ювілею славного сина українського народу.

Отже, на підставі аналізу широкого комплексу джерел доходимо висновку про те, що на початку XX ст. шевченківські ідеї набували на Черкащині все більшого поширення серед різних верств, в тому числі і селянства, яке становило тоді переважну більшість населення краю. Започатковані в той час традиції вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, пройшовши нелегкі випробування часом, набули в роки незалежності України нового розвитку. Вагомий внесок у сучасну шевченкіану роблять і краєзнавці Черкащини, досліджуючи і популяризуючи духовну спадщину свого земляка.

Джерела та література

1 Спомини про Т. Г. Шевченка // Рідний край. — 1906. — № 11. — С. 10 — 12.
2 Дописи // Рідний край. — 1906. — № 12. — С. 12.
3 Дописи // Рідний край. — 1906. — № 15. — С. 13 — 14.
4 Дописи // Рідний край. — 1906. — № 22. — С. 16.
5 Там само. — С.15.
6 По Росії і Україні // Рідний край. — 1906. — № 8. — С. 24.
7 Пошанування памьяти Т. Шевченка в 50-ті роковини його смерти // Рідний край. — 1911. — № 9 — 10. — С. 21 — 22.
8 Пошанування памьяти Т. Шевченка в 50-ті роковини його смерти // Рідний край. — 1911. — № 9 — 10. — С. 7.
9 На Украине и вне ее // Украинская жизнь. — 1914. — № 3. — С. 100 — 107.
10 *Комарницький М*. Так було за царизму // Черкаська правда. — 1961. — 5 лютого. — С. 3.
11 *Мельниченко В*. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині: зародження традицій на початку XX століття // Черкаський край. — 2006. — 15 червня. — С. 3.
12 *Пономаренко М. Ф*. Черкаські видання // Черкаська правда. — 1989. — 28 лютого. — С. 3; Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО, ф. 8, оп.1, спр. 451, арк. 47.
13 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х томах. — К., 1997. — Т.2. — С. 180.
14 *Яшненко С*. Черкаський повіт на Київщині // Народна справа. — 1918. — № 15. — С. 23.
15 *Пономаренко М. Ф*. Черкаські видання // Черкаська правда. — 1989. — 28 лютого. — С. 3.
16 ДАЧО, ф. Р-150, оп.1, спр.5, арк. 107; ДАЧО, ф. Р-150, оп.1, спр.3, арк. 18.
17 Вісті Черкаського повітового виконкому Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — 1920. — № 167. — 4 серпня. — С. 1.
18 ДАЧО. — Ф. Р-268, оп.1, спр.3, арк. 3.
19 Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. — К., 1972. — С. 50 — 53.
20 ДАЧО, ф. Р-253, оп.1, спр.11, 86 — 87.
21 Там само, спр. 67, арк. 5 — 7.
22 Там само, оп. 3, спр. 7, арк. 8.
23 Черкаські вісті. — 1944. — № 26. — 9 квітня. — С. 2.
24 *Симоненко В*. Лебеді материнства. — К., 1981. — С. 79.
25 Шевченківський словник: У 2-х томах. — К., 1977. — Т.2. — С. 374–375; *Ситник А*. Найкраща роль завжди попереду // Спільна справа. — 1997. — № 1. — Березень. — С. 30.
26 *Мельниченко В. М., Соса П. П*. Шевченко і Черкаси. — Черкаси, 1999. — С. 50.

27 *Мельниченко В. М., Носань С. Л.* 50 пісенних літ. — Черкаси, 2007.
28 *Соса П. П., Березняк Г. І., Мельниченко В. М.* Пам'ятки Черкас. — Черкаси, 1998. — С. 16.

Василий Мельниченко
Дань памяти Т. Г. Шевченка на Черкасчине: формирование и развитие традиций

В статье освещается зарождение и развитие традиций чествования памяти Т. Г. Шевченко на его родине — Черкасчине.
Ключевые слова: *Т. Г. Шевченко, Черкасчина, память, шевченкиана.*

Vasiliy Melnichenko
The honouring of T. G. Shevchenko's memori in Cherkascyna: the origin and development of traditions

The article deals with the origin and development of traditions of commemorating Shevchenko T. G. in his native land — Cherkasy region. The author came to the conclusion that these traditions gained new development nowadays, in independent Ukraine. The regional ethnographies of Cherkasy made a great contribution into the,, shevchenkiana", researching and popularizing the spiritual heritage of our great fellowman.
Key words: *T. G. Syevchnko's, Cherkascyna, memori, origination, "shevchenkiana", regional geography.*

УДК 821.161.2"19"(477–25).

Олександр Бонь (м. Київ)

КИЇВ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ У СПОГАДАХ ЗІНАЇДИ ТУЛУБ

У статті за спогадами відомої письменниці розкрито культурне середовище Києва початку XX століття. Показано атмосферу, яка панувала в навчальних закладах міста, описано зустрічі З. Тулуб з І. Буніним, М. Горьким та іншими відомими постатями того часу.
Ключові слова: *культурне середовище, І. Бунін, М. Горький, інтелігенція.*

Досить поширеним видом історичних джерел є спогади. Вони є результатом суб'єктивного осмислення як історичних постатей, так і процесів та подій. Умовно спогади (фр. — мемуари) слід розділити на: об'єктні (автор зосереджується на певному об'єкті); суб'єктні (основний об'єкт увага — сам автор); спогади, що об'єднують два перших види. Серед найпоширеніших форм спогадів — листи, щоденники. Не такою поширеною формою мемуарів є записник, який розкриває процеси осмислення чи написання твору. Оригінальною формою є нотатки — вже опрацьований автором матеріал, з суб'єктивним поглядом автора. Досить поширеним є літературний портрет, автор у ньому, як правило, прагне показати відому особу через зустрічі з нею. Майже всі згадані вище форми спогадів містяться як змістові частини у не опублікованих раніше мемуарах відомої письменниці Зінаїди Павлівни Тулуб "Моє життя".

Народилась майбутня письменниця 16 лис-

топада (28 листопада за новим стилем) 1890 року в Києві у родині Павла Олександровича та Єлизавети Василівни Тулубів. Померла 26 вересня 1964 в будинку відпочинку літераторів в м. Ірпінь. Батько був юристом, але займався і літературною творчістю та журналістикою — був відомим поетом. Родина переїжджала у зв'язку зі службою батька — Брацлав, Таганрог, Київ. Закінчивши гімназію у Києві, Зінаїда Тулуб вступає на історико-філологічний факультет Вищих жіночих курсів. Вже тоді починає писати вірші. Ґрунтовно вивчає російську і зарубіжну літературу, займається літературознавчими дослідженнями. Згодом залишається при Київському університеті для підготовки до професури. В родині Тулубів були відомі діячі — дід Олександр Данилович (учасник Кирило-Мефодіївського товариства), дядько Олександр Тулуб (автор "Словника псевдонімів українських письменників"), дядько Микола Тулуб (відомий у Києві юрист і громадський діяч).

Тривалий час (до початку 1930 років) поетичні і прозові твори Зінаїда Тулуб писала російською мовою. Очевидно, на хвилі національного відродження 1920 років згадались козацькі корені. Адже у своїх спогадах вона пише: "Тулуби — прямі нащадки запорозьких козаків. За сімейними переказами, рід Тулубів походив з Криму. Можливо, були вони з турок, які володіли після ліквідації в Криму генуезьких колоній всім узбережжям, або з татар, які населяли внутрішні області півострова. Звісно, вони могли бути й з християнського населення… Хоч би як там було, але в дитинстві чула я, що предки від'їхали з Криму на Україну й були прийняті у Військо Запорозьке, і отримали землі у межах "Вольностей Запорозьких" на Полтавщині"[1].

Найбільш відомим твором письменниці є історичний роман "Людолови". Перший том роману "Людолови" українською мовою виходить у Харкові 1934 року, другий том — у 1937. У Москві 1935 року видано перший том російською мовою. На Всесвітній виставці у Парижі 1937 року Україною було представлено десять книг, особливе місце у цьому переліку посів двотомник "Людолови" українською мовою. Але це не завадило каральним органам 5 липня (існує в літературі й інша дата — 4 липня) 1937 року заарештувати за участь у міфічній контрреволюційній організації "Виборчий центр", а 5 вересня Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила письменницю строком на 10 років (із поразкою в політичних правах — на 5 років) і конфіскацією майна. На жаль, під час арешту загинув увесь родинний архів Тулубів. Спочатку вона відбувала покарання в Ярославлі, а згодом на Колимі, де вона перебувала в Ельгені[2]. Після відбуття терміну була на засланні в Казахстані. Як це нерідко бувало під час заслання, її вдруге засудили — 1950 року на заслання. Не дивлячись на звернення до Голови Президії Верховної Ради СРСР у липні 1954 року, була звільнена лише у 1956 році. Тільки у вересні 1956 року Зінаїда Тулуб повертається до Києва. Військова колегія Верховного Суду СРСР припинила її справу за відсутністю складу злочину. Але реабілітація її як письменниці відбулась завдяки зусиллям М. Рильського, Л. Смілянського та інших літераторів. Ще за її життя "Людолови" виходять тричі — 1957, 1958 та 1961 року. У 1962 р. у журналі "Прапор" надруковано уривки повісті про Тараса Шевченка у Казахстані під назвою "За бортом". У 1964 р. побачила світ повість уже під назвою "В степу безкраїм за Уралом".

Письменниці не вдалося закінчити спогади "Повість мого життя", як не було видано і російськомовний варіанті спогадів під назвою "Моя жизнь". Перші, із згаданих спогадів, побачили світ в Україні в 1991 році[3].

Творчість письменниці, зокрема спогади Зінаїди Тулуб, хоча і фрагментарно, але досліджувались істориками та літературознавцями. Зокрема у монографії Миколи Сиротюка "Зінаїда Тулуб. Літературно-критичний нарис" ще 1968 року згадуються спогади "Моє життя", написані російською мовою. Автор частково використав їх. З епіграфа до книги ми дізнаємося, що автору надав примірник спогадів брат письменниці — Володимир Павлович Тулуб. Наприкінці книги М. Сиротюк згадує як невидані спогади "Моє життя" і нарис "Мої зустрічі з Горьким"[4]. Цікаві свідчення зі спогадів "Моє життя" опублікував у "Кримській світлиці" член Національної Спілки письменників України Василь Латанський[5]. Наприкінці 2009 року у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського відбувся круглий стіл на тему "Українська генеалогія: династія Тулубів" та експонувалась виставка, де, зокрема, представлено збірку ранніх не опублікованих раніше поезій "Стихи моей молодости" української письменниці. Її упорядником став літературознавець і журналіст Борис Клименко[6].

З доповідями на круглому столі виступили Лариса Шевченко, Анатолій Шпиталь, Василь Шепелюк. Останній поінформував про архівний фонд Зінаїди Тулуб: "Ті надзвичайно цікаві матеріали до нас потрапили наприкінці 60-х років... Зберігаються також рукописи спогадів "Моє життя" про діда Олександра Тулуба, про дитинство та юність Зінаїди Тулуб"[7]. Зрідка згадувалась Зінаїда Тулуб у її зв'язках з діячами української культури і в діаспорі[8].

Вагомий внесок у дослідження творчості та біографії З. Тулуб зробив доктор філологічних наук М. Гнатюк. Зокрема він розкрив значення Тараса Шевченка у творчості Зінаїди Тулуб[9].

Метою цієї статті є на основі спогадів письменниці "Моє життя" відтворити культурне середовище Києва початку XX століття, розкрити взаємозв'язки в літературних колах.

Реалізації мети статті допоможуть документи із особового архіву Зінаїди Тулуб у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України — ф. 128. Зокрема спогади Олени Владиславівни Неселовської, приятельки письменниці, яка познайомилася з нею у 1958 році, — "Мої спогади про життя письменниці Зінаїди Павлівни Тулуб", написані російською мовою. Документ написаний кульковою ручкою в учнівському зошиті. З них ми дізнаємось, що письменниця останні роки життя жила у Києві в будинку письменників на в. Коцюбинського 3/17, к. 3[10]. О. Неселовська свідчить, що у 1963–1964 роках письменниця працювала над спогадами — "Трилогією". У першій частині вона описувала своє дитинство, діяльність діда — члена Кирило-Мефодіївського братства, життя батька і брата. Друга частина була присвячена періоду заслання Зінаїди Тулуб та про життя в Казахстані. Третя частина стосувалась періоду після заслання — зустрічам з відомими діячами мистецтва і літератури[11]. Зінаїда Павлівна розповідала Олені Владиславівні, що у перші часи перебування на засланні вона падала по дорозі на роботу, її підтримували товариші, вели під руки. Полегшила життя у засланні робота завідувачем клубу. Допомагав матеріально З. Тулуб її брат Володимир Павлович, який жив у Ленінграді. Табори та заслання підірвали здоров'я З. Тулуб: важке захворювання серця, хворі ноги, виразка шлунка. Але особливо дошкуляла хвороба очей — друкувала свої рукописи на друкарській машинці у спеціальних окулярах. Олена Неселовська останні роки життя письменниці допомагала їй у творчій праці та побутових питаннях[12].

Тепер перейдемо до аналізу заявленої тематики у спогадах З. Тулуб "Моє життя", що зберігаються в особовому фонді як справа 2, опису 1.

На першому аркуші у верхньому куті чорнильною ручкою написано важливе свідчення авторки спогадів: "Подлинник, написанный в ссылке в Казахстане по ночам на служебной машинке". Документ має заголовок: "Зинаида Тулуб. Моя жизнь (воспоминанья)".

Спогади Зінаїди Тулуб містять кілька цікавих сюжетів про культурне життя Києва. Мемуари містять відомості про українське життя, перебування в Києві Івана Буніна, Максима Горького, навчання в Київських вищих жіночих курсах тощо.

Родина Тулубів переїхали у Київ у вересні 1904 р. Квартиру винаймали на вул. Гоголя, б. 34. Помешкання на четвертому поверсі мало шість великих кімнат та балкон, звідки відкривався чудовий краєвид на кадетський гай і Політехнічний інститут[13]. Ось як З. Тулуб описує Київ того часу: "Димно-сіра громада Києва широко розкинулась на своїх семи пагорбах, вічно укрита сизою імлою і здавалася сіруватою після сліпучого кришталевого сонця Азовського узбережжя. Дивним здавався не червоний, а сірувато-жовтий тон його будинків. Вражала висота п'яти і шестиповерхових будинків, схожих на багатовіконні башти, а лазуровий шир Дніпра, перехоплений ажурними арками мостів, так і просився на картину". І далі про київське середмістя: "... Разом з тим він здався нам брудним і в деяких відношеннях відсталим, порівняно з Таганрогом: каналізація тоді була тільки в центрі, а на середніх вулицях штибу нашої Гоголівської із-під кожного закутка текли на вулицю ручаї помиїв. На мостових валялись брудні папірці, недопалки, гній, а після частих дощів надовго застоювались на площах бруд і багнисті калюжі. У самому центрі міста думська площа була замощена по краям. А посередині на бугристій засміченій землі стояв бруд і рились свині. Електрика також сяяла лише в центрі і на Гоголівській, як і раніше, горіли в нашій квартирі гасові 20 і 25 лінійні лампи. Не було навіть газу, як в Таганрозі.

Та і публіка здавалась бідно і погано вдягнутою, порівняно з Таганрозькою: прислуга

ходила по-селянськи у білих чи темних платочках. У кофтинках навипуск і в дешевих бусах-намистах на шиї. Вітрини були маленькі і скромно вбрані, і нові моди не відразу перетворювали натовп, як в Таганрозі, де кожну осінь і весну натовп різко змінював свій зовнішній вигляд за велінням володарки-моди"[14].

Далі Зінаїда Тулуб пригадує, що на вулицях перехожі не завжди були привітними у відповідь на запитання російською мовою. Поляки відповідали різко і не хотіли говорити російською. Українці ліниво буркали: "Шукайте самі. Я не тутешній". І на обурення матері майбутньої письменниці її батько відповідав: "А за що їм, власне, любити нас, росіян? Може, за те, що Польщу розірвали на три частини, саму велику забрали собі, а інші кинули Пруссії і Австро-Угорщині і завели в ній наші поліцейські порядки?.. Та і ми самі — які ми, власне, росіяни? Нащадки запорозьких козаків, українці, а називатися повинні росіянами, або в крайності малоросами. Нас за окремий народ не вважають, хоча є у нас і свої мова і література, і музика — навіть опера"[15].

Далі суперечка між батьками З. Тулуб переходила у площину досягнень обох культур: "Так. Але росіяни дали світу Толстого, Достоєвського, Пушкіна, Тургенєва, Сеченова, Менделєєва, Чайковського, Глінку, Васнєцова, Рєпіна, Верещагіна. А у вас один Шевченко на закуску, на перше, на друге, на третє і на десерт, — закипала мама, ображена такою неповагою до своєї батьківщини. Так, але так сталось тому, що при Петрі Першому із Києва забрали і вивезли в Москву і Феофана Прокоповича, і Стефана Яворського, і всіх інших наших вчених, позбавили нас кращих людей і тримали, як пасинків, за бортом життя..." — парирував присутній при розмові дядько З. Тулуб — Микола (юрисконсульт Південно-західної залізниці і довірений Міністерства шляхів сполучення, який мав широкі зв'язки з політичною еміграцією).

Батько майбутньої письменниці Павло Тулуб, відомий юрист і літератор, часто бував у Народній аудиторії на Бульварно-Кудрявській (нині — вул. Воровського), де кожну суботу влаштовувались загальнодоступні концерти для незаможної публіки (квиток коштував 20 копійок). У цих концертах безкоштовно брали участь кращі солісти оперного театру, драматичні актори, професура музичного училища тощо. У неділю у цій же аудиторії проходили безкоштовні науково-популярні лекції, літературні диспути, доповіді. Батько Зінаїди Тулуб теж читав такі лекції. Павло Тулуб став постійним дописувачем "Киевских откликов", які редагував Микола Прокопович Василенко. Рік по тому П. Тулуб почав співробітництво з газетою "Киевская мысль". Там він познайомився з Анатолієм Васильовичем Луначарським та іншими відомими людьми тогочасного Києва[16].

Згадуючи свої екзамени (екстерном) до Київської першої жіночої гімназії (єдиної в державі), Зінаїда Тулуб свідчить про те, що її викладачі були переважно за своїми поглядами чорносотенно-монархічними, а учбовий округ — "і говорити не приходиться". У гімназіях Києва, за її свідченням, панувала сувора атмосфера. Класні дами перевіряли у кожної учениці довжину спідниці, а якщо у якоїсь із учениць на голові в понеділок залишались сліди завивки — "нещасну ученицю тягли в туалет під водопровідний кран і мочили волосся до тих пір, поки воно не прилипало до голови". Заборонялась навіть вишивка і мережива на фартухах гімназисток.

Київська інтелігенція після закінчення російсько-японської війни, за свідченням З. Тулуб, була на 9/10 опозиційною царському уряду (хоча і різною мірою), робітники та студентство (за виключенням маленької групки "білопідкладочників" були суціль революційними[17].

Навчаючись на Вищих жіночих курсах, Зінаїда Тулуб друкувала вірші у періодичних виданнях, мріяла, як і її родина, про поетичну кар'єру. Захоплювалась Іваном Буніним. Ще раніше — у 1907 році в народній аудиторії на Бульварно-Кудрявській виступав І. Бунін, де і познайомився з Павлом Тулубом. Восени 1912 року, коли З. Тулуб навчалась на четвертому курсі, в Росії відзначали 25-ліття літературної діяльності визначного поета і письменника[18]. Тулубам пощастило бути запрошеними на ці святкування в Москву. Оселились вони у тому ж готелі на Тверській, де жив Іван Бунін з дружиною Вірою Миколаївною Муромцевою (вона була донькою голови Московської міської управи і племінницею голови першої державної думи Росії). Там вона і познайомилась з російським класиком. Іван Олексійович був дуже привітним і порадив: "Головне діло — працювати. Вірші легко нікому не даються. Я у ваші роки зовсім ще погано писав"[19]. Іван Бунін у розмовах з молодою по-

етесою намагався дізнатись про її поетичні смаки, дати пораду у поетичній творчості.

Цікавими є спогади Зінаїди Павлівни про перебування Максима Горького в Києві та про її зустрічі з письменником. На початку Першої світової війни в Російській імперії було оголошено амністію політемігрантам, яка торкнулась також Максима Горького. Письменник повернувся в Москву, а згодом вирушив до Києва, оскільки в театрі Соловцова (приміщення нинішнього Національного академічного театру імені Івана Франка) грала його дружина Марія Федорівна Андреєва. Довідавшись з газет про перебування М. Горького у Києві, З. Тулуб вирішила неодмінно з ним познайомитись. У той тривожний час Зінаїда продовжувала навчання на вищих жіночих курсах, навчалась на курсах медсестер, допомагала в військовому госпіталі. Горький з дружиною мешкали на Лютеранській вулиці в будинку № 6. Зінаїда подзвонила в двері на шостому поверсі і прислуга відповіла, що "панове" обідають. Передавши візитівку, молода поетеса хотіла піти. Але служниця запросила її до крихітного кабінету зачекати. Невдовзі ввійшов Горький — "високий, широкоплечий і сутулий". Відразу "низьким хриплуватим басом" письменник запропонував сісти і запитав про батька — Павла Тулуба. Зінаїда Тулуб принесла письменнику кілька віршів. Максим Горький пообіцяв прочитати вірші і сказати про них свою думку. Один з віршів був присвячений І. Буніну. У зв'язку з цим Максим Горький запитав про місце Івана Буніна в російській літературі. Щоби на зачепити авторського самолюбства письменника, Зінаїда Тулуб відповіла:

"По-моєму, в поезії він перший поет Росії.

— Вірно. — підтвердив Горький. — А в прозі?

— А в прозі він займає одне з перших п'яти місць.

— А хто інші четверо? — продовжував допитувати Горький, і в зіницях його блиснули пустотливі іскри.

— Інші: ви, Леонід Андреєв, Купрін і Шмельов".

Далі розмова перейшла у дружнє річище, і письменник розпитував про київських літераторів, вищі жіночі курси. Молода поетеса далі наводить цікаві свідчення про суспільну атмосферу Києва, і хоча вони, очевидно, до певної міри суб'єктивні (Тулуб у той час тяжіла до російської культури), але не позбавлені спостережливості: "... У Києві суспільство ділиться на групи за національностями, які майже не стикаються одна з одною. У кожного народу — свої клуби і, навіть, театри. Українці чужаються росіян. Поляки — і росіян, і українців, а росіяни так зване товариство євреїв не приймають в своє середовище, а над українцями підтрунюють, вражаючись їх озлобленим і фанатично вузьким націоналізмом. З польським товариством росіяни рахуються і могли би жити мирно, але поляки тримаються окремо, ненавидять нас і не хочуть нас знати. Що стосується студентства, то київське студентство, порівняно з московським і петербурзьким, політично відстало. Є у нас і білопідкладочники, і прямі чорносотенці, але все ж подавляюче число молоді налаштовано прогресивно, хоча в масі не сповідує ніякої певної програми.

— Благодушні ліберальні прогресисти, — підсумував Горький" [20].

На запитання про київських письменників Зінаїда Тулуб відповіла, що великих талантів у Києві немає. На що М. Горький відповів: "У українців є Коцюбинський та Леся Українка. Це єдині справжні таланти. А від інших тхне такою просвітчанською кустарщиною. Що просто нну... — покачав головою Горький. — Є у них таланти, але все ще топчуться вони на сентиментальному народництві, — додав він. — Але не варто говорити їм про це. Колись самі зрозуміють..." [21]. У альбомі Зінаїди для автографів, де були вже підписи Буніна, Рахманінова, Купріна, Глієра та інших, вивів своїм круглим почерком:

"Люблю прості, уперті слова.
Наприклад: "Вони" — своє. А ми — своє.
Максим Горький".

Під "ми" і "вони" малась на увазі боротьба суспільних класів у російській державі. Далі розмова зайшла про війну. І коли Горький, посміюючись, сказав, що сердобольні дами проводять дні і ночі в шпиталях, доглядаючи за пораненими (його дружина теж допомагала пораненим), Зінаїда здивувалась, невже він стоїть збоку від всенародного горя? "... Дуже, дуже шкода людей. Страждають, гинуть, каліками залишаються, а навіщо, питається. Все це ніякої користі нашому народу не принесе. Не потрібна нам така війна, — сказав він рішуче. — Але раз воюють — терпіти змушені".

Молода поетеса не хотіла надалі досаждати візитами і відволікати від праці. Горький несподівано відповів: "Що Ви! Тут я працювати

не можу. Хіба можна працювати в квартирі, де така міщанська обстановка, де стіни обвішані дешевенькими бездарними картинками і солоденькими гравюрками!.. [М. Горький мешкав у квартирі померлого актора Недєліна. — *О. Б.*]. У мене на Капрі справжні Помпейські мармури і картини великих художників. А на цю мазню "під художество" дивитись нудно. Який вже тут настрій. Краще голі стіни, ніж така мазня!"

За два тижні З. Тулуб знову прийшла до М. Горького. Але, стоячи у передпокої, почула бас Горького, який казав, що не може її прийняти, оскільки із взуття у нього залишились лише хатні туфлі, позаяк черевики дружина понесла лагодити. Та молода курсистка відразу знайшлася: "...Покажіть, які у вас туфлі, а я вже сама вирішу, пристойно чи непристойно бесідувати в них про літературу... Горький висунув із-під портьєри ногу, взуту в коричневі шагреневі туфлі, і я авторитетно заявила, що такі туфлі повністю підходять для літературних бесід". Цей епізод свідчить не тільки про те, що матеріальне становище письменника було невтішним, а і про те, що Горький свідомо намагався розвіяти чутки, які були поширені у вищих колах суспільства про те, що він у побуті не визнає усталених правил поведінки і грубий у спілкуванні.

Зінаїда Тулуб поділилась з Максимом Горьким своїми творчими задумами в царині поезії та прози (згодом вийшло її перше оповідання "На перепутье"), а письменник давав їй поради. У наступний візит до М. Горького він познайомив її з лікарем І. І. Манухіним (літератор боровся з туберкульозом)[22].

Невдовзі у театрі Соловцова був бенефіс Марії Федорівни Андрєєвої у п'єсі "Три сестри" Чехова. В антракті публіка влаштувала Горькому овацію, він посміхався, дещо знітившись, та привітно махнув робітникам і студентам, які переповнювали верхні яруси глядацької зали.

Таким чином за спогадами відомої письменниці Зінаїди Тулуб можна відтворити цікаві процеси в культурному середовищі Києва початку XX століття, реконструювати побутування київської інтелігенції цього періоду (зокрема творчої), вказати на взаємозв'язки в літературних колах. Спогади письменниці є цікавим і насиченим джерелом.

Джерела та література

1 Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМУ), ф. 128, оп. 1, спр. спр. 2, "Моя жизнь"(396 арк.), арк. 1.
2 *Ільєнко Іван*. З порога смерті: Зінаїда Тулуб у тенетах єжовсько-беріївських людоловів // Ільєнко Іван. У жорнах репресій: оповіді про укр. письм.: (за арх. ДПУ-НКВС) / І. Ільєнко. — К., 1995. — С. 285.
3 *Тулуб З*. Повість мого життя // Україна. Наука і культура. — 1991. — Вип. 25. — С. 350 — 366.
4 *Сиротюк М*. Зінаїда Тулуб. Літературно-критичний нарис / Сиротюк Микола Йосипович. — К.: Радянський письменник, 1968. — С. 5, 218.
5 *Латанський В*. Немеркнучий слід роману // Кримська світлиця. — 2007. — 8 червня. — № 23.
6 *Тулуб З. П*. Стихи моей молодости / З. П. Тулуб. — К.: Жнец, 2009. — 160 с.
7 *Тисячна Н*. Реставрація родинної історії. Династія Тулубів // День. — 2009. — 4 грудня. — № 220.
8 Олена Теліга і Зінаїда Тулуб // Сучасна Україна. — Мюнхен, 1952. — Ч.6. — 17 березня.
9 Концепт Тараса Шевченка в естетиці й духовній біографії Зінаїди Тулуб / Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць. — Вип. 11. — К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2008. — С. 127 — 134.
10 ЦДАМЛМУ, ф. 128, оп. 2, спр. 2, арк. 2.
11 Там само, арк. 4.
12 Там само, арк. 8.
13 Там само, оп. 1, спр. 2, арк. 181.
14 Там само, арк. 182
15 Там само, арк. 182–183.
16 Там само, арк. 188.
17 Там само, арк. 189.
18 Там само, арк. 281–282.
19 Там само, арк. 286, 288.
20 Там само, арк. 354–355.
21 Там само, арк. 356.
22 Там само, арк. 359.

Александр Бонь

Киев начала XX века в воспоминаниях Зинаиды Тулуб

В статье по воспоминаниям известной писательницы раскрыта культурная среда Киева начала XX столетия. Показано атмосферу, которая господствовала в учебных заведениях города, описано встречи З. Тулуб с И. Буниным, М. Горьким и другими известными личностями того времени.

Ключевые слова: *культурная среда, И. Бунин, М. Горький, интеллигенция.*

Oleksandr Bon

Kyiv in the beginning of XX century in the memories of Zinajida Tulub

In the article is shown the cultural surrounding of Kyiv followed by the memories of the well-known writer. The atmosfere is depicted which was present in the educational establishments of Kyiv. The meetings of Z.Tulub with I. Bunin, M. Gorkyi and other well-known persons of that period are also olescribed in the article.

Key words: *cultural surrounding, I. Bunin, M. Gorkyi, intelligence.*

УДК 355.48 (477)

Віктор Уніят (м. Тернопіль)

ДІЯЛЬНІСТЬ НИКИФОРА ГІРНЯКА В КОШІ (КАДРІ) УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Розглянуто різнопланову військову, громадсько-просвітню та культурну діяльність Никифора Гірняка, висвітлено її вплив на вишкіл Українських Січових Стрільців і формування національної свідомості населення Галичини.

Ключові слова: *Кіш Українських Січових Стрільців, Легіон Українських Січових Стрільців, Пресова Кватира, "Етапна гімназія", "Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель", Українська Галицька Армія.*

Метою дослідження є: на основі джерелознавчого аналізу архівних документів, науково-історичних праць і мемуарів, висвітлити роль коменданта Коша УСС Никифора Гірняка у військовому вишколі й патріотичному вихованні особового складу УСС у боротьбі за державну незалежність та соборність України.

Актуальність теми зумовлена особливостями періоду реформування Збройних Сил України, що базоване на українській національній ідеї, одним із розробників та провідників якої був уродженець с. Струсів, нині Теребовлянського району, комендант Коша УСС Н. Гірняк, а такі зміни потребують утвердження нових форм і методів вишколу та виховання захисників Батьківщини.

Основне завдання дослідження — охарактеризувати національно-історичні традиції військового вишколу й виховання, започатковані комендантом Коша УСС Никифором Гірняком.

Історіографія дослідження охоплює великий масив науково-історичних та мемуарних праць із літопису національно-визвольних змагань першої чверті XX ст., але це перше в

українській історіографії комплексне дослідження ролі коменданта Коша УСС Н. Гірняка у військово-патріотичному вихованні УСС.

Дане дослідження розпочнемо зі статті, опублікованої у США після смерті історика, доктора філософії, публіциста, отамана Коша УСС Никифора Гірняка. Подаємо дослівно, за тогочасним правописом.

"З нагоди 20-ліття вимаршу УСС на поле бою, в 1934 р. відбулася у Львові низка імпрез, що в них виступали колишні усусуси з доповідями та споминами.

Одної ночі, вертаючись з такої імпрези разом з д-ром Осипом Назаруком (письменником, редактором, істориком, громадсько-політичним діячем. — *В. У.*), колишнім воєнним звітодавцем УСС, спитав я його, чому наші УСС не видали визначного полководця, що був би заразом і провідником народу та зумів би повести за собою цілий український народ під час наших визвольних змагань.

Д-р Осип Назарук пояснив це тим, що "дух часу" був тоді в нас антимілітаристичний, головно під впливом літератури й соціялістичних течій серед нашої молоді... Один тільки ґенерал Мирон Тарнавський мав найбільші шанси стати вождем Леґіону УСС, відтак УГА, одначе, він був дуже коротко при УСС і тому не мав часу зжитися з усусусами...

Коли я спитав, кого найбільше любило наше стрілецтво, хто ж із старшин УСС був найбільш популярний, то д-р О. Назарук зупинився й відповів без надуми:

– "Ніцько!"

Так називали Отамана Коша УСС, д-ра Никифора Гірняка. Цим здрібнілим ім'ям називала його не тільки родина, але шкільні й воєнні товариші, краяни і всі знайомі. Коли я висловив здивування, чому ніодин із бойових старшин не здобув собі загальної симпатії серед УСС, тільки якраз командант вишколу УСС, тоді мій співбесідник пояснив це довшою розповіддю про життя УСС в роках 1915–1918.

Згідно з його словами, деякі старшини УСС докладали всіх зусиль, щоб УСС довершили якнайбільше геройських діл, щоб придбали якнайбільше слави для українського імени, а водночас і якнайбільше медаль і відзначень, хрестів заслуги для старшин, а для себе — дерев'яних хрестів на полях боїв...

Зате Отаман Коша УСС, д-р Никифор Гірняк, опікувався нашим стрілецтвом, як рідний батько, або — ще краще — як рідна мати, і через те його називали "стрілецькою мамою". Він ніколи не намагався висилати якнайбільше стрільців на поле бою, але якраз навпаки... Видумував усякі можливі й неможливі недуги, студії, різні службові поїздки, родинні справи тощо, щоб тільки якнайменше дерев'яних хрестів по усусусах залишалося на полях боїв...

Отаман Гірняк знав, що робив.

Він зберігав життя наших усусусів на той час, коли наша Батьківщина покличе своїх синів на "велику потребу"!

Виявилося, що тактика отамана Гірняка була найбільш доцільна і правильна, — (а не тактика наших "штреберів"-кар'єристів!) і в цьому була таємниця загальної симпатії Отамана Гірняка серед нашого стрілецтва"[1].

Отже, у середині січня 1915 року після тривалих переговорів у Міністерстві Крайової Оборони було доручено організувати українську запасну частину для поповнення особового складу Леґіону Українських Січових Стрільців[2]. Офіційно вона постала 14 березня 1915 року під назвою "Доповнююча сотня УСС" (Кадра, Кіш). Командиром призначили сотника — Никифора Гірняка, який уже в серпні–вересні 1914 року, перебуваючи у Страбичеві (нині с. Страбичове Мукачівського району Закарпатської області), планував загальну мобілізацію українців (плани зірвалися через його хворобу), заступником — Теодора Рожанковського[3]. Йосип Гірняк, брат Никифора — у "Споминах" згадав період свого перебування у Коші УСС: "Після операції і одужання мій сотник Никифор (Гірняк. — *В. У.*) заходився біля організації Запасного Коша УСС..."[4]

Кіш УСС обмежили до 250 чоловік[5]. Його головними завданнями було набір та вишкіл добровольців й опіка поранених, хворих і скалічених, бо в умовах неприхильного, навіть ворожого ставлення австрійського командування до Українського Січового Стрілецтва виникла загроза подальшого існування Леґіону УСС. Австрійське військове командування, яке було незацікавленим в існуванні національного збройного формування, забороняло набирати до Коша військовозобов'язаних чоловіків віком від 18 до 50 років, сподіваючись, що за такого стану Леґіон незабаром перестане діяти. Однак Кіш УСС, проводячи велику організаційну і роз'яснювальну роботу серед українського суспільства, повністю забезпечував Леґіон новобранцями[6]. Тому тим, що стрілецька формація раз за разом відновлювала сили після тяжких втрат на фронті, слід за-

вдячувати, поряд із високою національною свідомістю українського юнацтва, яке добровільно зголошувалося до УСС, і енергійним та продуманим діям командування Коша. Воно часто свідомо іґнорувало австрійські закони та вживало різних заходів для збільшення кількості добровольців і збереження їх для Леґіону[7].

Деякий час Кіш займався військовим навчанням новоприбулих стрільців і формуванням із них боєздатних сотень. У листопаді 1915 ці функції було передано Вишколу УСС. Канцелярія Коша реєструвала всіх стрільців і старшин, які перебували у Коші (до 1917 бл. 7 тис. осіб), а загальна кількість УСС, зареєстрованих у Головній книзі Коша, за різними даними, становила на 1 листопада 1918 р. від 9000 до 9600 осіб[8].

Стрільці Коша постійно займалися культурно-освітньою роботою серед українського населення, відкриваючи народні школи, читальні, курси для неписьменних[9]. З ініціативи Н. Гірняка на початку березня 1914 року у Коші УСС постала Пресова Кватира, керівником якої став підхорунжий Микола Угрин-Безгрішний, якого Н. Гірняк викликав спеціально з Праги. Допомагав йому стрілець Іван Горянський. Завданнями Пресової Кватири напочатку було: 1) робити світлини зі стрілецького життя; 2) збирати матеріали до історії УСС; 3) ознайомлювати пресу про важливіші події зі стрілецького життя. Кореспондентом Боєвої Управи при Пресовій Кватирі був спершу стр. Микола Балицький.

Після заснування Пресової Кватири прибули в березні до Коша др. Володимир Старосольський як делеґат Загальної Української Ради й Боєвої Управи та Теофіль Мелень, якого Боєва Управа призначила керівником Пресової Кватири. Тоді Микола Угрин-Безгрішний став заступником керівника й архіварем Пресової Кватири, писарями: стр. Микола Балицький та Іван Горянський, скарбником стр. Олег Калитовський, а членами-помічниками: Роман Купчинський й Володимир Огоновський. Коли Теофіль Мелень виїхав до постою Легіону УСС, щоби там організувати Пресову Кватиру, заступив його в Коші М. Угрин-Безгрішний. У червні 1915 року приїхав до Замкової Паланки за дорученням Боєвої Управи др. Осип Назарук і очолив Пресову Кватиру, поставивши її працю зразу на широку площину[10]. Після вибору О. Назарука керівником Пресової Кватири він 22 червня 1915 року написав Н. Гірнякові:

“...На нинішнім засіданні Пресової Кватири буде розложена праця збирання матеріалів до історії УСС. На це засідання (8 год. вечером в льокалі Пресової Кватири) запрошую Вас доконче, бо воно дуже важне. Тому — як уважаєте за відповідне, то: 1) або особисто повідомите про це офіцерів, Рожанковського зокрема, або 2) в приказі. Плян пропонований мною: 1): а) від оснування першої Січи в Снятинщині до початків стрілецького руху, б) стрілецтво у Львові: Кружок Чмоли, Кружок Дашкевича, й Степанівної і т. д. 2) Від вибуху війни до приїзду на Угорщину. 3) Організація стрільців і їх старшина (короткі біографії та характеристики). 4) Мілітарна акція стрільців: а) стежі “двацятки”, б) походи поодиноких сотень з описом і характеристикою їх комендантів та старшини. 5) Важніші битви: Маківка і т. д. 6) Інтересніші типи стрільців. 7) Кадра і всі її канцелярії, магазини, базар і т. п., життя в кадрі, шпиталь. 8) Духовне життя стрільців: бібліотека, виклади, дискусії, школа для матуристів, курс для анальфабетів і т. п. 9) Статистика із спеціальним узглядненням шпитальної та провіантової та руху в бібліотеці. План праці можете подати у приказі в цілості з тим, що — як зійдеться більше число людей — засідання перенесемо з Пресової Кватири до бібліотеки. Здоровлю щиро Назарук”[11].

У травні 1915 року основано в Коші бібліотеку, а при ній читальню та Відчитовий Кружок. Тоді також зав’язали стрілецький хор, курс для неграмотних та гімназійні курси для вищих клясів. Великою популярністю користувалися кошова бібліотека та її читальний зал преси.

“Читальня УСС-в збагатилася новою збіркою з Відня: закупами й дарами Союзу Визволення України, — доповів Н. Гірняк у червні 1915 р. Президії Загальної Української Ради. — Мимо того і тепер ще не вистачає книжок, бо рух у читальні незвичайно великий”[12].

Також у Коші під керівництвом М. Гайворонського діяв оркестр.

Як згадував Н. Гірняк: “...Брутальна денаціоналізаційна політика будапештського уряду супроти закарпатських Українців довела була до того, що наша мова жила вже тільки в устах старшого покоління; молодь її не знала, бо від ранніх літ виховувалася в мадярському дусі й мові — спершу в діточих садках, а потім

в таких же народніх школах. Перебування стрільців на кватирах у селах: Страбичові, Горонді, й Замковій-Паланці, їхні розмови зо селянами, концерти стрілецького хору в Мукачівській церкві, а навіть військові вправи стрільців з українським впорядком мусіли робити своє. В селах стала відживати народня пісня й руснацька мова. Старші віком селяни не соромилися вже прилюдно говорити по свойому, а молодь, яка досі говорила між собою тільки по мадярськи, переймає стрілецькі пісні та говорить зо стрільцями забутою рідною мовою…".

Під впливом концертів стрілецького хору в Мукачівській церкві стрільцями зацікавилися також мадярські кола. У червні 1915 року звернувся до Команди Коша УСС Мукачівський Комітет Пань Червоного Хреста — з проханням дозволити стрілецькому хорові взяти участь у прилюдному концерті в Мукачеві на користь Червоного Хреста.

Як згадував Н. Гірняк: "На цім концерті здобув собі наш хор признання і популярність, а наша національна справа зацікавлення серед Мадярів. Між ними й нами нав'язалися дуже приязні відносини. При від'їзді Коша до Галичини дня 5 липня 1915 явилися на двірці в Мукачеві делеґація згаданого Комітету Пань і, пращаючи стрільців, прип'яла до стрілецького прапора дві шовкові стрічки в українських та мадярських національних красках і велику китицю квітів".

Доказом того, що праця Українських Січових Стрільців у Закарпатті не була даремною, та її впливу на поширення тут національної свідомості став і великий за обсягом донос жандармерії до Міністерства Внутрішніх Справ у Будапешті. У цьому зверненні, серед іншого, стрільців звинувачували в підбурюванні цивільного населення проти уряду та в антидержавній пропаґанді. Про серйозність звинувачення свідчило вже те, що ним займався тодішній прем'єр-міністр ґраф Тісса. І тільки завдяки щасливому збігові обставин стрільці уникли серйозних неприємностей[13].

5 липня 1915 Кіш УСС переїхав із Замкової Паланки (Закарпаття) в Галичину і протягом 2-х місяців перебазувався через територію 3-х повітів: Сколівського, Калуського та Підгаєцького. Н. Гірняк відзначив: "В тому часі значна кількість стрільців відвідує свої сім'ї. Масова поява стрільців в українських селах мала величезний вплив на настрій населення Галичини, яке було прибите й пригнічене свіжими ще споминами про масові арешти й екзекуції невинних людей за мниму зраду на початку війни. Коли ж між ними появилися їхні сини з відзнаками хоробрости на грудях і під їх впливом чужі військові сфери інакше стали дивитися на нашого селянина, тоді цей останній набирав духа і поволи приходив до нормального життя"[14].

Поява стрілецької команди сприяла діяльності читалень "Просвіти", кружків "Рідної Школи", "Сільського Господаря" і т. д.

До листопада 1915 року Кошеві довелося п'ять разів змінювати постій, і через те праця на місцях переривалася. В Дубині-Камінці, нині Сколівського району Львівської області, Кіш перебував 56 днів — від 05. 07. до 30. 08., в Боднарові-Майдані, нині Калуського району Івано-Франківської області, — 24 дні: від 31. 08 до 24. 09, в Гнильчу-Носові, нині два однойменні села Підгаєцького району, — 37 днів: від 25. 09. до 31. 10., в Славятині, нині с. Слов'ятин Бережанського району, — 6 днів: від 01. 11. до 06. 11., в Свистільниках — 7 із половиною місяців: від 07. 11. 1915 до 23. 06. 1916), згодом місця постою Коша — Липиця Горішня, Потік–Черче, нині Рогатинського району Івано-Франківської обл., Розвадів над Дністром, Дроговиж, Горожанка Велика, Пісочна та Черниця[15].

Як згадував Н. Гірняк: "… З появою стрілецьких відділів в нашім селі змінився також його зовнішній вигляд. Для орієнтації стрілецьких команд в нових місцях постою називано вулиці по селам нашими історичними та культурними іменами, доми означувано числами. Часто стрільці з власної понуки прикрашували різні кутки села, а це надавало йому естетичного вигляду. Приміром в селі Черчу було в однім місці занедбане вонюче багно. Стрільці упорядкували його, прокопали рови, виложили їх камінням, а біля джерела поставили маленький млинок з написсю: "Млин сей замовлень не приймає"[16].

За час постою Коша в Камінці-Дубині викували стрільці на високій скалі при шляху, що веде з Дубини до Камінки, строфу з стрілецької пісні "Ой у лузі червона калина" та висипали високу могилу й поставили хрест на збірному гробі полеглих товаришів на горі Ключ. Цю могилу освячено 19 серпня 1915 року в присутності всіх стрільців Коша, делеґації полку УСС австрійських стягів та при великому здвизі громадянства Скільщини. В Камінці розпочали стрільці також акцію до-

помоги селянам у підпільних роботах та опіки над осиротілими господарствами. В часі постою Коша в Боднарові–Майдані висипали стрільці знову могилу на Вікторівських полях на збірному гробі 18 товаришів. У цій праці усусусам допомагали селяни Вікторова[17].

У Пісочній Жидачівського повіту січовики збудували кам'яний пам'ятник на честь полеглих УСС. Фундамент пам'ятника освятив А. Шептицький[18].

План спорудити пам'ятник Т. Шевченку у Свистільниках не реалізували, оскільки під натиском російської армії (офензива Брусилова) Кіш УСС перейшов до Потока й Черча...[19].

У липні, під час постою Коша в Дубині й Камінці, почав виходити у Коші сатиричний журнал "Самоохотник", який редаґував спершу вістун Андрій Баб'юк (Мирослав Ірчан), а відтак стр. Антін Лотоцький — згодом теж відомий письменник[20].

Ширше розгорталося духове життя в Коші влітку 1916 р. Крім сатиричного "Самоохотника", виходив щомісячний журнал "Вісник Пресової Кватири", його редагували Микола Угрин-Безгрішний і Антін Лотоцький. Тоді ж започатковано ще один сатиричний журнал — "Самопал"[21].

Ідею планової праці стрільців для населення, яку Н. Гірняк висловив ще у травні 1915 року в Замковій Паланці на засіданні Відчитового Кружка, можна було реалізувати щойно в Свистільниках, Рогатинського повіту, де Кіш зупинився на довший час[22].

Крім двох курсів для неграмотних стрільців, що їх вели віст. Кадлубицький і дес. Луць Лісевич, створено два такі самі курси для селян, які провадили стр. Михайло Мокрий і Денис Чубатий.

Під кінець лютого 1916 року відбулося зібрання членів Відчитового Кружка, на якому вирішено перейменувати його на "Кружок Загального Добра зо широким обсягом культурно-освітньої праці серед стрільців, так і серед селянства". Тоді ж постановили відкрити "Канцелярію Правної Поради для полагоджування і відшкодувань для родин, що служили у війську, а крім цього організувати поміч селянам у польових роботах". На тому самому зібранні вирішено оживити місцеві читальні "Просвіти" в Свистільниках і Липиці Долішній, заснувати там аматорські гуртки, кружки "Сільського Господаря" й завести українську мову урядування в громадських урядах обох сіл.

Головою Кружка Загального Добра вибрано тоді д-ра Володимира Старосольського, до його управи увійшли: чет. Ярослав Індишевський, віст. Гриць Стасюк, стр. Клим Кузьмович. У березні 1916 року відбулася в Кошовій Команді під проводом Н. Гірняка нарада, на якій складено план польових робіт на весь весняний сезон у згаданих вище селах[23].

Улітку 1915 року Гр. Коссак писав до Н. Гірняка: "Любий товаришу! Українські громадяни Львова просили мене, щоби рушити якось наш театр. Рекламувати артистів УСС не можна. Я порадив так: трьох стрільців я беру на рахунок полку й на основі лікарських оглядин даю їм по два місяці відпустки, а відтак продовжу. Мусимо латати. Прошу Тебе зроби ще так само з Гринішаком, Бабуняком і Гораком"[24].

Успішній театральній діяльності сприяли конструктивні стосунки К. Рубчакової та її трупи з командуванням Леґіону УСС, командирами і вояками Станиці УСС у Львові (комендант отаман М. Волошин) і Коша УСС (комендант отаман Н. Гірняк), які постійно опікувалися молодим українським театром, допомагали йому чим могли. Про це свідчать документи Центрального державного історичного архіву України у Львові, зокрема листування актриси К. Рубчакової з командуванням Коша УСС. "Прошу Вас, пане отамане, — зверталася вона у червні 1916 р. до Н. Гірняка, — відпустити на 1–15 липня трьох стрільців, які є у Львові, але в липні повинні їхати до Коша: підхорунжого Осипа Гірняка, десятника Луція Лісевича й десятника Євгена Банаха. Крім того, дати відпустку до Львова двом стрільцям — підхорунжому Баландюку та десятнику Луцькому, як потрібні до хору"[25].

У 1915 році ще у Замковій Паланці з ініціативи та за допомогою Н. Гірняка у Коші виникла стрілецька гімназія, яка з легкої руки М. Угрин-Безгрішного отримала назву "Етапна гімназія".

Кошовий у наказі вмістив таку оповістку: "Вістун, Ст. Прідун, зголосився добровільно провадити зі стрільцями гімназистами науку. Всі учні повинні використати як слід учинність товариша та зголосити в нього свій впис на гімназійний курс".

Цей офіційний документ наче надав право публічності гімназійному курсові[26].

У Камінці-Дубині гімназійні курси відновили. Під час стрілецького віча Н. Гірняк ого-

лосив, що курси у Камінці організовує С. Прідун, а в Дубині — Сава Никифоряк. Керівництво обома курсами очолив проф. Юліян Гірняк — брат Никифора[27].

Нелегко було й з підручниками. Сава Никифоряк їздив до Львова і купив багато приладдя і книг на гроші, які дала Кошова Управа та власні — Никифоряк і Н. Гірняк[28].

На початку вересня відвідав гімназію др. Осип Назарук. 8 серпня 1915 року відбулася військова інспекція під проводом мадярського полковника Ґ. Вараді, який підтримував дружні стосунки з Н. Гірняком, тому дуже прихильно ставився до стрілецтва і часто обороняв його в корпусній Команді[29].

У с. Гнильче два гімназійні курси об'єднали в один[30]. Навчання тривало добре. Гімназію відвідали полковник УСС Григорій Коссак та отаман Михайло Галущинський, які прихильно поставилися до справ освіти[31].

У Свистільниках розпочали переговори із Львівською українською гімназією про те, щоб Українські Січові Стрільці склали тут іспити[32].

Кошовий отаман др. Никифор Гірняк зайнявся тут гімназією ще краще, бо мав більше вільного часу. 140 учнів-стрільців з успіхом склали матуру (іспити) в державних українських гімназіях та Відні[33].

У просвітницькій роботі Кіш тісно співпрацював із "Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель", яке здійснювало просвітницьку роботу на Волині. Н. Гірняк у тій справі часто листувався з очільниками Комісаріатів: Д. Вітовським, М. Саєвичем, М. Гаврилком[34]. Уже навесні 1916 р. були засновані перші українські школи на Волині, а на початок 1917 р. їх кількість становила близько 70. Правда, через фронтові умови, нестачу вчителів та деякі інші причини ці школи не завжди працювали регулярно. Але факт, що в тому чи іншому селі або місті якийсь час діяла українська школа, справляв величезне враження на українців краю, а особливо на дітей. А загалом на волинських землях протягом 1916 — початку 1918 р. було відкрито, переважно завдяки УСС, близько 150 українських шкіл (за підрахунками Н. Гірняка, на УСС припадало 85 шкіл[35] де вчилися кілька тисяч дітей.

Так, завдяки стрілецькій підтримці було відновлено діяльність Рогатинської гімназії, куди відправили ряд учителів із числа УСС, запрацювали театр "Української Бесіди" та хор "Боян" у Львові, видавали календарі "Просвіти"[36].

Українські Січові Стрільці також піклувалися про ті господарства, де залишилися діти-сироти і немічні. Отаман Коша УСС сотник Никифор Гірняк так оповідав про одного зі стрільців, який перейшов жити до хати сиріт, опікувався ними і працював у їхньому господарстві: "Одного разу я прийшов до нього… й застав таку картину: дівчинка миє посуд по обіді, 4-літній хлопчик грається…, а мій стрілець при столі держить на колінах може 1,5-річну дитину й годує її кашею"[37].

Йосип Гірняк у "Споминах" відзначив: "У цих рядках з почуттям гордости я згадую мого покійного брата — коменданта Коша УСС, отамана Никифора, який, не лякаючись відповідальності перед судовими військовими органами австрійської держави, багато робив недозволеного, нелеґального, щоб тільки зберегти в тих жорстоких часах ту чи іншу шкільну установу чи громадсько-культурну інституцію…"[38].

Аналізуючи цей період, Н. Гірняк наголосив, що "політичний характер організації УСС-ів вимагав планового ведення політичної усвідомленої праці серед Стрілецтва… Стрілець повинен був добре знати історію рідного народу та його змагання до волі у минулому й сучасному"[39].

При Коші працювали канцелярії: Команди Коша, реєстрова, провіянту, опіки і захисту хворих та ін. Зі всіх кошових справ чи не найважливішою ділянкою була реєстрація — ведення списків всіх, хто служив в УСС.

До частин команди Коша належала так звана стаційна команда — один старшина, кілька підстаршин і вартовий відділ — для підтримки ладу та спокою в постої Коша. Своєю чергою, стаційній команді підпорядковувався відділ Полевої жандармерії[40].

13 червня 1918 Кіш виїхав у Велику Україну до місця постою поблизу Єлизавета (нині м. Кіровоград) — у села Карлівка, Старий Данціг (нім. колонія) і Миколаївка. На цьому місці УСС перебували чотири місяці — до часу виїзду з України. Наприкінці вересня 1918 Кіш УСС переїхав у м. Вижницю, нині Чернівецької області[41]. Після утворення у Львові Таємного військового комітету старшини і підстаршини К. брали участь у підготовці перевороту в Галичині (на Підкарпатті). Як писав Н. Гірняк: "Від імені Таємного військового комітету я організував у Косові довірочні

збори на яких поінформував зібраних про підготовку наших політичних і військових кіл до організації власної держави на терені Східної Галичини про потребу оборони цієї держави у випадку ворожого виступу проти неї[42]. У грудні 1918–січні 1919 Кіш переформовано на Запасний Кіш 1-ї бригади УСС у групі "Схід" Української Галицької Армії.

Із усусусами Н. Гірняк пройшов увесь їхній великий і славний бойовий шлях. Після фронтів Першої світової війни цей шлях проліг крізь фронти війни Української держави проти інтервентів у 1917–1920 рр.[43].

Найголовнішим спадком, який усусуси передали нащадкам, була глибока національна свідомість і патріотизм. Як писав Н. Гірняк, "Українські Січові Стрільці мали ясно скристалізовану ідеологію українського воїна. Вона перейшла потім на полки Української Галицької Армії... дала їм моральні сили до кінця видержати в війні проти сильнійших ворогів і винести з неї національну честь і вояцьку мораль українського лицаря"[44].

Отже, Никифор Гірняк своєю працею закладав основи національної свідомості, патріотизму, початкового військового вишколу. Добре організована цілеспрямована виховна робота, котру проводили командування, зокрема Никифор Гірняк, Пресова Кватира, культурно-освітні інституції Леґіону та військовий вишкіл особового складу дали прекрасні результати. Вони послужили взірцем для розгортання військово-патріотичного виховання вояків Української Галицької Армії.

Джерела та література

1 Д. Червона Калина похилилася… — Овид. Horizon. (США) / Ред. М. Денисюк. — 1962. — Ч. 2 (121), april–june. — С. 10–11.
2 *Гірняк Н*. Кіш УСС. Українські Січові Стрільці. 1914–1920 / Під ред. Б. З. Гнаткевича (Репринт. відтворення вид. 1935 р.). — Л.: Слово, 1991. — С. 103.
3 *Угрин-Безгрішний М*. Нарис історії "Українських січових стрільців". Ч. 1. Рогатин–Львів–Київ: Журавлі, 1923. — С. 110.
4 *Гірняк Й*. Спомини. Нью-Йорк: Сучасність, 1982. — С. 45.
5 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4465, оп. 1, спр. 22, арк. 40.
6 *Підкова І*. Кіш Українських січових стрільців. Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — К.: Генеза, 2002. — С. 309–310.
7 Центральний державний історичний архів (далі: ЦДІА) України у Львові, ф. 353, оп. 1, спр. 7, арк. 26.
8 *Гірняк Н*. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. — Філадельфія: Америка, 1955. — С. 78.
9 *Підкова І*. Кіш Українських січових стрільців. Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — К.: Генеза, 2002. — С. 310.
10 ЦДІА України у Львові, ф. 353, оп. 1, спр. 7, арк. 31.
11 Там само, арк. 32.
12 *Уніят В*. Просвітня діяльність Никифора Гірняка //Матеріали Міжнародної наукової конференції "Просвіта" в національно-культурному житті українського народу" (до 140-річчя з часу заснування) / За заг. ред. І. Зуляка. — Т.: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. — С. 235.
13 ЦДІА України у Львові, ф. 353, оп. 1, спр. 7, арк. 27.
14 Там само, арк. 29.
15 *Гірняк Н*. Кіш УСС. Українські Січові Стрільці. 1914–1920 / Під ред. Б. З. Гнаткевича (Репринт. відтворення вид. 1935 р.) — Л.: Слово, 1991. — С. 108.
16 ЦДІА України у Львові, ф. 353, оп. 1, спр. 7, арк. 31.
17 Там само, арк. 31–32.
18 *Гірняк Н*. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. — Філадельфія: Америка, 1955. — С. 56; ЦДІА України у Львові, ф. 353, оп. 1, спр. 7, арк. 89.
19 *Гірняк Н*. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. — Філадельфія: Америка, 1955. — С. 56.
20 ЦДІА України у Львові, ф. 353, оп. 1, спр. 229, арк. 38.
21 Там само, спр. 226, арк. 17.
22 *Угрин-Безгрішний М*. "Етапна гімназія" УСС. — Рогатин: Журавлі, 1928. — С. 27.
23 ЦДІА України у Львові, ф. 353, оп. 1, спр. 7. арк. 40.
24 Там само, арк. 42.
25 Там само, арк. 54.

26 *Угрин-Безрішний М*. "Етапна гімназія" УСС. — Рогатин: Журавлі, 1928. — С. 6.
27 Там само. — С. 16.
28 Там само. — С. 18.
29 Там само. — С. 23.
30 Там само. — С. 25.
31 Там само. — С. 26.
32 Там само. — С. 28.
33 Там само. — С. 29.
34 *Гірняк Н*. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. — Філадельфія: Америка, 1955. — С. 67.
35 Там само. — С. 68.
36 *Гірняк Н*. Львів у воєнних роках. 1914–1918 // Наш Львів: Ювілейний збірник. 1252–1952. — Нью-Йорк, 1953. — С. 138; ЦДІА України у Львові, ф. 353, оп. 1, спр. 7, арк. 44.
37 *Гірняк Н*. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. — Філадельфія: Америка, 1955. — С. 39.
38 *Гірняк Й*. Спомини. — Нью-Йорк: Сучасність, 1982. — С. 63.
39 *Гірняк Н*. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. — Філадельфія: Америка, 1955. — С. 24.
40 *Гірняк Н*. Кіш УСС. Українські Січові Стрільці. 1914–1920 / Під ред. Б. З. Гнаткевича (Репринт. відтворення вид. 1935 р.). — Л.: Слово, 1991. — С. 112.
41 ЦДІА України у Львові, ф. 353, оп. 1, спр. 7, арк. 141.
42 Там само, арк. 142.
43 ЦДІА України у м. Львові, ф. 353, оп. 1, спр. 226, арк. 16.
44 *Гірняк Н*. Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. — Філадельфія: Америка, 1955. — С. 7.

Виктор Уният

Деятельность Никифора Гирняка в Коше (Кадре)
Украинских Сечевых Стрельцов

Рассмотрено разноплановую военную, общественно-просветительную и культурную деятельность Никифора Гирняка, освещено ее влияние на учения Украинских Сечовых Стрельцов и формирование национального сознания населения Галичини.

Ключевые слова: *Киш Украинских Сечевых Стрельцов, Легион Украинских Сечевых Стрельцов, Прессовая Кватира, "Этапная гимназия", "Бюро культурной помощи для украинского населения", Украинская Галицкая Армия.*

Victor Uniyat

Nykyfor Hirnyak role in the Kish
of the Ukrainian Sichovi Striltsi

It was examined military, public-education and culture activity of N. Hirnyak, it was shown the influence of this activity on the training of the USS and formation galictsian's national consciousness.

Key words: *Kish of the Ukrainian Sichovy Striltsy, the Legion of the Ukrainian Sichovy Striltsy, The Press office, "The stage gymnasium", the cervice cultural bureau for Ukrainian population on the occupation lands, the Ukrainian Galitsia Army*

УДК 94(477.43)"1918–1920":352.07.

Вадим Гудима (м. Кам'янець-Подільський)

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ ДО АРМІЇ УНР (ЛИСТОПАД 1918 — ЛИСТОПАД 1920 рр.)

У статті висвітлюється діяльність місцевих органів влади на Поділлі в добу Директорії УНР під час мобілізації до армії Української Народної Республіки протягом листопада 1918 — листопада 1920 рр.

***Ключові слова:** місцеві державні адміністрації, самоврядування, Поділля, Директорія, мобілізація, армія, Українська Народна Республіка.*

Одним із знаменних етапів Української революції початку XX століття була доба Директорії УНР, після поразки якої українські політичні сили та військові структури були змушені емігрувати за межі України.

Налагодження мобілізаційного апарату та постачання армії визначалися як пріоритетні напрями роботи військового керівництва та уряду Директорії Української Народної Республіки.

В історичних працях, присвячених військовим аспектам українських визвольних змагань 1918–1920 років, головна увага приділяється безпосередньо веденню бойових дій, структурі та чисельності війська, планам командування, формуванню і розбудові армії Української Народної Республіки (УНР)[1]. Проблеми, пов'язані з мобілізацією і матеріальним забезпеченням армії УНР, досліджувалися у працях істориків: Лозового В. С., Завальнюка О. М., Патола Н. Б., Стецюка В. Б[2]. Проте чимало аспектів цієї теми залишаються невисвітленими в історичній літературі.

Мета цієї статті полягає у висвітленні діяльності органів місцевої влади під час мобілізації до лав армії УНР на Поділлі в добу Директорії УНР протягом листопада 1918 — листопада 1920 рр.

Відповідно до мети автор ставить такі завдання: висвітлити діяльність місцевих державних адміністрацій і самоврядувань під час мобілізації до лав армії УНР, показати недоліки і досягнення під час мобілізації, взаємовідносини між селянством, військовою і цивільною владами.

З перших днів антигетьманського повстання в місцевостях, підвладних Директорії, оголошувалась мобілізація. Перший наказ про мобілізацію датується 16 листопада 1918 року. Накази про негайне проведення мобілізації до Республіканського війська з 18 по 20 листопада 1918 р. були направлені в усі регіони України, в тому числі й на Поділля. Через те, що державні місцеві органи влади, включаючи й військові, на місцях лише формувались, а документація, необхідна для проведення повномасштабної мобілізації, була відсутня, вирішено впроваджувати останню за принципом рекрутського набору. Тобто, набиралась визначена кількість рекрутів від певної кількості населення або адміністративно-територіальної одиниці. Хто саме мусить піти в армію, вирішувала громада села. Слід зазначити, що достатньо чіткої схеми такого призову розроблено не було. Історик О. О. Заремба робить висновок, що в різних документах фігурують різні схеми призову: "Так, в телеграмі полковника Оскілка від 21 листопада 1918 р. йде мова про мобілізацію 8000 осіб від кожного повіту. А в телеграмі губкомісара Поділля Г. Степури від 23 листопада 1918 р. йдеться про скасування ним оголошеної раніш мобілізації (за принципом 20 осіб від кожного села) і дотримання нової схеми: призов двох осіб від кожної тисячі населення"[3]. Мобілізація мала проводитись відновленими органами місцевої влади, або, де її ще не було, військовими частинами, що підтримували Директорію УНР.

Відповідно до "Тимчасових правил мобілізації військовозобов'язаних для установ і урядових осіб Міністерства Внутрішніх справ", до обов'язків Губерніального комісара і Губерніальної Управи по військовій повинності належало: негайно відновлювати діяльність зазначеної губерніальної управи[4], стежити за негайним виконанням підлеглими повітовими

установами і урядовими особами всіх підготовчих робіт в справі мобілізації, об'єднувати і керувати їх діяльністю, а також передавати всі розпорядження центральної влади.[5] По закінченню мобілізації надсилати негайно до Головної управи військової повинності статистичні дані про наслідки мобілізації, які будуть отримані від повітової Управи по військовій повинності.

Все діловодство в справі мобілізації, включаючи і підготовчу працю, зосереджувалося і велося, згідно закону (арт. 94 Статуту військової повинності), в губерніальній управі військової повинності, яка виконувала і готувала всі розпорядження від імені Губерніального комісара.

До обов'язків повітового комісара входила організаційна і підготовча робота, а саме: відновлення діяльності повітової управи по військовій повинності, волосних і сільських управлінь, міліції та інших підвладних йому установ[6]. Розсилка розпоряджень і оголошень про мобілізацію і маршрут слідування їх до військового начальника, народної управи[7]. Скликання спільної наради з представників Управ по військовій повинності, земств, міської управи, військового начальника, начальника місцевої пошти та телеграфу, начальника міліції, на якій розроблявся план передачі на волості і по районах розпоряджень та оголошень по мобілізації[8].

До компетенції волосного комісара належала негайна підготовка всього, що необхідно для успішного проведення мобілізації та призиву, а саме — це складання призивних списків, заготівля коней, возів і тому подібне.

Не стояли осторонь повітові народні управи, на яких покладалися такі обов'язки: обладнання збірного пункту, допомога військовому начальнику в справі придбання харчів для мобілізованих, по вимозі останнього, на підставі арт. 9 закону "Про заклик до війська" і за допомогою міліції збирати у населення підводи для перевезення мобілізованих до військових частин або намічених пунктів[9].

27 листопада 1918 року Директорією було прийнято Закон "Про мобілізацію", відповідно до якого до лав війська мали негайно стати всі чоловіки віком від 20 до 35 років, які раніше проходили військову службу. Офіцери віком до 43 років також закликались до військової служби.

Коменданти, комісари та військові начальники на місцях повинні були негайно утворити призивні комісії у складі представників військової влади, місцевого самоврядування і лікарів. Всім, прийнятим по мобілізації, належало поселитись в казармах колишніх військових частин або у великих будинках, спеціально відведених для таких потреб військовим комендантом. З'являтись на мобілізаційні пункти мобілізовані були зобов'язані добре узутими, вдягнутими, по можливості, у військові речі. Ті, хто мав змогу, йшли з власною зброєю і, навіть, з власними верховими кіньми та сідлами[10].

Крім того, мобілізовані мали принести з собою їжі на 7 діб, а хто з'являвся з власними кіньми, то і фураж на цей же період. В подальшому піклуватись про харчування та постачання мобілізованих мала місцева влада — міські і народні управи разом з комісарами та комендантами. Органи місцевого самоврядування брали велику участь в опікуванні армією[11].

Подільська Губернська народна управа скликала збори голів волосних управ для налагодження справи постачання мобілізованих та армії[12].

Для справи мобілізації і громадянського контролю над її проведенням залучалося "організоване місцеве громадянство шляхом утворення спеціальних контрольних комісій з представників самоврядувань, "Селоспілки"[13].

Проведення мобілізації, до того ж, створило масу проблем для вже існуючих регулярних військових частин, які були не в змозі опанувати ту хвилю мобілізованих, яка на них нахлинула.

Треба зазначити, що, попри непідготовленість та недосконаліcть правової бази, мобілізація, оголошена в листопаді 1918 року, знайшла широкий відгук в населення. Вже 5 грудня Головний отаман військ УНР доповідав телеграмою Директорії: "Мобілізація призваних відбувається успішно. Мобілізовані десятками тисяч припливають охоче на призовні пункти серед повинного і прихильного відношення населення до справи"[14].

13 січня 1919 р. Директорією УНР затверджено закон "Про заклик військових до дійсної військової служби", який уточнював закон про мобілізацію від 27 грудня 1918 р. Не підлягали мобілізації службовці всіх державних інституцій перших семи класів, члени міліції та адміністративно-політичного департаменту, учні середніх шкіл до закінчення освіти, всі, хто служив у в'язницях, голова та члени

губернських, повітових і волосних управ, міського самоврядування та секретаріат волосних народних управ, кваліфіковані робітники на штатних посадах, піддані інших держав тощо[15].

26 січня 1919 р. Директорія затвердила закон, за яким з 10 лютого по 1 березня в губерніях закликалася до війська молодь 1899 р. народження, проте мобілізація відбувалася повільно. З Кам'янецького повіту повідомляли, що загалом "призив рекрутів іде нормально. Проте в окремих волостях рекрути являються неохоче, малою кількістю"[16].

9 червня 1919 р. С. Петлюра підписав наказ № 77 Головної команди війська УНР про здійснення мобілізації всіх козаків 1889–1898 рр. народження, які вже були у війську, а також підстаршин у віці до 40 років[17].

22 червня 1919 р. на нараді, скликаній Кам'янецьким повіткомісаром, а через п'ять днів — на рівні військового міністра та міністра внутрішніх справ, було прийнято рішення проводити мобілізацію примусово, відправивши в села, разом із спеціально створеними комісіями, збройні загони[18].

Примусова мобілізація викликала опір населення. Десятки людей втікали із збірних пунктів, існували випадки збройних сутичок між військовими загонами і селянами, розброєння мобілізаційних відділів. Масового характеру набуло дезертирство мобілізованих з військових частин. В Кам'янецькому повіті розшукувалося 443 козаки-дезертири[19]. Внаслідок слабкості органів державної адміністрації у повітах і волостях, дезертирів, як правило, неможливо було покарати чи притягнути до відповідальності. МВС УНР та його представники на місцях констатували своє цілковите безсилля у боротьбі з цим негативним явищем, оскільки жодної реальної сили у їх розпорядженні не було[20].

МВС своїм наказом по Головній управі військової повинності від 27 червня 1919 р. Ч. 656 повідомило Подільського Губернського комісара, що по згоді з Військовим міністром на 15 липня 1919 р. призначено явку новобранців[21].

Командування розраховувало поповнити військові частини, терміново провівши мобілізацію серед населення зайнятої території Поділля. Однак вже перший день показав, що здійснити ці наміри буде дуже важко. За повідомленням Подільського губерніального комісара, протягом червня в Кам'янецькому повіті замість очікуваних 750 козаків з'явилось лише 55[22]. Ще більша розбіжність між реальною і прогнозованою кількістю виявилась у наступні дні: 23 червня — 102 із 300[23], 24 червня — 157 із 2000[24].

26 червня 1919 р. Новоушицький ПК О. Лазаренко повідомляв губкомісара, що згідно наказу мобілізована "вся повітова інтелігенція, з'явилося 328 чоловік, з них 60 чоловік відіслано для перевірки списків мобілізованих"[25].

27 червня Кам'янецький повіткомісар в телеграмі Губерніального комісару пише, що за весь час мобілізації з'явилося 113 старшин і 343 козаки. У Кам'янецькому повіті в с. Панівці селяни прагнули до війська, однак, вони зауважували, щоб їх прийняли як мобілізованих, а не добровольців (побоюючись розстрілу з приходом більшовиків). Громада с. Калачівки на своєму сході 8 серпня 1919 р. наголосила, що всі місцеві 20–30-річні чоловіки мають піти до війська УНР по мобілізації[26]. За донесенням Могилівського Повітового комісара, мобілізація у повіті проходила успішно[27].

13 вересня 1919 року по ініціативі Військового міністра і Подільського ГК була скликана нарада під головуванням остатнього, на якій констатувалося, що основними причинами невдалої мобілізації є: дефекти прийомного апарату, відсутність помешкань, недостача охорони[28].

Існували випадки, коли мобілізовані приходили на приймальні пункти, але їх не було кому прийняти[29].

З моменту приходу Директорії до влади було видано величезну кількість законів, постанов, наказів, що нерідко суперечили один одному. За відсутності налагодженого зв'язку між центральними та місцевими органами влади про окремі з них просто не знали на місцях. Так, 22 жовтня 1919 року, при проведенні МВС фактичної реквізиції Управ Повітових комісарів виявилося, що "ними й досі від Управлінь Губернського Комісара не одержано обіжників міністерства, навіть такої великої ваги вже як обіжники про розмежування компетенції цивільної і військової влади. В містах Ольгопіль, Проскурів, Вінниця обіжник хоча був наданий Губернським комісаром, ще 16 вересня 1919 р. під ч.1735, але з ним ніхто не був ознайомлений"[30].

Забезпечувати виконання ухвалених законів, у тому числі й щодо мобілізації, а також підтримувати лад у запіллі, мала мережа

губернських та місцевих військових комендатур, які згідно наказу головної управи військ УНР відновлювались по всій території України. Комендатури були органами військової влади на місцях. Військові коменданти в обсязі повноважень прирівнювалися до місцевих комісарів, але втручання їх у справи цивільної влади заборонялося, якщо на підвладній коменданту території не оголошувався військовий стан. У такому випадку вся повнота адміністративної влади переходила до його рук[31].

13 листопада 1919 р. командувач армії УНР полковник В. Тютюнник віддав розпорядження про мобілізацію до війська народжених у 1898 — 1889 рр. чоловіків у Староконстянтинівському, Проскурівському, Летичівському, Літинському, Могилівському, Новоушицькому і Кам'янецькому повітах. Проте здійснити мобілізацію було неможливо, адміністрація на місцях у передчутті "наближення катастрофи" просто зникла, а місцеве чоловіче населення менше всього хотіло опинитись у тифозних шпиталях[32].

Замість скоординованої роботи військова та цивільна адміністрації вели неприховане суперництво, а то й боротьбу за владу[33].

Однією з головних проблем мобілізації була відсутність інформаційно-агітаційної роботи серед населення. Мобілізація проходила успішно в тих повітах, де населення проінформовано про політику держави[34].

Проект штатів управлінь губерніальних та повітових комісарів передбачав посади 5 інструкторів-інформаторів при губерніальному і по 6 при повітових комісаріатах[35] але, фактично, їх не було, оскільки миттєво відновити адміністрацію УНР на місцях, після відвоювання території в більшовиків, не було змоги. Завдання агітаційно-пропагандистської роботи серед населення лягали на плечі інструкторів при інспекторах військових частин[36].

Існували випадки, коли при проведенні мобілізації на представників місцевих адміністрацій вчинялися замахи. Так, в Стругській волості Ушицького повіту "була спалена хата і збіжжя волосного комісара Наума Бруденого за те, що він рішуче вигонив до мобілізації і ловив дезертирів"[37].

Слід зазначити, що певна частина населення не надто вітала чергову "зміну влад", відверто висловлюючи як неприхильність до "петлюрівців", так і небажання йти до українського війська. Справа погіршувалась ще й внаслідок відсутності твердої адміністративної влади УНР на місцях — навіть на рівні волостей, не кажучи вже про кожне окреме село. Селяни, відчуваючи безкарність, часто відмовлялись йти на мобілізацію, заявляючи, що "не дадуть ні війська, ні хліба, хай уже скінчиться та війна"[38].

Велика надія при поповненні збройних сил України покладалася на мобілізацію населення визволених територій. Щоб унеможливити створення отаманських загонів, було заборонено створювати самочинні військові формування. Тоді ж вийшов наказ Головного отамана про мобілізацію до українського війська. Більше того, на думку Євгена Коновальця, саме в мобілізаційній політиці Директорії слід шукати коріння "отаманії", про шкоду якої для українського руху так багато написано[39].

Не сприяла успіху мобілізації і втрата військами Директорії контролю над значною частиною, що відчутно скоротило мобілізаційні можливості. Крім того, значний відсоток контрольованої військами УНР території був безпосередньо ареною бойових дій, або прифронтовою смугою. Це часто призводило до повної, інколи часткової руйнації адміністративного апарату, що також значно ускладнювало, або навіть унеможливлювало роботу мобілізаційних органів.

Отже, місцеві органи влади в період Директорії УНР приймали активну участь в проведенні мобілізації на Поділлі, яка поповнювала армію УНР для виборення незалежності другої УНР. На жаль, складна внутрішня і зовнішньополітична ситуація, у якій опинилась Директорія УНР, не дали змоги втілити вищезазначений намір в певній мірі в життя.

Джерела та література

1 *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ / М. Капустянський. — Одеса в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Львів: "Діло", 1921. — Кн.1 (Ч. І й ІІ). — 96 с.; Кн. 2 (Ч. ІІІ). — 200 с.; *Удовиченко О. І.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. І. Удовиченко. — К., 1995. — 206 с.; Історія Січових Стрільців. Військово-історичний нарис. — К. — 347 с.; *Яцюк М. В.* Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918–1920 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Каразіна / М. В. Яцюк. — Харків, 2000. — 19 с.; *Левченко О.* Об'єднані українські армії у 1919 році: чи можливою була перемога / О. Левченко // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1918 р.). — К., 1999. — С. 181–192.; *Литвин С. Х.* Симон Петлюра і військо. До оцінок в українській історіографії / С. Х. Литвин // Військово-історичний альманах. — К., 2000. — Ч. 1. — С. 45–54; *Стопчак М.* Основні етапи будівництва за доби Директорії УНР (до історіографії проблеми) / М. Стопчак // Історичний журнал. — 2007. — №5. — С. 41–42; *Задунайський В. В.* Збройні сили (1917–1920 рр.): дис. ... канд... іст. наук: 07.00.01 / В.В. Задунайський. — Донецьк, 1995. — 224 с.; *Ковальчук М.* Чисельність армії УНР в Кам'янецьку добу Директорії (червень — листопад 1919 р.) у світлі архівних документів / М. Ковальчук // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — № 12. — С. 159–197; Його ж. Останні бої армії УНР на Поділлі у листопаді 1919 р. / М. Ковальчук. // Пам'ять століть. — 2005. — №3–4. — С. 251–268; *Заремба О. О.* Військове будівництво в УНР взимку-навесні 1919 року / О.О. Заремба // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. — Т. 16: На пошану професора А. О. Копилова. — С. 114–122; *Олійник С. В.* Стосунки Української Галицької Армії з місцевими органами УНР (липень-жовтень 1919.) / С. В. Олійник // ACADEMIA на пошану професора Л. А. Коваленка. — Кам'янець-Подільський, 1997. — С. 153–155; *Мина Ж. В.* Збройні сили Директорії на початку її існування (листопад 1918 — травень 1919 р.) / Ж. В. Мина. // Вісник Національного університету "Львівська політехніка" "Держава та армія". — Львів, 2000. — № 408. — С. 49–54.

2 *Лозовий В. С.* Проблеми реорганізації армії УНР та забезпечення її боєздатності в Кам'янецьку добу Директорії (червень — листопад 1919 р.) / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. — № 4(6). — С. 250–257; *Завальнюк О. М.* Селянство Кам'янеччини і Українська влада (1918–1919) / О. М. Завальнюк // Кам'янеччина в контексті історії Поділля: Науковий збірник / Ред. кол. Баженов Л. В., Винокур І. С., Борисевич С. О. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1997. — Т. 1. — С. 6–10; *Патола Н. Б.* Подільське селянство і мобілізація до збройних сил УНР (літо 1919 р.): чому так сталося? / Н.Б. Патола. // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. — Т. 8(10). — С. 365–372; *Стецюк В. Б.* Діяльність земств Поділля в сфері матеріального забезпечення армії УНР (1919–1920 рр.) / В. Б. Стецюк // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відповід. редактор) та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. — Т. 2. — С. 32-39.

3 *Заремба О. О.* Вказана праця. — С. 287.

4 Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України), ф. 1092, оп. 2, спр. 60-А, арк. 51 зв.

5 Там само, спр. 67, арк. 22.

6 Там само, спр. 60-А, арк. 57; спр. 67, арк. 23.

7 Там само, спр. 67, арк. 24.

8 Там само, спр. 67, арк. 23об.

9 Там само, спр. 60-А, арк. 52.

10 *Заремба О.О.* Вказана праця. — С. 288.

11 Дієва армія. Земства і армія // Україна. — Кам'янець-Подільський. — 1919. — 26 вересня. — Ч. 38. — С. 2.
12 Земське життя // Україна. — Кам'янець-Подільський. — 1919. — 7 жовтня. — Ч. 46. — С. 4.
13 ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 67, арк. 144.
14 *Заремба О.О.* Вказ. праця. — С. 290.
15 ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 59, арк. 68 зв.
16 *Завальнюк О. М.* Вказ. праця. — С. 7.
17 Хроніка // Селянська громада. — 1919. — 22 червня. — Ч. 1. — С. 1; Життя України і Поділля // Село. — 1919. — 4 березня. — № 9. — С. 27; Наказ про мобілізацію Головного Отамана Петлюри // Новий шлях. — 15 червня 1919 р. — Ч. 5. — С. 4.
18 *Патола Н. Б.* Вказана праця. — С. 336.
19 ЦДАВО України ф. 538, оп. 1, спр. 41, арк. 112–120.
20 Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 60-А, арк. 64.
21 Призив новобранців // Селянська громада. — 1919. — 13 липня. — Ч. 4. — С. 5.
22 ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 160, арк. 32.
23 Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 13.
24 Там само. — Арк. 14.
25 Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 57, арк. 10.
26 *Завальнюк О. М.* Вказ. праця. — С. 8.
27 ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 31.
28 Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 18-А, арк. 61.
29 Визволення. — 1919. — 20 липня. — Ч. 25. — С. 2.
30 ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 68, арк. 1-15.
31 Там само, спр. 58, арк. 6-7зв.
32 ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 63, арк. 43а.
33 Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 252.
34 Там само, спр. 67, арк. 39.
35 Закон про Державний Інспекторат у військових частинах та інституціях УНР від 13 травня 1919 р. // Вісник Державних Законів. — 1919. — 17 липня. — Вип. 24. — С. 2 ; Статут Державного інспекторату Армії УНР // Вісник Державних Законів. — 1919. — 22 вересня. — Вип. 36. — С. 1.
36 ЦДАВО України, ф. 1992, оп. 2, спр. 68, арк. 14-14об.
37 Там само, спр. 76, арк. 185.
38 Новий шлях. — 1919. — 12 червня. — Ч. 2. — С. 1.
39 *Заремба О. О.* Вказ. праця. — С. 290.

Вадим Гудыма

Деятельность органов местной власти на Подолье в епоху Директории во время мобилизации в армию УНР (ноябрь 1918 — ноябрь 1920 гг.)

В статье рассматривается деятельность местных органов власти на Подолье в период Директории УНР во время мобилизация в армию Украинской Народной Республики на протяжении ноября 1918 — ноября 1920 гг.

Ключевые слова: *местные государственные администрации, самоуправления, Подолье, Директория, мобилизация, армия, Украинская Народная Республика.*

Vadim Hudyma

Activity of authorities in Podill'a region in the period of Directory while mobilization of unr army (november 1918 — november 1920)

This article deals with the activity of local authorities in Podill'a region in the period of Directory of UNR while mobilizing to the army of Ukrainian National Republic during the November of the 1918 — November of the 1920 years.

Key words: *local authorities, self-government, Podill'a, Directory, mobilization, army, Ukrainian National Republic.*

УДК 94(477.6)"1928/1935"

Анатолій Климов (м. Луганськ)

ПРОДОВОЛЬЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБІТНИКІВ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ У 1928–1935 РОКАХ

Розглянуто продовольче становище та шляхи забезпечення продовольством робітників Донбасу під час індустріалізації, коли руйнування господарств селян-власників і створення колгоспної системи призвели до загострення продовольчої ситуації та введення карткової системи розподілу продуктів.

***Ключові слова**: Донбас, промисловість, робітники, продовольство, карткова система.*

Створений наприкінці XIX ст. як великий промисловий центр Російської імперії Донбас і під час сталінської індустріалізації продовжував відігравати провідну роль в економічному розвиткові СРСР. Тут було побудовано Азовсталь, Новокраматорський завод важкого машинобудування, Харцизький трубопрокатний завод, Костянтинівський цинковий завод, низку коксохімічних заводів у Горлівці, Рутченковому, Єнакієвому, Макіївці, Краматорську, Штерівську, Зуївську, Сіверськодонецьку ДРЕС, реконструйовано Луганський паровозобудівний завод, металургійні заводи в Макіївці, Алчевську, Сталіному, Краматорський машинобудівний завод, Микитівський ртутний комбінат, Горлівський азотно-туковий завод тощо. Було також побудовано й реконструйовано 119 шахт. У середині 30-х рр. в Донбасі діяло 8580 підприємств, з них 1603 великих цензових, у тому числі 305 шахт, 9 металургійних заводів[1]. За 1928 — 1935 рр. чисельність робітників і службовців зросла майже в 1,8 раза й досягла 1 млн. 280 тис.[2], значно збільшилося міське населення: Сталіного з 104,3 тис. до 288,4 тис., Орджонікідзе (Єнакієвого) — з 24,2 тис. до 76,2 тис., Кадіївки — із 17,1 тис. до 72,5 тис., Маріуполя — з 62,3 тис. до 165 тис.[3]. У промисловості краю працювало 8 % від усієї кількості робітників СРСР. Налаштовуючи їх на будівництво соціалізму, владі треба було перш за все забезпечити трудівників продуктами харчування. В умовах боротьби з приватною власністю, відмови від ринкових відносин, ліквідації непу ця проблема наприкінці 20-х рр. значно загострилася.

Серед публікацій із зазначеної теми слід виділити розділи З. Г. Лихолобової у двотомній "Истории рабочих Донбасса"[4], працю М. І. Мальцева[5], цікаві спостереження щодо продовольчого забезпечення робітників та їхньої купівельної спроможності Т. А. Нечаєвої[6]. У цій розвідці на підставі нових архівних документів досліджується продовольче становище та шляхи забезпечення продовольством робітників Донбасу після відмови від непу, руйнування господарств селянина-власника, у період створення колгоспної системи господарювання, супроводжуваного голодомором 1932–1933 років.

Не можна сказати, що в умовах непу продовольче становище робітників було на високому рівні. На ньому позначалася досить низька заробітна плата. Середній заробіток робітників Донбасу в 1928 р., наприклад, становив 60 крб. 20 коп. на місяць[7], у шахтарів він був дещо вищим — 64 крб.[8], у більшості некваліфікованих робітників заробітки були значно нижчими. Проведене обстеження серед молодих робітників Макіївки виявило, що багато хто з них ішов на роботу навіть не з'ївши шматка черствого хліба[9].

У 1928 р. стався сильний недорід і продовольчий стан небезпечно загострився. Ринкові ціни на хліб та м'ясо пішли вгору. Щоб урятувати ситуацію з нестачею хліба та інших продуктів, було введено обмежену систему продажу хліба за виробничо-класовим принципом: тільки трудящим і нормовано, щоправда за помірними цінами. Хлібні норми, які забезпечувалися централізованим постачанням, для шахтарів та металургів, що безпосередньо працювали на виробництві, встановлювалися 800 г на день, усім іншим робітникам — 600 г, безробітним робітникам — 400 г, членам родин робітників — 300 г. До останніх прирівнювалися радянські службовці, медичні працівники та освітяни. Ті робітники та службов-

ці, які мали своє господарство або мешкали в родинах, які мали сільське господарство, хлібом не забезпечувалися[10].

Зауважимо, що до цього часу робітниче постачання здійснювалося за допомогою робітничої кооперації, яка на 50–55 % забезпечувала попит на м'ясо та овочі, усе інше йшло від приватника. У зв'язку з розпочатою суцільною колективізацією сільського господарства з осені 1929 р. приватник участі в забезпеченні робітників продовольством уже не брав і весь тягар робітничого постачання ліг на кооперацію, мережа якої була не досить розгалуженою (у найбільшому промисловому окрузі Донбасу — Сталінському — було лише 11 робітничих кооперативів[11]). Цього тягаря вона не витримала й витримати не могла. Адже за централізованим постачанням робкоопи округу отримували в 1929 р. продукти на 64 тис. робітників, тоді як тільки за першою категорією постачання (шахтарі, які працювали на підземних роботах) їх було 130 тис.[12].

Восени 1929 р. в містах Донбасу з продажу зникли всі продукти; у повсякденне життя ввійшли постійні черги не тільки за дефіцитними товарами, але й за тими, що нормувалися, а держава почала нормувати основні види продовольства. Тепер робітники за картками могли отримати на місяць 2 кг крупи, 1 л олії, 200 г вершкового масла, 10 яєць. Усім іншим категоріям працюючих та утриманців установили таку норму: 1 кг крупи, 0,5 л олії, 100 г вершкового масла. Щодо м'яса, ціни на яке в серпні значно зросли, то його належало видавати по картках шахтарям, які працювали на підземних роботах, та металургам гарячих цехів по 200 г на місяць, іншим робітникам — по 150 г, а службовцям та утриманцям — по 100 г. І тільки шахтарям провідних підземних професій видавали по 75 г сала[13].

У серпні 1929 р. в кооперативах та на ринку не було яєць та молочних продуктів, не вистачало картоплі, а хліб та борошно були вкрай низької якості. Це примусило місцеві партійні органи звернутися до ЦК КП(б)У з проханням ужити термінових заходів для завозу продуктів у кооперативи[14].

Улітку 1930 р. ситуація ще більше загострилася. Ресурсів надходило все менше; продуктові норми було скорочено; проведено облік усіх наявних запасів для забезпечення хоча б у мінімальному розмірі основної групи робітників. Виняток робили для шахтарів: країні конче потрібне було вугілля. Донбас планів вуглевидобутку не виконував, а важкі й небезпечні умови праці призводили до великої плинності в цій галузі, примушували робити постійні підживлення кадрів за рахунок комсомольських мобілізацій та вербування в Україні та інших регіонах СРСР. У 1929 р. у вугільну промисловість Донбасу було мобілізовано 10 тис. комсомольців, у 1930 р. — 15 тис., 30 тис. завербовано в колгоспах, у 1932 р. за розкладкою Наркомпраці України вербувалося 11885 осіб[15]. Щоб утримувати шахтарів на виробництві, "шахтарські норми" для підземних робітників установлювалися в 1 кг хліба на день та 1 кг борошна, 2,4 кг крупи, 1,2 л олії, 1,5 кг цукру, 2,5 кг рибних виробів на місяць; м'ясо та вершкове масло не передбачалися. Для шахтарів, які працювали на поверхні, за картками мали видавати 800 г хліба, 1 кг борошна, 2,25 кг крупи, 600 г олії, 1,5 кг цукру та 2 кг рибних виробів. Норма для службовців та утриманців була ще меншою. Щодо картоплі й овочів, то навіть згідно із затвердженим планом централізованого постачання на зиму 1932/33 рр. Донбасу передбачалося усього 40 % від необхідних 485 тис. т картоплі[16].

Тому на картоплю також було встановлено норми: на осінньо-зимовий період шахтарі, які працювали на підземних роботах, могли придбати 140 кг, робітники гарячих цехів та цехів зі шкідливими умовами праці металургійних заводів — 100 кг, інші робітники — 75 кг, службовці 60 — 80 кг. При цьому картопля коштувала 15 коп. за кг, цибуля — 23 коп., капуста — 11 коп., морква — 14 коп., буряк — 13 коп. Однак купити цибулю, моркву та буряк робітники не могли: з огляду на вкрай малі ресурси їх передали до громадського харчування[17].

З поставками м'яса склалася така критична ситуація, що плани завозу розглядав і затверджував безпосередньо ЦК ВКП(б). На місяць Донбасу виділяли 5 тис. т. У листопаді 1932 р. державні ціни на м'ясо були підвищені на 47 %, постачання м'яса відновили для 940 тис. робітників та інженерно-технічних працівників. Шахтарям провідних підземних вугільних професій (125 тис. осіб) видавали 3 кг на місяць, іншим підземним працівникам та інженерно-технічним працівникам (160 тис.) — 2 кг, робітникам поверхні — 1 кг, дітям шахтарів провідних професій — 0,5 кг. Робітники гарячих цехів та цехів зі шкідливими умовами праці металургійних, машино-

будівних, коксохімічних заводів, заводів ВПК, залізничники провідних професій (148,2 тис.) мали отримувати по 2 кг, решта робітників — по 1 кг[18].

Такі норми встановлювалися тільки для тих, хто працював на підприємстві безперервно не менше ніж місяць. Спеціальні комісії постійно перевіряли контингент робітників та утриманців, які підпадали під централізоване постачання. З листопада 1932 р. для видачі хлібних карток був установлений контингент у 425 тис. робітників і 573 тис. службовців та утриманців[19].

Улітку 1932 р. для полегшення вкрай важкої ситуації із забезпеченням робітників продовольством відкрито колгоспні ринки (з 1930 р. базарну торгівлю під приводом негативного впливу на хлібозаготівлі заборонили), але ціни на них з огляду на заробітну плату були занадто високими й користуватися їхніми послугами могли далеко не всі робітники. Восени на більшості міських ринків кілограм яловичини коштував 10 крб., кілограм вершкового масла — 20 крб., літр молока — 2 крб., бита курка — 10–20 крб., десяток яєць — 7 крб., кілограм яблук — 3 крб., картоплі — 1 крб. 20 коп., помідорів — 70 коп., а буханець печеного хліба — 13 крб.[20]. У 1933 р. були організовані ярмарки, на яких пуд пшениці можна було купити за 40 крб., а жита — за 25 крб.[21].

Інакше забезпечувалися продовольством іноземні робітники та спеціалісти, запрошені через низьку кваліфікацію власних інженерів та робітників для роботи на будівництві нових підприємств, для налагодження технологічних процесів на імпортному обладнанні. Вони працювали на багатьох підприємствах, зокрема Луганському паровозобудівному заводі (понад 80 осіб), Новокраматорському заводі важкого машинобудування та ін.

У той час, коли українське село гинуло від голоду, іноземний інженер у 1932 р. отримував по 9 кг м’яса, 3 кг вершкового масла, 1 л молока, 6 кг свіжої риби, 4 кг цукру, 4 кг борошна та 1 л олії на місяць, а кожний член його родини по 5 кг м’яса, 2 кг масла, 1 л молока, 4 кг свіжої риби, 4 кг цукру, 2 кг борошна та 1 л олії. Робітники отримували по 6 кг м’яса, 3 кг риби, 2,5 кг цукру, 4 кг борошна та 1 л олії. Крім того, за комерційними цінами вони могли гарантовано придбати сметану вартістю 4 крб. 50 коп. за літр, тверді сири по 9 крб. за 1 кг та яйця по 3 крб. за десяток, тобто за цінами, нижчими від ринкових[22].

На початку 1933 р. для стимулювання розвитку вугільної промисловості продовольче забезпечення шахтарів дещо покращилося. Тепер шахтарі, які працювали на важких підземних роботах забійниками, наваловідбійниками, машиністами врубових машин тощо, отримували продукти за розширеним асортиментом: по 1 кг хліба на день, 2,4 кг крупи, 1,5 кг макаронів, 3 кг м’яса, 2 кг оселедців, 400 г олії, 200 г масла або маргарину на місяць, 3 кг риби на квартал і 140 кг картоплі на рік. Для інженерно-технічних працівників, які працювали в шахтах, додатково до цих норм видавалося щомісячно 3 кг борошна, 2 кг макаронів, 1 кг ковбас та копчених виробів, 2 кг м’яса, 3 кг кондитерських виробів, 5 банок консервів та 0,5 кг твердого сиру; з квітня норми масла для підземних робітників підвищили до 400 г [23].

За окремими нормами отримували харчі металурги, яких нараховувалося понад 94 тис., у тому числі 9,5 тис. працювало на провідних професіях в основних цехах. Для останніх вони були меншими, ніж у шахтарів, і становили 1 кг хліба на день, 2 кг крупи, 1 кг цукру, 2 кг м’яса, 200 г масла, 200 г олії, 400 г маргарину на місяць та 2 кг риби і 3 кг оселедців на квартал[24].

Однак ці норми через перебої в постачанні отримати було важко. У лютому 1933 р., наприклад, робітникам Єнакієвого навіть хліба не видавали по 2–3 дні[25]. Водночас державні ціни на продовольство й далі зростали. У квітні 1933 р. кілограм картоплі вже коштував 20 коп.

Щоб зменшити тиск на систему нормованого постачання продуктів, яка постійно давала збої, і “вимити” гроші в міського населення, політбюро ЦК ВКП(б) у квітні 1933 р. ухвалює рішення про відкриття магазинів вільного продажу продуктів харчування за підвищеними цінами, згідно з яким у Донбасі в найбільших містах було відкрито 19 таких крамниць[26].

Однак, як і ринки, вони були не для пересічного робітника з його малою, як порівняти з цінами, зарплатою, яку до того ж постійно затримували. Наприкінці 20-х — у першій половині 30-х років затримки з виплатою зарплати набули хронічного характеру, рік у рік заборгованість зростала, у I кварталі 1933 р. вона становила 38 млн. крб. й особливо великою була у вугільній, металургійній про-

мисловості, на залізничному транспорті та в будівництві[27]. Доходило до того, що, наприклад, окремі робітники й службовці механічного цеху Краматорського металургійного заводу залишали роботу в пошуках грошей на сніданок, а робітники прокатного цеху заявляли, що не вийдуть на роботу, "оскільки далі немає можливості терпіти". А всього на підприємствах цього міста заборгованість із зарплати в червні 1933 р. досягла майже 2 млн. крб.[28].

Нормування в постачанні продуктів та їх державний розподіл породжували й такі негативні явища, як різноманітні махінації, крадіжки, розтрати тощо. Їх постійно викривали у відділах робітничого постачання та організаціях-постачальниках. Тільки в 1933 р. їх зафіксовано міліцією на 5,8 млн. крб.[29].

Нарешті, наприкінці 1934 р. кризу колгоспного ладу було подолано. Це дало можливість на листопадовому (1934 р.) пленумі ЦК ВКП(б) ухвалити рішення про відміну з 1 січня 1935 р. карткової системи розподілу продовольчих товарів серед міського населення, продаж хліба та інших продуктів з державних і кооперативних магазинів, уведення єдиних роздрібних цін на хліб, борошно та крупу[30].

Оскільки попиту населення карткова система не вдовольняла, то її відміна вела до його різкого зростання. У Донбасі почалося форсоване будівництво додаткових хлібопекарень, хлібних яток, для цього в торгівлю було мобілізовано 500 комсомольців[31]. Однак продовольства не стало більше, ціни на нього й далі зростали. Картоплю в 1935 р. продавали тільки багатосімейним уже за ціною 30 коп. за кілограм[32].

У магазинах з'явилося масло "екстра", яке коштувало 22 крб. 50 коп. за кілограм та вищого ґатунку по 19 крб. 50 коп. Загал робітників купувати такий дорогий продукт був неспроможний, і партійному керівництву Донбасу довелося звертатися до ЦК ВКП(б) з проханням постачати масло нижчих сортів. Кілограм яловичини коштував 7 крб. 60 коп.[33]. Дефіцит продуктів спричинив ще більше поширення негативних явищ у торгівлі: лише протягом квітня — червня 1935 р. було виявлено розтрат і крадіжок на 10 млн. крб.[34].

Влада докладала чимало зусиль для налагодження більш-менш нормальної торгівлі. Відкривалися нові магазини. Був уведений прейскурант державних цін на хлібобулочні та кондитерські вироби, за яким у великих містах у спеціалізованих хлібних магазинах мало бути 37 найменувань хлібобулочних виробів, у всіх інших містах — 27, а в змішаних магазинах — 14: від найдешевшого житнього хліба по 75 коп. і пшеничного нижчого сорту по 90 коп. до якісного пшеничного по 4 крб. 10 коп. і шафранних булок по 7 крб. 80 коп., різноманітних тортів по 14 крб.[35].

Проте реальність була іншою. У містах біля крамниць уже з другої години ночі створювалися черги за хлібом, який привозили для продажу тільки о 16 годині дня, і всім, хто був у черзі, його не вистачало. У чергах траплялися бійки, мали місце випадки загибелі людей у натовпі. Доведені до відчаю робітники скаржилися до ЦК КП(б)У. У відповідь на одну з таких колективних скарг тодішній другий секретар ЦК Мендель Хатаєвич дав коротку й вельми прикметну відповідь: "Погано організовано справу на місцях; складні міжнародні обставини й не можна розпродати всі хлібні запаси"[36]. За цих умов продуктами першочергово забезпечувалися передові робітники, а з осені 1935 р. — стахановці.

Отже, ані нормування продуктів у 1929 — 1934 рр., ані відміна з 1935 р. карткової системи й вільний продаж продовольчих товарів не забезпечували нормального харчування робітників. Брак продовольства, яке можна було б придбати за картками, а згодом у вільному продажу, примусив партійне керівництво звернути увагу на громадське харчування, яке б певним чином могло пом'якшити продовольчу ситуацію. Наприкінці 20-х рр. воно перебувало в занедбаному стані: у Сталінському окрузі нараховувалося всього 44 їдальні, скористатися ними могли лише 6,3 % робітників[37]. До того ж постачання продуктів до їдалень також було централізоване, за відповідними фондами, яких бракувало.

Улітку 1930 р. було розгорнуто роботу з організації їдалень та буфетів на шахтах, які мали годувати шахтарів. М'ясними стравами в першу чергу забезпечували підземних робітників. Однак зростання мережі громадського харчування не супроводжувалося відповідною якістю обслуговування та санітарного стану їдалень.

Наприкінці 1932 р. у системі громадського харчування Донбасу було визначено контингент тих, хто міг там отримувати їжу. Він становив майже 1 млн. осіб, з яких 335 тис. були

шахтарями, 104,1 тис. металургами, 68,3 тис. машинобудівниками, 66,4 тис. хіміками, 181 тис. будівельними. До них додавалися 170 тис. школярів, 23 тис. студентів та 20,7 тис. службовців. Для різних категорій робітників діяли відповідні норми. Шахтарі, які працювали на підземних роботах, могли, наприклад, розраховувати на споживання 2,6 кг м'яса на місяць, інші робітники — 1,5 кг, будівельники — 1,2 кг, а службовці — 1 кг. Водночас у зв'язку зі зростанням державних цін на продукти було підвищено ціни на їжу: звичайна перша страва тепер коштувала 25 коп., а так звана покращена — 30 коп., друга страва — відповідно 35 та 40 коп.[38]. Щоб нагодувати насамперед шахтарів, які працювали на підземних роботах, з 1933 р. для них організували спеціальні їдальні на великих та середніх шахтах та виділили окремі столи на малих шахтах.

Однак життя відрізнялося від ухвалюваних рішень. У багатьох робітничих їдальнях марно було сподіватися отримати якісний нормований обід і відновити сили для подальшої роботи. У червні 1933 р. інженерно-технічні працівники, які працювали на будівництві заводу "Азовсталь", надіслали лист першому секретареві Донецького обкому КП(б)У Івану Акулову, у якому, зокрема, писали, що в їхній їдальні, яка обслуговувала понад 700 осіб, протягом 2-х місяців на обід був тільки борщ на воді з кислою капустою. На вечерю іноді давали той же борщ, частіше чай або тюльку. Дуже часто були дні, коли їдальня зовсім не працювала[39]. У їдальнях кадіївських шахт бракувало посуду: мисок, склянок, чашок тощо[40].

Їдальнями мусило опікуватися найвище партійне керівництво, дійшло до того, що в умовах тотальної централізації воно встановлювало ціни на обіди. 10 травня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б), а 14 травня Наркомат постачання СРСР затвердили нові ціни в системі громадського харчування. Відтепер шахтар у спеціальній їдальні міг з'їсти згідно з нормальними цінами суп за 20 коп., борщ — за 25 коп., м'ясо-рибну страву — за 46 коп., кашо-овочеву — за 25 коп. Уводилося також меню за зниженими цінами, різниця полягала в тому, що замість м'ясо-рибної страви пропонувалася змішано-м'ясна за 30 коп.[41]. У січні 1935 р. постановою РНК СРСР ціни на обіди знову підвищено: картопляний суп або борщ з кислою капустою тепер коштували 25 коп., порція смаженої вобли — 51 коп., битків з пшоном — 68 коп., пиріжків з м'ясом — 62 коп. Цим асортимент і обмежувався[42].

Попри вживані зусилля, стан у громадському харчуванні поліпшувався вкрай повільно, якість обідів та санітарний стан їдалень залишалися традиційно поганими. Партійні органи різних рівнів неодноразово розглядали ці питання. Прикладом може бути рішення Донецького обкому КП(б)У, ухвалене 21 лютого 1935 р., у якому містилися вимоги у дводекадний термін забезпечити їдальні тарілками, ложками, склянками, ножами, виделками тощо і притягти до кримінальної відповідальності осіб, які знижують набір продуктів на обід[43].

І все ж навіть така система громадського харчування стала порятунком для багатьох робітників, особливо молоді, яка приїздила в Донбас працювати на промисловому виробництві та будівництві заводів і шахт. Наприкінці 1935 р. нараховувалося 872 їдальні, з яких 603 або 69,2 % були на шахтах, заводах, кар'єрах. Тут за відносно помірними лімітованими цінами (адже утримання їдалень здійснювалося за рахунок підприємств) можна було отримати м'ясний обід за 1 крб. 20 коп., рибний за 1 крб., овочево-круп'яний за 65 коп.[44].

У зв'язку з неможливістю централізовано забезпечити робітників якісним продовольством у необхідній кількості та в бажаному асортименті влада вирішила частково покласти розв'язання цієї проблеми на самих робітників. Почалася масова кампанія з розвитку індивідуального городництва та шахтних підсобних тваринницьких господарств. Відпрацювавши на виробництві, робітник тепер працював ще й на городі з основним знаряддям праці — лопатою. І хоча для вчорашнього селянина, якими була значна частина робітників (у 1930 — 1932 рр. селяни становили 80 % поповнення шахтарських кадрів), це звична праця, часу на відпочинок майже не залишалося. Навесні 1933 р. під городами, засадженими картоплею та овочами, було 40 тис. гектарів землі, з них індивідуальні городи загальною площею понад 23 тис. га мали 142 тис. шахтарів. Наступного року індивідуальні городи мали вже 600 тис. робітників[45]. Щоб стимулювати городництво, влада вдалася навіть і в цій справі до соціалістичного змагання — було укладено договір соціалістичного змагання між районами Московської області та Дон-

басу, що передбачав укріплення та розширення індивідуальних робітничих городів[46].

Для забезпечення міст продовольством робітників стали направляти на село для сівби та збирання врожаю. У 1930 р. Сталінський окружком КП(б)У відправив на село 145 бригад (641 робітника) для сівби і 64 бригади (255 осіб) для збирання врожаю[47]. У 1932 р., крім робітничих бригад, формувалися окремі бригади профспілковими та комсомольськими організаціями. У липні 1933 р. для збирання врожаю та обмолоту хліба в Старобільський район на місячний термін мобілізували 1 тис. студентів, а за рішенням Донецького обкому КП(б)У з цією ж метою з обласних установ — 80 % комуністів та комсомольців[48].

Продовольство було досить дієвим засобом боротьби влади з прогульниками, заохочення ударників, створення святкових настроїв у пролетарські свята Першотравня та Жовтня. До цих свят накопичували й видавали за картками біле борошно, тримали запас хліба, щоб у святкові дні його можна було купити без перебоїв, намагалися видати наявні нормовані товари (як правило, бракувало м'яса, риби, цукру, макаронів). Ударникам до свят іноді продавали й додаткові пайки. Так, до Жовтневих свят 1934 р. 8975 робітникам-ударникам та 916 інженерно-технічним працівникам Макіївського металургійного заводу додатково видали по кілограму цукру й оселедців[49]. Водночас прогульників позбавляли права отримувати харчі в дні невиходів на роботу, залишали без продуктових карток. Звільнені за прогули загалом позбавлялися як продуктових, так і промтоварних карток, у них відбирали городи[50].

Продовольством також давали компенсації сім'ям у разі нещасних випадків і загибелі робітників. Коли, наприклад, у жовтні 1933 р. в результаті аварії на шахті "Червоний профінтерн" загинули 36 гірників, їх родинам видали продовольство. Сім'я загиблого шахтаря Бурнякова, де залишилися дружина, четверо дітей, 70-річний батько та 65-річна мати, отримала 80 кг борошна, 6 кг вершкового масла, 6 кг цукру, 6 кг кондитерських виробів, 10 кг крупи, 5 л олії, корову та свиню[51].

Продовольчі негаразди породжували протестні настрої робітників. У 1929 р. через брак хліба на підприємствах зривалася робота, мали місце страйки і так звані "волинки"[52]. Через високі ціни на продовольство та його погану якість, наприклад, 9 травня 1929 р. не вийшли на роботу шахтарі двох змін на шахтах № 4 та № 5 Будьонівського рудоуправління в Макіївському районі[53]. На базарах та в чергах точилися постійні розмови, на кшталт "придушили кулака, й тому хліба в нас немає", які партійними та каральними органами ГПУ кваліфікувалися як "контрреволюційна шкідлива агітація"[54]. У наступні роки невдоволення робітників не зменшилося, створюючи, за словами партійних функціонерів, нездорову виробничу обстановку.

Наявне продовольче становище стало предметом обговорення й різкої критики на багатьох зборах. Так, на відкритих партійних зборах, що відбулися 27 вересня 1932 р. на Горлівському коксохімічному заводі, у присутності 100 комуністів та 120 комсомольців робітники скаржилися на перебої з постачанням хліба, його вкрай низьку якість, повну відсутність свіжих овочів. З відчаєм та обуренням вони говорили, що "доводиться стояти в чергах за 400 г картоплі, й кожного дня її купити не можна, протягом кількох місяців не було отримано жодного з нормованих продуктів — крупи, масла, цукру"[55].

10 липня 1934 р. на робітничих зборах у Маріупольських судноремонтних майстернях, де були, до речі, комуністи та комсомольці, гостро критикували стан з продовольством, зниження хлібних норм утриманцям з 300 до 200 г, систематичні затримки зарплати, гидке харчування в їдальні, де протягом місяця на перше можна було отримати воду з капустою, на друге — варену або тушковану капусту. Тільки одного разу був м'ясний обід та двічі — рибний, при тому, що вартість обіду становила від 80 коп. до 1 крб. 7 коп. У порожніх магазинах, крім хліба, за червень та липень по картках видали лише 0,5 кг крупи[56].

Таким було справжнє життя робітників навіть тоді, коли кризу колгоспного ладу почали долати. Однак ці виступи робітників, викликані дійсними життєвими негараздами, оцінювалися обласним партійним комітетом як "украй нездорові, антирадянські"[57] і як антирадянські відповідним чином придушувалися.

Картина продовольчого становища робітників є неповною без урахування їхньої купівельної спроможності. Хоча середня місячна заробітна плата працівників великої промисловості зросла з 75 крб. у 1928 р. до 204 крб. у 1935 р. (у вугільній промисловості — з 64 до 219 крб.)[58], прогодувати себе і

сім'ю на ці гроші було важко. У 1935 р. у робітничих сім'ях у середньому прибуток на кожного члена родини становив 83 крб. 45 коп. за місяць. Витрати були такими: на домашнє та громадське харчування — 50 крб. 2 коп., на одяг, білизну та взуття — 9 крб. 40 коп., на помешкання, опалення та освітлення — 4 крб. 89 коп., на гігієну й лікування 48 коп., інші витрати становили 17 крб. 74 коп.[59]. Отже, на харчування робітнича сім'я витрачала 60 % прибутків, але ціни на основні продукти не дозволяли купувати продовольство в необхідній кількості, значна частина робітників, за винятком найбільш кваліфікованих передовиків виробництва, постійно зазнавала серйозних продовольчих труднощів, перебувала на межі убогого існування, лише сподіваючись на кращі часи.

Сталінське соціалістичне перебудовування країни з відмовою від непу, "комуністичним штурмом", суцільною насильницькою колективізацією й нищенням міцних селянських одноосібних господарств призвело до того, що наприкінці 20-х рр. держава опинилася перед продовольчою катастрофою. У вкрай складній продовольчій ситуації за рахунок знекровленого українського села й учинення голодомору правлячій партії вдалося в промислових центрах її стабілізувати й запобігти неконтрольованому розвитку подій. Маніпулюючи загрозою капіталістичного оточення й війни в будь-яку мить, залякуючи терором проти "ворогів народу", обіцяючи "світле майбутнє", посилаючись на тимчасовість труднощів, без яких не робиться велика справа, вона підтримувала в робітників ентузіазм, настрій на працю, необхідну для нарощування економічного потенціалу країни.

Джерела та література

1 Державний архів Донецької області (далі — ДАДО),ф. П-326, оп. 1, спр. 794, арк. 4; Спр. 841, арк. 32.
2 История рабочих Донбасса: в 2 т. — Т. 1. — К. : Наук. думка, 1981. — С. 249.
3 Праця в УРСР. — К. : Нар. господарство та облік. 1937. — С. 6.
4 История рабочих Донбасса: в 2 т. — Т. 1. — К. : Наук. думка, 1981. — С. 236–269.
5 *Мальцев Н. И.* Подъем жизненного уровня трудящихся Донбасса в годы социалистической реконструкции народного хозяйства / Николай Иванович Мальцев — К. : Вища шк., 1987. — 100 с.
6 *Нечаєва Т. А.* Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929 — 1932 рр. // Український історичний журнал. — 1998. — № 5. — С. 75–86.
7 ДАДО, ф. П-9, оп. 1, спр. 607, арк. 15.
8 Праця в УРСР. — С. 123.
9 ДАДО, ф. П-9,оп. 1, спр. 520, арк. 16.
10 Там само, спр. 603, арк. 27.
11 Там само, спр. 650. арк. 17.
12 Там само, спр. 663, арк. 19.
13 Там само, спр. 627, арк. 118.
14 Там само, спр. 625, арк. 17.
15 Там само, спр. 654, арк. 8; спр. 717, арк. 246; ф. П-326, оп. 1, спр. 5, арк. 62.
16 Там само, ф. П-326, оп. 1, спр. 1, арк. 108; спр. 5, арк. 41.
17 Там само, спр. 5, арк. 122, 124.
18 Там само, арк. 125.
19 Там само, спр. 7, арк. 13.
20 Там само, спр. 26, арк. 196-212.
21 Там само, спр. 144, арк. 119.
22 Там само, спр. 126, арк. 22-23.
23 Там само, спр. 41, арк. 105, 149; спр. 51, арк. 119.
24 Там само, спр. 49, арк. 165-168.
25 Там само, арк. 26.
26 Там само, спр. 51, арк. 97.
27 Там само, спр. 49, арк. 249.
28 Там само, спр. 127, арк. 13, 24.
29 Там само, спр. 144, арк. 170.
30 КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 5. — К. : Політвидав України, 1980. — С. 191.
31 ДАДО, ф. П-326, оп. 1, спр. 241, арк. 45 — 47.
32 Там само, спр. 328, арк. 6.
33 Там само, спр. 734, арк. 89; спр. 843, арк. 193.
34 Там само, спр. 501, арк. 151.
35 Там само, спр. 808, арк. 118 — 119.
36 Там само, спр. 839, арк. 22, 24.
37 Там само, ф. П-9, оп. 1, спр. 603, арк. 69; спр. 650, арк. 17.
38 Там само, ф. П-326, оп. 1, спр. 7, арк. 18, 23.
39 Там само, спр. 17, арк. 65.
40 Там само, спр. 146, арк. 124.
41 Там само, спр. 55, арк. 84.

42 Там само, спр. 340, арк. 32.
43 Там само, спр. 330, арк. 7.
44 Там само, спр. 734, арк. 84.
45 Там само, спр. 134, арк. 177; спр. 231, арк. 102.
46 Там само, спр. 231, арк. 72.
47 Там само, ф. П-9, оп. 1, спр. 718, арк. 103.
48 Там само, ф. П-326, оп. 1, спр. 60, арк. 30, 78.
49 Там само, спр. 231, арк. 9.
50 Там само, спр. 7, арк. 19; спр. 226, арк. 12.
51 Там само, спр. 134, арк. 137.
52 Там само, ф. П-9, оп. 1, спр. 663, арк. 20; спр. 650, арк. 25.
53 Там само, спр. 663, арк. 29.
54 Там само, спр. 603, арк. 62; спр. 748, арк. 28.
55 Там само, ф. П-326, оп. 1, спр. 17, арк. 37-42.
56 Там само, спр. 293, арк. 45-46.
57 Там само, спр. 212, арк. 54.
58 Праця в УРСР. — С. 20, 123.
59 Там само. — С. 281.

Анатолий Климов

Продовольственное обеспечение рабочих промышленности Донбасса в 1928–1935 годах

Рассмотрено продовольственное положение и пути обеспечения продовольствием рабочих Донбасса во время проведения индустриализации, когда разрушение хозяйств крестьян-собственников и создание колхозной системы привели к обострению продовольственной ситуации и введению карточной системы распределения продуктов.

Ключевые слова: *Донбасс, промышленность, рабочие, продовольствие, карточная система.*

Anatolij Klimov

Provisions supply of Donbas industrial workers in 1928–1935

The article deals with supply and the ways of the supply of provisions for Donbas industrial workers during industrialization implementation. The destruction of peasants-owners` farms and introduction of system of collective farms resulted in escalation situation of supply of provisions and launching the system of food distribution by cards.

Key words: *Donbas, industry, industrial workers, provisions, card system.*

УДК 94(477) “1929/1938”

Нані Гогохія (м. Луганськ)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ШАХТАРІВ ДОНБАСУ У 1929–1938 РОКИ

Розглядаються основні елементи повсякденного життя шахтарів Донбасу у роки модернізації (житлові проблеми, харчування та одяг), їх зв'язок із соціально-економічними процесами в республіці.

Ключові слова: *повсякденне життя, Донбас, індустріалізація, модернізація.*

Для сучасної гуманітарної науки є характерним звернення до вивчення повсякденного життя людей. Тема повсякденності сьогодні міцно увійшла у сферу сучасного дослідницького інтересу, насамперед через те, що у вітчизняній історіографії довгий час їй приділяли надто мало уваги. У центрі уваги історика повсякденності перебуває аналіз найбільш розповсюджених елементів повсякденної життєдіяльності та їх зв'язку із суспільно-політичними трансформаціями в суспільстві. За висловом французького історика Ф. Броделя: “повсякденність — це дрібні факти, ледь помітні в часі й просторі; що більше ви звужуєте поле спостереження, то більше у вас шансів опинитися в оточенні матеріального життя. ... І ніколи не повинно бути байдужим, яким чином на різних рівнях суспільства люди їдять, одягаються, умебльовують житло”[1]. Перед дослідником постає група проблем, яку узагальнено можна назвати “житлові умови” і що включає насамперед житло, харчування і одяг. На перший погляд, вони є певною мірою відірваними від політики влади, оскільки становлять приватне життя окремих осіб. Однак, за виразом Вацлава Петрова, повсякденність постреволюційного і сталінського часу — це, разом з тим, особливе, відзначене брутальним впливом масштабного історичного катаклізму, соціальне середовище[2]. Тому вивчення впливу радянської тоталітарної влади на формування цієї сфери людського буття сьогодні викликає неабиякий науковий інтерес[3]. 1930-ті роки були періодом становлення й зміцнення тоталітарної системи, періодом модернізації, індустріалізації господарства, коли сформувалися основні економічні та соціально-політичні засади функціонування радянської держави. Саме в цей час активно розгорнувся процес повного підпорядкування всіх сфер суспільного життя одній меті — форсованому промисловому розвиткові. Оскільки ці процеси в Україні мали свої особливості та наслідки, слід звернутися до вивчення повсякденного життя українських робітників на прикладі Донбасу — найбільш урбанізованого та індустріально розвиненого регіону, де найяскравіше проступали протиріччя і труднощі модернізації. Саме вивчення взаємозв'язку між ініційованим владою процесом індустріалізації та змінами в повсякденному житті робітників вугільної промисловості, які своєю важкою працею закладали підвалини могутності країни, є метою дослідження. Предмет — особливості повсякденного життя шахтарів Донбасу у 1929–1938 рр.

Радянські історики, якщо і торкалися цієї теми, розглядали побут тільки з точки зору досягнень — збільшення кв. м. житлової площі, збільшення зарплати, успіхів вітчизняної легкої промисловості[4]. Певні аспекти цієї проблеми знайшли відображення у деяких сучасних публікаціях російських істориків, але вони досліджують радянську повсякденність на матеріалах російських архівів, екстраполюючи ці дані на весь тогочасний радянський простір[5]. Необхідно зауважити, що в Україні ці процеси мали певні особливості, загальні тенденції тут проступали найбільш рельєфно. Особливо це стосується Донбасу, якому в радянській державі відводилося провідне місце в економічних і соціально-культурних перетвореннях. Індустріалізація цього регіону вважалась компартійним керівництвом першочерговою справою[6]. Наслідки прискореної індустріалізації спостерігались в різних сферах, особливо у сфері розвитку міст. Соціалістична модернізація виявилася нерозривною з урбанізацією краю. Хоча урбанізація була загальним явищем для всіх соціально-економічних систем XX ст., але в радянському суспільстві вона мала свій зміст і державний

рушійний механізм. Урбанізація Донбасу була форсована і вже тому специфічна. Певна штучність урбанізації за директивними планами призвела до трансформації міста у своєрідний додаток до промислових підприємств, населення якого не мало нормальних умов для пристойного життя.

Протягом 1920–30-х рр. в регіоні біля реконструйованих старих і новостворених підприємств виникли робітничі поселення, які згодом стали великими індустріальними центрами. На початку XX ст. на території сучасної Донецької області знаходилось лише 4 міста. Протягом 1920–30-х рр. на мапі краю з'явились ще 12 — Дебальцеве, Краматорськ, Костянтинівка, Макіївка та ін. Згідно з переписом 1939 р. населення області зросло у 2 рази проти 1926 р., три чверті його мешкало в містах[7]. Колишні шахтарські селища, або їх сукупність, отримували статус міст. Таким чином у 1930-ті роки на Донбасі виникли міста Дзержинськ, Дружківка, Боково-Антрацит, Брянка, Кадіївка, Краснодон, Лисичанськ, Первомайськ, Гірське, Ровеньки та ін.[8]. Визначальним фактором перетворення цих селищ на міста була адміністративна необхідність й кількість місцевого населення, що подолала певний "поріг". Вже існуючі міста, розростаючись, поглинали рудникові поселення: Сталіне, Макіївка, Горловка та ін. Щорічні темпи приросту міського населення в промисловому Донбасі були вже у 1927–1931 рр., у 2,4 раза вищими, ніж загалом по Україні (відповідно 12,2 % та 5 %)[9]. Водночас відбувався процес значного укрупнення самих міст за чисельністю їх жителів. Станом на 1939 р. у порівнянні з серединою 1920-х рр. населення Краматорська зросло в 7,5 раза, Макіївки — у 5 разів, Сталіного (Донецька), Горловки — у 4 рази, Костянтинівки — у 3,5 раза, Єнакієва — у 2,5 раза, Ворошиловграда (Луганська) — у 2 рази [10].

Протягом 30-х років XX століття великих змін зазнали економічна, політична і соціальна сфери життя радянського українства, що потягло за собою зміни у масовій свідомості, духовному житті, моральних цінностях. Великого значення в процесі формування нового способу життя, нового психологічного складу суспільства набув побут, особливо житлове питання, загострене урбанізаційними процесами.

В першу чергу ця проблема торкнулась індустріальних міст, в яких житлове будівництво не встигало за приголомшуючими темпами урбанізації. Не дивлячись на запевнення тогочасних радянських фахівців у тому, що "житлова справа в радянській державі — це перш за все справа забезпечення житлом пролетаріату і в першу чергу робітників фабрично-заводської промисловості[11], надання робітникам квартир проводилося повільно. Загальна забезпеченість житловою площею робітників кам'яновугільної промисловості у Сталінському районі 1929 р. дорівнювала 3,1 кв. м. на душу й збільшилась протягом наступних 2 років тільки на 0,7 кв. м [12]. У другій п'ятирічці темпи житлового будівництва в Донбасі порівняно з 1928–1931 рр. зменшилися майже у два рази, в експлуатацію було введено 1364 тис. кв. м.[13]. У 1938 р. відповідні союзні керівні органи констатували недовиконання плану по кількох наркоматах і відомствах, "почесне" місце серед яких займало й житлове будівництво виконкомів[14]. Житлова тіснота стала в 1930-х рр. характерною особливістю побуту шахтарів. Робітники із сім'ями жили в бараках, напівземлянках, підвалах. В першій половині 1930-х рр. особливо критичним було становище робітників шахт, що починали набирати робітників, перш ніж для тих знаходилось хоч яке-небудь житло. Постанова СТО від 21.08.30 р. про збільшення робочої сили на вугільних підприємствах й Циркулярний лист НК Праці СРСР від 5.09.30 р. передбачали оплату всіх витрат завербованого на переїзд, надання житла й виплату авансу[15]. У дійсності ж мобілізовані за завданням партії тисячі комсомольців, батраків й колгоспників зустрічали на місцях не дуже теплий прийом. Звіт спеціальної комісії, що перевіряла стан підготовки на шахтах Донбасу до прийому нових партій робітничої сили, ілюструє сумну картину: майже всі шахтоуправління підготувалися погано, прибулі житла не отримували, майже по два тижні спали на підлозі у брудних приміщеннях з клопами й блошицями, у найкращому випадку їх підселяли до сімейних робітників по квартирах і бараках[16]. Саме нестача житла була однією з головних причин високого рівня плинності робітничої сили на шахтах[17]. Щоб запобігти цього, адміністрація, крім ідеологічно-виховної роботи, почала застосовувати "Договори на надання квартир", за якими зобов'язувалася заплатити внесок пайщика до житлокооперації й надати довгостроковий кредит на меблі. Але у випадку звільнення робітника він

зобов'язаний був протягом 3 днів звільнити квартиру й виплатити борги по кредитах[18]. Авжеж, робітник не завжди міг розрахуватися з підприємством і змушений був відпрацьовувати борги, навіть якщо його не влаштовували умови праці.

Перевірки стану житлового питання на шахтах Донбасу спеціальними комісіями виявляли, крім гострої нестачі житла[19], незадовільні умови в існуючих будинках, казармах, гуртожитках. Комісії неодноразово звертали увагу на невідповідний санітарний стан житла: "...біля кожної квартири є окрема вбиральня з вигрібним ящиком й усі нечистоти течуть на землю, ...помиї виливають де завгодно на вулиці..., ...місцями спостерігається звалище сміття у вбиральнях, а також кухонних відходів, є й зовсім зруйновані вбиральні"[20]. В шахтарських гуртожитках внутрішній стан був цілком антисанітарним: "одяг зберігається під головами або під ліжками, прибиральниць немає, столів, стільців, шафи немає, білизна або відсутня, або не міняється, ліжок не вистачає — по 2–3 мешканця сплять на одному ліжку; в казармах, придатних для житла тільки влітку, на стінах 0,5 см льоду, крізь бруд"[21].

Серйозною проблемою була якість житла. Більшість житлового фонду у шахтарських селищах складали бараки — тимчасові дерев'яні помешкання, які потребували менше витрат, коштів і часу. Квартири часто тільки мали таку назву, бо більше були схожі на бараки, в яких навіть підлога земляна[22]. Відсутність нормальних житлових умов доповнювалась майже повною відсутністю елементарних засобів гігієни. Складнощі побуту прекрасно ілюструє лист шахтарів м. Сталіне до місцевої газети, які скаржилися на те, що житловідділ шахти № 8 "Ветка" зняв на одній з вулиць кам'яну вбиральню, залишивши жильців *усієї* вулиці без туалету[23]. Тобто загальною нормою в місті ще й у 1936 р. були вуличні туалети, розраховані на жильців не однієї квартири, навіть не одного будинку, а цілої вулиці! На всю Донську сторону у м. Сталіне, де в більшості мешкали шахтарі, був один туалет, куди ходили ще й учні місцевого ФЗУ та відвідувачі Риковської лікарні[24]. За матеріалами обстеження умов життя шахтарів м. Сталіне з'ясовано, що всі кімнати, відведені під гігієнічні заходи, заселені робітниками[25].

На Луганщині тільки 1/3 робітничих шахтарських селищ мали лазні. Недостатня кількість лазень у шахтарських селищах й навіть на шахтах приводила до розповсюдження висипнотифозних захворювань, педікульозу[26]. Населення змушене було споживати брудну воду, бо будівництво водогонів і каналізації постійно затримувалося. Норма вживання води в окремих селищах не перевищувала відра на людину, видача води відбувалася з розрахунку на "робочу душу"[27]. Численні культурно-побутові конференції, попри досягнення у культурному будівництві, відмічали й недоліки: квартири шахтарів розвалені, стелі течуть, питної води немає — після важкої зміни на виробництві треба йти за водою до 3 км. пішки[28].

Із загальним антисанітарним станом міст й робітничих селищ Донбасу місцева адміністрація боролася адміністративним шляхом — притягуючи до очистки міст домовласників, різноманітні організації, непрацюючих жінок, піонерів, а також накладаючи штрафи за невиконання цих розпоряджень й притягуючи керівників шахтоуправлінь до судової відповідальності[29]. Партійні організації скликали суботники й оголошували "місячники чистоти". Та все було марним. У 1932 р. на черговій конференції у м. Сталіне, присвяченій комунальним проблемам, доповідач зазначив, що вулицями міста, а особливо рудничних поселень, "течуть ріки нечистот"[30]. Загальна територія звалищ у приміських поселеннях м. Сталіне дорівнювала в середині 1930-х рр. близько 66 гектарів, через недостатню кількість асенізаційних обозів щомісяця вивозилося тільки 5 % сміття[31]. У другій половині 1930-х рр. справи з благоустроєм не покращали. На засіданні бюро Донецького обкому КП(б)У, що відбулося 28.12.1938 р., місцеві партпрацівники закликали "витягнути місто з бруду й нечистот, в яких воно знаходиться"[32].

"Коли взяти побутові умови, в яких перебувають робітники Донбасу... а потім піти з цієї казарми до клубу, то можна побачити, який там бруд, яке занехаяння", — доповідали культробітники на нараді у м. Запоріжжі[33]. Згідно з даними Сталінського обласного статуправління, у 1938 році з 87027 обслідуваних бараків області жоден не опалювався, до каналізації приєднано було 723, до водогону — 4638, світло проведено до 76073[34]. З цього приводу необхідно навести наступну цитату: "Вкрай тяжкими були житлово-санітарні умови шахтарів. Багато з них жило в бараках з

тонкими дощатими стінами, або в землянках, де було тісно, сиро і брудно. В акті однієї комісії, яка обстежувала стан квартир робітників шахт, записано: "Землянки для сімейних робітників комісія не знайшла за можливе описати, оскільки вони непридатні навіть для "свійських тварин"[35]. Таку картину можна було побачити крізь на шахтах Донбасу до революції, у 1916 р. Як бачимо, вона суттєво не змінилася й на кінець 1930-х рр.

Зі зміною політики держави щодо оплати праці у другій половині 1930-х рр. стахановці й ударники почали отримувати відповідні гроші, й тим більшим абсурдом було те, що людина, отримуючи величезну, за тогочасними мірками, зарплатню — 900–1000 крб., продовжувала мешкати "у сараях і кухнях"[36]. Треба також зазначити, що умови існування навіть у тих з шахтарів, кому пощастило отримати житло, були, м'яко кажучи, досить скромними. Матеріал у святковому номері газети "Сталинский рабочий" (1936 р.) (про стахановця, який за свою важку працю отримав премію у вигляді шафи, дивану, столу, стільців, ще й спромігся власним коштом придбати ліжко), не дивлячись на свій пропагандистський зміст, надає нам можливість уявити, наскільки убого жив цей передовий трудівник до цього[37].

Не менш складною була проблема харчування. В українських містах з кінця 20-х років починає діяти карткова система, що покликана була вирішити проблеми з постачанням і яка взагалі була суто міським явищем. Монополія на хліб, продовольча диктатура завжди розглядалися партією більшовиків як засіб повного контролю над масами. Вождь революції чітко накреслив для своїх наступників дію цього заходу: "...хлібна монополія, хлібна картка ... є в руках пролетарської держави ... наймогутнішим засобом обліку і контролю, ... примусу до праці, сильніший від законів конвенту та його гільйотини"[38]. Криза постачання створювала дефіцит продуктів. Вже 6.12.1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) дозволило Радам великих промислових центрів ввести картки на хліб (відповідно була видана постанова РПО від 11.12.1928 р.). Головною метою карткової системи було забезпечення споживання робітників і службовців за рахунок "непролетарського" населення і, особливо, селянства. З 14.02.1929 р. карткова система стала загальносоюзною. Картки на дефіцитні товари надавали можливості окремим групам громадян купувати товари в певному магазині, але в обмеженій кількості й обмежене число разів за місячною нормою. Хліб населенню відпускався за спеціальними забірними книжками. З 1931 р. з метою посилення контролю їх видача перейшла з рук споживчої кооперації до виконкомів, а з прийняттям ЦК та РНК СРСР постанови від 4.12.1932 р. "Про розширення прав заводоуправлінь у справі постачання робітників і покращення карткової системи" картки почали видавати безпосередньо підприємства та організації[39]. Таким чином був здійснений крок, що остаточно прив'язав харчування та й всю сферу споживання до виробництва. Книжки видавали тільки так званому "трудовому населенню". Карткова система розпочала епоху, характерною особливістю якої було позаринкове споживання. Держава сама займалася цільовим розподілом товарних фондів. Якість і кількість постачання залежала від того, наскільки важливим вважався регіон стосовно планів індустріалізації. У відповідності до цих самих планів відбувався розподіл у регіоні — в першу чергу забезпечувалися "планові централізовані споживачі", до складу яких було зараховано зайнятих у промисловому виробництві, інші отримували залишки.

Постановою РПО від 18.02.1930 р. було встановлено два списки міст, а з 1931 р. постачання велося вже за чотирма списками: особливим, першим, другим і третім, що мали назву "списки міст", але насправді вони включали в себе групи підприємств, відповідно до їх важливості, тобто до кількості в місті підприємств важкої промисловості. Все населення ділилося на різні категорії за "класово-виробничою" ознакою. Робітники вугільної промисловості Донбасу, нарівні з металургами, машинобудівниками і хіміками регіону, увійшли до особливого списку, що передбачав переваги в постачанні[40]. Але створенням списків міст влада не обмежилася. Постанова "про розширення прав заводоуправлінь у розподілі" створила нові градації — робітники-ударники, робітники-неударники, ударники виробничих цехів, ударники невиробничих цехів, із стажем більше або менше року на цьому підприємстві[41]. Так звані ударники взагалі стояли окремо, вони, крім основної забірної книжки, отримували спеціальну пронумеровану картку, що діяла один місяць і у випадку невиконання плану або порушення дисципліни не подовжувалася[42].

Розподіл продуктів за картками покращив, перш за все, становище робітників Донбасу. Саме ця категорія населення за підрахунками статистиків вже в 1930 р. значно зменшила кількість товарів (у 1,5 раза), що купувались у приватному секторі (тобто на ринку, за більшими в 3–4 рази, ніж у кооперації, цінами) в порівнянні з іншими категоріями — службовцями і загальною масою "робітників промислових підприємств України"[43]. Проте, незважаючи на таку розгалужену ієрархію в системі постачання, існування привілейованих робітників, що отримували більше продуктів, ніж більшість їх співвітчизників, треба зазначити, що такі "привілеї" були дуже відносними й надавали можливості певним категоріям у кращому разі не знепритомніти під час важкої зміни на виробництві. З 1930 р. з розповсюдженням карткової системи на інші продукти, шахтарі отримували 200 гр. м'яса на 20–22 дні, службовці тих самих підприємств — 100 гр.[44]. Ненормовані продукти — сир, ковбаса не з'являлися в кооперативах місяцями[45]. Взагалі шахтарі знаходилися у кращому стані, ніж робітники тих галузей, які не потрапили до особливого або першого списків, і внаслідок отримували обмежене коло продуктів — хліб, цукор, крупу, чай за низькими нормами. Та все ж навіть віднесення шахтарів до привілейованого списку не гарантувало повного забезпечення першочергових потреб людини.

У зв'язку з проголошеною урядом ще в 1920-х рр. кампанією "За новий побут", а також з метою звільнення робітниць від кухонних справ, по всіх містах була створена мережа їдалень, як відкритих, так і таких, до яких трудівники прикріплювалися Секціями Радянської перебудови побуту при міськрадах[46]. Під час індустріалізації виявилося, що в умовах дефіциту продовольства мережа їдалень стала єдиною можливістю організувати харчування робітників. На жаль, покладені на них обов'язки їдальні виконували погано. Підсумки перевірки закладів громадського харчування у м. Сталіне у січні 1930 р. виглядали невтішно: "санітарне становище незадовільне; посуду не вистачає, а наявний не відповідає вимогам гігієни; страви одноманітні, смакова якість незадовільна, калорійність низька, ціни високі; персоналу не вистачає, з відвідувачами поводяться грубо; спеціальні приміщення для приготування їжі здебільшого відсутні"[47]. З 20.06.31 р. по 10.07.31 р. у Луганському, Краматорському, Чистяковському районах Донбасу через недоброякісну їжу в шахтарських їдальнях отруїлося 493 шахтарі[48]. У серпні 1933 р. знов сталися масові отруєння через антисанітарний стан на шахтах Луганського району[49]. Загальні проблеми з постачанням безпосередньо відбивались і на їдальнях. Дістати в інших містах якогось харчу було дуже складно.

Тільки у другій половині 30-х рр. у магазинах з'явилися різноманітні продукти харчування. Тепер не тільки партноменклатура, а й трудівники — передовики і стахановці, могли дозволити собі смачну і калорійну їжу. "Родина кращого бригадира шахти № 11 т. Нечеснюка 7 листопада влаштовує святкову вечірку. Господиня вже придбала шинку, ковбасу, птицю. Стіл буде на славу", — натхненно повідомляв "Сталинский рабочий" від 7.11.1936 р. З приводу різноманітних свят у їдальнях, ресторанах, кафе починалася торгівля холодними закусками: "галантини, паштети, роляд з порося, порося заливне, риба заливна, салат "Олів'є" та ін.". Все це можна було замовити додому. Мережа магазинів "Союзпродмагу" пропонувала набори на замовлення задля сімейних вечірок, бенкетів на різні суми — від 100 до 500 крб. До їхнього складу входило 4–6 сортів ковбаси, 3 сорти сиру, різноманітні консерви, масло, печиво й навіть такі делікатесні товари, як лимони й ікра, а також цигарки, горілка, вина, коньяк, наливки[50]. Але всі ці делікатеси були доступні тільки тим, хто дійсно надмірно трудився, у прямому розумінні не розгинаючи спини, й кого керівництво відзначало як ударника або стахановця.

Крім умов життя, городянина завжди відрізняв від мешканців села зовнішній вигляд, одяг. Щоб відтворити у свідомості риси епохи, необхідно уявити собі типового мешканця міст та шахтарських селищ 1930-х рр. Це був період, коли поступово забувались криваві події революції й громадянської війни, життя поступово входило у свою звичну колію й, не дивлячись на складнощі, брало своє. Жінкам, як і всім жінкам у світі, хотілося бути привабливими, модно вдягатися й користуватися парфумами. Дітей батьки мріяли бачити в різноманітному яскравому одязі. Але на початку 1930-х рр. навіть такі прості людські потреби наражались на повне нерозуміння їх державою. Гарний одяг у роки першої п'ятирічки знайти було важко. Форсоване будівництво соціалізму почалось з того, що

маленька людина великого міста знову катастрофічно обносилася. Із середини 1929 р. виникли перебої з промисловими товарами. Їх, як і продукти, почали видавати по картках. Але карткова система не могла вдягнути городян. Комісія з робітничого постачання Донбасу після обслідування ситуації зазначала, що в більшості магазинів готового одягу і галантереї "полиці пусті"[51]. Цією ж комісією було прийняте рішення ввести до практики розподіл дефіцитних промтоварів (взуття, калоші, готовий одяг, білизна та ін.) за талонами, що видаватимуться на підприємствах. Але й талони не допомагали. За всіма товарами вже з ночі формувалася велика черга, у якій члени родини до ранку заміняли один одного. Легка промисловість була настільки нерозвинена, що будь-які товари широкого вжитку були дефіцитом. На виробництві взуття відбилося як знищення дрібної кустарної промисловості, так і зникнення основної сировини — шкіри, внаслідок масового забою худоби під час колективізації і голодомору.

Карткова і талонна система не були ефективними не тільки через недостатню кількість товарів та їх низьку якість, а й завдяки феномену, що отримав у радянські часи назву "знайомство", "зв'язки" або "блат". Дефіцитні товари реалізовувалися у крамницях через "задні кімнати"[52] — як казали "наліво", або по записках від посадових осіб. Серед робітників на зайву сорочку, чоботи, білизну міг претендувати тільки ударник. Більшість з тих, хто працював на заводах, шахтах, і своїм власним важким трудом зміцнював промисловість, часто не мала можливості придбати собі пристойний одяг. Та й те, що можна було десь дістати, коштувало дорого й не кожний міг дозволити собі таку покупку. Робітники шахт, що іноді коштом власного здоров'я укріплювали промисловість, часто не мали можливості придбати собі пристойний одяг. Аналізуючи культроботу серед робітників Донбасу на нараді у м. Запоріжжі у березні 1931 р., культпропагандисти як своє власне досягнення розглядали підвищення відвідування робітничих клубів. При цьому вони зауважували, що раніше робітники не ходили до клубів, пояснюючи це тим, що в них "немає штанів". Зараз же клубна робота досягла такого високого рівня, що "чуть лі не без штанів йдуть, бо бачать, що поруч з ними такі самі чумазі як і вони"[53].

З середини 30-х рр. ситуація дещо змінилася, й ті категорії громадян, що отримували більш-менш відповідну заробітну платню за використання "стахановських методів праці", отримали можливість купувати майже всі необхідні речі. До того ж змінилося і ставлення влади до моди та одягу. Навпаки, намагання гарно вдягатися почало заохочуватися. Юнаки й дівчата тепер не стояли перед загрозою бути виключеним з комсомолу за шовкові панчохи або краватку. Кінозірки радянського кіно з екранів демонстрували вишуканість і високий стиль одягу. З середини 30-х років у великих містах стали видаватися і розповсюджуватися журнали мод — "Моделі сезону", "Модели платьев", "Моделі для індивідуальних замовлень" тощо. Газета "Сталинский рабочий" повідомляла своїх читачок, який одяг є модним у сезоні, навіть друкувала моделі жіночого і дитячого одягу[54]. Однією з причин такого різкого повороту з боку влади було намагання заохотити населення до праці, використовуючи черговий позаекономічний стимул. Створення елітних груп — передовиків виробництва, ударників, пізніше — стахановців, стиль життя, зовнішній вигляд яких були б привабливими для інших, було пропагандистським кроком. З іншого боку, необхідно було якось виправдати гарний і модний вигляд партійних і державних керівників, особливо їх дружин, що користувались численними пільгами, мали доступ до закритих розподільників. Але якщо ми заглянемо у пересічну крамницю 1936 р., нас зовсім не задовольнить побачене. За результатами перевірки магазинів бригадою державної торгівельної інспекції у м. Сталіне було виявлене наступне: "одяг — пальто, розміри не вказані, в хутрі — лисини, дірки зашиті білими нитками, або зовсім не зашиті, поли не виправлені, шви з пропусками, підклад затягнутий, ґудзики відсутні, комір занадто короткий, спина дуже широка й перекошена; взуття — верх задника не прикріплений, носи різні за розміром, підклад зморщений, каблуки відстають, у деяких порізана підошва, номери не вказані, зазначена якість — I сорт"[55]. Місцева фабрика на конференції, присвяченій боротьбі за якість продукції, виставила зразки своїх моделей, що викликали здивування й обурення у присутніх, бо більшість зразків була бракована. Виявилося, що тільки за дев'ять місяців 1936 р. фабрика випустила 42 тис. бракованих речей[56].

Все ж таки, хоч ситуація з одягом поступово і змінювалась на краще, треба зазначити,

що й у відносно благополучних, з точки зору побуту, 1936–1938 рр., далеко не всі категорії населення були забезпечені всім необхідним і "красиво" вдягатися у другій половині 1930-х рр. не мала змоги більшість українських городян. Причинами цього була як велика кількість бракованої продукції, так і той факт, що речі, які пересічний громадянин міг собі дозволити, виходячи з власного заробітку, далеко не відповідали його бажанням. Гарний і престижний одяг — крепдешинові сукні, демісезонне пальто, костюм "чарльстон", крім того, що був дефіцитом, коштував дорого. Здійснити "рожеву" мрію стахановки Марусі Макарової про "молочного кольору туфлі за 180 крб., крепдешинову сукню за 200 крб., пальто за 700 крб."[57], зрозуміло, могли не всі, бо середня заробітна плата промислового робітника в цей час дорівнювала 222 крб.[58], а в інших галузях була ще меншою. Якщо врахувати й те, що пересічний робітник у другій половині 1930-х рр. мав 3 утриманців[59], зрозуміло, наскільки недосяжним був для його родини гарний одяг.

Отже, попри всі гасла комуністичної влади щодо піклування про "авангард суспільства" — робітництво, індустріалізація за будь-яку ціну впродовж 1930-х рр. була єдиною метою уряду. Створення людських умов для робітників не входило до першочергових завдань держави. В цих складних обставинах, кожного дня проявляючи справжній героїзм як на виробництві, так і вдома, шахтарі Донбасу створювали необхідну державі матеріальну базу народного господарства. Внаслідок свідомої політики ВКП(б) у добу модернізації народного господарства побутова інфраструктура сильно відставала від рівня розвитку виробництва, що пояснювалось, в першу чергу, зміною пріоритетів у вирішенні завдань розвитку суспільства. Державні й господарчі органи виявилися неспроможними надати робітникам житло й мінімум побутових зручностей. Розселення робітників вугільної промисловості зумовлювало їх "напівміський" спосіб життя. Шахти здебільшого розташовувались у приміській зоні індустріальних центрів, або ж у сільській місцевості. Попри те, що більшість з шахтарів за статистичними звітами й попала у категорію городян, та все ж таки не всі відчули на собі зміни, що приносить міський спосіб життя. Хоча піднесення статусу робітничих поселень до міст поступово приводило до покращення їх благоустрою, бруківки й освітленню вулиць, електрифікації, приєднання до системи водопостачання й каналізації та інших "благ цивілізації", на жаль, процес цей йшов занадто повільно, й для робітників вугільної промисловості Донбасу ще й напередодні війни бараки й казарми, що не мали опалення й води, залишалися сумними реаліями.

Джерела та література

1 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. — Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель — К. : Основи, 1995 — 543 с. — С. 12.
2 *Петров В.* Советская история и чертовщина / В. Петров // Режим доступу до статті: http: russ.ru /authors/vpetrov.html
3 *Поляков Ю. А.* Человек в повседневности (исторический аспект) / Ю. А. Поляков // Отечественная история. — 2000. — № 3. — С. 125–132.; *Лебина Н. Б.* Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Н. Лебина. — СПб., 1999.
4 История рабочих Донбасса: В 2-х т. — К. : Наукова думка, 1981. — Т. 1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходной период от капитализма к социализму. — 321 с.; История УССР: В 10 т. — К. : Наукова думка, 1984. — Т. 7: УССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941). — 719 с.
5 *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город: Пер. с англ. / Ш. Фицпатрик. — М. : РОССПЭН, 2001. — 336 с., *Осокина О.* За фасадом сталинского изобилия. Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927–1941/ О. Осокина.— М. : РОССПЭН, 1999. — 271 с.
6 *Постишев П.* Радянська Україна на новому піднесенні. Політичний звіт ЦК КП(б)У XII з'їздові КП(б)У / П. Постишев. — Бм. : Б.в, 1934. — С. 53.
7 История городов и сел Украины. Донецкая область / П.О. Пономарева и др. — К.: Укр. сов. энциклопедия, 1976. — С. 32.
8 Історія міст і сіл УРСР. Луганська область

/ Ю.Ф. Пономаренко та ін — К. : Укр. сов. энциклопедия, 1968. — С. 134, 255, 271, 346, 463, 603, 614, 674.
9 *Бойко Н. К.* Рабочий класс Украины в период социалистического строительства / Н. К. Бойко. — К.: Выща шк., 1990. — С. 49.
10 История городов и сел Украины. Донецкая область / П. О. Пономарева и др. — К.: Укр. сов. энциклопедия, 1976. — С. 260, 352, 401; Історія міст і сіл УРСР. Луганська область / Ю.Ф. Пономаренко та ін. — К.: Укр. сов. энциклопедия, 1968. — С. 109.
11 *Вологодцев І., Каплунов І.* Комунальне господарство міст України/ І. Вологодцев, І. Каплунов. — Харків: державидав "господарство України", 1930. — С. 27.
12 Державний архів Донецької області (далі ДАДО), ф. 279, оп. 1, спр. 861, арк. 13.
13 Центральний Державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України) — ф. 1, оп. 7, спр. 83, арк. 1; *Ніколаюк Т. А.* Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938) / Т. А. Николаюк. — Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. — Острог, 1999. — С. 275.
14 Индустриализация СССР 1938–1941: Сб. док. и мат. — М.: Наука, 1973. — С. 45.
15 ДАДО, ф. 279, оп. 1, спр. 275, арк. 6–11.
16 Там само, арк. 1–7.
17 Центральний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 3247, арк. 8.
18 Там само, арк. 47.
19 Там само, спр. 2902, арк. 56; Спр. 2890, арк. 9; Спр. 3247, арк. 8.
20 Там само, спр. 2902, арк. 59.
21 ДАДО, ф. 279, оп. 1, спр. 336, арк. 36–38.
22 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2902, арк. 59.
23 Сталинский рабочий. — 1936. — 25 жовтня. — С. 3.
24 ДАДО, ф. 279, оп. 1, спр. 1043, арк. 3.
25 Там само, спр. 336, арк. 34.
26 ДАДО, ф. 279, оп. 1, спр. 336, арк. 34; Спр. 493, арк. 5.
27 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3055, арк. 48.
28 ДАДО, ф. 279, оп. 1, спр. 1043, арк. 43.
29 Там само, спр. 336, арк. 21.
30 Там само, спр. 1043, арк. 18.
31 Там само, спр. 861, арк. 16а.
32 Там само, ф-326, оп. 1, спр. 1237, арк. 14.
33 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4176, арк. 3.
34 ДАДО, ф. 4249, оп. 1, спр. 240, арк. 4.
35 История городов и сел Украины. Донецкая область / П.О. Пономарева и др. — К.: Укр. сов. энциклопедия, 1976. — С. 127.
36 ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 1237, арк. 41.
37 Сталинский рабочий. — 1936. — 7 листопада. — С. 3.
38 *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. Пер. з п'ятого рос. вид.: Т. 34: липень — жовтень 1917 р. / В. І. Ленін. — К.: Політвидав, 1973. — С. 292.
39 *Нейман Г. Я.* Внутренняя торговля СССР / Г.Я. Нейман. — М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. — 350 с. — С. 176.
40 Советская торговля. — 1934. — № 7–8. — С. 2.
41 Собрание законов и распоряжений РК Правительства СССР: Алфавитно-предметный указатель. 1932. Отдел І: (№№ 1–84). — Бм. : ОГИЗ, Бд. — С. 783.
42 ЦДАВО України, ф. 798, оп. 1, спр. 1696, арк. 51.
43 Там само, ф. 582, оп. 1, спр. 5256, арк. 49–51.
44 *Осокина О.* За фасадом сталинского изобилия. Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927–1941 / О. Осокина. — М., 1999. — С. 74.
45 ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4438, арк. 59–63.
46 ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 233, арк. 19.
47 Там само, спр. 241, арк. 66–67.
48 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4227, арк. 5.
49 ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 138, арк. 55–56.
50 Сталинский рабочий. — 1936. — 27 жовтня. — С. 4.
51 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3122, арк. 23.
52 Там само, спр. 3179, арк. 30.
53 Сталинский рабочий. — 1936. — 7 жовтня. — С. 2.
54 Сталинский рабочий. — 1936. — 3 жовтня. — С. 4.
55 Сталинский рабочий. — 1936. — 7 жовтня. — С. 2.
56 Там само. — С. 2.
57 *Стаханов А.* Жизнь шахтерская / А. Стаханов. — К., 1986. — 202 с. — С. 114.
58 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6678, арк. 9.
59 Праця в УСРР: Стат. дов. — К., 1937. — 302 с. — С. 110–111.

Нани Гогохия

Повседневная жизнь шахтеров Донбасса в 1929–1938 годы

Рассматриваются основные элементы повседневной жизни шахтеров Донбасса в годы модернизации (жилищные проблемы, питание и одежда), их связь с социально-экономическими процессами в республике.

Ключевые слова: *повседневная жизнь, Донбасс, индустриализация, модернизация.*

Nani Gogokhiya

Daily life of the Donbas miners in 1929–1938

The article is devoted to the some peculiarities of the miners' mode of life in time of Stalin industrialization, connected with the urbanization and industrialization in the republic.

Key words: *Daily life, Donbas, industrialization, modernization, housing question, card system.*

УДК 323.281: 821.161.2 (477.53) "451*10"

Людмила Бабенко (м. Полтава)

ВІДГОМІН "ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ" В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА ЛЕОНІДА БРАЗОВА

У статті аналізуються проблеми вітчизняної історії періоду "великого терору" через його осмислення в художній літературі письменником, який став жертвою сфабрикованої кримінальної справи.

Ключові слова: *"великий терор", репресії, письменник Леонід Бразов, органи державної безпеки, чекіст.*

У недалекому минулому вітчизняна історична наука, керуючись історико-соціологічним методом аналізу, займалася розкриттям макроісторичних процесів, у контексті яких доля індивідуума губилася, а то й відверто ігнорувалася. Окремо взяте людське життя її цікавило мало, бо сприймалося лише як малопомітна частка на шляху залізної ходи закономірностей або в коліщатах сконструйованих соціологами колективних сутностей, де, як пише відомий український історик Наталя Яковенко, народ "прагне", клас "бореться", селянство "стогне під гнітом" тощо.

На відміну від радянських істориків, західні історики вже з першої третини XX століття ототожнювали свій фах із вивченням людини в усіх її вимірах, зв'язках, з усіма складовими її духовного й матеріального світу. Антропологічний підхід у вивченні минулого, хоч і повільно, завойовує свої позиції у методологічному арсеналі сучасних українських істориків, котрі, серед іншого, намагаються з'ясувати місце і роль індивідуума в радянській політичній системі. Неабияким відкриттям для автора цих рядків, що супроводжувалося і подивом, і захопленням, стало знайомство з творчістю полтавського письменника Леоніда Бразова. У повісті "Перший гарт" засобами художньої літератури він, не історик за фахом, вже давно сказав прості й зрозумілі речі, велику правду про Людину і людей, особу і політичну систему. На наш погляд, повість допомагає знайти відповіді на численні запитання про феномен радянської людини. Літе-

ратурний твір вийшов друком у 1964 році, коли хрущовська відлига різко пішла на спад, тож викликає захоплення громадянська мужність письменника, який наважився сказати жорстку правду про найдраматичніші дні початку Великої Вітчизняної війни саме так: без фальшивого пафосу, без прикрас, без неодмінної присутності керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії у звичній для радянської літератури іпостасі, без моралізаторства та менторства, мабуть, у глибині душі розуміючи, які наслідки це може викликати. Слід також віддати належне харківському видавництву "Прапор" і тому цензорові, який останнім поставив свій підпис на рукописі. Адже у творі по суті йшлося про табуйовані в радянській літературі теми: реальний, вельми непривабливий стан Червоної армії, її боєготовності, технічної оснащеності, морально-психологічного стану, розгубленості в суспільстві у перші місяці війни, оцінку недієвості радянської пропаганди та багато інших аспектів життя радянської країни 1941 року. Головне ж, на наш погляд, вивівши різні типи літературних героїв, якими представлене військове командування Червоної армії та органи держбезпеки, письменник висловив розуміння сутності сталінського механізму упокорення людини, позбавлення її почуття власної гідності та значущості через залякування, і підвів до цього читача. Незаангажований аналіз тих подій знаходимо в публікаціях сучасних істориків, але ж над ними не тяжіє тягар цензури, тоді як літературні герої Л. Бразова говорять і розмірковують про те ж саме на початку 1960-х років, розкриваючи перебіг воєнно-політичної кризи початкового етапу війни.

Звідки йдуть витоки світогляду письменника? Що гартувало його власну волю, характер? Як складалися його взаємини з радянською державою? Зрештою, яку життєву школу пройшов майбутній письменник?

Людський чинник у роки, на які випала юність Леоніда Бразова, набув специфічного характеру. Держава перетворювала його на слухняний гвинтик державного механізму. За висловом німецького історика Йорґа Баберовскі більшовики уявляли державу "...садівником, що перетворює дикі ландшафти на симетрично розплановані парки. Парк соціалізму мав складатися з модерних європейців, нових людей, звільнених від відсталого духовного та культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і говорили більшовицькою мовою"[1]. Письменник народився за рік до жовтневого перевороту, в 1916 році. Іншої системи, крім радянської, він не знав. А вона пропонувала юним громадянам сумнівні взірці морального виховання. Впродовж 1920–1930-х років органи державної влади здійснили хрестовий похід проти старих еліт, покінчивши з залишками небільшовицьких партій, позбавивши робочих місць і громадянських прав дореволюційних спеціалістів, повівши справжню війну з релігією та церквою. Більшовицьке суспільство було суспільством відбору, в якому ворогів викривали всередині суспільства і секуляризували їх. Той, хто хотів залишитися його повноправним членом, мав довести, що він не належить до ворогів. За висновками більшості сучасних дослідників, дилема насильницького панування більшовиків полягала в тому, що вони самі створювали ворогів, котрих потім переслідували. Небезпечним було те, що влада прививала молоді замість толерантності й віротерпимості вірус класової ненависті, переконувала незміцнілі уми в тому, що справою честі є викриття і винищення класових ворогів. Наслідки сталінського виховання не забарилися: у школах і університетах студенти та комсомольці доносили на "буржуазних" професорів як на соціально чужих елементів, комуністичні викладачі нової генерації витісняли безпартійну інтелігенцію з аудиторій. Саме слово "інтелігенція" в ці роки набуває лайливого значення, а її представники стають жертвами партійних чисток. Підтвердженням останнього був справжній репресивний погром, вчинений у другій половині 1930-х років у Полтавському педагогічному інституті[2]. Культ доносительства досяг апогею в героїзації вчинку одинадцятирічного уральського хлопчика Павлика Морозова, якого свідомо перетворили на символ патріотичного виховання радянської молоді. Ореол мученика за справу соціалізму підсилювався тисячами книжок, брошур, газетних статей, а його іменем було названо сотні шкіл, вулиць, піонерських дружин тощо.

Держава, яка заохочувала доносительство, здійснювала відомий принцип "поділяй і владарюй". У суспільстві провокувалося нагнітання недовіри, підозрілості, що спричинювали нездорові психологічні деформації. Донос давав населенню змогу використовувати каральну руку держави як інструмент досягнення своїх інтересів, водночас тримаючи в стра-

хові не тільки пересічних громадян. Партійні функціонери також знали про силу, приховану в доносі, завдяки якому можна було втратити посаду і вплив. Наприкінці 1930-х років донос нерідко означав смертний вирок. Дослідники вважають, що Сталін свідомо сприяв створенню в країні атмосфери страху й тотальної недовіри для ліквідації своїх політичних противників.

Про дух нового часу свідчили також показові судові процеси, які були своєрідною сценою, на якій ставилася драма, сюжетом якої був конфлікт між силами добра і зла, що закінчувався поразкою останнього. Це був зріз повсякденного життя, виплеканого у внутрішньопартійних суперечках. Такий стиль демонстрував населенню не лише ідеологічний зміст і мову більшовизму. Показовий судовий процес передавав глядачам і слухачам наочне уявлення про психічну та фізичну структуру ворогів, вказував на правила, на яких тримався більшовицький дискурс влади, а також був інструментом виховання й інформаційним засобом, за допомогою якого комуністичне керівництво повідомляло суспільству, що воно думало про себе і світ. Репресованим громадянам, котрим вдавалося вижити, надзвичайно важко було адаптуватися до суворої сталінської моделі повсякдення, — до кінця днів їх супроводжували страх, невпевненість у майбутньому, тавро ворога народу, контроль з боку таємної поліції.

Однак, як засвідчують конкретні факти суспільного життя, в атмосфері сталінського психозу не вдалося тотально винищити здорові зерна людської порядності. Переважна більшість українського суспільства, котра не належала до партійно-державної еліти, жила за загальнолюдськими принципами добра, честі, совісті. Це ми простежуємо на сторінках повісті "Перший гарт", знайомлячись з її героями, у яких, безперечно, були відомі письменникові реальні прототипи. Та й власну життєву позицію Л. Бразова у ставленні до Комуністичної партії і комуністів можна назвати вистражданою. Він, як і його літературні герої Андрій Перекоп і Ничипір Загоруйко, вступили до її рядів у найважчі для країни дні — в перші місяці війни. Тому впевнено можна стверджувати про відмінну внутрішню мотивацію пов'язування свого життя з партією різних суспільних категорій та їх сегментів. Саме у критичні для країни часи її доля вирішувалася простими людьми, які не фальшували ідею, не шукали особистої вигоди і привілеїв у партії та на фронті. Гідним захоплення є спалах патріотичного піднесення, який охопив більшість населення країни у перші дні радянсько-нацистської війни. Цей епізод повісті заслуговує на увагу: "Заяви від добровольців надходили щодня. Були серед них лаконічні, з кількох слів, були довгі, на цілу сторінку, з викладом біографії, з описом почуттів. Спочатку їх перечитували, потім просто складали в окрему папку. Відповідей не давали. І люди, які їх писали, думали, що у військкоматі сидять сухі, черстві, байдужі до всього канцеляристи. Вони не знали, що ці канцеляристи були по горло зайняті іншою — спішною і надзвичайно важливою роботою і що багато з них самі з радістю пішли б у діючу армію. Заяви нікого не розчулювали, не зворушували, вони були звичайним явищем, ніхто їм не дивувався і особливо не радів. В армію брали не тих, хто хотів, щоб його взяли в першу чергу, — призов проходив згідно з мобілізаційними планами"[3]. Для головного героя повісті молодого вчителя Андрія Перекопа пошук мотивів, котрі спонукали його вирушити на фронт, теж зосереджується у площині громадянських почуттів. "Може, не вистачає якраз ще однієї людини, саме Андрія Перекопа; може, він стане отією краплинкою, останньою, вирішальною, і вщерть наповнене море народного гніву затопить ворога?", — запитував він себе[4]. Невдовзі вже під час жорстоких оборонних боїв герой повісті знову повернувся до осмислення людського чинника в макроісторичному вимірі. Після відбиття атаки фашистів він замислився, "...що їхні чотири гармати — хоч крихітна, але в той же час і необхідна ланка величезного ланцюга інших батарей, полків, дивізій, який оперезав усю країну. Викинь цю ланку, і ланцюг розірветься. Потрібні будуть і час, і зусилля, і жертви, щоб з'єднати його знову"[5].

Феномен радянського патріотизму в роки війни з фашистською Німеччиною залишається однією з найактуальніших і, можливо, найзагадковіших проблем для дослідників. Адже драматичним подіям 1941 року, зображеним у повісті, передував "великий терор" 1937–1938 років, і в цьому полягає неабиякий парадокс. Він закарбувався у пам'яті людей як символ системи масових убивств, організованих державою. 1937 рік став роком безпрецедентних запланованих спецоперацій, які за своєю природою були терористичними. Вся

кампанія регламентувалася таємними документами політичного керівництва СРСР і НКВС, котрі обумовлювали терміни їх проведення, групи й категорії населення, що підпадали під чистки, а також "квоти", тобто заплановану кількість арештів і страт для кожного регіону. Так сумнозвісний оперативний наказ наркома НКВС М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 року визначив 7 ключових областей України, в яких загалом слід було репресувати 28300 осіб. Полтавська область до 22 вересня 1937 року входила до складу Харківської, де поряд з Київською підлягали репресіям по 5500 осіб. Це були найбільші заплановані показники в республіці[6]. Другий наказ № 00486 від 15 серпня 1937 року наголошував, що під його дію потрапляють "зрадники батьківщини, члени право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій", засуджені воєнною колегією та воєнним трибуналом, починаючи з 1 серпня 1936 року.

Ескалація пошуків ворогів народу вступила у нову фазу з призначенням на посаду наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського, якого відомий український історик Ю. Шаповал назвав "ревним реалізатором єжовської репресивної політики"[7]. Вірнопідданий нарком уважав, що серед українців класових ворогів на волі залишилося набагато більше, ніж визначав оперативний наказ. А з утворенням чотирьох нових областей, серед них і Полтавської, на думку Леплевського, з'явилася можливість посилення "оперативного натиску на куркульські та інші контрреволюційні елементи". Тому він просив затвердити додаткові ліміти для України: по 1-й категорії — 4500, по 2-й — 15200 осіб[8].

Для реалізації намічених планів на чолі обласного управління НКВС у Полтавській області опинився Олександр Волков. На закритих партійних зборах парторганізації обласного управління державної безпеки НКВС, які тривали з 2 до 6 січня 1939 року, з єдиним питанням порядку денного "Про викривлення в роботі УНКВС", оперуповноважений Берестнєв характеризував його так: "Такого звіра, як Волков, я вперше зустрічаю. Спробував би йому хто-небудь заперечити!" За його керівництва і безпосередньої участі масштаби незаконних репресій, фальсифікація кримінальних справ набули надзвичайних розмірів. Згаданий учасник партійних зборів свідчив: "Були викривлення, побиття були, і я про це частково знав. Це виходило від Волкова — це настанова Києва — створить схему, напише керівний протокол і починається розгортання справи. Про це всі знали"[9].

Трагедія країни полягала в тому, що таких "волкових" були сотні тисяч. Слухняні виконавці з готовністю тиражували потрібні протоколи кримінальних справ, населяючи їх міфічними ворогами народу. У неповних 22 роки студент педагогічного інституту Леонід Безобразов (майбутній письменник Леонід Бразов) був зарахований до їх числа. Так у його житті розпочиналася смуга проростання зерен сумнівів, руйнування певних ідеалів, формування нових моральних імперативів, розмірковування про людський вимір сталінської політичної системи.

У зведеній таблиці про виконання наказу № 00447 по НКВС СРСР наводиться вражаюча статистика щодо репресій у новоутвореній Полтавській області: на межі 1937–1938 рр. заарештовано 2500 чол., з них розстріляно 1000 чол., а між 26 лютого і 1 березня — ще 500 чол. Упродовж 1938 року засуджено 31 тис. чол.[10]. Це перевищувало всі визначені так звані "ліміти". Це були чиїсь батьки, матері, діти, доля яких віднині зазнавала драматичного зламу.

Однак, як виявилося, й це були далеко неповні дані. За уточненими підрахунками на основі матеріалів протоколів полтавської обласної трійки дослідника В. Граба з 1 листопада 1937 року до 1 листопада 1938 року всього було заарештовано 8543 особи. З них 5370 — розстріляно, 1402 — засуджено до 10 років, 870 — до 8 років, 32 — до 5 років табірного ув'язнення, звільнено з-під варти 437 осіб[11]. Упродовж листопада — грудня 1937 року майже щодня розглядалися сотні кримінальних справ. Наприклад, тільки 1 листопада — 369 справ, за якими проходили 369 фігурантів, з них 132 засуджено до вищої міри покарання, 135 — до 10 років ув'язнення, 47 — до 8 років, 10 справ передано до суду, 1 — на розгляд Особливої наради, 34 справи повернуто на додаткове розслідування.

Із січня 1938 року чітко простежується тенденція масової фальсифікації кримінальних справ, котра, серед інших прикметних ознак, розпізнається за зростаючою кількістю арештованих і засуджених фігурантів та появою "розстрільних списків". Так, 23 квітня 1938 року відбулося 2 засідання обласної трійки, на яких розглянуто по 13 справ. У першому випадку було засуджено 176 чоловік, з них

173 — до розстрілу, в другому — 327, з них 300 — до розстрілу. Розгорнуту картину широкомасштабних операцій на Полтавщині у 1937–1938 рр. за матеріалами Галузевого державного архіву СБУ наводить київський дослідник О. Бажан[12].

"Великий терор" у Полтавському педагогічному інституті, студентом якого на той час був Леонід Безобразов, починався з галасливої кампанії у пресі про засилля троцькістів і буржуазних націоналістів серед викладачів і студентів, численних партійних і комсомольських зборів, перевірок, чисток, масового виключення з рядів партії і комсомолу. Репресії серед студентської молоді почалися з резонансної і показової для свого часу справи Іллі Майзуса, заарештованого 31 січня 1938 року. Його вступ на навчання до педінституту розцінювався як втеча від арешту на заводі "Метал", а вибір навчального закладу пояснювався тим, що тут діяла потужна "націоналістична організація" за підтримки його директора І. Онісіна. Привертає увагу намагання слідчих в одній справі еклектично поєднати всі можливі "антирадянські гріхи" та внести до неї якомога більше кандидатур на покарання за "контрреволюцію": "...націоналістична організація об'єднувала у своїх рядах всі українські течії — укапістів, боротьбистів, есерів, охоплювала всю Україну, мала всеукраїнський націоналістичний центр і зв'язана з Польщею і Німеччиною", хоча самого Майзуса звинувачували у троцькізмі. Акцент на чіткій структурованості та розгалуженості міфічної організації спонукав слідчих "виявляти" її масовість та небезпечність ворожих намірів. Тому з'являється абсурдна версія про підготовку терористичних актів проти "вождів партії і уряду, причому в першу чергу проти Сталіна, Ворошилова, Молотова і Жданова"[13]. У справі Майзуса є такі красномовні слова слідчого Чернявського, якими він закінчив допит 9 березня: "Слідство не вважає ваші свідчення вичерпними. Ви не виказали всіх учасників троцькістської і націоналістичної організацій у Полтаві і не розповіли про наявність зброї. З цих питань ми вас будемо наполегливо допитувати і вимагатимемо відвертих зізнань"[14]. Отже, розкручування волковських "керівних протоколів" та отримання зізнань будь-якою ціною було тільки справою часу.

Як спільника І. Майзуса слідство Полтавського УНКВС розглядало і Леоніда Безобразова, якому нібито "...Майзус доручив проводити серед студентів антирадянську троцькістську агітацію, підривати дисципліну, викликати невдоволення студентства і проводити вербування нових людей"[15]. Юнака заарештували 3 квітня, але перший допит відбувся тільки через 2,5 місяця — 16 серпня. Очевидно, старший лейтенант держбезпеки Томін розраховував у такий спосіб психологічно зламати молоду людину страхом перед невідомістю, очікуванням покарання. А тим часом конструювалися схеми "зв'язків" і "вербування" членів "організації", нанизувалися факти "контрреволюційної діяльності" у протоколах, які складалися заздалегідь. Слідчий цілеспрямовано вибудовував справу Безобразова, чіпляючись за найдрібніші деталі його біографії та повсякденного життя. Зокрема йому пригадали виключення з комсомолу в 1936 році, коли він як секретар комсомольської організації механічних майстерень "Головм'яса" не "розвінчав троцькістських поглядів" пропагандиста Аптекарєва. Спільну підготовку до навчальних занять, а можливо, просто студентські вечірки на квартирі студентки К. Стемпковської слідчий трактував як "наради", в ході яких учасники міфічної організації "накреслювали плани антирадянської роботи, агітації серед студентства та його вербування у свої ряди". Слідчому Томіну вдалося за допомогою таємних інформаторів з'ясувати, що Безобразов розповідав "антирадянські анекдоти", ставив на політзаняттях "ворожі запитання", під час підписки на державну позику "Зміцнення оборони СРСР" підтримував "плітки" про те, що держава такими позиками відбирає останні копійки у робітників і студентів тощо. Якщо припустити ймовірність таких розмов і критичних висловлювань, замислимося: а чи далеким від істини був 22-річний юнак? Чи не свідчить це про зневіру молоді у правильності обраного партією шляху, на якому не збігалися теорія і практика комунізму?

Якщо такі сумніви існували, то їх поглибленню сприяли методи слідства, що застосовувалися до Л. Безобразова. Під час проведення повторного слідства він заявив, що визнав себе винним винятково під тиском і фізичними тортурами. Ці ж чинники зіграли свою роль і в обмовлянні невинних людей. Оперуповноважений Беркович у новому звинувачувальному висновку змушений був визнати недоведеність провини Л. Безобразова та погодитися з тим, що він обґрунтовано "від попередніх свідчень відмовився". Постанова за підписом обласного

прокурора Жарова передбачала звільнення підслідного з-під варти[16].

Отже, очевидним фактом є брутальне фабрикування кримінальної справи Л. Безобразова. Масовий характер цього явища, застосування тортур і насилля до заарештованих, порушення процесуальних норм ведення слідства, відсутність прокурорського нагляду за діяльністю НКВС, а точніше їх тісний альянс, визнавалися чекістами ще в 1938–1939 роках — арештованим колишнім наркомом М. Єжовим та іншими керівниками силового відомства, рядовими оперативними співробітниками. Зокрема слідство у справі заарештованого колишнього начальника Полтавського УНКВС О. Волкова підтвердило, що "... ним створювалися фіктивні справи, на допитах до арештованих застосовувалися засоби фізичного впливу". Керівники підрозділів заявляли, що за вказівками останнього вони "вносили у протоколи неіснуючі факти", підробляли підписи на протоколах, не допитували свідків, а брали анкетні дані певних людей і від їх імені формулювали потрібні свідчення, "вибивали з арештованих провокаційні дані, за якими проводилися подальші арешти і створювалися фіктивні антирадянські організації"[17]. Виходячи з цього, сучасний дослідник має враховувати названі чинники при визначенні "критерію правдивості" інформації, закладеної у архівно-слідчих справах. Адже ці документи укладалися за особливих обставин, а саме: представником репресивних органів, що керувався спеціальними інструкціями, зі слів людини, позбавленої волі. До того ж перший володів можливістю інсинуації, а другий — намагався оприлюднювати виняткова ту інформацію, яка б не ускладнила його становища. Таким чином вступали в дію об'єктивні фактори — прагнення жертви до самозбереження, уникнення чи, бодай, пом'якшення покарання за здійснені, а частіше не здійснені вчинки. Вважаємо за необхідне особливо наголосити, що подібні справи — це продукт ідеологічного замовлення, де існував тісний зв'язок між замовником репресій і їх безпосередніми виконавцями.

Архівно-слідча справа Л. Безобразова становить усього 60 сторінок. У них умістилося 11 місяців життя молодої талановитої людини. Але, гадаємо, вони стали потужним поштовхом до глибокого переосмислення філософії життя. Здобутий гіркий досвід не спровокував нігілізму, озлобленості, навпаки, зробив його старшим і мудрішим, а поняття гуманізму набуває для майбутнього письменника особливого змісту.

За словами доньки письменника Лариси Леонідівни, батько не любив згадувати пережите. Проте досить вдумливо вчитатися у сторінки повісті, щоб зрозуміти контекст окремих її епізодів, невипадковість появи деяких персонажів, їх характери. До таких належить образ старшого лейтенанта особливого відділу Вахловського. Читач зустрічається з ним двічі. Перший сюжет знайомства зовсім короткий — кілька речень, але вони дуже красномовно характеризують соціотип представника сталінської спецслужби, про якого сучасні російські дослідники О. Мозохін і Т. Гладков писали: "Служба в органах державної влади давала велику владу. Служба в таємній поліції давала абсолютну владу"[18]. Особіст сердито відчитав парторга батареї Максимова за те, що не були визбирані всі фашистські агітаційні листівки, адресовані червоноармійцям. На заяву Максимова, що "з листівок на батареї просто сміються" і він ручається за кожного курсанта, "...старший лейтенант тільки зневажливо чмихнув. Схоже на те, що оперуповноважений не впевнений і в самому парторгові"[19]. Ймовірно, тут можуть простежуватися певні паралелі з реальним слідчим, що відіграв фатальну роль у житті письменника, адже той теж мав звання старшого лейтенанта й так само ревно захищав політичну систему, хоча, як виявилося, не від справжніх, а примарних ворогів.

Друга зустріч читача з Вахловським супроводжується характеристикою його зовнішності, поведінки, вчинків: "У нього було невиразне обличчя, швидкий, невловимо ковзаючий погляд банькуватих очей". Чи вплинула воєнна обстановка на методи діяльності чекіста? Питання риторичне. У розмові з парторгом він намагається хитро нав'язати довірливу тональність, акцентуючи на тому, що "Обов'язки у нас майже однакові. У всякому разі, за морально-політичний стан курсантів відповідаємо обидва"[20]. Але його внутрішня сутність яскраво розкривається у схилянні парторга до регулярного таємного інформування про настрої серед офіцерів, бійців і курсантів батареї: "Непевних треба взяти під особливий нагляд, доповідати про кожний їхній крок". Випливла й тема 1937-го. "Великий терор" і його виконавці формально були засуджені, але синдром тотальної недовіри,

маніакальний пошук ворогів народу залишилися. Жертвою останніх виступає капітан Левенцов, який у 37-му арештовувався, але, як і Безобразов, за недоведеністю звинувачень звільнений. Для парторга Максимова є очевидною логіка подій: "Випустили — значить, не винний". Однак кредо чекіста полягає в іншому: "Тим гірше. Якраз у цьому і ховається небезпека. Такі люди затаїли злобу і тепер тільки чекають зручного випадку, щоб перекинутися до німців. Я їх добре знаю..." Він пихато заявляє, що "не дуже вірить у невинність цих типів", всі вони у нього "розколювалися". Як виявилося пізніше, його уміння розпізнавати чесних людей не витримало випробування. І капітан Левенцов, і рядовий Перекоп залишилися на передовій, тоді як "перевірений у політичному відношенні" старшина Грицюк виявився підлим зрадником.

Образ Вахловського до певної міри сприймається як уособлення радянської системи, котра нехтувала Людиною як найвищою цінністю: "Людей — хоч греблю гати, а держава одна. Якщо в її інтересах треба посадити і навіть знищити тисячу, десять тисяч чоловік — ми не маємо права зупинятися"[21].

Які ж чинники вплинули на формування специфічної якісної складової кадрового потенціалу більшовицьких спецслужб? За яких обставин останні набули ролі механізму реалізації репресивної політики держави з величезним садистським арсеналом? Передусім їх діяльність слід розглядати у нерозривному зв'язку з більшовицькою партією, як її "караючого меча". Ще в лютому 1919 року ЦК РКП(б) вказував, що надзвичайні комісії (ЧК) "...створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем". А після обрання в листопаді 1927 року голови ДПУ УСРР В. Балицького кандидатом у члени політбюро він роз'яснював керівному складу очолюваного ним відомства, що "... апарат ДПУ повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету, яка передається через мою голову. Якщо є наказ стріляти у натовп, незалежно від того, хто б там не був, — відмовитесь — розстріляю усіх.... Центральному комітету партії потрібен міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії"[22]. Авторитетний український історик С. Кульчицький зауважив, що "органи насилля у вигляді ВНК — ОДПУ — УДБ — НКВС були безпосереднім продовженням партійних структур".

Партія теж не залишалася в боргу. В атмосфері роздмухування класової ворожнечі пропагандистськими засобами навколо чекістів створювався ореол героїзму, їх особливої місії в державі диктатури пролетаріату, імідж органів, що монопольно захищають державні інтереси. Міф про ідеального чекіста-патріота доповнив перший голова ВЧК радянської Росії "залізний" Фелікс Дзержинський, назвавши його "людиною з гарячим серцем, холодною головою і чистими руками". Не менш пафосно висловився про фахові якості чекіста секретар партійного осередку Полтавського губвідділу ВУНК І. Миронов: "Український чекіст повинен мати особливий нюх і, вийшовши вранці на вулицю, повинен встановити, чим пахне місто".

З кого ж складалися і ким поповнювалися ряди радянських чекістів? Криваві методи червоного терору перших років революції потребували специфічного людського матеріалу, котрий би без страху і сумнівів виконував волю партії. Офіційна радянська історіографія стверджувала, що серед співробітників територіальних органів надзвичайної комісії абсолютну більшість становили комуністи з пролетарським соціальним корінням. Однак статистичні дані 1922 року, наприклад, свідчать, що в штаті Полтавського губвідділу ДПУ разом зі збройними формуваннями налічувалося 1435 чоловік, з них тільки 549 комуністів. Із 210 осіб губернського апарату за соціальним походженням 30 походили з робітників, 36 — з селян, 100 — з родин службовців, 42 — колишні учні та студенти, 1 — чиновник, 1 — колишній офіцер царської армії. Зокрема начальник Полтавського губвідділу Е. Лінде виріс у родині службовця, чернігівські відповідальні працівники В. Нахманович — шевця, Є. Лабзов — столяра, Д. Рабинович — прикажчика мануфактури, М. Шнейдерман — кравця. Вождь революції В. Ульянов-Ленін у липні 1919 року висловив тривогу з приводу стану кадрового чекістського складу: "... на Україні ЧК принесла тьму зла, будучи створеною занадто рано і впустивши в себе тих, хто примазався". Один з організаторів ВЧК М. Лацис відверто відповідає: "Все наше нещастя в тому, що ні з чого будувати. На Україні зібралися ті співробітники, яких ми викидали в Москві як малопридатних і малонадійних"[23].

Особовий склад надзвичайок формувався здебільшого з людей молодого віку. Середній вік чекістів у 1920-х роках становив 28–30 років. Характерним прикладом може бути

Полтавський губвідділ, де в 1922 році налічувалося 110 співробітників віком від 18 до 25 років і 70 — від 25 до 30 років. Переважна більшість з них мала ранній досвід участі в революційній боротьбі й організації терористичних актів, а також у каральних акціях періоду червоного терору. Безумовно, це справляло руйнівний вплив на незміцнілу психіку, сприяло непоправним деформаціям особистісних якостей, девальвації загальнолюдських цінностей, зрештою, й самого людського життя. При цьому взірцем презирства до смерті був сам Дзержинський. У відповідь на нагадування йому про обережність, відповів: "Уб'ють? Біда яка! Революція завжди супроводжується смертями... Це справа звичайнісінька. Та й для чого так цінувати себе? Це смішно... Ми робимо справу нашої партії й більше нічого"[24]. Стурбованість керівництва служби знайшла відображення в наказі ВУЧК № 73 від 22 липня 1921 року. Автори документа намагаються завуальовано розтлумачити, чому вкрай небажано брати на службу молодь до 18 років, а дещо старшу — тільки в індивідуальному порядку. Молодь, мовляв, "надзвичайно вразлива у своїй психології, незміцніла ні ідейно, ні психологічно, потрапляє в обстановку..., що діє розкладницьки й на дорослих працівників.... Використання членів Комуністичної спілки молоді в розвідувальних апаратах, в якості секретних співробітників та інформаторів, в якості комісарів при обшуках і т. д. ще більше загострює скверні сторони роботи в ЧК для молодих товаришів".

Які ж саме "скверні сторони" малися на увазі, стає зрозумілим з інших документів. У роки червоного терору і громадянської війни головним критерієм оцінки чекіста була кількість викритих і знищених ворогів революції. Так, після ліквідації в Криму в грудні 1920 року близько 12 тисяч чоловік за підозрою в контрреволюції начальник Центрального управління надзвичайних комісій УСРР В. Манцев писав Ф. Дзержинському: "Тепер після Криму, ймовірно, і я дістану прізвисько "кривавий". Ну, що ж робити. Таке прізвисько від буржуа приємне". Не менш вражаюче зізнання прозвучало від Е. Лінде, який у 23 роки очолив Полтавський губвідділ ДПУ: "... внаслідок масових у минулому розстрілів" у нього на правій руці "утворилися мозолі" і "зовсім підірвана нервова система". Водночас його наступник на цій посаді з 1924 року М. Патрушев запевняв партійну комісію, що "розстріли в ЧК на мене ніяк не впливали". Інформація про свавілля чекістів масово надходила з місць. Наприклад, внаслідок перевірки скарги з Миргорода в грудні 1921 року був розстріляний голова повітової ЧК "за пияцтво, грабежі, нелюдські знущання і розстріл селян". Про одного з "героїв" перших років радянської влади С. Саєнка згадував С. Мельгунов. Після відновлення радянської влади у Харкові той завжди під дією алкоголю або морфію наводив жах на жителів міста, власноруч здійснюючи у камерах тортури і криваві страти.

Практика садистського поводження з підозрюваними й арештованими продовжувалася й після призупинення червоного терору. В 1925 році полтавка К. Левченко надіслала скарги на адресу політбюро ЦК КП(б)У та наркома юстиції. Справа стосувалася її чоловіка, закатованого в місцевому окружному відділі ДПУ. Вона вимагала покарати слідчих "катів Судака і Зільбека", виявити, "хто їх навчив бити і чи не є це система роботи Полтавського ДПУ", за що останній в очах жителів міста "зажив слави катівні гірших царських часів"[25].

Деактуалізація принципів гуманізму руйнувала мораль і психічне здоров'я виконавців кривавих розправ. Матеріали Полтавської губернської контрольної комісії, яка у 1924–1925 роках вивчала стан партійних організацій окружних відділів ДПУ, демонструють вражаючу картину масштабів пияцтва, етичного нігілізму, статевої розбещеності, побутових злочинів на ґрунті пияцтва, самогубств тощо. Майже кожний чекіст констатує в бесіді наявність "розладу нервової системи" внаслідок "специфічних умов роботи в ЧК"; догани і пропозиції "категорично позбавитися" пияцтва були занесені у справи більше 60 осіб. Водночас не можна не помітити, як сама ж партія плекає вседозволеність і нахабність чекістів, ухвалюючи подібні поблажливі рішення: "За часті випивки підлягав би виключенню з рядів партії. Але, враховуючи його робітниче походження, революційні заслуги і думку про нього членів осередку як акуратного і дисциплінованого члена партії і що нервово він дуже виснажений, в партії залишити"[26].

Невисоким був і освітній рівень чекістів. Тривалий час серед них навіть побутувало хизування власним неуцтвом, як рисою, що відрізняла їх від буржуазії. Голова ДПУ УСРР (1922–1937 рр.) В. Балицький теж не мав закінченої вищої освіти і не володів жодною з іноземних мов. Припускаємо, що політичне

керівництво країни здебільшого було зацікавлене у збереженні невисокого освітньо-культурного рівня чекістів середньої і нижчої ланок системи, оскільки це полегшувало їх політичне зомбування. В. Балицький на нараді в липні 1937 року все ж закликав своїх підлеглих "читати не тільки партійну літературу, а й белетристику", розширювати загальний кругозір, однак закінчив свою промову нагадуванням, що "... ворог зізнається не тому, що ми такі розумні та здібні, а тому, що, коли він дивиться на тебе, а ти носиш високе в нас у країні звання чекіста, — він відчуває за тобою силу радянської влади, диктатури пролетаріату, і він тобі зізнається"[27].

Отже, "маленька людина" до 1917 року, здебільшого без твердої соціально-економічної опори, з нереалізованими кар'єрними амбіціями, без ґрунтовної освіти, часто маргіналізована, отримала доступ до абсолютної влади. Навіть звичайний писар райвідділу був причетним до державної таємниці, що істотно підносило власну самооцінку. Психологія "маленької людини" знаходила спосіб вдоволення особистих комплексів у демонстрації владних повноважень, використанні зброї, тиранії щодо жертв тощо. Такий шлях найімовірніше пройшов реальний старший лейтенант Томін, який зустрівся на перехресті життєвих доріг Леоніда Петровича Безобразова і залишив трагічний автограф у його кримінально-слідчій справі, таким або дуже схожим він міг бути в літературного персонажа повісті "Перший гарт" старшого лейтенанта Вахловського.

На думку дослідників В. Сідака і В. Козенюка, трагедія радянських спецслужб полягала у тому, що "...вони вимушені були свою діяльність здійснювати під гаслом боротьби з ворогами народу, в яку Сталін і вищі партійні органи втягнули все населення Радянського Союзу, постійно змінюючи образ ворога у відповідності з політичною кон'юнктурою"[28].

Джерела та література:

1 *Баберовскі Йорґ*. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. — К.: К,І,С, 2007. — С. 11.
2 *Бабенко Л*. Політичні репресії в Полтавському педагогічному інституті в 1920–1930-х роках // Слов'янський збірник. — Випуск 5. — Полтава: Слов'янський клуб, 2006. — С. 238–262.
3 *Бразов Л*. Перший гарт. Повість. — Харків: Вид. "Прапор". — С. 21–22.
4 Там само. — С. 13.
5 Там само. — С. 109.
6 Оперативный приказ наркома внутренних дел Союза С.С.Р. №00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов // Хрестоматія з історії держави і права України. Т. 2. — К.: ІнЮРЕ, 1997. — С. 383–388.
7 Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 465.
8 *Юнге М., Биннер Р*. Как террор стал "большим". Секретный приказ №00447 и технология его исполнения. — М.: АИРО, 2003. — С. 102–103.
9 Державний архів Полтавської області. — Ф. П-3809. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 42.
10 *Юнге М., Биннер Р*. Как террор стал "большим". Секретный приказ №00447 и технология его исполнения. — М.: АИРО, 2003. — С. 132.
11 Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) / Парамонов Ю., Бабенко Л. та ін. — Полтава: АСМІ, 2005. — С. 79–80.
12 *Бажан О*. "Великий терор на Полтавщині у світлі нових архівних документів // Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні. — Полтава: ТОВ "АСМІ", 2009. — С. 137–140.
13 Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області, спр. 6167–С, арк. 11–13, 25.
14 Там само, арк. 28.
15 Там само, спр. 8639–С, арк. 11.
16 Там само, арк. 54–55.
17 Там само, спр. 3900–С: У 8-ми тт. — Т.6. — Арк. 578, 579, 580.
18 *Мозохин О., Гладков Т*. Менжинский. Интеллигент с Лубянки. — М.: Яуза, Эксмо, 2005. — С. 116.
19 *Бразов Л*. Перший гарт. Повість. — Харків: Вид. "Прапор". — С. 108.
20 Там само. — С. 136.
21 Там само. — С. 137.

22 *Бабенко Л*. Чекіст сталінської доби: портрет на тлі епохи // Історична пам'ять. 2'2006. Науковий збірник. Полтава: АСМІ, 2006. — С. 5.
23 Там само. — С. 8.
24 Чекисты. Сборник. — М.: Молодая гвардия, 1972. — С. 12.
25 *Бабенко Л*. Чекіст сталінської доби: портрет на тлі епохи // Історична пам'ять. 2'2006. Науковий збірник. Полтава: АСМІ, 2006. — С. 10, 11.
26 Там само. — С. 13.
27 Там само. — С. 7.
28 *Сидак В., Козенюк В*. Революцию назначить... Экспорт революции в операциях советских спецслужб. — К.: Генеза, 2004. — С. 7.

Людмила Бабенко

Отклики "Большого террора" в жизни и творчестве полтавского писателя Леонида Бразова

В статье анализируются проблемы отечественной истории периода "большого террора" через его осмысление в художественной литературе писателем, который стал жертвой сфабрикованного уголовного дела.

Ключевые слова: *"большой террор", репрессии, писатель Леонид Бразов, органы государственной безопасности, чекист.*

Ludmila Babenko

The theme of "the great terror" in Leonid Brazov's, the writer from Poltava, lifeway and work

In this article are analyzed the problems of Ukrainian history during the times of "the great terror" through its depiction in the writer's literature, who became the victim of fabricated criminal case.

Kew word **:** *Leonid Brazov's, "the great terror".*

IX
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ: панорама сучасного життя

ПЛЕНУМ, ПРИСВЯЧЕНИЙ 85-РІЧЧЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

26 травня 2010 року у приміщенні Великого конференц-залу Національної академії наук України Національна спілка краєзнавців України провела Урочистий пленум, присвячений 85-річчю з дня її заснування.

Сьогодні НСКУ, яку очолює академік НАН України, Герой України Петро Тимофійович Тронько — одна з найвпливовіших професійних творчих спілок в Україні. Вона об'єднує понад 2 тисячі професійних дослідників "малої історії" — історії міст, сіл, регіонів, а також тих, хто опікується збереженням національних святинь, пам'яток історії та культури, розвиває музейництво й колекціонування, проводить активну природоохоронну діяльність, підтримує розвиток духовної культури України, сприяє збереженню національних традицій і народної творчості, повертає з небуття імена видатних співвітчизників, відкриває маловідомі сторінки історії, здійснює велику патріотичну роботу серед молоді. Активна науково-дослідницька та просвітницька діяльність НСКУ проходить в усіх регіонах нашої держави. Всього Спілкою на аматорському рівні залучено до дослідницької та творчої роботи більше 30 тисяч краєзнавців України.

До складу Національної спілки краєзнавців України входить 5 академіків та 6 членів-кореспондентів НАН України, понад 300 докторів і кандидатів наук, 5 Героїв України. За заслуги перед Україною більше 70 членів Спілки нагороджено різними державними нагородами.

Краєзнавці України зробили значний внесок у дослідження регіональної історії. Лише у 60–70-х роках минулого століття за участю понад 100 тис. авторів було підготовлено унікальне 26-томне видання "Історії міст і сіл Української РСР", аналогів якому і до сьогодні немає на світовому та пострадянському просторі. Зараз триває активна підготовка до нового енциклопедичного видання "Історії міст і сіл України", оскільки у державі відбулося багато історичних і світоглядних змін. Впродовж останнього десятиріччя члени Спілки також активно сприяють підготовці загальнонаціонального науково-документального видання "Реабілітовані історією", 57 томів якого вже побачили світ, а всього готується до друку понад 100 томів.

Члени НСКУ лише за останні 20 років видали понад 700 наукових, науково-популярних і документальних книг з краєзнавчої тематики, брали участь у створенні та розвитку всіх краєзнавчих та етнографічних музеїв України і національних заповідників, провели 11 всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій та близько 300 регіональних, розробили безліч туристичних маршрутів в усіх куточках України. У столиці та багатьох областях видають краєзнавчу періодику, активно впливають на розвиток культури України.

Останнім часом завдяки ініціативі НСКУ Україні повернуто імена всесвітньо відомих українців — полтавчанина Олександра Засядька, першого у світі винахідника ракети на твердому паливі; художника і мистецтвознавця, професора Ермітажу, уродженця Київщини Степана Яремича; проведено науково-краєзнавчі експедиції до Полтавської та Київської областей; розпочато роботу по створенню Літературного музею Івана Франка на Дніпрі (с. Халеп'я Обухівського району); започатковано активну науково-дослідницьку співпрацю зі Спілкою краєзнавців Росії; проведено Перший Всеукраїнський конкурс на кращий громадський музей; презентовано громадськості Премію імені Дмитра Яворницького НСКУ; готується науково-дослідницька та громадська експедиція до Львівської області по захисту унікального дерев'яного зодчества сакрального характеру та інші важливі для українського суспільства заходи.

Незважаючи на те, що лише у жовтні 2008 року Спілці краєзнавців надано національний статус, вона — одна з найстаріших в Україні і має унікальні заслуги перед країною. Її інтелектуальний, творчий, науковий та суспільний потенціал повною мірою служить Україні.

Національна спілки краєзнавців України надає авторитету державі та позитивно впливає на суспільне усвідомлення ініціатив Президента України по формуванню громадянсь-

кого суспільства та захисту національних інтересів.

В урочистому пленумі Національної спілки краєзнавців України взяли участь члени Правління Спілки — відомі громадські і державні діячі, академіки НАН України: Петро Тронько — голова НСКУ, який виступив із доповіддю “85 років Національній спілці краєзнавців України”, Петро Толочко — директор Інституту археології НАН України, Леонід Руденко — директор Інституту географії НАН України; представники вищих органів влади та ряду міністерств, активні члени Спілки — працівники наукових установ, закладів культури і освіти, архівних установ, національних бібліотек і музеїв, представники інших творчих спілок, ректори провідних вишів України: Кам’янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка — Олександр Завальнюк, Полтавського університету споживчої кооперації України — Олексій Нестуля; заступник директора Інституту історії України НАН України, заступник голови Спілки член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт, перший проректор Інституту туризму ФПУ, заступник голови Спілки Сергій Попович, заступник голови Спілки Григорій Клепак, перший заступник голови Державного комітету архівів України Ірина Матяш, перший заступник голови Державної служби з питань національної культурної спадщини Яків Діхтяр, заступник голови Українського інституту національної пам’яті Владислав Верстюк, журналісти провідних ЗМІ.

Учасникам пленуму надійшли вітання від Голови Верховної Ради України академіка НАН України В. М. Литвина, віце-прем’єр-міністра України академіка НАН України В. П. Семиноженка, міністра культури і туризму України М. А. Кулиняка, міністра України у справах сім’ї, молоді та спорту Р. С. Сафіулліна, президента Національної академії наук України академіка НАН України Б. Є. Патона, ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна члена-кореспондента НАН України В. С. Бакірова, колективу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, обласних організацій Спілки.

Групу активістів краєзнавчого руху Міністерство культури і туризму України нагородило Почесною грамотою за вагомий особистий внесок у створення духовних цінностей та високу професійну майстерність.

Учасники зібрання прийняли Звернення до української громадськості.

Для учасників пленуму було організовано виставку з нових краєзнавчих видань України та виступ відомого хору української автентичної пісні “Гомін” під керівництвом Леопольда Ященка, який 20 років тому, 27 березня 1990 року, вітав учасників Установчого з’їзду Спілки.

Звернення учасників Урочистого пленуму Національної спілки краєзнавців України до української громадськості

Інтерес до історичного минулого свого народу, його історико-культурної спадщини, звичаїв і традицій, національних героїв, які вибороли незалежність рідної землі, не вщухав ніколи. Про це свідчить відродження і діяльність Національної спілки краєзнавців України, яка гуртує навколо себе широке коло активістів краєзнавчого руху. Байдужих у краєзнавстві немає і бути не може, тому що любов до рідної землі, до малої батьківщини — одне з найсвятіших почуттів, які кожен проносить крізь все своє життя.

Кожний рік знаковий по-своєму, 2010 рік — знаменний своїми ювілейними датами: 85-річчям Національної спілки краєзнавців України, 65-річчям Великої Перемоги, 20-річчям проголошення Декларації про державний суверенітет України. І це зобов’язує нашу громаду до більш активної і результативної роботи на всіх напрямах.

З проголошенням незалежності України почав зростати інтерес до краєзнавства, до малої і великої історії. Зараз активно формуються обласні осередки Національної спілки краєзнавців, все відчутнішим стає вплив краєзнавчого активу на духовне і просвітницьке життя регіонів, на вивчення місцевої історії.

Краєзнавці покликані зберігати колективну пам’ять народу, сприяти об’єктивному висвітленню історичного минулого, яке повинно бути представлено не лише як шлях успіхів і перемог, а як терниста дорога боротьби за державність, страждань і бідувань у роки воєнного лихоліття, під час репресій і голодоморів, коли був знищений генофонд нації, її інтелектуальна еліта. Жоден факт викривлення української історії не повинен залишитись поза увагою краєзнавчого активу. Слід збирати свідчення ветеранів про минулі часи, створив-

ши літопис кожного населеного пункту, що мають увійти до нового енциклопедичного видання "Історія міст і сіл України", підготовка якого на часі.

Об'єднуючий потенціал краєзнавства безмежний. Ветерани і школярі із захопленням займаються дослідженням витоків історії рідного краю. Не можна уявити діяльність нашої громадської організації без творчого потенціалу молоді. Конкурси шкільних краєзнавчих музеїв і виставок, дослідження усної історії про славетних земляків, маршрути бойовими стежками і реконструкція воєнних баталій — все це дає змогу не тільки більше дізнатися про минулі часи, а й доторкнутися до її величності Історії, плекати у молоді почуття національної гідності, любові до рідної землі, її звичаїв, української мови.

Останнім часом багато робиться у справі охорони культурної спадщини. З одного боку, на наших очах відроджуються пам'ятки старовини, приймаються закони, готується Державний реєстр нерухомих пам'яток, Звід пам'яток історії та культури України, відновлюються забуті імена, а з другого — зносяться історичні центри міст, нівелюється Закон України "Про охорону культурної спадщини", під загрозою виключення із Списку ЮНЕСКО пам'ятки світового значення Софія Київська і Києво-Печерська лавра, в занедбаному стані знаходиться Шевченківський національний заповідник, зникають парки і сквери. Міста втрачають свій неповторний вигляд, свій код.

Національна спілка краєзнавців закликає всіх, кому не байдужа рідна історія, національна культура, рідна мова, безцінні пам'ятки старовини, єднатися в різні громадські об'єднання, відстоювати кожну пам'ятку, пропагувати досягнення національної культури, втілювати у життя важливі загальнонаціональні проекти в гуманітарній сфері. Тільки усвідомлення значення своєї країни, неповторності її історії і культури, збереження пам'яток, захист духовності буде сприяти консолідації суспільства, найкращих представників усіх верств населення, найширших кіл громадськості. зміцненню авторитету України у світовому співтоваристві.

Вітаємо всіх членів Спілки і широкий аматорський краєзнавчий рух зі знаменним ювілеєм. Закликаємо сповна використовувати потенціал Спілки у духовному відродженні України, допомагати державі у цій важливій справі, у вихованні патріотизму та гордості за нашу рідну Україну.

Бажаємо щастя і творчої наснаги всім шанувальникам рідної історії і культури, процвітання нашій землі!

Учасники Урочистого пленуму
Національної спілки краєзнавців України

м. Київ, 26 травня 2010 року

СВЯТКУВАННЯ 85-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

26 травня 2010 року, Великий конференц-зал Національної академії наук України

Учасників ювілею Спілки вітає хор “Гомін” під керівництвом Л. Ященка

Урочистий пленум веде голова Національної спілки краєзнавців України академік НАН України, Герой України П. Т. Тронько

В. Лозицький — директор Центрального державного архіву громадських об’єднань України

О. Завальнюк — ректор Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

Привітання генерального директора Києво-Печерського історико-культурного заповідника М. Громової

І. Матяш — перший заступник голови Державного комітету архівів України

Спілку вітає С. Куделко — професор Харківського національного університету ім. В. Каразіна, керівник Центру краєзнавства

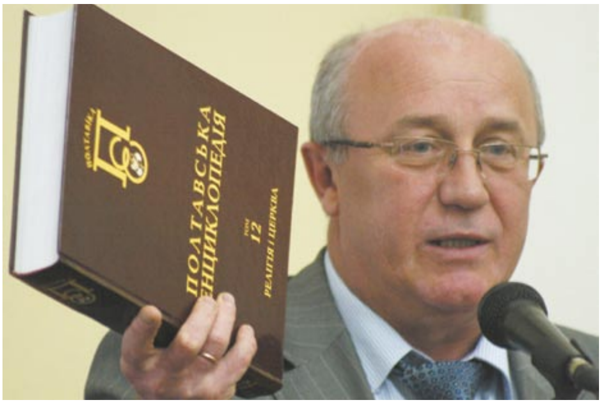

О. Нестуля — ректор Полтавського університету споживчої кооперації України, голова Полтавської обласної організації НСКУ

В. Верстюк — перший заступник голови Українського інституту національної пам'яті

Ділова розмова. Зліва направо: О. Нестуля, В. Войналович — провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, Г. Савченко — голова Київської обласної організації НСКУ, професор КНУ ім. Т. Шевченка

Віктор Прокопчук (м. Кам'янець-Подільський)

ЗА ЗАСЛУГИ — Й ЧЕСТЬ

16 травня 2009 року на залізничній станції Балин, що в Дунаєвецькому районі Хмельницької області, відбувся мітинг-реквієм біля меморіальної плити полковнику Дієвої армії УНР Петру Федоровичу Болбочану, 90 років тому розстріляному тут.

У січні 1919 року він був усунутий від командування Запорозьким корпусом, а коли в червні на звернення комдива Осмоловського, сімох полковників та за наказом інспектора військ корпусу полковника М. І. Гавришка були проведені переговори з командувачем корпусу отаманом Сальським про передачу командування, це було розцінено як спроба перевороту. Полковник П. Ф. Болбочан, колишній командувач військами Лівобережного фронту, Запорозького корпусу, хто не раз демонстрував патріотизм, відданість Україні, після низки тортур 28 червня 1919 р. був розстріляний на ст. Балин, місці розташування штабних вагонів Дієвої армії та пересувної тюрми. У серпні 2005 року біля приміщення залізничної станції Балин цю подію увічнила меморіальна плита.

Мітинг вступним словом відкрив заступник голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України В. С. Прокопчук, повідав жителям села, учням початкової школи і гостям про події 90-річної давності. Хвилюючими були виступи учнів місцевої школи, які продемонстрували знання української історії доби національно-визвольних змагань, суть трагедії полковника — патріота; заступника голови Дунаєвецької райдержадміністрації Г. І. Отрубчак, начальника відділу освіти районної державної адміністрації Ф. П. Поліщук. З великим інтересом сприйняли учасники мітингу слово доктора історичних наук, професора кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Петра Павловича Брицького, який разом з донькою Євгенією Петрівною Юрійчук, кандидатом історичних наук, у числі перших дослідив трагічну історію П. Ф. Болбочана, вихідця з сусідньої Хотинщини, видав монографію "Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана" (2005), піддав його науковій та моральній реабілітації. Він повідав чимало цікавих фактів з життя і військово-політичної діяльності П. Ф. Болбочана, подарував школярам Балинської та Станційнобалинської шкіл вказану книгу.

Квіти, як данина пам'яті, лягли до меморіальної плити, на якій викарбовано: "Біля цього місця 28 червня 1919 року трагічно загинув визначний український воєначальник полковник Петро Болбочан". А нижче — рядки з його відкритого листа Симону Петлюрі: "Ми перед Батьківщиною свій обов'язок виконали чесно. Як хто нас буде в чім-небудь обвинувачувати, хай зробить це той, хто більше нас зробив для батьківщини..."

* * *

Цього ж дня у с. Тинна Дунаєвецького району відбулася ще одна краєнавча акція — на приміщенні загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів була урочисто відкрита меморіальна дошка на честь колишнього випускника Миколи Андрійовича Ігнатенка. Хто він? За що така честь?

Народився 16 травня 1939 року в багатодітній сім'ї, у невеликому селі Калинки, що за два кілометри від Тинної. Батько загинув на фронті. Жили бідно. Там, у Калинках, закінчив початкову школу, у сусідньому Малому Карабчиєві — основну, 1956 року в Тинній завершив середню освіту. Це був перший випуск Тинянської десятирічки. Протягом 1956–61 рр. навчався на філологічному факультеті Чернівецького державного університету, захистив дипломну роботу "Деякі особливості лексики говірки с. Кліводень Кіцманського району Чернівецької області", задекларувавши потяг до наукових досліджень. Працював у Вижниці на Чернівеччині під началом директора П. П. Брицького. Петро Павлович підштовхнув молодого вчителя до думки про дальші наукові заняття. І той 1972 року вступив до аспірантури при Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка, до якого згодом був прийнятий на роботу. 1977 року став кандидатом, 1991 року — доктором філологічних наук, старшим,

а потім провідним науковим співробітником. Досконало володів кількома мовами, займався перекладами, зокрема — Йоганна Гете "Золоті слова", Йона Славіча "Щасливий млин. Скарб", Віллі Мейнка "Загибель воїнів-ягуарів", Віллі Бределя "Брати — віталійці" та ін. Він — автор монографій "Читач як учасник літературного процесу", "Генезис сучасного літературного мислення", "Наукове і художнє пізнання". Наукова праця М. А. Ігнатенка "Українська художня культура — складова європейської" була перекладена словацькою.

Про все це на церемонії відкриття меморіальної дошки говорив колишній директор Вижницької вечірньої школи нині доктор історичних наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича П. П. Брицький, який підтримував дружні стосунки з Миколою Андрійовичем до 2005 року — останніх днів його життя. У спогадах про друга Петро Павлович вимальовував постать видатного ученого-філолога, самовідданого дослідника, українського патріота, який не тільки залишив яскравий слід в українському літературознавстві, а й підготував десятки науковців, передав організаторам експозиції, присвяченої життю і науковій діяльності видатного земляка, низку документів — листів, фотографій, спогади. Учениця М. А. Ігнатенка — кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту літератури НАН України Л. Г. Медведюк розповіла про науковий доробок Учителя, його високі людські якості. У виступах заступника голови Дунаєвецької районної державної адміністрації Г. І. Отрубчака, доктора історичних наук, професора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка В. С. Прокопчука, начальника відділу освіти райдержадміністрації Ф. П. Поліщук, однокласниці вченого Є. С. Загородньої, вчительки історії Тинянської ЗОШ I–III ст. О. І. Сохатюк, одного з активних краєзнавців Дунаєвеччини, організатора шкільного музею, дослідниці життя і творчості М. А. Ігнатенка, Тинянського сільського голови В. В. Войдевича, директора школи А. В. Ахрамовича підкреслювались ті чи інші грані барвистого таланту вченого.

Була перерізана стрічка, впало покривало, і очам присутніх відкрився пам'ятний знак, який освятив отець Станіслав — настоятель місцевої православної церкви. А через півгодини учасники урочистостей поклали квіти до могили Миколи Андрійовича. Вона знаходиться в сусідньому Малому Карабчиєві, де традиційно хоронять православних жителів Калинок.

Подія відбулася в день, коли М. А. Ігнатенку виповнилося б 70 років. Він повернувся до своїх земляків, до свого краю, який відвідував щороку. Але тепер, щоб кликати юних односельців добрими справами міцнити незалежну Україну, творити свою долю.

Юрій Хоптяр (м. Кам'янець-Подільський)

ДРУГА МЕДЖИБІЗЬКА НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

12–13 червня 2009 року в Меджибізькому державному історико-культурному заповіднику, що в Хмельницькій області, відбулася Друга науково-краєзнавча конференція "Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України", присвячена 40-річчю створення музейного комплексу в Меджибізькій фортеці та пам'яті подільського краєзнавця М. Й. Ягодзінського. Її організаторами виступили Хмельницька обласна рада та обласна державна адміністрація, управління культури, туризму і курортів облдержадміністрації, Державний історико-культурний заповідник "Меджибіж", Центр дослідження історії Поділля, Хмельницька обласна універсальна бібліотека ім. М. Островського, Державний архів Хмельницької області. В роботі конференції взяло участь понад 90 науковців,

краєзнавців, музейників, освітян, аспірантів, магістрів та інших зацікавлених осіб з Києва, Хмельницького, Вінниці, Житомира, Чернівців, Одеси, Кам'янця-Подільського, Летичева, Меджибожа, Самчиків та інших міст і сіл України. Міжнародного характеру цій конференції надали виступи з доповідями на засіданнях Анатолія Михаленка та Віри Крюкової з м. Щолково Московської області (Росія), Лінаса Квізікявічауса з м. Вільнюса (Литва). Науковий форум складався з пленарних засідань та роботи секцій.

На першому пленарному засіданні були заслухані доповіді доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту археології НАН України Стопенчука В. М. "Палеолітичне місцезнаходження Меджибожа в системі давніх пам'яток палеоліту Східноєвропейської рівнини", кандидата історичних наук, професора Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка Якубовського В. І. "Стародавній Меджибіж в контексті історії Болохівської землі", кандидата історичних наук, старшого викладача Одеського національного університету ім. І. Мечникова Білецької О. В. "Меджибіж та Меджибізький повіт Подільської землі наприкінці XIV–XV ст.", доктора історичних наук, професора, директора Державного архіву Вінницької області Легуна Ю. В. і кандидата історичних наук, доцента Вінницького державного педуніверситету ім. М. Коцюбинського Лисого А. К. "Меджибізький ключ на сторінках інвентарної книги XVII ст.", директора Державного історико-культурного заповідника "Меджибіж" Погорільця О. Г. "Дослідник історії містечка і перший творець музейного закладу — подільський краєзнавець М. Й. Ягодзінський", кандидата історичних наук, старшого викладача Харківської державної академії культури Жукової О. В. "Державний історико-культурний заповідник "Меджибіж" у контексті сучасних завдань заповідників України" та інші.

Досить продуктивно проходила роботи секційних засідань конференції "Містечко Меджибіж від витоків до сучасності", "Етнологія краю", "Історія містечка Меджибіж в особах", "Історико-культурний заповідник: історія, проблеми, перспективи". Калейдоскоп тематичних виступів відтворив у комплексі археологію, історію, етнологію, культуру, духовність Меджибізчини і Летичівського краю від найдавніших часів і до сьогодення, висвітлив і значно заповнив так звані білі плями в минувшині цього простору і накреслив шлях подальших досліджень, роботи Державного історико-культурного заповідника "Меджибіж".

Також під час роботи форуму двом десяткам учасників були вручені почесні грамоти, дипломи за активну науково-дослідну роботу на ниві історії Меджибізчини, всім присутнім доповідачам — сертифікати за участь у роботі конференції. Крім того, відбулася презентації упорядкованої і перевиданої книги Є. Сіцінського "Приходы и церкви Подольской епархии" та іншої краєзнавчої літератури, були проведені екскурсії по історико-культурному заповідну "Меджибіж" та іншим пам'яткам історії та культури регіону. На заключному пленарному засіданні конференція ухвалила рекомендації щодо подальших досліджень історії краю та висунула низку пропозицій до всіх рівнів влади Хмельниччини щодо невідкладних заходів по збереженню пам'яток історії та культури регіону.

Хочемо відзначити подвижницьку роль організаційного комітету конференції і особливо його голови, директора державного історико-культурного заповідника "Меджибіж", члена НСКУ Погорільця Олега Григоровича.

Стефанія Баженова (м. Кам'янець-Подільський)

ТРЕТЯ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКА НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

Відбулася 25–26 вересня 2009 року в м. Могилеві-Подільському Вінницької області. Її організаторами виступили міська і районна ради, районна державна адміністрація, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Державний архів Вінницької області, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, могилівський міськрайонний осередок краєзнавців. Очолювали організаційний комітет конференції міський голова М. Ю. Саволюк, заступник голови д. і. н., професор Л. В. Баженов, директор Центру дослідження історії Поділля. В роботі форуму взяло участь понад 90 учених, краєзнавців, аспірантів, магістрів, студентів, архівістів, музейників, учителів з Києва, Львова, Вінниці, Хмельницького, Кам'янця-Подільського, Одеси, Чернівців, Білої Церкви, Бара, Меджибожа, Красилова та інших міст і регіонів України.

Під час першого пленарного засідання було оголошене привітання "Невідкладні завдання краєзнавчої діяльності" голови Національної спілки краєзнавців України, академіка, Героя України П. Т. Тронька. Також вітали учасників конференції голова Вінницької обласної ради О. Г. Домбровський, голова Могилів-Подільської районної державної адміністрації В. П. Томчук. На цьому ж засіданні виступили з доповідями міський голова М. О. Саволюк на тему "Місто Могилів-Подільський — окраса Придністров'я", члени правління НСКУ, голови Хмельницької і Вінницької обласних організацій НСКУ професор Л. В. Баженов, кандидат історичних наук С. Д. Гальчак — "Реформування й перебудова краєзнавчого руху в Україні на сучасному етапі та Могилівщина", завідувач відділу Центрального державного архіву вищих органів влади та державного управління у Києві, к. і. н. В. Г. Берковський — "Джерела з історії Могилева-Подільського та краю у фондах ЦДАВО України", доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету Прокопчук В. С. — "Могилівщина у 1929-му "переломному" році", професор цього ж університету Ю. А. Хоптяр — "Політика Голодомору та опір селянства на Поділлі в кінці 20 — початку 30-х рр. XX ст. (за матеріалами Могилів-Подільського району)", директор Державного архіву Вінницької області, доктор історичних наук Ю. В. Легун — "Матеріали фонду Могилів-Подільського повітового казначейства у складі Державного архіву Вінницької області", доктор історичних наук, професор Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича П. П. Брицький "Микола Буянов з Могилева-Подільського — національний герой Італії" й інші.

У час роботи конференції працювали наукові секції "Актуальні проблеми історії та культури Могилівщини від найдавнішого часу до початку XX ст." (керівник — доктор історичних наук, професор І. М. Романюк), "Історія, культура Могилівщини новітньої доби" (керівник — доктор історичних наук, професор П. П. Брицький), "Видатні постаті Могилівщини" (керівник — кандидат історичних наук К. В. Завальнюк). На секціях було заслухано понад 60 доповідей і повідомлень з різних аспектів історії, археології, джерелознавства, етнографії, фольклористики, економіки, соціальних, етнічних і демографічних проблем, біографістики, природи, екології Середнього Подністров'я.

На останньому пленарному засіданні під головуванням професора Л. В. Баженова були заслухані звіти керівників секцій про виконану роботу, ухвалені рекомендації конференції. Зокрема, запропоновано осередок краєзнавців Могилівщини реформувати в міськрайонну організацію НСКУ у складі Вінницької обласної організації НСКУ, рекомендовано звернутися з офіційною пропозицією до обласної, Могилів-Подільської міської та районної влади про вшанування видатних постатей краю (найменування вулиць, встановлення меморіальних плит, відкриття пам'ятників), з проблем реставрації, збереження пам'яток історії та культури, про видання краєзнавчого посібника для шкіл Могилівщини та інше.

В ході роботи конференції відбулися презентація щойно виданого на високому професійному рівні збірника доповідей і матеріалів "Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція / Відп. ред. Л. В. Баженов" (Могилів-Подільський; Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. — 428 с.), після якої учасники зібрання мали змогу отримати примірники цієї книги. Крім того, діяла виставка-розпродаж новітньої краєзнавчої літератури. Оргкомітет нагородив Почесними грамотами багатьох активістів краєзнавчого руху Могилівщини, а також відзначив авторів кращих наукових доповідей. Особлива подяка висловлена ініціатору і координатору проведення конференції, депутату міської ради, викладачеві історії, керівнику краєзнавчого осередку В. В. Войтовичу. Для учасників і гостей конференції були влаштовані тематичні екскурсії по місту Могилів-Подільському.

Всі учасники і гості залишилися задоволеними рівнем підготовки, організацією проведення і результатами роботи конференції. Вирішено провести наступну четверту Могилів-Подільську науково-краєзнавчу конференцію у вересні 2012 року.

X
ОГЛЯДИ

Ігор Возний (м. Чернівці)

СТЕЖКАМИ ПОХОДУ КНЯЗЯ ІГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА

Рец. на: Звагельский В. Б. Історична географія Лівобережної України доби Середньовіччя (в контексті досліджень "Слова о полку Ігоревім"). — Київ — Суми, 2010. — 236 с.

У видавництві Сумського державного університету вийшла у світ монографія кандидата філологічних наук, доцента, старшого наукового співробітника з історії, провідного наукового співробітника СумДУ В. Б. Звагельського, присвячена стародавнім шляхам Лівобережної України, зокрема з'ясуванню історико-географічних реалій, пов'язаних з походом Ігоря Святославича Сіверського у Половецький Степ навесні 1185 р. Цей похід, оспіваний у славнозвісному "Слові о полку Ігоревім" та детально описаний в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах, став відправною віхою досліджень вченого.

Понад 200 років науковці розробляли різноманітні аспекти маршруту Ігоря Сіверського та місця битви, проте ще залишається багато нез'ясованих і спірних питань.

Першу частину книги складають розділи, в яких проведено аналіз версій щодо вже відомих давніх шляхів, встановлення місць пролягання інших доріг і локалізації переправ. Окрім широковідомих Муравського шляху з його відгалуженнями — Ізюмською та Кальміуською дорогами, Залозного та Бакаєвого шляхів, магістралі Булгар-Київ, автор накреслює невідомі раніше, але зафіксовані у писемних джерелах Кончаківський шлях, Лосицьку дорогу, Поле та ін. Отримавши таким чином досить виразну картину сухопутних комунікацій Східного Лівобережжя, В. Б. Звагельський досить упевнено визначає маршрут сіверських полків саме Лосицькою дорогою. Характерно, що наявність такого шляху передбачали вчені і раніше, тепер же це знайшло конкретне підтвердження.

Привертає увагу прискіпливе ставлення автора до топонімів. Так, аналізуючи відповідні назви і прив'язуючи їх до місць переправ у Середньому Посеймі, вчений моделює досить щільну мережу пізньосередньовічних шляхів, а в окремих випадках (Пирогівка на Десні, Путивль на Сеймі, Тополі на Пслі) — і часів Київської Русі.

Важливим є відкриття і локалізація Кончаківського шляху, який, на думку автора, зберіг у собі ім'я відомого половецького хана. Шлях цей пролягав уздовж Ворскли і, як намагається довести автор, саме ним Кончак вдирався у землі Русі в 1171 р.

На основі пізньосередньовічних джерел В. Б. Звагельський локалізував 33 броди на Сіверському Дінці (раніше, за підрахунками Д. І. Багалія, було відомо лише 11 переправ), що є дуже важливим, адже в літературі поширена думка, що війська Ігоря Святославича переправлялися через Донець саме через Ізюмський брід, а розташовані поруч гора Кременець — гіпотетична Шеломянь "Слова" — і річка Сальниця є тими опорними пунктами, від яких і слід вести усі подальші розрахунки маршруту русичів. Як показує В. Б. Звагельський, і річка Сальниця, і Шеломянь розташовані зовсім в іншому місці, і прив'язувати їх до Ізюмської переправи немає жодних підстав, оскільки поруч знаходяться десятки інших бродів, а Шеломянь наприкінці XII ст. не могла бути розташованою на Середньому Дінці, оскільки кордони Русі і Степу пролягали значно західніше — у Поворсклі.

Тож невипадково окремий розділ монографії присвячено проблемі розташування Шеломяні, відомої за рефреном "Слова" — "О, Руская земля, иже за Шеломянем еси!". Проблема локалізації цього об'єкта нараховує понад два століття і зводиться до трьох основних гіпотез: Шеломянь — метафора, символ далекої відстані від батьківщини; суходол, підвищення — Донецький кряж; гора Кременець біля міста Ізюм на Харківщині. В. Б. Звагельський обґрунтовує нову оригінальну версію, що Шеломянь — це укріплення, мури відомого Більського городища скіфської культури — античного міста Гелон, що якраз розташоване на порубіжжі. Маючи базову філологічну освіту і науковий ступінь кандидата філологічних наук, автор вибудовує досить сміливу фонетичну схему, згідно з якою іменник Гелон на

слов'янському мовному ґрунті мав звучати як *шелом, *шеломя.

Археологи протягом десятиліть шукали цей Гелон Геродота. Одні дослідники (В. О. Іллінська), виходячи з фонетичних особливостей назви, локалізували його на території Києва, пов'язуючи з Солом'янкою, Жулянами і т.ін., але не знаходили археологічного відповідника, інші (Б. А. Шрамко, Б. О. Рибаков, Б. М. Мозолевський), спираючись на матеріали археології, вказували на Більське городище, але не мали топонімічного підтвердження. В. Б. Звагельський відшукав фонетичний відповідник — старе русло Ворскли (нині одна з стариць) має і сьогодні назву Солом'янчик. Ця стариця, колишнє основне русло Ворскли, пролягала саме під правим корінним берегом біля підніжжя потужних валів Гелона. Звичайно, таке сміливе припущення потребує додаткової аргументації. Пошук у цьому напрямку видається вельми перспективним.

Значне місце у монографії відведено локалізації річок Сюурлій та Каяла, пов'язаних з походом Ольговичів у 1185 р. За два століття досліджень у науці виробилися десятки різних версій і гіпотез, які в одних випадках доповнюють одна одну, а в інших — вступають у протиріччя. Більше того, думки дослідників розходяться навіть у питанні стосовно того, у басейнах яких річок шукати ці об'єкти — Дона чи Дніпра, і чи взагалі йдеться про реально існуючу річку — чи це просто метафора — річка туги, річка-Жаль? Проаналізувавши існуючі варіанти, згрупувавши їх за географічним принципом, автор, на нашу думку, досить переконливо доводить, що підстав для останнього песимістичного погляду взагалі не існує.

Перш за все, вважає автор, слід відмовитися від вельми непевної локалізації р. Сальниця біля Ізюма. Він погоджується з Б. О. Рибаковим, що Каяла — річка Дніпровського басейну або басейнів тих річок, що впадають в Азовське море, але шукати її слід південніше. Тобто В. Б. Звагельський є прихильником так званого Надазовсько-Каяльського варіанта. Дійсно, ігнорувати наявність цілого гнізда "каяльських" гідронімів методологічно неправильно.

Опосередковано підтверджують цю ідею два комплекси матеріалів, що вперше в Україні вводяться автором до наукового обігу у зв'язку з піднятими питаннями. Це історико-етнографічні "сибірські" дані переселенців з Надазов'я до р. Об і забута робота німецького історика XVIII ст. Тунманна. У цих матеріалах об'ємно прослідковується наявність р. Каяла у післямонгольський час саме у Надазов'ї.

Конструктивним є і локалізація р. Русь, що згадується у "Слові о полку Ігоревім" під час відповідного удару хана Гзи на Середньому Сеймі, при цьому локалізація в цій же місцевості Пліснеська і нове прочитання "Лозія" здається нам дещо хибним, потребуючим подальших розробок.

До недоліків слід віднести і слабке висвітлення комунікаційної мережі півдня, зокрема Причорномор'я.

Особливістю рецензованої монографії слід вважати широке залучення автором матеріалів археології з прив'язкою багатьох стародавніх населених пунктів і скарбів до древніх шляхів, що у сукупності з даними писемних джерел і географії досить переконливо доводять: більшість переправ були ключовими пунктами переплетіння доріг і у більш давні хронологічні періоди — у часи Київської Русі — і навіть раніше — у скіфську епоху.

Вихід у світ монографії В. Б. Звагельського слід вітати. Після відомих праць К. В. Кудряшова, Б. О. Рибакова, М. Ф. Гетьманця, присвячених аналогічним проблемам, понад два десятиліття ґрунтовних досліджень не виходило. Тому рецензована книга стане у нагоді фахівцям і прислужиться на ниві досліджень нашої минувшини.

Сергій Дегтярьов (м. Суми)

ДІЯЛЬНІСТЬ ТЮМЕНСЬКОГО НИЖНЬОГО ЗЕМСЬКОГО СУДУ У ДОКУМЕНТАХ

Рец. на: Документы Тюменского нижнего земского суда (1782–1796): в двух книгах / автор-сост. О. И. Голованова; под общ. ред. О. В. Трофимовой. — Тюмень: Мандр и К°, 2008. — Кн. первая: тексты. — 352 с. — Памятники тюменской деловой письменности. Из фондов Государственного архива Тюменской области.

Документы Тюменского нижнего земского суда (1782–1796): в двух книгах / автор-сост. О. И. Голованова; под общ. ред. О. В. Трофимовой. — Тюмень: Мандр и К°, 2008. — Кн. вторая: указатели. — 204 с. — Памятники тюменской деловой письменности. Из фондов Государственного архива Тюменской области.

Однією із складних проблем сучасної історичної науки є дослідження умов та механізму функціонування місцевих державних установ Російської імперії кінця XVIII ст. Вони були результатом адміністративних перетворень, здійснених Катериною II, і діяли на основі прийнятого у 1775 р. “Учреждения о губерниях”. Повноти дослідження історії таких установ неможливо досягти без залучення архівних матеріалів, що висвітлюють усі нюанси їхньої діяльності.

У цьому контексті значний науковий інтерес викликає праця “Документы Тюменского нижнего земского суда (1782–1796)” у двох книгах, яка по праву для українських дослідників може вважатися бібліографічною рідкістю (наклад видання становить всього 300 примірників, основна маса яких залишилася в регіоні, де була віддрукована). На жаль, дане видання не містить інформації про автора і упорядника О. І. Голованову.

У першій книзі пропонованого видання — “Тексты” — опубліковано 15 транслітерованих слідчих справ Тюменського нижнього земського суду (ТНЗС), що містять 130 скорописних документів у 15-ти жанрах. Всі тексти опубліковані з максимальним ступенем наближеності до графіки, орфографії та пунктуації оригіналу. Матеріали, що увійшли до цього видання, зберігаються у фондах Державного архіву Тюменської області.

Назви всіх справ упорядником наводяться згідно з їх архівними назвами на титульних сторінках або з тими, що вказані в описі. В усіх випадках зазначається шифр справи у Державному архіві Тюменської області; крайні дати її виробництва; кількість почерків чиновників, які складали документацію по справі; перелік усіх документів (т. зв. состав дела). Називаючи документи, що увійшли до складу тієї чи іншої справи, обов’язково вказувався номер аркуша, на якому ці документи знаходилися в самій архівній справі.

Цінною складовою рецензованого видання є авторська вступна стаття О. І. Голованової (вона ж є і упорядником надрукованих матеріалів) “Тюменский нижний земский суд сквозь призму архивных документов” (С. 6–56). По суті це спроба серйозного наукового дослідження, що складається з двох частин. Перша включає п’ять підрозділів, що детально розкривають умови функціонування ТНЗС. Тут подається інформація наступного характеру: історична довідка; структура, завдання та функції ТНЗС; штатний склад ТНЗС; справочинство; розглядається судочинство як один із напрямків діяльності ТНЗС. Друга частина “Палеографические и графические наблюдения над источниками” містить палеографічний аналіз пропонованих джерел (С. 40–50). Завершує вступну статтю О. І. Голованової список використаних джерел і літератури.

В історичній довідці автор показала умови, в яких наприкінці XVIII ст. з’явився новий адміністративний апарат. Зроблено спробу окреслити й низку проблем, з якими зіткнувся в цей момент уряд. Перш за все це була катастрофічна нестача чиновників та канцелярських службовців (гострота цієї проблеми була тісно пов’язана з тим фактом, що усі місцеві установи були становими, а займати державні посади за законом дозволялося лише дворянам).

Розглядаючи структуру, завдання й функції ТНЗС, О. І. Голованова визначила, що

основними нормативними актами, якими керувалася ця установа у своїй діяльності були "Генеральный регламент, или Устав" (1720 р.), "Регламент, или Устав главного магистрата" (1721 р.), указ "О форме суда" (1723 р.), "Табель о рангах всех чинов воинских, статских и придворных, которые в каком классе чины..." (1722 р.) та "Учреждение для управления губерний Всероссийской империи" (1775 р.). Виявлено також регіональні умови, що безпосередньо впливали на функціонування ТНЗС: відсутність поміщицького землеволодіння у Тюменському повіті; наявність у регіоні осіб, які перебували тут на засланні; нестача професіоналів тощо. Автор досить чітко окреслила коло питань, що вирішувалися ТНЗС. Окрім того, вона сформулювала комплекс дій, виконання яких покладалося саме на канцелярських службовців:

- підготовка справ до слухання і ведення протоколів засідань;
- реєстрація документів і передача їх виконавцям;
- оформлення вихідних та реєстрація вхідних документів;
- ведення усього справочинства, архіву;
- комплектування справ, їх зберігання;
- копіювання документів (С. 15).

Говорячи про штатний склад ТНЗС, автор називає таких чиновників цієї установи, як земський справник, дворянські та селянські засідателі, але мало уваги приділяє їхнім повноваженням. У той же час досить детально розписуються функції канцелярських службовців, яких О. І. Голованова поділяє на дві категорії:

1) канцеляристи, тобто ті, хто готував документи;

2) копіїсти — ті, хто переписував документи начисто (С.18).

За становою належністю О. І. Голованова відносить служителів канцелярії ТНЗС до трьох груп:

1) нащадки приказних людей XVII ст.;

2) діти священиків;

3) відставні військові (С.25).

На нашу думку, більш правильним у даному випадку було б використати термін не "по сословной принадлежности" ("за становою належністю"), а "по происхождению" ("за походженням"). Оскільки за становою ознакою всі три групи належать до т. зв. різночинців.

Аналізуючи документацію ТНЗС, автор поділяє її на документи загального справочинства та спеціального. До останніх було віднесено слідчу частину судочинства, результатом якого є опубліковані у рецензованій роботі слідчі справи. Склад документів загального справочинства сформований внутрішніми або службовими документами та зовнішніми. До останніх, у свою чергу, було віднесено розпорядчу, звітно-виконавчу та повідомлюючо-прохаючу (за Головановою "уведомительно-просительную") документацію (С. 29–30).

Завдяки проаналізованому документопотоку ТНЗС автор змогла простежувати лінійні зв'язки цього суду з установами різних рівнів: з вищими інстанціями (Тобольське намісницьке правління), з рівними за компетенцією (нижня розправа, городничий тощо), з підлеглими (волосні суди) та з різними не повітовими і непідвідомчими установами інших регіонів імперії.

Останній підрозділ першої частини вступної статті згідно з назвою "Судопроизводство как одно из направлений деятельности ТНЗС" повинен бути присвячений саме елементу судочинства, який був присутній у функціях ТНЗС. Але фактично повністю матеріал стосувався лише функції попереднього слідства (С. 31–39).

У другій частині вступної статті "Палеографические и графические наблюдения над источниками" О. І. Голованова робить детальний всебічний аналіз опублікованих джерел. Зокрема визначено ступінь збереженості матеріалів ТНЗС у держархіві Тюменської області, визначено типові зовнішні ознаки справ (розмір аркушів паперу, наявність чи відсутність філіграней і т. п.).

Зроблені спостереження дали автору змогу визначити, що тюменські документи фіксують спрощений варіант скоропису, простежувати певною мірою напрацювання у чиновників і канцелярських службовців т. зв. писарського почерку (С. 45). Голованова змогла провести почеркознавчий аналіз матеріалів ТНЗС. Їй вдалося розрізнити почерки й ідентифікувати осіб, яким вони належали приблизно у 50 % випадків. Така інформація вбачається надзвичайно необхідною для розуміння ролі писаря і ступеня його участі у процесі формування тексту документа.

Велику увагу автор приділила лінгвістичному аналізу документації ТНЗС. Було визначено ступінь використання виносних літер у реченнях та окремих словах. Зроблено висновок, що кількість таких літер наприкін-

ці XVIII ст. була набагато меншою, ніж у XVII ст. А до основних факторів використання у письмі виносних літер О. І. Голованова відносить рівень освіченості, практичні навички писаря, а також його вік (С. 47–48).

Зовнішня характеристика опублікованих текстів свідчить про їхню невід'ємну належність до загальноросійської документної системи. Інформацію про регіональну складову містить папір, вироблений у Тобольській друкарні та використані печатки, що характеризують адміністративно-територіальну належність установи та її чиновників.

Книга друга — "Указатели" — містить довідковий апарат до опублікованих у книзі першій текстів. До книги увійшли іменний покажчик; покажчики осіб, чиї підписи зустрічаються у документах; географічних назв та адміністративних одиниць; установ, що згадуються у матеріалах; найбільш вживаних слів. Усі імена, терміни, слова наводяться з посиланнями на ті місця у текстах джерел, де вони використовуються. Порівнюючи покажчики імен — загальний та тих осіб, хто ставив свої підписи під документами у справах, — слід зазначити, що до першого включені також усі імена, що згадуються у другому покажчику. Особливістю другого покажчика є те, що тут робляться посилання лише на ті документи, які підписувалися цими людьми. В той час, як у загальному покажчику імен робляться посилання на всі документи, де ці імена взагалі згадуються (Таким чином, можна сказати, що другий покажчик є витягом з першого. — *С. Д.*). У покажчику географічних назв та адміністративних одиниць представлені всі волості, населені пункти, округи, намісництва, ріки й озера, що згадуються у надрукованих матеріалах. Це робить видання більш цікавим з позиції краєзнавчих досліджень тюменського регіону.

До покажчика установ увійшли установи, підприємства, т. зв. експедиції, церковні приходи, які згадуються у матеріалах ТНЗС або з якими цей суд вів листування у процесі виробництва наведених справ. Найбільш часто тут зустрічаються нижні земські суди сусідніх повітів та волосні суди, згадуються також надвірні суди, нижні розправи, городові магістрати тощо.

Покажчик слів містить понад 2500 різноманітних слів та термінів, що були в документальному обігу кінця XVIII ст.

Були помічені у виданні й деякі недоліки. Вже у самій назві книги задекларовані хронологічні межі 1782–1796 рр., тоді як на початку другої частини вступної статті, присвяченої палеографічному аналізу текстів, О. І. Голованова зазначає, що "публикуемые ниже 15 транслитерированных нами следственных дел представляют десятилетний срок работы Тюменского нижнего земского суда (1786–1796 гг.)" (Підкреслення наше. — *С. Д.*) (С. 40).

Подаючи історичну довідку про діяльність ТНЗС, на с.9 автор посилається на відому дослідницю-джерелознавця Медушевську. Називається навіть сторінка, до якої відноситься в її праці посилання (369). Але у списку використаної літератури ця робота навіть не згадується. Таким чином залишається невідомим, на яку саме працю Медушевської посилається О. І. Голованова. А використовуючи визначення М. В. Варадінова терміна "делопроизводство", не зроблено посилання на ту його працю, де цей термін пояснюється (С. 27).

В цілому видання є інформативно наповненим. Воно може бути використане не лише історикамі-джерелознавцями та лінгвістами, а також тими, хто досліджує історію державних установ, зокрема місцевих, єкатерининської епохи. Для українських дослідників дана робота цінна тим, що дає можливість порівняти зразки ділової писемності кінця XVIII ст., що використовувалася у сибірській частині Російської імперії з тими, які в цей час застосовувалися в державних установах на українських територіях. Безперечно високу цінність це видання відіграє і при вивченні регіональної історії тюменського краю, але цей напрямок досліджень є більш актуальним для російських колег-істориків.

Ігор Пилипів (м. Івано-Франківськ)

ЛІТОПИС ГОСПОДАРСТВА ГУЦУЛЬЩИНИ

Рец. на: Клапчук В. М. Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли (друга половина XIX — перша третина XX ст.). — Львів; Івано-Франківськ, 2009. — 508 с.

Погоджуємося з автором, що Гуцульщина мала важливе значення в економіці країн, до яких відносилася впродовж другої половини XIX — першої третини XX ст. Актуальність монографії полягає у цілісній і комплексній характеристиці системи ведення господарства Гуцульщини. Автором комплексно проаналізовано соціально-економічний розвиток регіону впродовж тривалого часу (близько століття) на основі синтезу окремих аспектів господарства й соціальної сфери. Дослідження спираються на широке коло різноманітних джерел та матеріалів, включаючи архівні джерела, неопубліковані матеріали, документи, довідники, путівники, монографічні видання та статті з цієї проблеми українських та зарубіжних дослідників.

Монографія відзначається ґрунтовністю джерельної бази, що дало можливість автору висловити свою власну компетентну думку з приводу дискусійних аспектів досліджуваної проблеми. Ним введено до наукового обігу не лише нові документи й матеріали, але й узагальнено історичні факти та події господарського використання території Гуцульщини, реконструйовано системи ведення господарства окремих галузей соціально-економічного розвитку краю.

Монографія складається з дев'яти розділів, що охоплюють найважливіші аспекти господарства Гуцульщини, ілюструється 159 рисунками та вміщує 126 таблиць. Список використаних джерел та літератури налічує 1280 найменувань. Слід зауважити, що деякі з таблиць є громіздкими, — їх, на нашу думку, необхідно було узагальнити, або замінити текстовим поясненням.

Автор у розділі "Історіографія, джерельна база. Теоретико-методологічні основи дослідження" розкриває суть і роль попередніх досліджень у вивченні даної проблеми; доповнює методологію досліджень новими підходами та критеріями. Наступний розділ ("Соціально-демографічні процеси") розкриває ряд питань, що стосуються різних соціальних та демографічних аспектів. Дослідник аргументує власне бачення меж Гуцульщини, значну увагу приділяє демографічній ситуації: антропологічній характеристиці, динаміці чисельності населення, етнічному та релігійному складу тощо. Детально охарактеризовано проблеми освіти та медичного забезпечення населення. Дещо узагальненими є матеріали про громадські організації, що діяли на Гуцульщині.

Розділ "Лісове господарство та використання лісів" містить практично нові в історичній науці матеріали: комплексна характеристика системи ведення лісового господарства та лісокористування. Тут, на наш погляд, автору вдалося в повній мірі відтворити цілісну систему цієї галузі. Особливо вирізняються питання структури лісового господарства та зведені кадастри тартаків. У розділі "Видобування та переробка місцевих природних ресурсів" міститься інформація про наявні на Гуцульщині природні ресурси та можливості їх використання. Детально розглядаються питання видобування та переробки нафти, кухонної солі й будівельних матеріалів.

Наступний розділ знайомить з різними аспектами будівництва й експлуатації транспортних артерій, де характеризуються стан шосейних та їздових доріг, широких та вузьких залізниць, аналізується режим та особливості експлуатації залізниць, руху потягів, стан вантажних перевезень тощо. У розділі "Будівництво" описуються технологічні процеси традиційного житлового та господарського будівництва, а також церковна архітектура. Автором складено чи не найповніший на даний час перелік церковних споруд тих часів. Розділ "Традиційне ведення сільського господарства" містить детальні матеріали про земельні відносини на Гуцульщині, стан ведення землеробства та тваринництва. Окремо розглянуто питання про особливості та специфіку полонинського господарства.

Одним з найбільших за об'ємом та наявною в ньому інформацією є матеріал про стан ремесла Гуцульщини на тлі Східної Галичини. Тут ремесла розглядаються як галузь господарювання з притаманними для цього аргументами та характеристиками. Автор наводить численний статистичний матеріал, проводить різнопланові класифікації, які дають досить чітку уяву про стан того чи іншого ремесла.

Останній розділ — "Сфера послуг" містить досить детальну характеристику стану торгово-побутових та туристичних послуг та особливостей харчування гуцулів. Характеризуються терміни проведення, особливості та спеціалізація ярмарків та торгів, цінова політика. Проведені за різними показниками класифікації діяльності у сфері торгових відносин дають підстави твердити про аналітичні здібності автора. Значна увага приділяється міждержавним торговельним зв'язкам Гуцульщини. Однак слід більше уваги звернути на фінансові послуги та послуги зв'язку. Зі знанням справи описується туристсько-рекреаційна база Гуцульщини, де особливу увагу звернуто на історію курортів Буркут та Яремче.

Добре було б, якби автор всі регіональні висновки чітко ув'язував з ходом історичного розвитку України та інших етнографічних регіонів Європи.

Монографія В. М. Клапчука "Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли (друга половина XIX — перша третина XX ст.") написана на високому професійному рівні, з дотриманням вимог ВАК України і, на нашу думку, є важливим внеском в історію господарства України.

Сергій Гальчак (м. Вінниця)

МОНОГРАФІЯ ПРО ВОЛОДИМИРА СІЧИНСЬКОГО

Рец. на: Баженов Л. В., Логвіна В. Л. Володимир Січинський (1894–1962 рр.). Життя, діяльність, творчість в ім'я України: монографія. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2009. — 236 с.

Як знаємо, всесвітньо відомий вчений-історик, мистецтвознавець, архітектор, художник-графік, педагог, громадський і культурний діяч України та української еміграції 20-х — початку 60-х років XX ст. Володимир Юхимович Січинський (син подільського історика Юхима Сіцінського) до початку 1990-х років залишався невідомим для громадськості України. Він у списках радянських спецслужб був помічений під номером 52 як ворог СРСР із забороною будь-де згадувати ім'я і публікувати його праці. Першим, хто відкрив завісу мовчання про В. Січинського, став визначний учений, діяч української громади в Словаччині, академік НАН України Микола Мушинка, який з початку 1990 років опублікував у періодиці України низку статей і нарисів про Володимира Юхимовича та видав книгу "Володимир Січинський і русини-українці Словаччини" (Пряшів, 1995). У тому ж 1995 та в 2005 роках в Україні, в тому числі у Кам'янці-Подільському, було широко відзначено 100-річчя та 110-річчя від дня народження В. Січинського.

З метою подальшої популяризації цього вченого в українському суспільстві й у зв'язку з відзначенням його 115 річниці від дня народження науковці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка професор Л. В. Баженов і доцент В. Л. Логвіна видали першу в Україні узагальнюючу монографію "Володимир Січинський (1894–1962 рр.). Життя, діяльність, творчість в ім'я України" (Кам'янець-Подільський, 2009, 236 с.).

Структурно книга складається з передмови

"Володимир Січинський — видатний учений, патріот України", яку подав академік Микола Мушинка. Її автор, зокрема, зазначив: "На моє переконання монографія про Володимира Січинського читається доступно і легко, систематизує величезний фактичний матеріал, здобутий в архівах та бібліотеках про життя і творчість ученого, переконливо трактує його як палкого патріота України, що стояв біля джерел її державності та національно-культурного відродження, повністю науково реабілітує його ім'я та наукову спадщину для нинішнього і прийдешнього поколінь української нації".

Як притаманно для наукової монографії, вона має передмову (вступ) авторів, у якій вони висловили власне ставлення до постаті вченого, обґрунтували мету і дослідницькі завдання та зазначили, що книга виконувалась три роки в Центрі дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, який також є потужним науковим осередком січинськознавства.

Перший розділ праці присвячено системному аналізу дослідження життя, творчості і громадської діяльності вченого В. Січинського в українській і зарубіжній історіографії 20-х років XX ст. — по 2009 рік, проаналізовано різновиди використаних джерел, узятих з фондів вітчизняних і закордонних архівів та бібліотек. Загалом джерельна база дослідження вражаюча. Автори ввели в науковий обіг 677 позицій джерел і літератури. Як з'ясовується у цьому розділі, пріоритетним джерелом у написанні монографії стала наукова спадщина В. Січинського, яка налічує до 800 назв монографій, книг, брошур, статей, нарисів, рецензій архітектурних проектів, графічних робіт з історії, культури, науки, освіти України та української еміграції, виданих в основному українською та багатьма іноземними мовами.

У другому розділі книги "Життєвий шлях, суспільна та педагогічна діяльність Володимира Січинського" висвітлюються та аналізуються основні етапи біографії вченого від його народження 24 червня 1894 року в Кам'янці-Подільському і до його смерті 25 червня 1962 року у м. Пайсек штату Нью-Джерсі (США). Як довідуємося, В. Січинський пройшов такі етапи життя: "кам'янець-подільський" (1894–1912), "петербурзький" (1912–1917), "київський" (1917–1918), знову "кам'янець-подільський" (1918–1920), "львівський" (1920–1923), "празький" (1923–1945), "німецький" (1945–1949) і "американський" (1949–1962). Під час першого етапу він здобув середню спеціальну освіту в Кам'янець-Подільському технічному училищі, другого — вищу освіту в петербурзькому інституті цивільних інженерів й отримав фах архітектора і мистецтвознавця, у "київському" та "кам'янецькому" періодах він виступив як діяч Української революції 1917–1920 рр. і залишився відданим її ідеалам до кінця своїх днів, у "львівському" періоді — викладач гімназії, організатор мистецьких виставок українських художників; у найбільш плідному "празькому" — закінчив Український вільний університет і пізніше захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії, працює професором Української студії пластичного мистецтва й інших навчальних закладах, автор численних книг з історії, мистецтва, архітектури України, активний діяч української еміграції в Чехо-Словаччині; під час "американського" періоду — автор ґрунтовних книг з історії мистецтва і архітектури України, громадсько-культурний діяч української діаспори. Окремо в цьому розділі систематизована освітня діяльність як педагога-новатора, автора програм з навчальних дисциплін для середньої і вищої школи в Україні та українській еміграції.

У третьому розділі монографії розглядаються історичні, краєзнавчі та регіональні дослідження В. Січинського, зокрема такі його нариси і книги, як "Кам'янець-Подільський" (1919), "Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть" (Прага, 1938), "Вступ до українського краєзнавства" (Прага, 1937), "Роксоляна" (Торонто, 1957), "Іван Мазепа — людина і меценат" (1950) та інші. Окремо аналізуються в розділі численні краєзнавчі праці вченого, значна частина яких стосується історії, етнографії, мистецтва окремих регіонів України, у тому числі подільської землі. До кращих таких його видань належать "Кам'янецький замок" (1933, 1953), "Подільське гончарство" (1937), "Сутківська твердиня" (1929) тощо. Варто зауважити, що, як з'ясовується у монографії, В. Січинський був одним із фундаторів краєзнавчого руху і регіональних досліджень України серед української еміграції, які альтернативно розвивалися з 20-х років XX ст. стосовно

краєзнавства в радянській Україні, а його книга "Вступ до українського краєзнавства" стала популярним навчальним посібником для українських гімназій і шкіл за кордоном.

В заключному розділі висвітлюється науково-культурологічна діяльність і творчість В. Січинського, зокрема, як художника-графіка, ілюстратора численних українських книг, газет і журналів, дослідника і популяризатора в світі українського мистецтва, організатора численних художніх виставок, характеризуються його праці "Українська культура", "Українське народне мистецтво", "Українське ужиткове мистецтво", "Нариси з історії українського граверства" та інші. Одночасно він створив понад 80 біографічних книг і нарисів про українських митців XVI–XX ст., здебільшого замовчуваних і репресованих у Радянському Союзі, доніс правду про життя і творчість митців в українській еміграції XX століття.

У цьому ж розділі звертає на себе увагу своєю змістовністю підрозділ "Теоретик, історик та зодчий української архітектури". В ньому з'ясовується діяльність В. Січинського як дослідника і популяризатора української архітектури, її форм і стилів, засад дерев'яного, кам'яного і оборонного будівництва, сільської хати і міського будинку, церковного зодчества, починаючи з часів Київської Русі і до середини XX ст., її органічних зв'язків з античною та середньовічною європейською архітектурою. В книзі окремо аналізуються праці В. Січинського "Архітектура старокнязівської доби (X–XIII ст.)", "Бойківський тип дерев'яних церков у Карпатах", "Дзвіниці і церкви Галицької України XIV–XIX ст.", "Історія української архітектури", "Ротонди на Україні" і т. п., які характеризують автора як знавця, теоретика і популяризатора у світі української національної архітектури.

Водночас В. Січинський, довідуємось з книги, був широко відомий як архітектор-практик, автор численних проектів спорудження храмів, громадських і приватних будинків. До визначних реалізованих таких проектів сьогодні належать архітектурні витвори автора у давньоукраїнському стилі: монастирська церква Сошествія св. Духа у с. Михалівці на 1500 місць, що на Пряшівщині (Словаччина) (1935), храм Покрови Богородиці в с. Нижній Комарник у цій же країні (зображена на титулці монографії) (1939), Кафедральна українська православна церква у Вінніпезі (Канада) (1948–1950), греко-католицька церква в Порто-Уніано (Бразилія) та чимало інших.

У монографії висвітлюються інші аспекти діяльності і творчості В. Січинського як автора 20 книг, присвячених обґрунтуванню державних символів незалежної України — герба-тризуба, синьожовтого національного прапора, низки праць, які засуджували руйнування тоталітарним режимом в Україні храмів та інших пам'яток історії та культури, численних рецензій на твори українських істориків, митців, архітекторів.

Автори книги переконливо розглядають В. Січинського як ученого-енциклопедиста, активного громадського діяча, який присвятив своє життя і творчість служінню України, завжди відзначався титанічною працелюбністю, скромністю, високою моральністю, людини, яка завжди прагнула повернутися з чужини на Батьківщину і тому, ніде не міняючи свого підданства, помер з паспортом громадянина Української Народної Республіки.

Книга авторів Л. Баженова і В. Логвіної, як наукове видання, містить наприкінці узагальнюючі висновки, список використаних джерел і літератури, основні дати життя і діяльності В. Січинського, добірку ілюстрацій і документів про нього та його родину.

Не варто вважати, що дане дослідження є повністю завершеним. Навпаки, книга розкриває простір для подальших пошуків матеріалів про цього вченого. На жаль, ще й досі залишаються не виявленими і оприлюдненими публікації, рукописи праць, документи про В. Січинського, які є розкиданими у сховищах архівів і бібліотек країн Європи і Америки, далеко ще не зібрані спогади, окремі статті і нариси друзів по творчості і просто свідків його діяльності, ще досі не здійснено ні в еміграції, ні в Україні видання зібрання його творів, не запроваджено премій імені В. Січинського в різних галузях науки, мистецтва і архітектури, далеко не завершено вшанування його імені в назвах вулиць, установ, в обелісках, медалях...

Сподіваємось, що нова монографія про Володимира Січинського є значним внеском у розвиток січинськознавства, в дослідження і популяризацію в нинішній Україні свого палкого патріота, героя, вченого-подвижника і культурного діяча.

Василь Даниленко (м. Київ)

ЛІКИ ВІД МАНКУРСТВА

Рец. на док. фільм: "Закляття безпам'ятства. Голодомор 1932–1933 років на Луганщині" (продюсер Ірина Магрицька, автор сценарію та режисер Олександр Крамаренко, оператор Олексій Мовсес).

Документально-публіцистичний фільм "Закляття безпам'ятства. Голодомор 1932–1933 років на Луганщині", створений луганськими авторами 2008 року, вустами очевидців та через авторський текст розповідає про геноцид, затіяний більшовицькою владою на родючій землі України.

Фільм складається із прологу та двох частин — "Ознаки злочину" та "Як це сталося". Всі три компоненти побудовано на документальних кадрах, віднятих у XX столітті та в наш час.

Фільм відкриває вражаюча розповідь жительки с. Бабичеве Троїцького району Дарії Гусаченко, 1914 р. народження. Хоча помітні емоційність і величезне хвилювання респондента при згадці про Голодомор, проте добра пам'ять і наведені факти одразу окреслюють масштаби трагедії 1932–1933 рр. Дивлячись і слухаючи вже першого зі свідків, переконуєшся: замовчувати або відкидати проблему визнання Голодомору можуть лише ті, кому байдужа доля Українського народу. Кілька опитаних на вулицях Луганська осіб репрезентують увесь спектр думок — від безапеляційного заперечення Голодомору до визнання його геноцидом. Такий підхід підкреслює об'єктивність авторів, яку вони сповідують протягом усього фільму. Пролог визначив подальший стрижень проблеми: пам'ятати й нести до людей правду чи всіляко підтримувати облуду, якою наповнювали українську історію в радянські часи?

Усна історія, широко представлена у фільмі, підтвердила штучність голоду, викликаного московською владою з розрахунку назавжди поставити на коліна українську націю. Тим, хто сумнівається в достовірності сказаного очевидцями, можна було б порадити пошукати свідків, які б спростували сказане. Можна зрозуміти літніх людей, приїжджих із Росії чи з Білорусії, які плутають голодування з Голодомором, натомість важко одразу збагнути причини бездоказових заперечень з боку досить імпозантних, нерідко наділених в незалежній Україні владою осіб. При бажанні цьому можна зарадити, якби комусь удалося провести окреме дослідження: хто ці люди за соціальним становищем, за ідеями тепер і в минулому? Чи вони є манкуртами, дітьми постгеноцидного суспільства, чи нащадками отих більшовиків, активістів, які відбирали останні шматки хліба, останню пригорщу зерна, квасолі, про що розповідає фільм?

Неймовірно, що через 75 літ автори фільму розшукали очевидців, старожилів, у яких і нині світла пам'ять і які й досі зі сльозами на очах та болем у серці згадують про страхіття Голодомору. Це справжня творча удача — зустрітись із людьми, поважний вік яких не зміг стерти з пам'яті давно минулі часи. Анастасія Гура, 1908 р. народження, Марфа Анікеєва й Петро Карнаух, 1912 р. народження, Іван Артюшенко, 1914 р. народження, Марія Мамай, 1915 р. народження, Олександра Шевченко й Антон Цілуйко, 1920 р. народження, Ольга Дорофеєва, 1921 р. народження, Марія Грицай, 1922 р. народження, Андрій Гринько, 1923 р. народження… Слухаючи їх, спостерігаючи за жестами натруджених рук і вдивляючись у виморені тяжкою працею і часом обличчя, впевнюєшся: визнання чи невизнання Голодомору є тим життєвим кредо, яке миттєво розкриває рівень національної свідомості, освіченості, культури і просто людяності. Для багатьох війна була менш страшним лихом, аніж голод, який нівечив тіло і душу, без зброї вбивав дорослих і дітей, а ворог був таким багатоликим. Варто вклонитись і сподвижникам, які самовіддано дошукувались до істини, і головним героям фільму, одвічним сільським трудівникам.

Автори фільму не оминають найскладніших проблем вивчення Голодомору і його сприйняття світовою спільнотою. Трагедію Українського народу подано на величезному тлі історії інших народів. Піднято питання історичної відповідальності за геноцид Українського народу, визначення його винуватців, показано позицію керівників інших держав у

роки геноциду. Автори не лестять нікому — ні сусіднім країнам, ні Західній Європі, ні Ізраїлю, ні США, відстоюючи інтереси України, яка, маючи стільки природних переваг, внаслідок політичних, економічних, демографічних, духовних катаклізмів з величезними труднощами відроджує свою справжню історію і культуру. Цілком слушною є ідея фільму, що це відродження неможливо здійснити в забутті минулого, закляття безпам'ятства необхідно позбутися, якщо ми хочемо зберегти свою мову, свій народ, свою державу.

Автори структурували спогади очевидців таким чином, щоб глядач міг переконатися і у масштабах вимирання людей, і в неможливості виїхати за межі України, і у повному вилученні усього їстівного, що ніяк не пов'язується з індустріалізацією. Для посилення доказовості автори фільму використовують наукові дослідження, аналізують загальноекономічну ситуацію в СРСР і, зокрема, на Луганщині, де теж будувались промислові підприємства і водночас вимирали села.

Публіцистична гострота фільму не може залишити байдужою жодну людину, яка його перегляне. Однією з важливіших особливостей фільму є те, що він знятий на матеріалах Луганської області, розташованої поруч з Російською Федерацією. Саме з Луганщини завдяки творцям фільму пролунала чітка відповідь на питання, чи так само лютував голод в Росії, як у сусідній Україні, чи легко було завезти із-за меж УСРР борошно, зерно, іншу їжу і чому це доводилось робити, навіщо відкривались торгсини тощо.

Не важко передбачити, що не всім, хто перегляне цей фільм, може сподобатися прямота авторів, смілива критика на адресу тієї частини народних обранців, які, відкидаючи проблему Голодомору і запопадливо ставлячись до посадовців сусідньої держави, фактично зневажають історію своєї країни. На наш погляд, не варто було б стільки уваги приділяти публікації в газеті "Вечірні вісті" за авторством О. Турчинова (вересень 2003 р.), адже стаття не є науковим дослідженням, та й газета не є фаховою.

На завершення окремо відзначимо актуальність і високий патріотизм фільму, його вдалий сценарій і режисуру, майстерну роботу оператора, добрий дикторський голос. Використавши свідчення місцевих жителів та кінодокументи, автори фільму піднялися на високий рівень узагальнень, домоглися переконливості в обґрунтуванні своєї позиції, співзвучної із болями свого народу.

Хоча фільм розкриває найтяжчі сторінки історії, завдяки професіоналізму авторів він залишає почуття оптимізму і неминучого торжества справедливості і правди. Фільм доцільно було б продемонструвати на Першому національному каналі та передати для використання до обласних телестудій і навчальних закладів.

Іван ЗУЛЯК (м. Тернопіль)

ЗГАДАТИ ВСІХ ПОІМЕННО

Рец. на: Реабілітовані історією. Тернопільська область /Упоряд. О. Г. Бажан, Є. О. Гасай, П. З. Гуцал. — Тернопіль: ВАТ "ТВПК "ЗБРУЧ", 2008. — 728 с.

Восени 2009 р. минуло 70 літ так званому "Золотому вересню". Зайняття військами Червоної армії території Західної України, утвердження тут радянської влади та початок перетворень в усіх сферах життя на комуністичних засадах, входження краю до СРСР в складі УРСР — ось основні віхи цієї події. Вона дала нагоду ще раз згадати й осмислити, що приніс тоталітарний радянський режим у його сталінському варіанті західним українцям, як і всьому нашому народові. Загальновідомо, що одним із значимих проявів політики цього режиму в Західній Україні стали масові репресії і терор, придушення національно-

визвольної боротьби, переслідування всіх, хто не був згідний з комуністичною ідеологією. Наслідки цієї трагічної для українського народу політики — як економічні, соціальні, так і духовні — донині не подолані.

В зв'язку з цим вельми доречним є вихід у світ 2009 року книги, яка розкриває широку картину репресивної діяльності комуністичного режиму щодо мирного населення на Тернопільщині впродовж усього часу його існування. Це перший том кількатомного видання "Реабілітовані історією. Тернопільська область". Його підготував колектив Тернопільської обласної редакції "Книги пам'яті", що діє на виконання урядової програми про видання в Україні серії "Реабілітовані історією".

Книга має 724 сторінки. Її зміст переконує, що вона підготовлена відповідально, на основі великої джерельної бази, з урахуванням здобутків сучасної історичної науки. В наш час, як відомо, є чимало видань — наукових, науково-популярних, краєзнавчих, мемуарних, художніх, художньо-документальних, публіцистичних, в яких розкриваються репресії радянського періоду і звитяжна боротьба за свободу, проти комуністичної тиранії на Тернопільщині, названі учасники цієї боротьби, показано їх героїзм і жертовність. Книга "Реабілітовані історією. Тернопільська область" посідає в цьому ряду особливе місце, оскільки її завдання — якнайповніше віднайти і закарбувати навіки імена людей, котрі стали невинними жертвами тоталітарного комуністичного режиму і своєю трагічною долею увійшли в літопис нескореної України.

Розглянемо детальніше матеріали видання. Після звернення до читачів обласної редакційної колегії, в якому окреслені специфіка й цілі книги, обґрунтована її структура, подана стаття "Репресії комуністичного режиму на Тернопільщині", що становить перший розділ. Обсяг статті, коло розглянутих питань і науковий апарат дають підстави вважати, що вона є цілісною історичною розвідкою, в якій концептуально розглядається зазначена в темі статті проблема.

Дізнаємося, що вперше більшовицькі лозунги пролунали на Тернопільщині в далекому 1917 р. А вже через два роки, коли нинішня північна частина області — територія тодішнього Кременецького повіту була зайнята Червоною армією, почалися репресії проти мирних жителів, на рік раніше, ніж в галицькій частині нашого краю в період діяльності Галревкому. У статті, на нашу думку, цілком обґрунтовано й логічно розповідається про трагічну долю уродженців Тернопільської землі, котрі зазнали репресій в Радянському Союзі у 1920–1930-ті роки. На сьогодні відомо понад 1200 вихідців з Тернопільщини, котрі стали невинними жертвами сталінського тоталітарного режиму до вересня 1939 р. в "країні соціалізму". Як це незвично не звучить, але й цим сумним фактом підтверджується спільність історичної долі українців по обидва береги Збруча.

У статті відзначається, що масові репресії в нашому краї почалися з першого дня "визвольного походу" Червоної армії в Західну Україну, а готувались керівництвом СРСР як інструмент державної політики завчасно і були покладені на органи НКВС. Власне репресивні дії цих органів, які репрезентували нову владу, спричинили спротив населення і наростання антирадянської боротьби в краї, на чолі якої стояли члени ОУН. Розкрито маловідому донині сторінку терору 1939–1941 рр. — масові страти без суду тисяч людей як "розвантаження" тюрем на підставі таємної постанови ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., мовиться про чотири масові депортації людей із Західної України в сибірські та північні краї Росії. Наводяться та узагальнюються факти жахливих кривавих розправ "славних чекістів" над жителями краю після початку німецько-радянської війни в червні 1941 р.

Важливе місце у статті займає розповідь про репресії і терор у післявоєнний період. Акцентується увага, що третій прихід "визволителів зі Сходу" супроводжувався беззаконням і брутальним насильством у різних формах над мирними людьми. Один із прикладів — злочин групи НКВС-НКДБ у селі Кривенькому на Чортківщині 22 жовтня 1944 р. Вказується, що опір більшовицькому режиму очолила ОУН і створені нею загони УПА. І хоча висвітлення їх боротьби безпосередньо не входить до завдань книги "Реабілітовані історією. Тернопільська область", читаємо про окремі бої і сутички, діяльність нелегальних молодіжних організацій, про підступність радянських репресивних органів щодо ліквідації націоналістичного підпілля. Крім масових ув'язнень людей, у той час власті широко практикували насильне вивезення родичів членів ОУН та УПА на Північ, в Сибір і Казахстан, де невинні люди страждали, втрачали здоров'я, а багато з них і життя. Без-

збройною, але підступною формою насильства була організація колгоспів, про що говориться переконливо на основі конкретних фактів. Не оминули репресії й духовного життя наших краян: русифікація, заборона національних традицій і свят, а особливо — переслідування релігійної віри церкви.

Після смерті Й. Сталіна, як свідчать матеріали, репресивні дії комуністичної влади проти громадян продовжувалися. На Тернопільщині в час "хрущовської відлиги" і "брежнєвського застою" їх організовував за вказівкою зверху обком партії, а виконавцями були органи КДБ. У статті наводяться факти репресій та імена мешканців області, над якими чинилася розправа за те, що вони не хотіли бути слухняним знаряддям в руках тоталітарної влади, утверджували своїми діями українство: В. Крушельницький, В. Дятел, Д. Порбер, І. Жила, С. Слюсарчук, М. Апостол, Є. Гогусь (був засуджений до розстрілу, але потім смертний вирок замінили на 15 років ув'язнення), М. Маруняс, Б. Штойко, В. Рафальський, М. Коц, Г. Дзюрбан, І. Курилас, Л. Горохівський, М. Горбаль, В. Труш, сім молодих патріотів із села Росохач — С. Сапеляк, В. Мармус, М. Мармус, В. Винничук, В. Сеньків, М. Слободян, А. Кравець, В. Вітів, котрі вивісили в Чорткові національні прапори і поширили антирадянські листівки на честь 55-річчя УНР. Зазнали переслідувань, хоч і не потрапили в табори, В. Демкович, В. Ярмуш, І. Ґерета, М. Чубатий, В. Остапенко, Є. Скиба та деякі інші мешканці Тернопільщини. Діяльність цих тернополян влилася в загальноукраїнський протестний, правозахисний рух і стала проявом незгасності традицій національно-визвольної боротьби в нашому краї.

Другий розділ "Мовою документів" говорить сам за себе. В ньому зібрані документальні матеріали (їх 20), які наочно демонструють механізми репресій і терору, засвідчують злочини, що чинив комуністичний режим проти своїх людей. Більшість із представлених документів є оригінальними і зберігаються в Державному архіві Тернопільської області. Ті ж, які були раніше опубліковані, залишаються маловідомими громадськості, тому їх оприлюднення вельми доречне. На жаль, немає документів з архіву управління СБУ в Тернопільській області, хоч там зберігається чимало необхідних для публікацій матеріалів за темою книги.

У третьому розділі вміщені спомини осіб, котрі невинно поневірялися в таборах чи на засланні або були свідками злочинів, вчинених радянськими каральними органами на Тернопільщині. Загалом таких споминів небагато, але через призму людських переживань, почуттів і сприйняття побаченого та пережитого вони емоційно і колоритно, чого не може передати жоден документ або світлина, відтворюють жахіття злочинів, страждання невинних людей. В книзі опубліковані спогади, деякі вперше, П. Боднарчука, М. Воробей-Берези, О. Воробія, Т. Голуб, О. Масного, М. Матковської, М. Музики, М. Надбережної, І. Синенького, Ю. Павліва та С. Швеця.

Цікавим, хоч і невеликим за обсягом, є четвертий розділ "Статті і нариси". В ньому подано лише 5 публікацій, кожна з яких присвячена життєвій долі людини, що пройшла через пекло радянського ув'язнення. Це — Галина Дидик — зв'язкова головнокомандувача УПА Р. Шухевича; Мирослава Гребенюк — медсестра підпілля ОУН та УПА; Олександра Блавацька — невинна жертва у сфабрикованій справі про "отруєння поетів"; Михайло Маруневич — вояк УГА, який був заарештований у 1933 р. в Харкові і безслідно зник в таборі ГУЛАГу; Василь Баран — священик. Зауважимо, що у книзі стаття про Г. Дидик вдало доповнюється документом із другого розділу — її зверненням до Президії Верховної Ради СРСР, звідки маємо можливість переконатися в ідейній стійкості і безстрашності цієї жінки, ім'я якої вписано золотими літерами в історії ОУН та УПА.

Головне місце в книзі займає останній, п'ятий розділ. Він становить перелік коротких біографічних довідок про уродженців і мешканців Бережанського, Борщівського і Бучацького районів Тернопільської області, котрі були заарештовані й опинилися в ув'язненні. Якщо враховувати, що в цьому переліку більше 4 тисячі осіб, то має вийти у світ принаймні ще три томи видання "Реабілітовані історією. Тернопільська область".

У зазначеному переліку немає прізвищ тих, хто був примусово вивезений на заслання у далекі холодні краї за "політичні гріхи" чи загинув зі зброєю в руках у рядах націоналістичного підпілля. Так встановлено урядовим положенням про видання серії "Реабілітовані історією". Наскільки відомо, відомості про цих людей, теж жертв політичних репресій і терору, згодом будуть видаватися окремо.

Ознайомлюючись зі змістом п'ятого розділу, переконуємося, що укладачі книги правильно зробили, склавши список за населеними пунктами. Завдяки цьому матеріал став доступнішим для цілісного сприйняття, адже представлена повна картина масштабів репресій та їх жертв у кожному місті, селищі, селі.

Ще одна особливість книги — те, що відомості подані не лише про репресованих на території Тернопільщини і справи яких збереглися в обласному державному архіві та архіві СБУ в Тернопільській області, а й про уродженців нашого краю, котрі стали жертвами репресій в інших областях, у тому числі в Радянському Союзі у 1920–1930-ті роки, коли Тернопільщина не входила до цієї держави. Є біографічні довідки про людей, які загинули без суду внаслідок сваволі каральних органів, були ув'язнені, але їхні кримінальні справи час не зберіг і відомості взяті з інших достовірних джерел. Загалом такий формальний відступ від існуючих рекомендацій, чого не зробили укладачі книг серії "Реабілітовані історією" в інших областях, тільки збагатив видання необхідною інформацією, підвищив його значимість. Врешті-решт зроблено це з позицій і історичної справедливості, і моральності.

Маємо змогу побачити в книзі і світлини. Зрозуміло, що її укладачі змушені були значно обмежити себе у підборі фотокопій документів і фотографій осіб. Всі ці матеріали є оригінальними і досі ніде не публікувалися. Як приклад, назвемо хоча б фотокопії окремих аркушів з кримінальної справи і світлину в ув'язненні відомого письменника і громадського діяча, уродженця Бережан Ф. Коковського.

Відзначимо, що поява книги "Реабілітовані історією. Тернопільська область", яка займе своє вагоме місце у висвітленні минулого нашого краю, стала можливою внаслідок тривалої і кропіткої роботи редакційно-видавничої групи в складі Ж. Гановської, Є. Гасая, П. Гудими, П. Гуцала (крім цього, він є автором наукової статті в книзі), Л. Кота (керівник) та Г. Маєвської, її співпраці з державними і громадськими організаціями, за всебічної підтримки обласної ради та обласної державної адміністрації. Допомогу групі в укладанні матеріалів надавав київський науковець О. Бажан. Книга вийшла в світ у тернопільському видавництві "Збруч", тож його працівники, котрі брали участь у підготовці видання до друку, заслуговують подяки за якісну роботу.

Насамкінець варто сказати, що перша книга серії "Реабілітовані історією. Тернопільська область" дає підстави вважати, що видання може стати, як задекларувала обласна редакційна колегія, "гідним вшануванням доброго імені і встановлення правди про тих, хто постраждав у радянський період, чиє життя безвинно було понівечене або загублене". Спільними зусиллями і нелегкою дослідницькою працею цього можна досягти.

Юрій Волошин (м. Полтава)

ДВІ "ПАМ'ЯТІ" ПРО УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ

Рец. на: Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР та ФРН часів "холодної війни". — Харків: ТОВ "НТМТ", 2010. — 320 с.

Праця відомої харківської дослідниці Гелінади Грінченко присвячена одній із найпопулярніших проблем сучасної гуманітаристики — "історичній пам'яті", під якою розуміють свідомо ретрансльоване знання про колективний досвід певної спільноти. Попри значну поширеність теми пам'яті в українському історіографічному дискурсі, монографія Г. Грінченко є чи не першим серйозним дослідженням, присвяченим вивченню цього феномену.

Книжка складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, списку скорочень. Вступ являє собою своєрід-

не впровадження до теми. У ньому авторка досить детально пояснює, чим була програма використання примусової праці іноземців у нацистській Німеччині та місце в ній робітників з України. Дослідниця аналізує стан вивчення в історичній науці феномену примусової праці та формування за її допомогою колективної пам'яті про неї. Ретельно розглянувши проблеми, які перебували в центрі уваги істориків другої половини XX — початку XXI ст., дослідниця доходить висновку, що "на сьогодні бракує розвідок, спрямованих на висвітлення питання — яким чином та за допомогою яких ресурсів у публічному дискурсі європейських країн впродовж повоєнних десятиліть формувалися, транслювалися та сприймалися різні версії пам'яті про цю багатомільйонну групу громадян, як змінювалося усвідомлення місця примусових робітників у загальному пантеоні учасників війни, яких трансформацій зазнавали значеннєві наголоси та символічне навантаження образів цієї групи людей" (с. 16) Частковому виправленню цієї ситуації — з'ясуванню місця, яке в політиках пам'яті ФНР та СРСР посідала примусова праця цивільних громадян у нацистській Німеччині й ставить собі за мету Гелінада Грінченко.

Перший розділ монографії "Концепція "історичної пам'яті" та дослідження "політики пам'яті" в сучасних соціально-гуманітарних студіях" носить виразно дидактичний характер, оскільки має на меті познайомити читача з поширеними в сучасному історіографічному дискурсі концептами "історична пам'ять" та "політика пам'яті". У його чотирьох параграфах дослідниця розглядає обставини виникнення, процес розвитку, критичні зауваження та ужитковість феномену "історичної пам'яті" й тісно пов'язаного з ним прагнення політичних режимів проводити "політику пам'яті". Значна увага у зв'язку із цим надається теорії "колективної пам'яті", розробленої французьким соціологом Морісом Гальваксом ще в 20-х рр. XX ст., центральна теза якої полягала в соціальній зумовленості пам'яті, пригадування і забування (с. 23) Однак належне застосування його ідеї знайшли лише наприкінці століття, у 80-х рр., коли до проблеми пам'яті звернулися історики — П'єр Нора, Пол Коннертон, Ян Ассман, Йорн Розен, Пол Томпсон та інші. Вироблена названими вченими методологічна парадигма дає, на думку Гелінади Грінченко, значну перспективу дослідження пам'яті про Другу світову війну й в Україні. Цьому сприяє те, що дослідницька ініціатива сьогодні спрямовується на "взаємодоповнювальний аналіз горизонтального й вертикального зрізів пам'яті, де горизонтальний є історико-культурним континуумом трансляції пам'яті про минуле, а вертикальний детермінований належністю індивіда до тієї чи іншої соціальної групи" (с. 89).

У другому розділі "Примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті ФРН: компенсаційний дискурс та "моральна економія" визнання" аналізуються німецький досвід подолання минулого, який, за твердженням дослідниці, свідчить, що суспільство повоєнної Німеччини досягло вагомих результатів як у здобуванні уроків з історії Третього рейху, так і у формуванні політики пам'яті про нього (с. 91). У центрі уваги авторки опинився цілий ряд проблем, серед яких: передісторія формування повоєнних колективних уявлень, заходи з монетаризації пам'яті про жертв нацистських переслідувань, "дебати про провину" та вшанування німецьких жертв війни, відшкодування з боку промислових підприємств, відповідальність за примусове притягнення до праці в контексті загального переосмислення доби націонал-соціалізму, а також історичні дослідження феномену примусової праці та їхній вплив на формування наукового канону й стимулювання подальших компенсаційних виплат. У результаті дослідниця доходить висновку про особливість дискусії всіх західних країн щодо вшанування й увічнення пам'яті про жертв нацизму. Гелінада Грінченко констатує наявність двох суперечливих тенденцій — "сакралізації результатів "пропрацювання" та "подолання" нацистського минулого — з одного боку, та обговорення сум компенсацій і пов'язаної із цим монетаризації історичної провини — з другого". Авторка стверджує, що, у зв'язку із цим, феномен компенсації має розглядатися як такий, що "парадоксальним чином поєднав у собі визнання політичної й моральної провини, з одного боку, та матеріальних боргів, з другого, втіливши їх у проблему "моральної економії" відшкодування та перетворення вини на заборгованість" (с. 180).

Третій розділ називається "Регулювання колективних уявлень про примусову працю в нацистській Німеччині в офіційному радянському дискурсі: периферійний статус та особливості репрезентації". У ньому досліджується мобілізаційна стериотипізація уявлень про

примусових робітників у 1942–1953 рр., джерельна та історіографічна база колективної пам'яті про них, використання фольклору "остарбайтерів" у радянських публікаціях, відображення примусового вивезення до Німеччини у радянській поезії та прозі. Підсумовуючи, дослідниця зазначає, що в перші повоєнні роки праця в нацистській Німеччині в офіційному радянському дискурсі репрезентувалася за допомогою образу дівчини-полонянки, формуванню якого значною мірою сприяли фольклор самих "остарбайтерів" та відображення цього явища у творах українських радянських письменників. Однак, у 60-х рр., після утвердження переможної версії пам'яті про війну, його витіснив на другий план образ борця-антифашиста, який їй більше відповідав (с.293). Слушним видається й висновок авторки про те, що в цій радянській пам'яті образ примусового робітника — "остівця" хоч і був відсунутий на маргінес, але не витиснутий з офіційного дискурсу (с. 294).

Отже, коротко оглянута книга є, безумовно, помітним явищем у сучасній українській історіографії Другої світової війни. Порушена в ній проблема відкриває нові перспективи досліджень як у вивченні формування історичної пам'яті про жертв війни й здійсненні політики пам'яті в УРСР, так і феномену "історичної пам'яті" взагалі. Хочеться сподіватися, що ця вдала, за моїм переконанням, інтелектуальна провокація викличе появу й інших подібних досліджень і сприятиме подоланню застарілих історіографічних міфів та усталених стереотипів у трактуванні війни лише в термінах боротьби та героїзму.

ВИМОГИ
ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ, ЩО ЇХ НАДАЮТЬ АВТОРИ ДО ЖУРНАЛУ "КРАЄЗНАВСТВО"

Статті у журналі "Краєзнавство" публікуються українською мовою. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01. 2003 року № 7–05/1 (Бюлетень ВАК України. — 2003. — № 1). Обсяг статей не повинен перевищувати 1 др. аркуш, матеріалів — не більше 0,5 др. арк., рецензій та оглядів — 0,3 др. арк. Матеріали подаються на дискеті 3,5. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word (версії від 97 і вище) у форматі rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman. До дискети додається один роздрукований примірник. Текст повинен бути підписаний автором. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, контактні телефони та адреса, електронна скринька.

Джерела та література подаються у кінці тексту в порядку посилань із зазначенням загальної кількості сторінок видання. Посилання виконуються через меню "Вставка" автоматично в кінці тексту. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі. До тексту додаються анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздруковані на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються і не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право наукового й літературного редагування та скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського,4, кімн. 216.
Електронна пошта: bazhanclio@ukr. net
Тел.: 044–278–53–05; 044–279–13–88

ПРО АВТОРІВ

Бабенко Людмила Леонідівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Бажан Олег Григорович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем Інституту історії України, голова Ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців.

Баженова Стефанія Едуардівна — доктор історичних наук, завідувач сектору історії культури Поділля Центру дослідження Поділля (м. Кам'янець-Подільський).

Баюк Віктор Геннадійович — аспірант кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету ім. Лесі Українки, старший науковий співробітник ДП "Волинські старожитності" ДП НДЦ "ОАСУ" Інституту археології НАН України.

Бондаренко Геннадій Васильович — кандидат історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців.

Бонь Олександр Іванович — кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Інституту лідерства та соціальних наук Київського університету імені Бориса Грінченка.

Возний Ігор Петрович — доктор історичних наук, професор, заступник декана філософсько-теологічного факультету Чернівецького націнального університету ім. Ю. Федьковича.

Волошин Юрій Володимирович — доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Вронська Тамара Василівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Гайда Лариса Анатоліївна — завідувач навчально-методичним кабінетом українознавства та краєзнавства Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського.

Гальчак Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Гогохія Нані Тамазівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ЛНУ імені Тараса Шевченка, докторант Донецького національного університету.

Гордуновський Олег Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та економічної теорії черкаського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України.

Гудима Вадим Валерійович — аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, старший лаборант Навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член Національної спілки краєзнавців України.

Даниленко Василь Михайлович — доктор історичних наук, професор, начальник Центру вивчення документів з історії голодоморів та політичних репресій Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Дегтярьов Сергій Іванович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Сумського державного університету, заступник голови Сумської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Дзинглюк Оксана Сергіївна — старший викладач кафедри українознавства Одеського національного морського університету.

Зуляк Іван Степанович — доктор історичних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Каліновський Володимир Віталійович — аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (м. Київ).

Кашаба Ольга Юріївна — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії.

Клименко Нінель Павлівна — кандидат історичних наук, викладач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка.

Климов Анатолій Олексійович — кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коваленко Оксана Валеріївна — старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Козій Ганна Іванівна — завідувач філіалом Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Кот Сергій Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру "Зводу пам'яток історії та культури" Інституту історії України НАН України, генеральний директор громадської організації "Фундація імені О. Ольжича".

Кудряченко Андрій Іванович — доктор історичних наук, професор, директор Інституту європейських досліджень НАН України.

Кухарєва Наталія Михайлівна — завідувач відділом Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Лисенко Олександр Євгенович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Ломакін Дмитро Анатолійович — пошукач Кримського відділення Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України (м. Сімферополь).

Маньковська Руслана Вікторівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем Інституту історії України, відповідальний співробітник Національної спілки краєзнавців.

Мельниченко Василь Миколайович — кандидат історичних наук, професор, директор навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, голова правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Михайлуца Микола Іванович — доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Одеського національного морського університету.

Молочко Євгенія Валентинівна — аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Моторна Ірина Вікторівна — аспірант кафедри історії України Одеського національного університету імені І. Мечникова.

Непомнящий Андрій Анатолійович — доктор історичних наук. професор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, голова правління Кримської республіканської організації Національної спілки краєзнавців України.

Пилипів Ігор Васильович — кандидат історичних наук, доцент, директор Івано-Франківського Інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету, завідувач кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін.

Прокопчук Віктор Степанович — доктор історичних наук, професор, директор бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету, заступник голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Савчук Віктор Олексійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, проректор Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка з міжнародних відносин і зв'язків із органами самоврядування, державної влади та засобами масової інформації.

Стельмах Ірина Федорівна — завідувач відділом музеєзнавства Кримської республіканської установи "Центральний музей Тавриди" (м. Сімферополь), здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Тронько Петро Тимофійович — академік НАН України, завідувач відділом регіональних досліджень Інституту історії України НАН України, голова Правління Національної спілки краєзнавців України.

Уніят Віктор Богданович — науковий редактор "Тернопільського Енциклопедичного Словника", здобувач кафедри нової та новітньої історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Хоптяр Юрій Анатолійович — доктор історичних наук, професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету.

Національна спілка краєзнавців України
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ “КРАЄЗНАВСТВО”

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1,
вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05,
279-13-88
Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

Головний редактор
Петро Тронько

заступник
головного редактора
Олег Бажан

Здано в набір 05.05.10 р. Підписано до друку 10.06.10 р.
Формат 60*84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 33,01. Наклад 500 пр. Гарнітура шкільна.

Віддруковано ТОВ “Видавництво “Телесик”
04074, м. Київ, вул. Новозабарська, 21